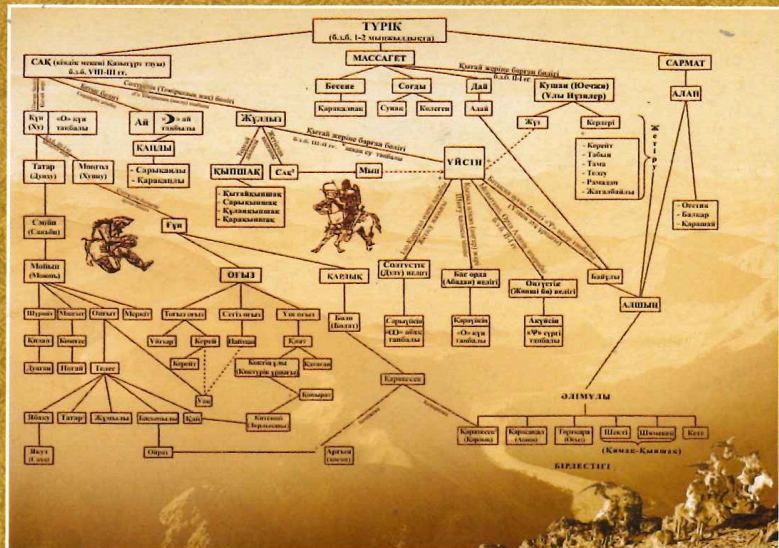

Талас Омарбеков

Қазақ түркілерінің шығу тегі (IX-XV ғасырлар)

Талас Омарбеков

ҚАЗАҚ ТҮРКІЛЕРІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІ
(IX-XV ғасырлар)

Оқу құралы

Алматы
«Қазақ университеті»
2014

ӘОЖ 94 (574) (075.8)

КБЖ 63.3 (5 қаз) я 73

О 58

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
тарих, археология және этнология факультетінің Ғылыми кеңесі
және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған*

Пікір жазғандар:

тарих ғылымдарының докторы, профессор *Г. Жүгенбаева*
тарих ғылымдарының докторы, профессор *Г.Б. Хабижанова*
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент *Е.М. Үзкенов*

Омарбеков Талас

О 58 Қазақ түркілерінің шығу тегі (IX-XV ғасырлар): оқу
құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 396 б.

ISBN 978-601-04-0355-0

Бұл оқу құралында қазақ түркілерінің ежелгі және орта ғасырлардағы тарихына қатысты бұрын назардан тыс қалып келген деректер талданған. Сол деректер негізінде «Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлар тарихы» пәні бойынша оқытылатын негізгі курс пен автордың «Қазақтардың ғылыми тарихын жасаудағы шежіренің рөлі мен орны», «Орта ғасырлардағы қазақ мемлекеттілігі қалыптасуының этно-саяси мәселелері» атты элективті курс мәселелері жан-жақты сараланған.

Зерттеуде қазақ түркілерін құраған ру-тайпалық бірлестіктер мен Алаш қауымдастығының ежелгі түркілік тамырлары, олардың мемлекет құрушы ұлтты қалыптастырудағы елеулі үлесі нақты айқындалған.

Еңбек тарих, археология және этнология факультеттерінің бакалаврлары мен магистранттарына, сонымен бірге отан тарихына қызығушылық танытатын көпшілік оқырманға арналған.

ӘОЖ 94 (574) (075.8)

КБЖ 63.3 (5 қаз) я 73

ISBN 978-601-04-0355-0

© Омарбеков Т., 2014
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2014

КІРІСПЕ	5
---------------	---

I ТАРАУ

МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

1.1. Бізге қазақ руларының тарихы не үшін керек?	8
1.2. Рулық таңбалар қайдан шықты?	13
1.3. Тарақ таңбалы қазақ руларының этностық тамырлары	19
1.4. Қазақ ру-тайпаларының ұрандарын білеміз бе?	26

II ТАРАУ

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АРҒЫҚАЗАҚ (ПРОТОҚАЗАҚ) ТҮРКІЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ

2.1. Қаңлының көне тарихы	34
2.2. Дулу (Дулат) елі	42
2.3. Шанышқылы	52
2.4. Сарыүйсін қайдан шыққан?	60
2.5. Сіргелі тайпасының ежелгі тарихына көзқарас	69
2.6. Шапырашты тайпасының шығу тегі	79
2.7. Ошақтының тарихи тамыры: «Ошақ» па, жоқ әлде «Үш оқ»па?	88
2.8. Ыстының орта ғасырлардағы тарихы	97
2.9. Албан тайпасының арғы тарихы	106
2.10. Ежелгі Суан	116
2.11. Байырғы Керей (керейттер)	125
2.12. Ежелгі Шато түркілері немесе Уақ бабалары	133

III ТАРАУ

«АЛАШ» ҚАУЫМДАСТЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН ЭТНО-ӘЛЕУМЕТТІК НЕГІЗДЕР

3.1. «Жалайыр» этнониміне жаңаша көзқарас	145
3.2. Жалайырлардың ежелгі этностық тарихы	160
3.3. Ежелгі Жалайыр тайпасы	195
3.4. Байырғы Қоңырат (олқұноуттар)	202
3.5. Тайпалардың Алшын атауына бірігуінің басталуы	218

3.6. «Бай» тайпалар бірлестігі қалай шықты?	245
3.7. «Адай» этнонимі немесе тайпаның арғы тегі туралы	262
3.8. «Қара» атанған рулардың этностық бастаулары	289
3.9. «Найман» тайпалық бірлестігі	303
3.10. «Арғын» этнонимінің тарихи тамырлары	346
3.11. Қыпшақтардың түркі тайпаларына этно-саяси ықпалдары	353
3.12. «Алаш» атауы және Алаш қауымдастығы	371
ҚОРЫТЫНДЫ	388

Тәуелсіз ел болғанымызға жиырма жылдан астам уақыт өтсе де қазақ халқының түркі дәуірінен бергі күрделі қалыптасу тарихы әлі де жүйелі түрде зерттеле қойған жоқ. Ол бүгінгі орта мектептер мен жоғары оқу орындарында білім алып жатқан шәкірттерді тарихпен тәрбиелеуге сара жол аша қоймайтыны анық. Тәуелсіздігіміздің тәжірибесі көрсетіп отырғанындай немесе тарих пәні индустриялық-инновациялық әдіспен оқытылу жолына түскен кезде тарихи білімді насихаттаудың жаңа жолдарын іздестіру алғашқы кезекке шықты. Осы тұрғыдан қарастырғанда бүгінгі тарихты зерттейтін және одан қажетті тағлым алатын жаңа ұрпақ том-том болып жарық көрген, тарихымызды байырғы көзқарастармен түсіндіретін қасаң да консервативті ұстанымдарды қабылдамайтын болып барады. Демек, жаңа жағдайда тарихтан жазылатын еңбектер саясиландыруға бой алдырмауы әрі Қазақстандағы мемлекет құрушы – қазақ халқының тарихын зерттеуге баса мән берілуі тиіс. Сонда ғана қазақстандықтардың жаңа ұрпағы ата-баба тарихын білуге, туған халқының бүгінде Қазақстан деп аталатын ұлан-ғайыр аймақта қалай ел болып қалыптасқанын және мемлекеттіліктің негіздерін қандай қиындықпен қалағандарын айқын да нақты түсінеді. Осылайша қазақ халқының жаңа ұрпағына шын мәнінде елін және туған жерін құрметтейтін азаматтар болып тәрбиеленуіне жол ашылады деп ойлаймыз. Өкінішке орай бүгінгі тарих ғылымы бұл міндетті орындауға әлі де белсенділікпен кірісе қойған жоқ. Оның, әрине, себептері көп. Олардың ең бастыларының бірі – қоғамымыздағы қазақ халқының шешуші рөліне нақты мән берілмей отырғанында. Бүгінгі таңда қазақ халқының емес, Қазақстанға кейінірек келіп қоныстанған басқа ұлттардың тарихы басты тақырыпқа айналып кетті. Себебі мемлекетіміз саяси тұрғыдан қалыптасқанымен оның этностық негіздері туралы мәселе назардан тыс қалып қойды.

Бүгінде осы мемлекетті құрған қазақ халқының емес, осы мемлекетте тұрып жатқан қазақтан басқа ұлттардың ауызбірлігі және татулығы алғашқы орынға шықты. Ал мұндай көзқарас тарихымызды көпе-көрнеу саясаттандыруға және интернационалды тарихқа айналдыруға алып келді. Амал қанша, бұл мәселе бүгінгі Қазақстан үшін аса маңызды болғанымен, қазақ халқы басым көпшілікке айналатын болашақ Қазақстан және Қазақ елі үшін айтарлықтай шешуші рөл атқармайды. Сондықтан да оқырманға ұсынып отырған еңбегіміз осындай ұстанымнан туындап, қазақ елінің болашағына қызмет етуді көздейді. Осы еңбектің алдында автордың «Қазақ түркілерінің этностық тарихы (б.з.б. I мыңжылдық – б.з. IX ғасыры)» атты көлемді зерттеу еңбегі «Қазақ университеті» баспасынан жарық көріп, оқырманға жол тартқан еді. Ал енді ұсынылып отырған «Қазақ түркілерінің шығу тегі (IX – XV ғасырлар)» атты бұл еңбекті соның жалғасы деуге болады. Бұл жаңа еңбекте қоғамымыз бүгінгі күнге дейін үрке қарайтын қазақ деген халықты құраған ру-тайпалардың бірқатарының аталмыш кезеңнен бергі тарихы қысқаша да тиянақты қарастырылады.

Осылайша біз қазақ түркілері атанып жүрген халқымыздың орта ғасырлардағы қалыптасу тарихына арнайы тоқталамыз. Бұл кітапты оқыған азамат халықты құраған ру-тайпаларға байланысты теориялық-методологиялық ұстанымдар мен арғы қазақтардың (протоқазақтардың) түркі қауымдастығынан қалай бөлініп шығып ел болғанын айқын аңғара алады. Мұндайда қазақ халқын құрауға атсалысқан әрбір рудың және ру тармақтарын халқымыздың қалыптасуында ерекше және өзіндік рөл атқарғанын байқай аламыз. Осы аталмыш ру-тайпалар біртіндеп Алаш қауымдастығын құрағанын (үш сан Алаш мыңы, алты сан Алаш, он сан Алаш) арнайы талдаймыз. Ежелгі тарих туралы жазбалардың ақ-қарасын аңғаруға да өз септігін тигізіп, халық тарихы табанды да терең зерттеуді қажет ететінін және осындай ауыр еңбектің нәтижесінде ғана шындыққа жол ашылып, нағыз ғылыми зерттеулердің болашақта көптеп жазылуына ықпалдар жасайтынына үміттенеміз. Еңбекте жеке тарихи тұлғалардың халық өміріндегі орны мен рөлін объективті түрде ашып көрсетуге айтарлықтай баса мән берілді. Ол оқырманда тарихи

тұлғаларға табынуға емес, құрметтеуге шақырады. Егер әңгіме болып отырған бұл еңбек жоғарыда аталған абзал да қасиетті міндеттерді орындауға аз да болса өз үлесін қосса, онда бұл зерттеу өз мақсатына толық жетті деуге болады.

Зерттеуде қарастырылатын мәселелер мерзімді басылымдарда, ғылыми журналдарда, сонымен қатар «Қазақтың этностық тарихы», «Қазақ ру-тайпаларының тарихы» сериясымен жарық көрген көптомдық еңбектерде жарияланып, оқырман талқысынан өтті. Қазіргі кезде қазақ халқының шығу тегіне байланысты ғылыми-зерттеулердің жеткіліксіздігін ескере отырып, біз осы бағыттағы ізденістерімізді арнайы кітап түрінде жариялағанды жөн көрдік. Бұл, әсіресе, болашақ кәсіби тарихшыларға аса қажет.

I ТАРАУ

МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

1.1. Бізге қазақ руларының тарихы не үшін керек?

Тарих ғылымы о бастан мойындап келе жатқан аса маңызды мәселе бар. Ол – қазақ халқының 40-тан астам тайпалардан құралғандығы. Бұл, әрине, тек біздің халқымызға ғана тән қасиет емес. Бұл жолмен дүние-жүзінің барлық халықтары жүріп өтті. Алайда олардың көпшілігі отырықшы өмірдің өзіндік ерекшеліктерін бастан кешіп, рулық қауымдастық ортасынан мүлде алыстап кетті және түрлі халықтармен үздіксіз араласып, этностық ассимиляцияға ұшырау үдерістерін бастан өткергендіктен бүгінгі күні өздерін құраған рулар мен тайпалар аттарын ұмытып қалды. Өзінің рулық шежіресін санасынан өшірмей, ұрпақтан ұрпаққа аманат еткен, кезінде көшпелі өркениеттің сан ғажайыптарына куә болған және осы негізде рулық қауымдастықтың сан ғасырларға созылған жүйелі жолынан қол үзбеген тек қазақ халқы ғана. Солай болса да ресми тарих әлі күнге дейін қазақтың осындай ерекше тарихын назардан тыс қалдырып келеді.

Тарихымызды жазудағы мұндай сәтсіздіктердің орын алуының басты себебі, біздің ойымызша, қазақ халқының өзінің дәстүрлі тайпалық-рулық тарихи даму жолын, сол маңызды да

күрделі мәселесін бүгінгі қоғамымызда кеңестік кезеңнен бастау алып қалыптасқан «рушылдық» пиғылдардан сақтану психологиясының жолына «күрбандық» етуінде. Рушылдық тәрізді өркениетті қоғамға жараса бермейтін ұнамсыз құбылыстан құтылудың айқын жолы, біздіңше, өз руынды, шыққан тегінді, ата-баба шежіресін ұмыту емес (біз бұл жолмен кеңестік коммунистік құрылыс жылдарында жүріп көргенбіз). Керісінше ұзақ тарихи дамуда қазақты ұлт етіп құраған сол рулар мен тайпалардың нақты тарихын терең де жан-жақты білу ғана ортақ ұлттық мүддені ту етіп көтеретін иманды қазақ азаматын қалыптастырады. Яғни ұлтымыздың әлеуметтік рулық құрылымы туралы терең білім ғана ұлтты жаңа сапалы деңгейге көтереді.

Рулар тарихын арнайы және тереңдетіп жазу әрбір қазақ азаматына ата-бабаның ерлік істерін, салт-дәстүрін, рухани діни, наным-сенімін құрметтеуге жол ашады әрі ұлтын, елін, туып-өскен жерін жүрегімен сүйетін нағыз патриот болып қалыптасуына зор мүмкіндіктер береді.

Осыны түсінген қазақтың кейбір білімді шежірешілері ата-баба дәстүрін жалғастырып, шежіре мәліметтерін бүгінгі ғылыми тарихтың деректерімен ұштастыра және салыстыра қарастыруға көңіл бөлуде. Оған мысал белгілі шежіреші Зайыр Сәдібекұлының түркі халықтарының және қазақ халқының шығу тегі туралы сызбалары дер едік.

Әрине бұл сызбаларда бәрі дұрыс берілген деп айтсақ, артық кетер едік, дегенмен, халықтың тегін зерттеуде осындай нақты сызбалардың және тұжырымдардың жасалынуының және жарық көруінің өзі халқымыздың тарихындағы этностық тарихи тамырларға тарихи сабақтастық логикасы тұрғысынан қарауға шақырады. Сондықтан шежірелік деректерге сүйенген мұндай зерттеулерді балама көзқарастар ретінде тарихымызға енгізуіміз керек. Мұның өзі ауызша тарихқа негізделген қазақ тарихындағы «ақтаңдақ» мәселелерді анықтай түсуге, яғни тарихи шындыққа жақындауға көп көмек көрсетеді.

Рулары мен тайпаларын әлдеқашан ұмытқан Батыстың және Еуропаның бүгінгі мәдениетінде ұлттық дәстүрлі құндылықтардың екінші қатарға ысырылуы азғындаған ұрпақтың үстемдігіне жол ашып келеді. Мұның нығайып келе жатқан біздің

ұлтымыз үшін қауіпті аса зор. Бұған біз өзіміздің дәстүрлі рухани құндылықтарымыз бен ұлттық тарихымызды қарсы қойғанда ғана қорғана аламыз. Егер осы айтылғандарды мойындар болсақ, қазақ қоғамын құраған рулар мен тайпалар тарихын тереңдете зерттеу және меңгеру қажеттігі өзінен-өзі туындайды.

Бұл тақырыптың тарихымыз үшін өзекті де маңызды болатын тағы бір жағы – қазақ халқын құраған әрбір тайпаның немесе рудың өмір жолында ортақ этностық, саяси-әлеуметтік заңдылықтармен қатар өзіндік ерекшеліктері де аз емес. Оларды зерттеп-білу ұлт тарихының толыққанды болып жазылуына, тарихымыздағы «ақтандақтарды» жоюға және жалпы қазақ халқының күрделі тарихи жолындағы оған тән құбылыстар мен процестерді айқындауға үлкен ықпал жасары сөзсіз.

Мұндайда мынаны да айтпасқа болмас: қазақтың әрбір тайпасының немесе руының тарихында қайталанбас тарихи оқиғалар орын алды. Тіптен жалпы ұлтымызға ортақ үдерістерде де, шиеленісті тарихи құбылыстарда да әрбір қазақ тайпасының немесе руының өзіне ғана тән үлесі бар. Жағдайдың мұндай болуына рулар кінәлі емес, керісінше, бұл ұзақ мерзімді қамтитын тарихи-географиялық, әлеуметтік-саяси, этностық-мәдени ахуалдардың нәтижесі.

Тарихтың осынау ащы шындығын айналып кету де мүмкін емес. Осы тұрғыдан алғанда ұлтымыздың тарихындағы әрбір рудың орнын және рөлін айқындау – тарихымызды түгендеу ғана емес, халқымыздың ұлттық тарихи ерекшеліктерін ескеру де болып шығады. Бүгінде әркім өзінің руын ғана дәріптейтін көзқарастың заманы әлдеқашан өткен, керісінше, әрбір азамат өзінің рулас, яғни туыстас ата-бабасының ұлтымыздың өркендеуіне қосқан үлесін айқындап, дұрыс пайымдайтын уақыт басталды.

Оның үстіне кеңестік жүйеге дейін қазақтың әрбір руының өзіндік ата-қонысы, шаруашылық көші-қон жолдары, ел басқарған ру басылары, от ауызды, орақ тілді шешен-билері, қол бастаған ерен батырлары, ұлтымыздың рухани, діни және мәдени өмірінде із қалдырған айтулы сал-серілері, дарынды әнші-күйшілері, адуынды жыраулары және т.б. болғанын да ешкімнің жоққа шығара алмайтыны айдан анық. Мұндайда олардың, ең алдымен, белгілі бір рудың өкілдері, сонан соң ғана

біртіндеп тұтас ұлт өкілдері ретінде танылғанын естен шығармағанымыз жөн болар. Осыған келісер болсақ, қазақ руларының тарихын білу дегеніміз, тарихи тұлғалардың тарихын анықтай түсу және болашаққа үлгі ету болып шығады.

Рас, біз соңғы ғасырда ірі тұлғаларды рулық емес, ұлттық деңгейде насихаттауға дағдыландық. Әрине, бұл өте құптарлық нәрсе. Солай бола тұрса да олар белгілі бір тарихи кезеңдерде өздерінің руымен бірге рулық-тайпалық әлеуметтік қоғамда әрекет жасағанын неге ұмытуымыз керек. Мұндай тарихи бейнелер тарихы өзінің туған руының ортақ тарихынан жеке-дара және дербес қаралмауы керек. Руды ұмытып, ұлт жасаймыз деу тарихи қателік. Біз рулық-тайпалық ерекшеліктерді есте ұстағанда ғана жаңа зерттеулерде тарихи тұлғаның шынайы да айқын және толыққанды бейнесін жасай аламыз. Бұл мәселе кеңестік тоталитарлық жүйеге дейін біздің қоғамымызда әрқашан ескеріліп келді.

Орыс отарлауы орныққанға дейін қазақтар өз есімдеріне ру-тайпа аттарын тіркеп айтқаны, әкелер есімдерінің орнына дәл сол рулар мен тайпалар аттары жазылғаны (Қоңырат Алатау, Шақшақ Бөгенбай, Шапырашты Қарасай, Тарақты Байқозы, Албан Райымбек, т.б.) қазақ тарихынан хабары барларға белгілі. Бұл туралы «Оренбургский листок» басылымының 1880 жылғы 10 тамыздағы 33-нөмірінде этнограф Р. Егнатъев арнайы жазған еді¹.

Тарихи шындық дәл солай бола тұрса да, бүгінгі тәуелсіздік алған тарихымызда бұрынғы кеңестік кезеңдегі тарихи бұрмалаулардан толық бас тарта алмай, қазақтың көшпелі рулық қауымында өмір сүрген, белгілі бір ру-тайпа ортасынан шыққан тарихи ірі тұлғалардан бірден жалпыұлттық, жалпықазақтық бейнелер жасауға құлшына кірістік. Ниетіміз, әрине, жақсы-ақ! Алайда сондай жақсы ниетке неге тарихи шындықты ескермей баруымыз керек? Ұлттық деңгейлердегі алыптарды ортасынан шығарған рулар мен тайпалар жаңа жағдайда неге «ұмыт» қалулары керек? Халықтың тарихи санасында Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай деген есімдермен

¹ Қараңыз: Егнатъев Р. Киргизы Оренбургского вѣдомства в XVIII столетии //Оренбургский листок, 1880, 10 августа. – №33.

қалған ұлттық тұлғаларды жаңа жағдайда неге басқаша атауға тиіспіз. Батырларға өз орталарынан алғашқы жасақтарды жинап берген «қанжығалы» немесе «қаракерей» рулары тарихымызда неге ұмыт қалулары керек деген тәрізді қисынды сауалдар туындайды. Осылардың мазмұнына тереңдеп үңілсек, бұлар сауалдардан гөрі бүгінгі жаңадан жазылуы тиіс этностық, ұлттық тарихымызға қойылатын талаптарға көбірек ұқсайды. Бұдан шығатын қорытынды да біреу ғана – бүгінгі тарихта да бұрынғы рулық қауымда өмір сүрген тарихи тұлғаларды жаңаша әсірелемей, бұрынғыша руларымен, тайпаларымен тұтас қарастыруға міндеттіміз.

Қазақ қашанда «жеті атасын білмеген жетесіздерді» құрметтей қоймаған. Мұның астарында ата-бабаға деген шынайы бауырмалдық, туыстық және қандастыққа негізделген абзал сезімдер жатыр. Мұндай зерделілікке шақырудың басқа тұрғыдан алғанда да көптеген артықшылықтары баршылық.

Ұлтымызға тән тағы бір ерекшелік – ағайынды, туысты, құда-жекжатты, дос-жаранды, жиен-нағашыны әрқайсысын өз орнымен қастерлейтін қасиеттердің басымдығы дер едік. Бүгінгі жаһандану заманында ғасырлар бойы қанымызға сіңіп, берік дәстүрімізге айналған осынау асылдарымыздан ажырап қалмаудың жолын тынбай іздестірулеріміз керек. Қазақтың рулық-тайпалық тарихын терең білген азамат бөтен жұрттың алдында өзінің ұлтының жоғарыдағыдай өзіндік, қайталанбас қасиеттерін мақтаныш етуге және оларды көздің қарашығындай қорғап қалуға белсенді жұмыс жасайтын болады.

Осы айтылғандар бізді қазақ тарихын жазудың этностық және тың методологиялық бағыты ретінде – ру-тайпалар тарихын кеңінен және арнайы зерттеуге ұмтылдырып отырғанын атап көрсетеміз. Қазақ ұлты аман болса келешекте оның тайпалық-рулық тарихының көптомдығы жазылатынына біз күмәнданбаймыз.

Шежірелік тұрғыдан қарағанда да қазақ ру-тайпалары тағдырында анықталмаған мәселелер баршылық. Шежіренің әртүрлі нұсқалары рулар тарихынан құнды мәліметтер берумен қатар, мәселе мазмұнын шатастыра да түседі. Оның үстіне шежірелер әртүрлі баламалар түрінде де кездеседі. Мұндайда шынайы да салмақты тарихи талдау ғана көмекке келе алады.

Жалпы көптеген рулардың әртүрлі шежірелік нұсқалары алда өз зерттеушілерін күтіп жатқаны да өмір шындығы. Бұл міндетті рулар тарихын жан-жақты зерттеген ғалымдар ғана жүзеге асыра алатыны да құпия емес.

Қазақ руларының ежелгі тарихына тереңдеп барғанда түркі тайпаларының ортақ шығу тегін де ұмытпауымыз керек. Алайда жоғарыда атап кеткеніміздей, әрбір түркі халықтарының рулық шежірелерінде ешкімге ұқсай бермейтін өзіндік ерекшеліктер бар екендігін де ұмытуға болмайды. Тіптен тілдік тұрғыдан қазаққа аса жақын татарлардың өздерін ежелгі бұлғарлардан, ал қарақалпақтардың өздерін маңғыттардан тарататын айтсақ та жетіп жатыр емес пе. Туыс екенбіз деп ұлттық тарихымызды бұрмалай алмаспыз.

Иншалла, бүгінде еліміз еңсесін тіктеп, өткен тарихына байсалды көз жүгірткен заманда жоғарыда әңгімеленген ұзын-сонар тарихымыз неге назардан тыс қалуы керек?! Рушылдықтан қорқамыз деп өзіндік ерекшелігі бар, шын мәнінде, өткені ру-тайпалардың іс-әрекетінен құралған ұлтымыздың тарихын көпе-көрнеу байқамай, қазақ тарихын тайпалар мен рулар тарихын екшелеп алмай-ақ, «ұлттық», «халықтық» деген жалпылама ұрандар тасасында «жауырды жаба тоқып» жаза береміз бе? Рулар тарихын ұлт тарихына қарсы қойғанымыз қалай болады?!

Оқырмандар осы айтылғандарға түсіністікпен қарар болса, алда қазақ халқын құраған рулар мен тайпалар тарихы және олардың туын, өлмес рухын биікке көтерген тарихи тұлғалар туралы біртіндеп кеңінен қызықты әңгімелер қозғау ойымызда бар. Әрі мұндай игі ниетке қолдау көбейе түссе екен деген тілек бар.

1.2. Рулық таңбалар қайдан шықты?

Ежелгі және орта ғасырлардағы қазақ тарихының ішіне бүккен құпиялары көп. Соның бірі – қазақ руларының тарихы. Өздерінің күрделі этностық тарихи даму жолдарында нақты деректерді тым аз қалдырған қазақ рулары мен тайпалары өзіндік таңбалармен және ұрандармен ерекшеленеді. Рулық немесе тайпалық таңбаларды және ұрандарды зерттемей, қазақ

халқының қалыптасуының этностық жолын айқындау мүмкін емес екендігін жекелеген зерттеушілер жақсы түсінді. Алайда олар өмір сүрген кезеңдегі саяси-әлеуметтік ахуал және тарихи білімнің жеткіліксіз деңгейі бұл мәселеде іргелі де салмақты қорытындылар жасауға мүмкіндіктер бере қойған жоқ. Сондықтан да рулық, тайпалық таңбалардың шығуы туралы әртүрлі алыпқашпа көзқарастар орын алды. Қысқартып айтар болсақ, бұл тұжырымдар төмендегідей мәселелерді қозғайды:

1. Руларға таңбаны Оғыз ханның баласы және мұрагері Күнхан таратып берген (В. Радловтың ел аузынан жазып алғаны бойынша).

2. Қырғыздар (қазақтар) таңбалар мен белгілерді моңғолдардан қабылдап, Орта Азияға ғана емес, Үндістанға дейін таратса керек (А. Левшиннің айтуынша).

3. Таңбалар мен ұрандарды қырғыздарға (қазақтарға) Шыңғысхан таратқан (И. Казанцевтің айтуы).

4. Таңбаларда Шыңғысхан тұқымынан тараған хандар әскерлеріндегі қырғыз (қазақ) тайпаларының пайдаланған қаруларының түрлері бейнеленген (М. Иванин мен А. Харузиннің пікірлері).

5. Таңбаларды малға белгі салу үшін қазақ руларына Тәуке хан таратып берген (Л. Мейердің түсіндіруі)².

Осыншама сандаған, біріне-бірі хронологиялық және логикалық тұрғыдан мүлде жақындамайтын пікірлер мен тұжырымдардың орын алуының және осы мәселеге көптеген зерттеушілердің назар аударуының өзі рулық және тайпалық таңбалардың халқымыздың қалыптасу тарихындағы маңызды орнын тағы да дәлелдей түседі.

Алайда жоғарыда айтылған зерттеушілер пікірлерінің ғылыми тұрғыдан әбден шатасқандығын Н. Аристов Күлтегін жазуында (732 жыл) түркі тайпалары хандарының таңбаларының бейнеленгенін, мұндай таңбалардың одан да ертеректегі Орхон бойынан табылған тас плиталардан кездесетінін дәлелді түрде айту арқылы көрсетіп берді³. Ол аталмыш Орхон-Енисей жазуларындағы 38 әріптің 29-ының қазақ рулары

² Қараңыз: Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897. – 408-410-б.

³ Сонда, 410-б.

пайдаланатын рулық-тайпалық таңбаларға ұқсас екендігін айта келе: «қырғыз-қазақ таңбаларын руларға қандай да бір болмасын билеуші берген жоқ және қандай да бір жеке тұлға немесе жиналыс ойлап тапқан жоқ. Ол мал баққан елдің халықтық өмірінің тарихи-органикалық жемісі болып табылады...», – деп ескерткен еді⁴. Ғалымның ойынша рулық таңба – рулық меншік белгісі. Егер осы қорытындыны мақұлдар болсақ түркілердің ру-тайпалық таңбаларының тарихи бастаулары Орхон-Енисей жазуларымен замандас болып шығады. Н. Аристовтың пікірінше, рулық таңбалар адамзат қоғамында жеке және жанұялық меншік шыға қоймаған, мал тек белгілі бір рудың меншігі болған рулық қауымдастықта пайда болған⁵. Зерттеушінің бұл пікірін әлі ешкім байсалды түрде теріске шығара алмағанын ескерер болсақ, қазақ руларының тарихы тереңнен басталғанын мойындауға тура келеді.

Алайда бұл айтылғандар жоғарыда әңгімеленген рулық-тайпалық таңбалардың генезисі туралы әртүрлі пікірлерді мүлде теріске шығарады деуден аулықпыз. Олай дейтін себебіміз, Н. Аристов айтып отырған Орхон-Енисей жазулары нақты хәріптерден құралады да, ал қазақ руларының таңбалары ешқандай да хәріптік мағынаны білдірмейді. Бұдан шығатын қорытынды, қазақ руларының таңбалары Орхон-Енисей жазуларынан көп кейін қолданысқа енген және рулар аталмыш жазулардың мазмұндық мәнін емес, сыртқы кескіндерін ғана қабылдаған десек тарихи шындыққа жақындай түсеміз. Тегінде рулық таңбалар Орхон-Енисей жазулары қолданыстан шығып, ұмытыла бастаған IX-X ғасырлардан бастап өмірге енгізілсе керек. Бұл пікірімізді растайтын тағы бір мәселе дәл осы тұстан бастап кейінгі қазақ руларының этнонимдері, яғни тарихи атаулары тарих сахнасына шыға бастады. Олардың қатарында Дулу (Дулат), Жалайыр, Меркіт, Керейт, Найман, Қоңырат, Қыпшақ, Алшын, Аргу (Қаракесек), Адай, Табын тәрізді біраз ежелгі тайпалар бар еді. Рулар таңбаларының олар шықпастан бұрын пайда болмасы бесенеден белгілі емес пе?

⁴ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 413-б.

⁵ Сонда, 410-б.

Егер рулық таңбалардың өмірге келуіне байланысты осындай тұспалдаулар жасар болсақ, рулар тарихының белгілі бір кезеңінде рулық таңбаларды жаңадан пайда болған руларға жеке тарихи тұлғалардың таратып беруі де әбден мүмкін нәрсе екендігін ескереміз. Бұл туралы тарихи мәліметтер де баршылық. Мысалы, Оғыз ханның алты баласынан тараған 24 ұлына үлестірген рулық таңбалар Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағында» шынында да көрсетілген⁶. Бұл нақты тарихи дерек. Десек те осы деректің өзі де қазақ руларының таңбалары Оғыз ханның балаларынан бастау алады деп айтуға негіз бола алмайды. Бұл жерде Оғыз хан ұрпағы бұрыннан түркі тайпаларында бар таңбаны үлестіру салтына мемлекетті нығайту құралы ретінде мән беріп отыр дегеніміз дұрыстау болар.

Ал енді қазақ ру-тайпалары рулық таңбаларды моңғолдардан немесе Шыңғысханнан алды деген пікірге тоқталсақ, бұған негіз болған шағатай тіліндегі ежелгі дерек екенін байқаймыз⁷. Онда Шыңғысхан өзіне бағынған көптеген билеріне «таңбалар, ерекше құстар, ерекше ағаштар» үлестірген. Шыңғысханнан осындай белгілер алған билер арасында кейін қазақты құраған тайпалардың билері Сепкіл Қоңырат би, Майқы би, Тама би, Керейт би тәрізді кісілер бар. Алайда олардың байырғы заманда Шыңғысханнан алған таңбалары кейінгі қазақ тайпаларының рулық таңбаларына сәйкес келмейді. Мұндайда біз маңызды тарихи деректі мүлде теріске шығарудан аулақпыз. Аталған билердің Шыңғысханнан белгілер алуы шынында да әбден мүмкін нәрсе. Шыңғысты Ұлы хан сайлағандар арасында байырғы түркі тайпаларының көп болғаны тарихтан белгілі нәрсе. Алайда осылай болғанның өзінде қазақ тайпаларының рулық таңбалары Шыңғысханнан бастау алады деп айтуға тарихи дәлелдер жеткіліксіз.

Біздің ойымызша, осы тұжырымдардың өзі рулық таңбаларды ерте орта ғасырлардағы түркілер өмірінің саяси-шаруашылық қажеттіліктері туғызған дегенге ақиқат жақын тұр. Десек те, қазақ ру-тайпаларының ішіне бүккен жұмбақтары аз емес.

⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т.І. Кн.І. – М.-Л., 1952. – 86-90-б.

⁷ Қараңыз: Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингиз-хане и Аксак Темире / Перевод В.А. Панова. – М.: Академия, 1934. – 268-270-б.

Қазақ руларының кейбірінде қосынды (крест) + түріндегі рулық таңбалардың кездесулері де қазақ руларының шығу тегін тәңірге табыну дәуірінен іздестіруге итермелейді. Мұндай таңбалар қазақтың төртқара, телеу, сіргелі, керей, адай тәрізді руларында кездесетіні белгілі⁸. Алтай түркілерінің ежелгі тарихына белсенді қалам тартып жүрген Мұрат Аджи қосынды (крест) белгісінің тәңірге табыну кезеңінен бастау алатынын, яғни б.з.д. IV-III ғасырлардан б.з. VII ғасырына дейін алтайлық түркілер арасында таралғанын, оны Еуропаға ғұндар апарғанын тәптіштеп баяндайды⁹. Мұндай белгілер көк түріктердің руна жазуларында да бар.

Әрине ерте түркі дәуіріндегі тайпалар аттары кейініректе таралған қазақ ру-тайпаларының аттарынан өзгешелеу болып келеді. XI ғасырдағы М. Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрік» атты еңбегінде бешенек, қыпшақ, оғыз, имек, башғырт, басмыл, қай, иабақу, татар, шігіл, тохсы, иағма, ұғрақ, жарұқ, жомыл, ұйғыр, таңғұт, хытай, табғаш (машын) тайпалары картада сызып көрсетілген¹⁰. Бұлардың арасында қыпшақ, башғырт, татар, ұйғыр тәрізділер ғана кейінгі ғасырларда атауларын өзгертпей сақтап қалды. Алайда кейінірек қазақ халқын құраған рулар тек бұлармен ғана емес, жоғарыда аталған түрік тайпаларының көбісімен тығыз саяси және этностық байланыстарда болғанына күдіктенуге негіз жоқ. М. Қашқари өкінішке орай, бұл тайпалардың ішіндегі руларды атап көрсете қоймайды. Ол өзі жақсы білетін оғыз тайпасындағы 22 ұрықты (руларды) ғана рулық таңбалармен қоса нақты көрсетті. Бұлардың аттары да кейінгі қазақ руларымен сәйкес келе қоймайды. Оғыздардың негізгі мекен-тұрағы қазіргі Орта Азия республикаларының жері екендігін, олардың Батыс және Оңтүстік Батыс Қазақстан аймағына ғана таралғандығын ескерер болсақ, олардың құрамында кейінгі қазақ руларының неге аталмайтынын түсінгендей боламыз.

Дей тұрсақ та, Махмұт Қашқари келтірген оғыз руларының таңбалары мен қазақ рулары таңбаларындағы ұқсастықты аңға-

⁸ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. I. – Алма-Ата, 1959. – 12-14-б.; Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. – Т. I. – 4-8-б.

⁹ Аджи М. Европа, тюрки, Великая степь. – М., 2004.

¹⁰ Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ит-түрік). – 1-том. – Алма-Ата, 1978. – 54-55-б.

рар едік. Мысалы, оғыздардың қынық-қынықтарының рулық таңбасынан қазақтың садыр, матай руларының таңбаларына ұқсастықты байқасақ, осылайша қайықтардан – қаңлыларға, ыстыларға, тіліктерге; байұндүрден – қоңыраттарға, сарыүйсіндерге, керейлерге, балталыларға; ибалардан – сұнақтарға; салғұрлардан – адайларға, алшындарға; афшарлардан – есентемірлерге; бектілілерден – шөмекейлерге; иазғырлардан – алғындарға, төртқараларға; ігдірлерден – таздарға, жаппастарға; тұтыртқыдан – шөмекейге, берішке, найманға рулық таңба жақындығын көргендей боламыз¹¹. Мұның өзі кезінде, дәлірек айтар болсақ VII-VIII ғасырларда, тоғыз оғыз, сегіз оғыз, үш оғыз, отыз оғыз деген атаулармен шығыстағы, Орхон аймағындағы түркілермен қоян-қолтық араласқан оғыздар бірлестіктерінің байырғы қазақ жерін VIII-IX ғасырларда шығыстан батысқа қарай көктеп өткенінен болса керек.

Егер қазақты құраған рулар мен тайпалардың генезисіне байланысты нақты деректер мен материалдардың жеткіліксіздігін, тым аз кездесетінін ескерер болсақ, біз әңгімелеп отырған түркі рулары мен тайпаларының қазақ ру-тайпаларымен таңбалар тұрғысынан жақындығы тарихи мәселенің жаңа қырларын анықтауға меңзейтінін байқар едік.

Осыны айқын аңғарған, VII-VIII ғасырлардағы Қытай сарайының жылқыларға таңбалар салу тәртібін зерттеген қазақстандық шығыстанушы Ю.А. Зуев: Махмуд Қашқаридің және Рашид ад-Диннің кезіндегі рулық таңбаларды «кейінірек кезеңдегі түркі және моңғол тайпаларының таңбаларымен салыстыра қарау Орталық және Орта Азия халықтары этногенезін зерттеп-білуге қажетті аса құнды материалдар бере алар еді», – деп жазған еді¹².

Бұдан шығар қорытынды: қазақ рулары мен тайпаларының арғы тарихын зерттеу дегеніміз, ең алдымен, олардың таңбалық белгілерінің қашан және қалай шыққандарын анықтау болып шығады.

¹¹ Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ит-түрік). – Бірінші том. – Сонда: рулық таңбаларға қараңыз. – 85-87-б.

¹² Зуев Ю.А. «Тамги лошадей из вассальных княжеств» (Перевод из китайского сочинения VIII-X вв. – Танхуйяо, Т. III. Цзюань 72, 1305-1308-б.) // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Изд. АН КазССР. – Алма-Ата, 1960. – 97-б.

1.3. Тарақ таңбалы қазақ руларының этностық тамырлары

Тарихымыздан белгілі, тарақ таңбасы қазақ төрелерінің, яғни Шыңғысханнан тараған ұрпақ – хан-сұлтандардың меншікті таңбасы болып табылады. Солай бола тұрса да, қазақты құраған басқа тайпалардың да кейбірі осы тарақ таңбасына ие болған. Олардың арасында алдымен ауызға алынатыны Жалайыр тайпасы. Онан соң Тарақтының өзін, Тарақты-Табын және Төлеңгіт тәрізді тайпаларды айта аламыз. Осыған байланысты зерттеушілерді мынадай мәселе ойландырады: біріншіден, неліктен аталған тайпалардың рулық таңбалары төре тұқымының таңбаларына сәйкес келеді; екіншіден, осы тарақ таңбалы түркі тайпаларының өздерінің тарихында өзара қандай жақындықтар бар? Олар қазақтың әртүрлі жүздік құрылымдарына шашырап кеткеніне қарамастан, неліктен ортақ таңбаны, яғни тарақты пайдаланады? Бұл сауалдарға жауап беру оңай емес.

Мәселенің бастаулары Шыңғысханның көшпелілерінің бір орталыққа бағынған мемлекеті кезеңінен де ары, терең тарихи тамырға жетелейді. Мұнда бір нәрсе даусыз. Тарақ таңбасын иемденген жоғарыда аталған қазақты құраған түркі тайпалары, олардың ішінде Тарақты да бар, өзара және моңғолдармен жақын қарым-қатынаста болған. Енді осы мәселені нақтырақ қарастыруға күш салайық. Алдымен әңгімені Жалайырдан бастаймыз. Кезінде Шыңғысханнан екі ғасырдай бұрын жалайырлардың тайпалық бірлестігі 10 рудан тұрғанын Рашид-ад-дин атап көрсеткен еді. Олар: джат, тукраун, кунксаут, кумсаут, уят, нилкан, куркин, тулангит, тури, шанкут рулары¹³. Бұл рулардың қайдан шыққанын, тарихи тамырларын біз Жалайырдың тарихын арнайы зерттеген ұжымдық монографиялық еңбегімізде атап көрсеткенбіз¹⁴. Жалайырдың тарихын зерттеу барысында аңғарғанымыз, X-XI ғасырларда-ақ жалайырлар жаңадан қалыптаса бастаған моңғол бірлестігінің солтүстік шығысындағы ең жақын көршілерінің бірі болған. Сондықтан моңғолдарға жалайырлар о бастан-ақ қоңсы болды.

Аталарына адал қызмет еткен жалайырларды Шыңғысхан да өзінің бауырына тартты. Нәтижесінде жалайырлар Шыңғысхан

¹³ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. – Т.ҮІІІ. – 1-кітап. – Алматы, 2007. – 117-б.

¹⁴ Сонда, 93-222-б.

тұсындағы әлемдік жаулау жорықтарында моңғолдардың ең сенімді серігіне айналып, Шыңғысхан өзінің әскерлерінің бір-қатар бөліктерін жалайырларға басқартты. Мұның өзі Жалайырдың бұрынғы рулық құрамының күйреп, дүниежүзіне шашырап, ақырында аман қалған жұрнақтарының Шуманақ (Шудың күзетшісі), Сырманақ (Сырдың күзетшісі) деген рулық атаулармен жаңа құрылымға бірігуіне алып келді. Бұл XIV ғасырда орын алған тарихи процесс деп жүрміз. Осындай жаңа бірлестіктермен жалайырлар жергілікті жерлерде моңғолдардың әкімшілік нұсқауларын жүзеге асыратын сенімді тайпа ретінде тарих сахнасына жаңа сапалық құрылыммен шықты. Мұның өзі кейінгі Қазақ хандығы тұсында, әсіресе, Есім ханның ықпалымен Қазақ хандығы «Есім ханның ескі жолы» аталған реформаның негізінде жүздік құрылымдарға бөлініп, мемлекетті басқарудың жаңа жүйесі енгізілген кезде жалайырлардың Ұлы жүзге «ноқта аға» атануына алып келді.

«Ноқта аға» мәртебесінің белгілі бір жүзде шешуші, жетекші рөл атқаратын, яғни қазақтың хан-сұлтандарына жақын ықпалды тайпаларға берілгені белгілі. Рулық таңбаны зерттеу жалайырлардың моңғолдармен ғана емес, жоғарыда аталған, ішінде Тарақты да бар, қазақты құраған басқа тарақ таңбалы тайпалармен де әлеуметтік-этностық байланыста екендігін көрсетеді. Соларға нақтырақ тоқталар болсақ, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, тарақ таңбалы төлеңгіттер (тулангиттер) ежелгі Жалайыр тайпасын құраған 10 рудың бірі болып табылады¹⁵. Төлеңгіттер кейінгі VIII-IX ғасырлардағы Ұйғыр қағанатының құрамына да «доланго» деген атпен енгенін жақсы білеміз. Төлеңгіттер тарихы зерттеуші Л.П. Потаповтың монографиялық зерттеуінде арнайы талданған болатын. Онда айтылған мәселелерді жүйелейтін болсақ, төлеңгіттердің ата-тегін Тарақтымен байланыстыру қажет екендігін түсіне бастаймыз.

Тарақтылардың Орта жүзге ру болып табылатындығы туралы ел арасында таралған аңыз-әңгімелерді Г.Н. Потаниннің «Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки» атты еңбегінен табамыз. Мұнда тарақтылардың Орта жүзге кіру тарихы және шежіре бастаулары туралы деректер баршылық¹⁶.

¹⁵ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. Т. VIII. – 1-кітап. – 117-б.

¹⁶ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. – Петроград, 1917. – 56-57-, 62-б.

Қазақ шежіресі бойынша Тарақты Орта жүзде «ноқта аға» және арғынның жиені болып есептеледі. Бұл, әрине, кейінгі қазақ шежіресінде қалыптасқан тарихи мәліметтер. Ал Тарақтының шығу тегі және оның қалыптасу тарихы мүлде басқаша болуы мүмкін. Өкінішке орай, шежіреден басқа Тарақтының шығу тегі туралы тарихи мәліметтер сақталмаған. Кезінде Н.А. Аристов осыған байланысты былай деп жазған еді: «Происхождение собственно... Тараклы остается неизвестным»¹⁷. Бұған таңданудың қажеті жоқ. Тарих сахнасына XIII-XIV ғасырларда қазіргі атауымен шыққан Тарақты тәрізді бірқатар қазақты құраған тайпалардың тарихы туралы мәліметтер шынында да сақталмаған.

Осы мәселені кезінде тереңірек зерттеген Н.А. Аристов Тарақты туралы осылай дейді. Ал ол атап көрсеткен рудың атына және рулық таңбаға келетін болсақ, Тарақты руының аты бір қызығы оның рулық таңбасына сәйкес келеді.

Жалпы қазақ халқын құраған тарақ таңбалы бес тайпаның ішінде (төре, жалайыр, төлеңгіт, тарақты-табын, тарақтының өзі) ежелгі тарихы терең, ұлыс ретінде белгілі тайпалар кімдер дер болсақ, алғаш төлеңгіттерді аузымызға алар едік. Оның себебі, ежелгі Қытай деректерінде жоғарыда аталған тарақ таңбалы тайпалар арасында алғаш ауызға алынатыны және басқа Тарақты тайпаларынан бірнеше ғасыр бұрын тарих сахнасына шыққаны осы төлеңгіттер. Деректер төлеңгіттердің VII ғасырдағы Құйғыр одағында жеке ұлыс болғандығын дәлелдейді. Олардың әскерлерінің саны 10 000 адамды құрауы бұл тайпаның жауынгерлік қуатын көрсетеді. Айта кеткен жөн, Қытай деректеріндегі Байырқы тәрізді үлкен тайпалардың өздері де 10 000 әскер ғана шығара алатын. Оларда 60 000 түтін, яғни жанұя бар еді. Сондай-ақ, Бүркіт атты 30000 түтіні бар ірі тайпа да 10000 әскер ғана шығара алған¹⁸. Егер ежелгі Қытай мемлекетінің солтүстігіндегі түркі тайпаларының арасында соңғы аталған екі тайпа ең беделді және қуатты тайпалар болғанын ескерер болсақ, онда солармен шамалас әскері бар төлеңгіттің де оңай болмағанын байқар едік.

¹⁷ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. – Вып. III-IV. – 95-б.

¹⁸ Сонда, 215-216-б.

Ұйғыр қағанаты талқандалып, оны Қидан мемлекеті ауыстырғаннан соң төлеңгіттер Жалайыр одағына ауысты. Сөйтіп ежелгі жалайырларды құрайтын беделді он рудың біріне айналды. Осы кезеңнен бастап төлеңгіттерді Жалайырдың төлеңгіті (телегеті) деп атайтын болды. Дегенмен де, шын мәнінде төлеңгіттердің тарихы жалайырлардан да терең және олардан бұрын ұлыс болған дегенді тағы да айта аламыз. Бұл басымдық төлеңгіттер Жалайыр одағына кіргеннен соң да сақталған тәрізді.

Шыңғысханға және оның бабаларына жалайырлар адал қызмет ете бастаған кезде төлеңгіттер де жалайырлар тәрізді моңғолдарға сенімді серік болды деуге негіз бар. Сондықтан Шыңғыс тұқымдары қазақты құраған түркі тайпаларына таңбалар үлестіргенде төлеңгіттер де төре тұқымының өзінің таңбасы тарақты иемденді. Таңбасы біз әңгіме етіп отырған кейінгі Тарақты тайпасыменен бірдей болғандықтан, ал шығу тарихы Жалайырдан да әрі жатқандықтан, төлеңгіттерге байланысты бұрын Жалайыр тарихын зерттегенде айтқан пікірлерімізді осы жерде тағы да еске сала кетсек, артық болмас деп ойлаймыз.

Ежелгі жалайырларды құраған төлеңгіттердің (тулангиттердің) тарихи тағдырлары біршама айқын. Сондықтан С. Аманжолов «қазіргі қазақ және алтай төлеңгітері ежелгі жалайырлардың төлеңгіттеріне сәйкес келеді» деген батыл пікірді айтады¹⁹. Төлеңгіттердің жалайыр құрамында болғанын Лубсанданзанның «Алтын тобчысында» кездесетін «Жалайырдың Телегеті» деген сөздердің кездесуі де дәлелдеп тұрғандай²⁰.

Башқұрт тарихшысы Р.Г. Кузеев «Таварих-Гузида» дерегіндегі мәліметке сүйене келе төлеңгіт, урасут және коштеми (урянкат) тайпаларының биш кавм – бес тайпа деген атпен белгілі болғанын бұларды кезінде қырғыздармен соғыс кезінде Шыңғысханның бағындырғанын атап көрсетеді²¹. Мұнда айтылатын Алтайдағы төлеңгіттер мен жалайырлардың арасын Байкал көлі бөліп жатқан тәрізді. Тайпалардың көлді айнала көшіп жүргендерін ескерер болсақ, жалайырлар құрамына кірген

¹⁹ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. 1. – 46-б.

²⁰ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. Т. II. – 105-б.

²¹ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М., 1974. – 276-б.

төлеңгіт осы аталған бес тайпа құрамындағы төлеңгіттердің бір бөлігі деп айтуға негіз бар. Биш кавм, яғни бес тайпа бірлестігіне кіретін төлеңгіттерді Р.Г. Кузеев моңғол тобына, тіптен «орман тайпаларына» жатқызады. Ол құрамында төлеңгіттер бар биш кавм тайпа бірлестігінің кейініректе башқұрттардың бишул тайпасының этногенезіне ықпал жасауы мүмкін дей келе, сонымен қатар бұл этнонимнің қазақтардың Ұлы жүзінде, өзбектерде, ноғайларда кездесетініне назар аударады²². Осының бәрі бізді төлеңгіттер жекелеген түркі халықтарының және олардың кейбір тайпаларының, соның ішінде жалайырлардың да қалыптасуына ықпал еткен деп айтуға итермелейді.

Алайда кейінгі қазақ төлеңгіттері туралы айтқанда мынаны да ұмытпаған жөн: ХХ ғасыр басында төлеңгіттер туралы шағын еңбек жазған Ф. Зобнин «төлеңгіттер деп бұрын және қазір қырғыздардан (*қазақтардан – Т.О.*) шыққан, кедейшілікке және т.б. жағдайларға байланысты өздеріне пайда түсіргенше сұлтандарға әрқашан жақын көшіп, онан соң оларды тастап, өздеріне тиімді басқа жаққа кетіп қалатындарды айтады»²³. Осы еңбегінің келесі бетінде автор төлеңгіттерге мұнан гөрі анығырақ түсініктеме береді: «төлеңгіттер деп сұлтандар басқа болыстардан қысымнан немесе кедейліктен қашып, сұлтандарды паналаған қырғыз (*қазақ – Т.О.*) кірмелерін қабылдады. Төлеңгіттер деп сұлтандар әртүрлі қызметке дайын адамдарды таныды. Бірақ төлеңгіттер сұлтандарға зорлықпен емес, өз еріктерімен қызмет жасады және олар сұлтандарды мойындамай, әрқашанда тастап кете алды»²⁴.

Жалайырлар тәрізді төлеңгіттер де кезінде моңғолдарға қызмет еткендіктен, моғол (моңғол) атанып кеткені тарихымыздан жақсы белгілі. Оны біз емес, Рашид-ад-дин де, Қадырғали Жалайыр да мақұлдап отыр.

Бұл айтылғандардан қандай қорытындылар туындайды? Біздің ойымызша, алғашқы орта ғасырларда Алтайда өзіндік тайпа бірлестігін құрған төлеңгіттер этностық құрамы біртекті болмағандықтан әртүрлі тайпаларға ыдырап кірме атанды.

²² Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – 276-б.

²³ Зобнин Ф. К вопросу о невольниках, рабах и тюленгутах в Киргизской степи. 1902. – 43-б.

²⁴ Сонда, 43-б.

Олардың кейбір рулары осылайша ежелгі жалайырлар құрамынан көрінді. Бірақ моңғолдарға қызмет ету барысында төлеңгіттер ыдырап кетті. Олар бұрынғыша Шыңғыс тұқымдарына (төрелерге), сұлтандарға қызмет етумен болды. Осылайша Ф. Зобнин тарихын жазып отырған ХІХ ғасырдың алғашқы жартысында төлеңгіттер ежелгі тайпадан біртіндеп әлеуметтік топқа айналды»²⁵.

Осы айтылғандардан аңғаратынымыз, біріншіден, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, төлеңгіттер кезінде ежелгі түркі дүниесіне кеңінен мәлім үлкен арыс болған. Әртүрлі тайпалық одақтар, қағанаттар және мемлекеттік құрылымдар құрамына енген, жалайырлардың Х-ХІІІ ғасырлардағы тайпалық одағын нығайтқан; екіншіден, біз білетін төлеңгіттер тарихы екі үлкен дәуірден тұрады. Оның алғашқысы – Шыңғысханға дейінгі төлеңгіттердің жеке арыс ретінде өмір сүрген қуатты кезеңі. Екіншісі – моңғол жорықтарынан кейін жалайырлар тәрізді моңғолдарға адал қызмет жасаған және әртүрлі жорықтар барысында әртүрлі қолбасшылардың қарауына түсіп, бытырап кеткен төлеңгіттер. Енді Төлеңгіт ұлыс ретінде өмір сүруден қалды. Алайда олардың ұрпақтары ата-бабадан қанға сіңген қасиет бойынша бұрынғысынша билеушілерге қызмет етуден бір танбады. Төлеңгіттердің шашырап кеткен соңғы ұрпақтарының жұрнақтары әлеуметтік топтар ретінде кейінгі қазақ хандарына да қызмет етті. Тегінде билеуші төрелерге қызмет етуге бейім тұрған төлеңгіттердің моңғолдардан бұрынғы бабалары байырғы төлеңгіт рулары жалайырлармен бірге моңғол жаулауы тұсында ыдырап, қайта қалыптасқан кейбір қазақты құраған түркі руларының арғы тегін құрайды десек жалған сөйлей қоймаспыз.

Тағдырдың талқысына түсіп, моңғолдарға қызмет жасаған жалғыз төлеңгіттер мен жалайырлар ғана емес. Кезінде моңғолдармен бірге көшіп-қонып жүрген көрші тайпалар моңғолдардың күшеюіне байланысты оларға құл, жалшы, тіптен малай болуға мәжбүр болды. Сонымен бірге түркі тайпаларының тағы бір бөлігі тарих сахнасына Шыңғысхан тәрізді ерекше дара тарихи тұлға шыққан кезде, моңғолдармен шайқастарда жеңіліске

²⁵ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. – Т. ҮІІІ. – 1-кітап. – 128-130-б.

ұшырап, еріксіз оларға бағынуға және қызмет етуге тиісті болды. Керейттер мен наймандардың тағдыры осының айқын көрінісі. Біздіңше, жалайырлар мен төлеңгіттер алғашқы топтағы моңғолдарға өз еркімен берілген түркі тайпаларының шоғырына жатады.

Ежелгі төлеңгіттердің жұрнақтары ежелгі жалайырлар тәрізді моңғол жаулауынан кейін бөлшектеніп кеткенін жоғарыда айттық. Осындай күрделі этностық-саяси үрдістер барысында бұрын түркі тайпалары одағында болған, өздері де түркіге жататын төлеңгіттердің қалдықтары моңғол, кейініректе қалмақ құрамынан көрінетін болды. Бұл туралы Рашид-ад-диннің, Әбілғазының және Қадырғали Жалайырдың жазғандарында біршама баяндалған. Төлеңгіттердің ХҮІІІ ғасырда қазақ хандары мен сұлтандарының Алтайды жаулау барысында құлдыққа айналдырылған ру болып табылатынын Н.А. Аристов та атап көрсеткен еді²⁶. Осы төлеңгіттер тегінде біз әңгімелеп отырған орта ғасырлардағы, моңғол жаулауынан бұрынғы төлеңгіттердің жұрнақтары болса керек. Ал тарақ таңбалы жалайырлардың ежелден-ақ моңғолдарға қоңсы болып, қызмет жасағанын жоғарыда айтып кеттік. Сонымен қатар Тарақты-табынның да шығу тегі Орта жүзде «ноқта аға» Тарақты тайпасымен байланысып жатыр. Тегінде Тарақты-табындардың Тарақты тайпасынан бөлінгені туралы пікірдің қисыны бар тәрізді. Осы айтылғандардың бәрі жоғарыда кестеде келтірілген тарақ таңбалылардың тарихи тамыры моңғолдарға жақын «құнаған воол» тобына алып баратындай.

Тарақ таңбалылардың ішінде, әсіресе жоғарыда айтқанымыздай, төлеңгіттердің (долангалардың) тарихи тамыры тереңде болғандықтан және олар X-XII ғасырларда Жалайыр одағында елеулі рөл атқарғандықтан, осы аталған екі тайпа барлық тарақты таңбалы тайпалардың атасы және тарихи тамыры десек қателесе қоймаймыз. Олай болса, Орта жүздегі Тарақтының да түп атасы Төлеңгіт (Доланга) деген тұжырымға келсек, тарих тамырына нақтырақ бойлағандай болар едік. Ежелгі төлеңгіттер (долангалар) Жалайыр одағына қосылғандықтан, олардың түркі

²⁶ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина, вып. III-IV. – 98-б.

тайпасы екендігі күдік тудырмауы тиіс деп ойлаймыз. Ал моңғол, қалмақ атанып жүрген төлеңгіттер осы этностар құрамына ежелгі төлеңгіттер ыдыраған соң кірме болып кіргендер десек тарихи шындыққа жақындағандай болар едік.

Сонымен бұл айтылғандардан шығатын «тоғыз ауыз сөздің тобықтай түйіні» жоғарыда аталғандай, қазақты құраған тарақ таңбалы ру-тайпалар ежелден-ақ моңғолдарға жақын болған, оларға қызмет жасаған «ұнаған воол» тобына жататындар десек жалған сөйлемеспіз. Өйткені ата-бабасынан бері, сандаған ғасырлар бойы моңғолдарға қызмет жасаған, өздерімен мал-жаны араласып жатқан түркі руларына Шыңғысхан ұрпағы, яғни төре тұқымдары өздерінің тарақ таңбасын берді.

Кейінгі қазақ қоғамында бұл таңба ерекше қадірлі болды және осы таңбаға ие болған рулар жүздік бөліктерде «ноқта аға» рулар ретінде құрметтелді. Олардың қатарында Ұлы жүзге «ноқта аға» атанған Жалайыр тайпасы, одан бөлініп шығып, Орта жүзде осындай мәртебеге ие болған Тарақты, сондай-ақ, Тарақтыдан бөлініп, Табынға барып қосылған, және Кіші жүзге «ноқта аға» атанған Тарақты табын тайпасы бар. Тарихи деректер тарихтың бұралаң жолдарында Кіші жүзге Тама тайпасының да осындай мәртебелерге қол жеткізгенін байқатады. Рулық таңбаларға жүргізілген зерттеулер бізді міне осындай қорытындыларға алып келді.

1.4. Қазақ ру-тайпаларының ұрандарын білеміз бе?

Қазақ ру-тайпаларының тарихы туралы сөз еткенде ешбір зерттеуші ру-тайпаларға қатысты жүз, таңба, ұран мәселелерін айналып өте алмайды деуге толық негіз бар. Бұл рас, солай бола тұрса да өкінішке орай, әлі күнге дейін қазақ ру-тайпаларының ұрандары туралы мәселемен арнайы түрде ешбір зерттеуші айналысқан емес. Осы орайда жекелеген зерттеушілер еңбектері мен олар құрастырған материалдар жинақтарында ғана қазақтың ру-тайпаларына қосымша ретінде олардың таңбалары, қай жүзге қарайтындығы, қысқы-жазғы қоныстары және ұрандары аталып өтеді. Біз төменде қолымызда бар деректерге сүйене отырып, жалпы ұран жөніндегі ой-пікірлерімізді білдіреміз, сондай-ақ

қазақ ру-тайпаларының ұрандарын талдай отыра, олардың рулар тарихының кейбір тұстарын айқындауға тигізер көмегі көп деп ойлаймыз.

Алдыменен «ұран» сөзінің анықтамасына көңіл аударсақ. «Ұран – халықты, кейде жеке адамдарды да жеңіске, ерлікке шақыратын атау. Оған «...жауға қарсы аттанғанда руластарды жігерлендіріп, олардың рухын көтеру үшін ұран шақыру – халықтардың бәрінде болған әдет», – деген энциклопедиялық анықтама берілген²⁷. Сондай-ақ, ұран «рулық, тайпалық құрылыс жағдайына байланысты пайда болған», «халықтың немесе рудың, тайпаның ұраны аса құрмет тұтатын ата-бабаның, асыл ананың немесе сол халық табынатын табиғи күштің атынан шығады» деген тұжырым қалыптасқан²⁸. Ұранға байланысты кеңестік дәуірде ғылыми тұрғыда берілген анықтама осындай. Біз бұл анықтаманы жоққа шығармаймыз, алайда толық мағыналы деуден де аулақпыз. Бұған қатысты төмендегідей қисындарымыз да баршылық.

Түркі тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалар тарихын зерттеуде үлкен еңбек сіңіріп, іргелі еңбек жазған орыс ғалымы Н.А. Аристов қазақ ру-тайпаларының ұрандарына байланысты да бірер пікірлер айтқан еді. Зерттеушінің рулық ұрандардың шығуы туралы тұжырымдары біз жоғарыда келтірген энциклопедиялық басылымдағы анықтамамен үндес, сәйкес болғандықтан оны біз қайталауды жөн көрмедік. Дегенмен де, ғалымның ру-тайпалар тарихын зерттеуде ұрандардың қаншалықты маңызды екендігі жөнінде айтқан пікірлеріне құлақ қойған жөн сияқты. Н.А. Аристов Ұлы жүздің Жалайыр, Дулат, Қаңлы, Шанышқылы, Шапырашты, Сіргелі, Шымыр, Сиқым, Ботбай, Жаныс секілді ру-тайпаларындағы ұрандарды салыстыра келе, аталған рулар мен тайпаларда, әсіресе Дулат руларында екі ұранның қатар қолданылғанын айтады²⁹. Нақты айтар болсақ, мысалы, Шымыр руының ұра-

²⁷ Қазақ Совет Энциклопедиясы. – XI том. – Алма-Ата, 1987. – 389-б.

²⁸ Сонда, 389-б.

²⁹ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 408 б.

ны – Шымыр, ал бәйгеде – Қойгелді, Сиқым руынікі – Сиқым, бәйгеде – Ырысбек, Ботбайларда – Ботбай, ал бәйгеде – Сәмен, Жаныстарда – Жаныс, ал бәйгеде – Төле болып келеді³⁰. Мәселені талдай келе зерттеуші: «Ұрандарға қарап қай атаның қай руға немесе қай бөлімшеге жататынын анықтауға болады», – деп қорытынды жасайды³¹. Шынында да кез келген ру-тайпаның жекелеген бір атасы белгілі бір тарихи жағдайларға байланысты басқа жүзге, басқа бір тайпа құрамына еніп кетсе, ол жөнінде аңыз-әңгімелер мардымды ештеңе айта алмаса, жазба деректер де жоқ болса, онда Н.А. Аристовтың ұсынған әдістің – ұрандарды талдаудың, сол атаның түбін анықтауға жәрдемін тигізері сөзсіз. Осы тұрғыдан алғанда қазақ ру-тайпаларының ұрандарын білудің және зерттеудің маңызы зор деп білеміз. Басқаша айтқанда таңбалар секілді ұрандар да қазақ ру-тайпаларының шығу тарихын зерттеуге айтарлықтай жәрдем бере алады.

Ұрандарға қатысты келесі бір мәселеге – оның негізіне, қандай тұлғаның есімі алынатындығын анықтау жатады.

Біз алдыңғы беттерде ру ұраны ретінде әдетте халықтың немесе тайпаның аса құрмет тұтатын ата-бабасының, киелі анасының немесе дүйім ру табынатын тұлғаның есімі алына-тындығын айтқанбыз. XVIII-XIX ғасырлардағы орыс деректерінде кездесетін көптеген тарихи тұлғалар, батырлар, ру-тайпа басылары, билер есімдерінің кейінгі тарихи кезеңдерде ру-тайпалар ұрандарына айналып кеткендігін байқаймыз. Соған қарағанда, ұрандар да ескіріп, жаңарып, ауысып отыратын секілді. Мысалы, XVI-XVII ғасырларда болған ру ұранының өзгеруі туралы айтқанда мынаны ескерген жөн: біріншіден, сол рулардың өсіп-өніп көбейіп, өзара жіктелуіне байланысты, екіншіден, жекеленген рулар көсемінің, батырының, аруақты-әулие-лі тұлғасының ру үшін жаңа кезеңде маңызды сипат алуы жаңа ұранға жол ашады.

Кезінде қазақ руларын жан-жақты зерттеген Л. Мейер рулар ұрандарының өзгеруіне байланысты төмендегідей пікірлер айт-

³⁰ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 408 б.

³¹ Сонда, 408-409-б.

қан еді: «Эти слова однако не так строго сохраняются как тамги и изменяются от времени, вследствие разных причин; иногда ураном становится имя известного человека, управлявшего долго родом или отделением, иногда он изменяется вследствие вражды с родом, имеющим тот же уран. Наконец, по мере замирения степи, значение этого отличительного знака само собою должно было уменьшиться»³².

Өрине, Л. Мейер айтқандай, ұрандардың өзгеруіне рулар арасындағы жауласулардың ықпал еткені рас болар. Алайда бұл ұрандардың өзгеру себептерінің бірі ғана. Қалай десек те жаугершілік заманда қазақ руларының ұрансыз өмір сүрмегендері бүгінде анық мәселе. Оның себебі ұрандардың сапалық мазмұнында.

Ұранды қолдану, пайдалану – жауға шапқанда әскерді рухтандыру, жігерлендіру үшін ғана емес, ұранға айналған кісінің аруағына сыйыну, одан қосымша қолдау, күш сұрау да ұрандаушыға тән қасиеттер. Сол себепті де қазақ ру-тайпаларының ұрандарында батырлармен қатар әулиелі-аруақты тұлғалар есімдері де кездеседі. Кейбір ру-тайпалардың ұрандары қаншама ғасырлар өтсе де, өзгермей келе жатыр. Мысалы, арғындардағы – Ақжол, тамалардағы – Қарабура ғасырлар сынынан өткен ұрандар. Ақжол – XIV ғасырдың соңы – XV ғасырдың бірінші жартысындағы Арғын тайпаларының атақты, аузы дуалы, аруақты тұлғасы болса, Қарабура – XII ғасырда өмір сүрген, Қожа Ахмет Яссауидің шәкірті әрі серігі болған киелі тарихи тұлға. Мұндай адамдар есімдерінің қаншама ғасырлар өтсе де ұран ретінде руға қызмет етуі – олардың, ең алдымен, әулие ретінде бағалануында. Арғын мен Тама тайпалары өз орталарынан қаншама ру басылар, көсемдер, батырлар шығарса да, олардың биік беделі Ақжол би мен Қарабура әулиенің қасиетті рухынан аса алмай тұр. Кеңестік дәуірдегі әдебиеттерде ұрандарға анықтама бергенде, жоғарыда айтқанымыздай осы жағы айтылмай қалған еді. Біздің ойымызша, тарихи тұлға есімінің ұранға айналуы

³² Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генштаба. – Ч.1. Киргизская степь. Оренбургского ведомства. – СПб., 1865. – 94-б.

үшін, ең алдымен, оның әулиелігі, киелілігі басым түсіп, халық сеніміне ие болады. Ал оның батырлығы, көсемдігі мен шешендігі айтылған қасиеттерден соңғы кезекте тұрады.

Мұндайда мынаны да ескерген жөн: кез келген бір рудың ұраны болған батырдан соң уақыт өте келе әлдеқайда беделді тағы бір атақты батыр шықса, жаңа батырдың есімі бірте-бірте ұранға айналады да, бұрынғы ұран-есім ұмытыла бастайды. Н.И. Гродеков мұны аңғарып, 7-10 буындардағы тұлға есімі ұран ретінде қызмет етеді де, жаңа кезеңде жаңа тұлға есімі ұранға айналады деп жазады³³. Бұл пікірде шындық бар. Көптеген деректерде қазақ ру-тайпалары ұрандарының бірнеше болып кездесуін ескі рулық ұрандардың әлі де ұмытылмағандығымен және жаңа ұрандардың қатар қолданылуымен түсіндіреміз. М. Тынышпаев құрастырған қазақ ру-тайпаларының ұрандары мен таңбалары атты кестеде³⁴ Дулат тайпасындағы Сықым, Жаныс, Ботбай, Шымыр руларында, Жалайыр, Арғын, Найман тайпаларында бірнеше ұрандардың көрсетілуі біздің осы айтқан ойларымызға дәлел бола алады.

Айтылғандарды қорыта келе, қазақ ру-тайпаларының ұрандары жөнінде мынадай тұжырымдар жасай аламыз: біріншіден, тарихи тұлға есімі ұранға айналуы үшін оның әулиелік, батырлық, көсемдік, шешендік қасиеттері жарқырап көрінуі керек. Екіншіден, кейбір ұрандар 2-3 ғасырға ғана төтеп беріп, онан соң жаңарып, өзгеріп отырса, қайсыбір ұрандар – Қарабура, Ақжол тәрізді уақыт сынына ұзақ шыдаған. Үшіншіден, ру-тайпалардың тарихын зерттеуде дерек ретінде көмекші қызмет көрсете алады.

³³ Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. – Том первый. Юридический бытъ. Приложения №1. – 1-2-б.

³⁴ Тынышпаев М. История казахского народа. – 106-108-б.

Қазақ ру-тайпаларының ұрандары мен таңбалары

I. КІШІ ЖҮЗ

ҰРАНДАР					
№	Тайпалар	М. Тынышпаев бойынша ³⁵	Н.И. Гродеков бойынша ³⁶	Л. Мейер бойынша ³⁷	Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров ³⁸ бойынша
1.	Адай	Бекет		Тегелен	Бекет, Тегелен
2.	Беріш	Ағатай		Ағатай	
3.	Алтын	Баймұрат		Баймұрат	
4.	Жағпас	Баймұрат	Баймұрат	Баймұрат	Баймұрат, Бақтыбай
5.	Таз	Бақай		Ақман	Бақай
6.	Есенгемір	Алдонғар			
7.	Тана	Тана		Шүлен	
8.	Байбақты	Дәуқара	Дәуқара	Дәуқара	Дәуқара
9.	Масқар	Қаратай			Қаратай
10.	Алаша	Байбарак	Алтыбас	Байбарак	
11.	Қызылқұрт	Жиенбай		Байжайын	Жиенбай
12.	Шеркеш	Шағырай		Жақау	
13.	Ысық	Бәйтерек	Бәйтерек	Бәйтерек	
14.	Қаракесек	Ақпан	Ақпан	Айыртау	

³⁵ Тынышпаев М. История казахского народа. – 106-108-б.

³⁶ Гродеков Н.И. Киргизы и карккиргизы Сыр-Дарьинской области. – Т. 1. – 4-7-б.

³⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Ч. 1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб., 1865.

³⁸ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000.

15.	Шекті	Бақтыбай Жанқожа	Айыртау Бақтыбай	Бақтыбай	
16.	Төртқара	Айыртау	Айыртау	Айыртау	Айыртау
17.	Қарасақал	Алдажар	Алдажар	Алдажар	
18.	Шөмекей	Дөйт	Дөйт	Дөйт	Дөйт
19.	Кете		Майлыбай		
20.	Керейт	Ақсақал Үнгүм	Ақсақал Үнгүм	Ақсақал	
21.	Кердері	Қожахмет	Қожахмет	Қожахмет	Қожахмет
22.	Табын	Тостаған	Тостаған Серке	Тостаған	Серке, Тостаған, Алаш
23.	Тама	Қарабура	Қарабура	Қарабура	Қарабура
24.	Телеу	Арғымақ Тұлпар	Тұлпар Арғымақ Ханзада	Арғымақ	Арғымақ, Телеу
25.	Жағалбайлы	Малатау	Манатау Бағажам	Манатау	
26.	Рамадан Дулат Қайғұлым	Дулат	Қайғұлым	Дулат	

II. ОРТА ЖҮЗ

1.	Арғын	Ақжол, Қарақожа	Ақжол, Қарақожа		Ақжол
2.	Керей	Жаубасар	Ақжол, Қарақожа		Ошыбай
3.	Уак	Бармақ	Жаубасар		Жаубасар
4.	Найман	Қаптағай	Қаптағай	Қаптағай	Қаптағай
5.	Қоңырат	Алатау	Алатау		Алатау Мүкәмәл
6.	Қыпшақ	Ойбас	Ойбас	Айбас	Ойбас

III. ҰЛЫ ЖҮЗ

1.	Дулат	Бақтияр	Бақтияр		Бақтияр
2.	Албан				Райымбек
3.	Суан				Байсуан
4.	Сары үйсін				Байтоқ
5.	Шапрашты	Қарасай	Қарасай		Қарасай
6.	Ысты	Жауатар	Жауатар		Жауатар
7.	Ошақты				Бақтияр
8.	Сіргелі	Туғанас	Туғанас		Бақтияр
9.	Жалайыр	Бақтияр Қабылан	Бақтияр		Қаблан Бақтияр Берібай
10.	Қаңлы	Бәйтерек	Бәйтерек		Бәйтерек Айырылмас
11.	Шаньшқылы	Айырылмас	Айырылмас		Айырылмас Шаньшқылы

Біздің ойымызша, тарихымыздағы рулық-тайпалық мәселелерді арнайы және тереңдете зерттемей кен көлемді, көптомдық қазақ тарихы да толық сипатта жазылмақ емес. Осыны өткен ғасырдың 20-жылдарында жақсы түсінген М. Тынышпаев А.П. Чулошниковты қазақ тарихына арналған еңбегінде қазақ «руларының іс-әрекетін бір-біріне деген қарым-қатынастарын талдамағаны» үшін қатты айыптап, оның еңбегін басып шығаруға ұсынбай қойған еді³⁹. Мұны бүгінде қатты ескеруіміз керек.

³⁹ Тынышпаев М. История казахского народа. – 66-б.

II ТАРАУ

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АРҒЫҚАЗАҚ (ПРОТОҚАЗАҚ) ТҮРКІЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ

2.1. Қаңлының көне тарихы

Қазақта «Қаңлыдан хан сайла» деген көне мақал бар. Мұның өзі ежелгі Қазақстан аймағында қаңлылардың аса ықпалды тайпа болуына байланысты өмірге келсе керек. Осыған байланысты қазақ тарихынан хабардар боламын деген адам алдымен Қаңлы тарихын жақсы білулері керек. Бұл айтуға ғана оңай нәрсе. Табанды түрде жүйелі зерттеулер ғана Қаңлы тарихын тарих қойнауынан жарыққа шығара алады. Кезінде Канға, Кангар, Кангюй, Кангх, тәрізді әртүрлі атаулармен тарих сахнасында көрінген бұл тайпаның тарихы да аса күрделі. Мәселе ежелгі тарихқа жетектейтінін білуіміз керек.

Зерттеушілер қаңға атауының ежелгі «Авестада» кангюй, сондай-ақ Фердоусидың «Шахнамасында» кангх деген атаулармен кездесетініне назар аударған еді¹. Кейінгі зерттеуші Б.И. Вайнберг бұл атаулар ежелден-ақ жергілікті мәдениеттің белгісі ретінде көрініс берген деген пікірді айтады. Ол С.Г. Кляшторныйдың бұл

атаулардың мәселені зерттеуде шешуші рөл атқармайтындығын атап көрсеткен пікірімен өзінің келісетіндігін айта отырып, сонымен бірге осындай этнонимдердің ежелгі деректерде кездесуінің өзі зерттеушілердің еріксіз назар аударуын қажет етеді деп мойындаған еді.

Айта кеткен жөн, Фирдоусидың Кангхасы қытай деректерінде айтылатын Қаңлының орналасу аймағына сәйкес келеді. Б.И. Вайнберг осы пікірлерді мақұлдай келе, кангюйдің байырғы жерінің Сырдарияның орта ағысының (Испиджабтың) төңірегінен солтүстікке қарай созылып жатқандығын растай түседі. Сонымен бірге Фердоусида және Тұран туралы жазылған ортағасырлық ежелгі авторларда Тұран – ежелгі ирандық тұрларды ауыстырған түркілердің отаны болып табылатыны осы ғалымның еңбегінде тағы да атап көрсетіледі⁴⁰.

Шындығында да Тұран аталған елдің Қаңлы аталған елмен шекараларының сәйкес келетіндігі, олардың мекендерінің солтүстік Каспий аймағынан Ферғанаға дейін созылып жататындығы «Шахнама» мен «Авестаны» салыстырып оқығанда айқын байқалады.

Б.И. Вайнберг В.Г. Тизенгаузеннің осы екі атауға байланысты пікіріндегі мынадай мәселеге назар аударады: Тұран деген тарихи түсінік ежелгі Кангюй атауына қарағанда өзінің маңызы жағынан кеңірек түрде қолданылса керек. Мұндай (кең түсінік) орта ғасырлардың өзінде-ақ жүзеге асырылған тәрізді⁴¹.

Ежелгі қаңлының орналасу территориясы туралы әңгімені қозғаған кезде біз Кангх, Кангюй (Қаңлы), Қаңғар деген атаулардың өзара қатысы туралы мәселеге тағы да қайта оралуға мәжбүр боламыз. Өйткені осы атаулар тіптен қытай деректерінің өзінде де әртүрлі географиялық аймақтарда кездеседі. Ең бастысы «қаңлы» атауы қытай жылнамаларында Самарқан деген атаумен белгілі. Бұл туралы қытай деректерінен мынадай үзінді келтіруге болады: «Кан мемлекеті Ми мемлекетінің (*Маймурқ – Ж.О.*) оңтүстік-батыс жағында 300 ли жерде. Оның тағы бір аты Самарқан деп аталады. Ол жердің топырағы

⁴⁰ Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. VII в. до н.э. – VIII в. н.э. – М., 1999. – 280-б.

⁴¹ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1984. – 243-б.

қунарлы, халқы аса бай, шағын ғана мемлекет. Онда киелі жерлер мен қасиетті мекендер де өте көп, сондай-ақ небір ғажайып хикаяттарды шығарушылар мен оны таратушылар да көбінесе осы өңірден шығады»⁴².

Көріп отырмыз, «кан» атауымен аталатын шағын мемлекет Самарқанның айналасындағы өңірді жайлап жатыр. Ежелгі қытай саяхатшысы Ду Хуанның VIII ғасырда «Батысқа саяхат естеліктерінен» алынған мәліметке зерттеушілеріміздің берген түсінігінде Самарқанды қытай деректемелерінің көбінесе қысқартып, Кан деп атағаны атап көрсетіледі. В.В. Бартольд бұл қала туралы айтқан кезде Самарқанның Мәуреннахрдағы ең үлкен қала болғандығын да ескерткен еді⁴³.

Қытай деректемелерінен Самарқанның Кангюй (немесе Канцзюй) деп аталғанын айқын аңғарамыз. Мұндай дерек авторлары бірнешеу. Кейбір қытай авторларында Самарқан Канго деген атпен де әйгілі⁴⁴.

Бұдан байқайтынымыз, қаңлылардан батысқа қарай тағы да бір «кан» деген атпен белгілі Самарқан төңірегіндегі елді біріктірген мемлекетінің орналасқаны. Тегінде бұл мемлекеттің Сырдарияның орта ағысынан шығысқа қарай қоныстанған кангюйлердің (қаңлылардың) этнонимімен тығыз байланысы байланысы бар, бәлкім әңгіме бір мемлекет туалы болып отырса керек. Мұндайда Самарқан өңірін кангюйлерден шыққан билер билеген болар десек артық айта қоймаймыз. Бұған тандануға болмайды, Сыр өңіріндегі көптеген қалаларда негізгі тұрғындар қыпшақтар бола тұрса да, билікте қаңлылардың отырғаны белгілі. Осы өңірге кейінірек аяқ басқан әйгілі Шыңғысхан сондықтанда моңғолдар билігін қаңлылар билігімен ауыстыру үшін Жетісудан Орта Азия өңіріне дейін қаңлыларды қынадай қырып отырған. Мұның өзі қаңлылар сандарын күрт азайтып, олардың басқаларға ықпалын төмендетті. Дегенмен де «кан», «кангюй» және «қаңғар» этнонимдерінің Орта Азияның әртүрлі өңірлерінде кездесетіні тарихи шындық.

Осы атауларды салыстырмалы түрде талдар болсақ, кангюй (қаңлы) атауының Шу, Сырдария бойындағы елге қолданылуға

⁴² Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. – Т.1. – Алматы, 2005. – 43-б.

⁴³ Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. – Т.1. – 46-б.

⁴⁴ Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. – Т.1. – 166-167-б.

нын, ал қаңғар атауының Алтайдың оңтүстігіндегі бұрынғы динлиндерден бастау алатын теглектерге, немесе кейінгі гаогюйлерге қолданылғанын аңғарамыз. Осылайша, үш түрлі Қаңлы атауымен аталатын елге немесе жерге және қалаға кездесеміз. Бір қызығы, бұлардың мән-мағынасы да бір-бірінен алшақ жатыр. Дегенмен, мәселені талдаудан бұрын осы атаулардың барлығы ортақ бір түбірден – Кан атауынан шыққан деген пікірге тоқталғымыз келеді. Тегінде жоғарыда аталған этнонимдердің бәрі зерттеуші Н.А. Аристов айтқандай, Алтайдағы Шарыш өзенінің тармағы Кан өзенінің атауынан бастау алатын тәрізді⁴⁵. Бұл қаңлылар динлиндер одағында көшіп жүрген тұста өмірге келген этноним тәрізді. Айта кеткен жөн, «динлин» атауының уақыт ағымымен өзгерістерге ұшырауларын былай көрсетуге болады: «динлин»-«дили»-«теле»-«телеуит». Атаулары осылайша өзгерген тайпалар бірлестігі құрамында қаңлылардың бабалары да өмір сүрді. Олардың шығыста қалғандары кейіннен «гаогүй» деп те аталды. Оны анықтауға әрекеттенгенде «Солтүстік әулеттер тарихын» ежелгі қытай тілінен аударған қытайдағы қазақ бауырларымыздың еңбегінен төмендегідей жолдарды оқимыз: «Қаңға жұрты он екі арыстан тұрады. Олар: біріншісі – Қыбыл, екіншісі – Тала, үшіншісі – Итан, төртіншісі – Тайлан, бесіншісі – Құртқа, алтыншысы – Тарба, жетіншісі – Алұн, сегізіншісі – Бақұн, тоғызыншысы – Ирбін, оныншысы – Бөбекір, он біріншісі – Қыруан, он екіншісі – Ғұшұқбат делінеді»⁴⁶.

Егер Н.Я. Бичурин көрсеткен гаогүйліктер бабаларының 12 руын қаңлылардың 12 арысымен, яғни руымен салыстырып қарар болсақ, олардағы рулар атауларының шынында да ұқсас екендіктерін аңғарамыз.

Ал кейінірек қаңғалар біртіндеп Сырдың орта ағысына дейін барған және кейіннен өздеріне көрші қытай жылнамаларында айтылатын бес аймақты басып алған қандықтар (қаңлылар) Сырдарияның орта ағысына өздерінің есімдерін берді.

Осыған байланысты қазақстандық зерттеуші ағамыз Ә. Қайдар мынадай пікір айтқан еді: «демек, басқа да түркі тайпалары сияқты,

⁴⁵ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897. – 67-б.

⁴⁶ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 -840 жылдары). – 2-кітап. – 106-б.

қаңлы тайпасының да «қаңлы» деп аталудан әлдеқайда бұрын Алтайды жайлағандығы дау тудырмаса керек. Бірақ көптеген дерек көздері Алтайдан жөңкіле көшіп, жан-жаққа тараған Алтай этностық қауымының түркі тайпаларының ішінен ең ерте, есте жоқ ескі дәуірлерде Сыр бойы мен Қаратау алқабына көшбасы болып, алғаш келгенде қаңлы тайпасы екендігіне куәлік береді»⁴⁷.

Бірте-бірте қаңлылардың алғы көші Афрасиаб жеріне дейін барып, ондағы тұрларды ығыстырып, ежелгі Афрасиабты өздерінің есімдерімен Самарқан деп атауға мәжбүрледі. Әрине, бұл айтылғандарымыз нақты деректерге негізделген ғылыми болжамдар ғана. Дегенмен де, біз әңгімелеп отырған кезеңдегі «Авестада» және «Шахнамада» айтылатын қангхалар (қаңлылар) туралы мәліметтер біздің осы болжамымызға сәйкес келетінін де айтпасқа болмас. Оның үстіне бұл деректік шығармаларда Кангх атауы әрі қала-астана атауы ретінде ғана емес, елдің атауы ретінде де көрініс береді. Және де қаңлылардың жоғарыда айтқанымыздай, орналасу аймағының ежелгі Тұран елінің шекарасымен сәйкес келіп жатуы да осы айтқанымызды қолдай түсетіндей. Дәлірек айтар болсақ, бұрынғы иран тілдес Тұран елі шығыстан келген қаңлылардың басып алуына байланысты енді кангха немесе кангюй (қаңлы) елі деп аталатын болды. Осылайша, Алтайдағы Кан өзенінен шыққандар, Арал бойына дейінгі үлкен кеңістікті өздеріне қаратты. Қытай деректерінде «үздіксіз көшіп-қонып жүретін көшпелілер» ретінде көрсетілген қаңлылардың мұндай үлкен кеңістікті өздеріне бағындыруына тандануға болмайды.

Алайда Қаңлының біздің заманымызға дейінгі кезеңде кангюй деген атпен мәлім болғаны белгілі. Алғаш рет бұл этнонимге байланысты тарихи дерек қытай елшісі Чжан Цзяннің (Жан Чян) жазбалары арқылы мәлім болды. Онда мынадай жолдар бар: «Дад-уанның солтүстігінде – **Қаңлы** (*бөліп көрсеткен біз – Т.О.*), батысында Ұлы Нүкіс, оңтүстік-батысында Бактрия, солтүстік-шығысында Үйсін, шығысында Уағме, Ұдун елдері бар. Ұдунның батысындағы өңірлерде су батысқа ағып Батыс теңізге, Ұдунның шығысындағы өңірлерде су шығысқа ағып,

⁴⁷ Қайдар Ә. Қаңлы (тарихи шежіре). – Алматы, 2004. – 166-б.

Тұзкөлге құяды»⁴⁸. Осы мәліметтер ұзақ жылдар бойы кейінгі тарихшылардың ғылыми талдауларына ұшырап, күні бүгінге дейін олардың арасында әртүрлі пікірлер мен көзқарастар туындатып, Жаң Чян айтқан елдердің орналасу аймағы әлі де талас-тартыс туғызып отыр.

Қытай тарихнамашылары Арал бойындағы Каспий жағалауындағы сармат, алан тайпаларының қаңлыларға тәуелді екенін атап көрсетеді. Оларға байланысты Қытай жылнамаларынан мынадай жолдарды оқимыз: «Соғд Қаңлы еліне тәуелді. Таңдаулы жылқы түрі, сиыр, қой және жүзім тәріздес толып жатқан жеміс-жидек өседі. Жері сулы, топырағы құнарлы, сондықтан олардың жүзім шарабының атағы жер жарады.

Ниям елі Аорстың солтүстік жағында Қаңлыға қарайды, шетелге тышқан терісін шығарады.

Аорс елінің аты Аланляу (Алан) деп өзгертілген, Дазен қаласында (Жер қала) тұрады, Қаңлы еліне қарайды. Климаты жылы. Бұржын, қарағай, ақ шөп көп өседі. Халқының әдет-ғұрпы, киім-салымы қаңлылармен ұқсас»⁴⁹.

Тарихи деректер қаңлылардың ғұндарға және аландарға ілесіп, Кавказ аймағына дейін барғандарын нақты дәлелдеп береді. Зерттеуші Б.И. Вайнберг кангюйлердің (қаңлылардың) оқтын-оқтын өздеріне Қазақстанның орталық және шығыс аудандарын (Тарбағатайға дейін) бағындырғанын және сол тұста осында жылжып келе жатқан хуннуларды кездестіргенін және батыста яньцайлардың (аландардың) территориясын бағындырғандарын атап көрсеткен болатын⁵⁰. Көшпелі тайпаларға жатқандықтан, қаңлылардың жауынгерлік рухының үстем болуы әбден түсінікті нәрсе. Сонымен бірге нақ осы көшпелі тұрмыс қаңлылардың бөлшектеніп кетуіне де басты себепкер болды десек, тарихи шындықтан көп ауытқи қоймаспыз. Тегінде алғаш Алтайдағы динлиндердің кейіннен теглектердің және гаогюйлердің, онан соң генғұндар мен құйғырлардың тайпалық одақтарына мүше болған қаңғарлар осы біз әңгімелеп отырған кангюйлардың

⁴⁸ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.б. 177-б.з. 222 жылдары). – 1-кітап. – 48-49-б.

⁴⁹ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.б. 177 -б.з. 222 жылдары). – 1-кітап. – 203-б.

⁵⁰ Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. VII в. до н.э.-VIII в. н.э. – М., 1999. – 282-б.

байырғы бір бөлігі болса керек. Олардың географиялық орналасу аймағы да ежелгі динлиндердің мекенінен қашық емес. Дегенменде, мәселенің байыбына баруға кедергі жасайтын үлкен бір нәрсе, қаңғар деген атаудың кангюй (қаңлы) деген атаудан басқаша мағына беретіндігі. Қытай жылнамаларында қаңғаларды «олар биік доңғалақты арбалармен оттың сонысын, судың тұнығын қуып көшіп жүрді, мал басы қауырт өсті» деп көрсетеді⁵¹. Осыдан келіп «қаңлы» деген сөз аталған тайпаның көші-қон көлігі, қаңқылдап дауысы шығатын үлкен доңғалақты, биік шабақты арбалардың аты екен деген түсінік қалыптасып кеткен болатын. Десек те бұл мәселені «дәл осылай еді» деп дәлелдеу оңай емес.

Дегенмен де, жоғарыдағыларды қорыта келе үш маңызды мәліметке баса назар аударамыз. Оның алғашқысы – Қаңлының бұрын Қаңға немесе Қаңғу деп аталғаны; екіншісі – қаңғулардың бұрын Келентаудың солтүстігін мекендегендері. Бұл Шығыс Тәңіртауы, яғни бүгінгі Шығыс Тянь-Шань. Үшіншісі және ең маңыздысы, ғұндар талқандалған соң қаңғулардың, аталған аймақтан батысқа ауып, Көгарт (Памир) тауынан асып кетулері және сонда мемлекет құрулары. Қытай дерегінен мұнда қаңлылардың астанасы «Сарбу судың» бойында болғанын байқаймыз. Тегінде әңгіме бұл жерде Қаратау баурайындағы Сарысу өзені туралы болып отырса керек. Жоғарыда айттық, ғұндардың сәнбелерден (сяньбилерден) жеңіліп батысқа жылжулары біздің заманның III ғасырында басталады. Алайда қаңғулардың негізгі бөлігі б.з.д. ғасырларда-ақ батысқа қоныс аударып, Сырдария өңіріне дейін жеткен деуге негіз бар. Қаңғулардың батысқа қоныс аударулары кейін де жалғасты.

Кангюй империясы туралы соңғы мәліметтер 270 жылға жатады. Бұл кезде Қытайға Кангюй патшасынан елші келді. Алайда бытыраңқылыққа ұшыраған бұл ел біртіндеп әлсірей берді. V ғасырдың орта шенінде Кангюй әңгімеленгенде эфталиттерге бағынған бірнеше ондаған басқа мемлекеттер арасындағы шағын иелік ретінде ғана айтылады⁵².

⁵¹ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). – 2-кітап. – Алматы, 2006. –30-б.

⁵² Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – 174-б.

Моңғол жаулаулары тұсындағы қаңлылар туралы деректер аса аз. Жоғарыда айттық, Шыңғысқанға Орта Азиядағы қаңлылардың ықпалдары, әсіресе олардың қуатты Хорезмшах мемлекетімен құдандалы, жеюжаттық қарым-қатынастары тіптен де ұнамады. Сондықтан да ол Қаңлы тайпасын бөлшектеуге және қырғынға ұшыратуға үлкен мән берді. XIII-XIV ғасырлардағы тарихи зобалаңдар да қаңлыларға ауыр тиді. Түркілер оларды бұрынғысынша қадірлеп, құрметтей тұрса да Шыңғыс тұқымынан шыққан төрелердің үстем күшке айналулары қаңлылардың қоғамдағы саяси ықпалдарын төмендетуге алып келді. Енді тарақ таңбалы тайпалар хан тұқымына жақын болатын заман туды. Оның үстіне Көшпелі өзбектер мемлекетін билеген Әбілхайырдың немересі Мұхаммед Шайбани қазақ хандығынан жеңіліп, қашқан кезде өзімен бірге Орта Азияға қаңлылардың біраз бөлігін алып кетті. Бұл тұста әбден ыдырап біткен қаңлылар өздерінің байырғы рулық шежірелерін ұмыта бастады.

Байырғы қаңлылардың қалдықтары Қазақ хандығы тұсында ғана қайта бірігіп, ел-жұрт болуға мүмкіндік алды. Бәрін қайта бастауға тура келді. Сондықтан да XVI-XVII ғасырларда шежірешілер қаңлының жаңа рулық шежіресін қалыптастырды. Бұл шежіре ежелгі қаңлының байырғы рулық құрамындағы рулардан мүлде хабары жоқ жаңа шежіре еді. Дегенмен де, жаңа шежіреде ежелгі қаңлының кейбір «жұрнақтары» ескерілді. Нақтырақ айтар болсақ, VIII ғасырда қаңлылар Сары Қаңлы және Қара Қаңлы, Сары Үйсін, Қаракесек, Төртқара атанған Түргеш қағанатына қараған немесе көрші орналасқан тайпалар тәрізді екі топқа жіктелді. Тарих түргештердің де «сары» және «қара» атанғандарынан жақсы хабардар. Егер Үйсін бірлестігі осы тұста сары түргештерден құралған сары үйсіндер мен қаралар бірлестігінен құралған (Албан, Суан, Дулат, Шапырашты, Ошақты, Ысты тәрізді іргелі рулар) болса, ал Сары қаңлылар Миялы (Миям), Ақбота, Омыртқа, Әлсейіт, Ақбарақ, Телқожа, Ақынқожа, Құйысқансыз, Бозым, Ешкілі, Шанышқылы, Шоқпарлы, Түрке тәрізді ру тармақтарынан, ал Қара Қаңлы Тоғызбай, Онбай, Тоғанбай, Бақа, Бадырақ, Еңке, Танта, Оразымбет, Ерезен, Қоспан, Қараманас секілді ру тармақтарынан тұрады. Кейінгі шежіре арғы жағы белгісіз болғандықтан Қаңлының өзін де Табей биден (немесе Үйсіннен) таратып, одан

туған Бәйтерекке бала егіп көрсетеді. Сондықтан да осы «Бәйтерек» бірнеше ғасырлар бойы Қаңлының тайпалық ұраны болып келді және XVI ғасыр соңында Еңсегей бойлы ер Есім Ташкентте хандық құрып, катағандар мен шанышқылыларды билеп тұрған Тұрсын ханды өлтірген соң ол жақтан қашып келіп Сыр бойындағы қаңлыларға қосылған шанышқылармен бірге ынтымақтасып, жаңа «Айырылмас» деген ұранды да қабылдады.

Қаңлы – түркі дүниесіне кеңінен таралған тайпа. Сөзіміздің дәлелі қаңлыдан таралған әйгілі селжүктер әулетінің Кавказ және Кіші Азия жеріне дейін барып, кейін Осман империясының негізін қалаулары, әйгілі Қыпшақ тайпасының кезінде осы Қаңлы бірлестігінен бөлініп, жеке тайпа болулары және т.б. Кейінгі мәселені қаңлы (I) мен қыпшақтың (II) рулық таңбаларын өзара салыстара қарағанда және ежелгі жазба деректерді талдағанда байқауға болады.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мынжапың мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Қаңлы	3 S	4 	5 	6 	7 	8 ☀ S

2.2. Дулу (Дулат) елі

«Түркі» этнонимінің «бас киім» деген мағынаны білдіретінін соңғы кезде зерттеушілер көбірек айтып жүр. Осы тұрғыдан алғанда, әсіресе, көне қытай тілін жақсы білетін тарих ғылымдарының докторы, профессор Тұрсынхан Зәкеннің осы пікірді

дәлелді түрде мақұлдауы еріксіз назар аудартады⁵³. Қытай жылнамаларында Алтайтаудың (Алтайдың) алыстан дулығаға, яғни бас киімге ұқсайтындығы атап көрсетіледі⁵⁴. Бұл деректен түсінгеніміз, осы тауды мекендеген Ашына түркілері сондықтанда дулығалар немесе дулулар деп атала бастаған екен. Біздің ойымызша, алғаш нәселерді (жужандарды), онан соң 40 мың үйлік түркі тілдес Телені жаулап алған Ашына әулеті басқарған Дулыға түркілері кезінде, яғни IV-V ғасырларда өмір сүрген Йұрпан (Юеобан) мемлекеті құрамында болып, ол ыдыраған соң Дулу конфедерациясын құрған деуге негіз бар. Осы Дулу бірлестігі Батыс Түркі мемлекетінің этно-саяси негізі болды⁵⁵. Шу өзенінен шығысқа қарайғы аймақта нығайған осы конфедерация немесе зерттеуші Н.Ф. Катановтың сөзімен айтқанда «Дуглас патшалығы б.з. VI ғасырынан VIII ғасырына дейін, Тарбағатайда және оңтүстік Моңғолияда 200 жылдай өмір сүрді. Бұл мемлекеттің астанасы Алтайдың табанында жатты. ...Рундар немесе Сібір жазулары осы дугластардікі еді. Дугластар Еуропада обрлар немесе аварлар деген атпен белгілі болып VIII ғасырда тіптен Францияны да мазалаған жужан тайпасын ішінара бағындырып, ішінара ығыстырды. Дулгас патшалығын ұйғырдікі ауыстырды»⁵⁶. Бұл жерде Н.Ф. Катановтың Батыс Түркі аймағында Дулу тайпалық одағының әртүрлі қағанаттардың, яғни саяси билікке түрлі тайпалар өкілдерінің келулеріне қарамастан әрқашан да үстем және шешуші этностық бірлестік болып қалғандарын айтып отырғанын аңғару қиын емес. VIII ғасырға дейін Дулу атанған бұл бірлестіктің өзі мекендеген Жетісу аймағында аса ықпалды этностық күшке айналып, ал келесі ғасырдан бастап Дулат деген атаумен қуатты этностық одақ ретінде тарих сахнасында көрінгені белгілі.

Дулу бірлестігінің о бастан-ақ аса қуатты болғанын олардың бір бөлігінің батысқа ауған солтүстік ғұндармен бірге Дунайға

⁵³Қайыркен Т.З. Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары (VII-XIV ғ.). – Өскемен. – 70-б.

⁵⁴Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 – 840 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 109-б.

⁵⁵ Ма Мәнли. Үйсіндердің Көгартқа аууы жайлы таластар // Ежелгі Үйсін елі. – Үрімжі, 2005. – 148-б.

⁵⁶ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч.1. – Алматы, 1959. – 34-б.

дейін барып, онда олардың билігі әлсіреген соң Дуло (Дулу) династиясын басқарған Құбыраттың және оның балалары Батбайдың, Қотырақтың (Котрагтың), Аспарұхтың 632-668 жылдары Ұлы Болгария мемлекетін құрғандары белгілі⁵⁷. Аспарұх соңынан қалмай қойған хазарлардан құтылу үшін Дунайдың арғы бетіне өтіп кетіп, сондағы Балқан аймағындағы славян тайпаларын дулуларға бағындырды. Аспарұх басқарған Дуло (Дулу) әулетін 700-753 жылдар аралығында оның мұрагерлері Тербел, Көрмесі (Кормесси), Севар тәрізді тарихи тұлғалар жалғастырды⁵⁸.

Ал енді өздерінің отандарында тұрақтап қалған дулуларға келер болсақ, құрамына дулулар кірген IV-V ғасырларда Іле өзенінен солтүстік батысқа қарайғы аймақтарда өмір сүрген ежелгі ғұндардан қалған Юебань (Йұрпан) мемлекетін Гаогүйлер басып алған соң, дулулардың бір бөлігі Тулу деген атпен олардың құрамында қалып қойса, ал негізгі көпшілік рулар батысқа жылыжып, Жетісу аймағында жаңа тайпалар бірлестігін құрды. Бес тайпадан тұратын дулулар үстем жағдайда болған бұл одақ «Он оқ бодұн», яғни «Он оқ елі» деген атпен белгілі. Мұндай жағдай Батыс Түркіні билеген Түркі (Дулу) қаған қайтыс болғаннан кейін төрт жыл өткен соң қалыптасты. Бұл қағанның кезінде Дулу деген қосымша атпен жүргенін белгілі синолог Н.В. Кюннер жазып кеткен болатын⁵⁹. Ашына әулетінен шыққан белгілі қағанның Дулу атануының өзі бұл әулеттің дулулармен тікелей байланыстылығын және қағандар әулетінің Дулу тайпалық бірлестігіне деген ерекше құрметін байқатады. Осы жерде ескерте кетер бір мәселе, Дулу тайпалық одағы өмір сүрген осы аймақта Түркі (Дулу) атанған қаған екеу. Олардың соңғысы билікті 641 жылдан бастап қолға алған болатын. Н. Аристов әйгілі Ақыртастың құрылысын салуды қолға алған осы екінші Түркі (Дулу) деген пікірде⁶⁰.

Сонымен алғашқы Түркі (Дулу) қағаннан кейін іле-шала таққа отырған оның інісі Ышбара Теліш елді басқару ісіне

⁵⁷ Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – 48-б.

⁵⁸ Успенский Ф. История Византийской империи. – СПб., 1889. – 768-б.

⁵⁹ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – 1961. – 191-б.

⁶⁰ Аристов Н.А. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы. – Бишкек, 2001. – 280-б.

реформа жасады. Қытай жылнамаларында бұл туралы былай деп жазылған: 638 жылы «әуелде Батыс Түркінің Теліш қағаны мемлекетін он ұлысқа бөліп, әр ұлысқа бірден ағаман тағайындап, оларға бірден оқ берді де, мұны Он оқ деп атады. Одан соң сол-оң қанаттарға бөлді. Сол қанатты Бес Түркі деп атап, оларға бес тай чор қойып, Суябтың шығысына ірге тептірді. Оң қанатты Бес Нұшбе деп атап, оларға бес тай іркін тағайындады да, Суябтың батыс жағына орналастырды. Олар жалпылай Он оқ деп аталды»⁶¹. Мұндағы Бес Түркі делініп отырған шын мәнінде Бес Дулу тайпалық бірлестігі болып табылады. Осының өзі жоғарыда атап көрсеткеніміздей, «Дулу» этнонимінің «Түркі» этнониміне синоним болып табылатынын тағы да дәлелдей түседі. Қытай жылнамаларында Бес түркі Дулуға төмендегідей ұлыстар жатқанын нақты атап көрсетеді: «Түркі бес шор еді: бірінші, Шөмекен лы чор, екінші, Күлік Күл чор,... үшінші, Шеп –шад Тон чор, төртінші, Түргеш Қалаш чор, бесінші, Шаныш Шапан чор».⁶² Бұл атаулардың кейініректе пайда болған этнонимдерге ұқсайтынын аңғару қиын емес.

Алғаш Батыс Түркі қағанаты құрамына енген бұл бірлестік Бес түркі дулулар құрамындағы Ту Шиши Хелоши (Түркеш Алаш) ұлысының Батыс Түркіні билеп келген Ашына әулетінің өкілдерін тақтан тайдырып, билікке келуіне байланысты қайта құрылған Түркеш (Сарыүйсін) қағанаты құрамына енді. Қазақ шежіресі бойынша Түргештер деп жүргеніміз сарыүйсіндер екендері белгілі. Зерттеулер түргештердің о баста оңтүстік Алтай аймағын мекендеп, сол кездің өзінде дулуларға көрші тайпа болғандарын аңғарта түседі. Жетісуға біржолата қоныс аударған олар осында әртүрлі тайпалық бірлестіктерді өздеріне қосып күшейіп алған өздеріне туыстас дулулар одағына кірді. Құрамында ежелгі үйсіндерден қалған мұрагер рулар басым болғандықтан олар Сарыүйсін деген атпен Дулу одағында ерекше құрметтелді. Осында түргештер екіге бөлініп, сарытүргештер және қаратүргештер атанды. Сарытүргештер дегендер шын мәнінде Сарыүйсін руларын біріктірсе, ал қаратүргештер Дулу одағына кіретін басқа руларды біріктірді.

⁶¹ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 241-б.

⁶² Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 143-б.

А. Бернштамның зерттеулеріне назар аударар болсақ, сары-түргештерді о баста Сақа (Согэ) қаған (708-737) басқарса, ал қаратүргештерді Сұлу қаған (717-738) биледі.⁶³ Зерттеушілердің қаратүргештерге Аз деген тайпаны жатқызатындарына қарағанда осы тайпа олардың арасында үстем жағдайда болса керек. Сұлу қаған өз билігінің басында Түргеш мемлекетін нығайтуға көп күш жұмсады. Нәтижесінде оның мемлекетіндегі халықтың саны 200 мың адамға жетті. Дегенмен де ол, кейбір қақтығыстарға қарамастан Тан империясымен, яғни Қытаймен дипломатиялық қарым-қатынасты дұрыстауға көп күш жұмсады. Оның билігі тұсында Орта Азияны жаулап алған арабтар Талас бойындағы Дулу мекендеріне қауіп төндірді. Мұндай шайқастарда біресе арабтар жеңсе, бірде түргештер жеңіске жетіп, шиленісті жағдай қалыптасты. Осындайда арабтардан қашқан соғдылар да Түргеш қағандығы аумағына келіп қоныстанды. Алайда Сұлу қаған өз билігінің соңғы жылдарында ішкі саясатын өзгертіп, дулуларға салынатын салықтарды көбейте түсті. Оның үстіне соғыстан түскен олжаларды бұрынғыдай әділетті үлестірмей, оларды өзі иемденіп кетуді әдетке айналдырды. Мұның өзі жергілікті дудулардың қағанға деген наразылықтарын өршітіп жіберді. Оның нәтижесінде Баға тархан мен Дұмаш 738 жылы оны өлтіріп тынды⁶⁴.

Айта кетер бір маңызды нәрсе, осындағы Баға тархан (Мохэ Даган) шежіре деректеріне жасаған талдаулар нәтижесіне қарағанда ауызша деректерде айтылатын Бәйдібек баба болса керек. Рас кейбір зерттеушілер Бәйдібек бабаның өмір сүрген кезеңін XIV-XV ғасырлар тоғысына апарып жүр. Қазақ шежіресіне тереңдеп барғанда мұндай пікірлердің негізсіз емес екендігіне көз жете түседі. Тарихи аңыздар да оны алғашқы қазақ хандары заманына апарды. Сондықтан да болар, Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы тәрізді сол заманның шежірешілерінің мәліметтерінде Бәйдібек баба есімі кездесе қоймайды. Дегенмен де, Қазақ хандығы тұсында реформаланған дәстүрлі шежіре деректерінде Бәйдібек Түргештің Баға қағаны заманына апарылады. Дәлірек айтар болсақ, Бай Баға қаған кейінгі шежіреде Бәйдібек

⁶³ Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. – Алма-Ата, 1941. – 28-б.

⁶⁴ История Киргизии. Т.1. – 103-б.

аталып кеткен. Деректерді салыстыра қараған зерттеуші осы тарихи кезеңде кейінгі Бәйдібек баба есімінің Дулулар одағын билеген ортағасырлардағы Баға қағанмен ауыстырылып отырғанын аңғара алады деп ойлаймыз. Ол Қытай деректерінде Баһадүр деген атпен де белгілі болып, осы қытайлар қаған етіп жіберген Ашина әулетінің соңғы ұрпағы Ашына Қынды Құлан қаласында өлтіріп, өзін Он оқ еліне қаған жариялауға қол жеткізді⁶⁵.

Өз атынан теңге соқтырғанына қарағанда Бай Баға қаған түргештер арасында аса беделді болса керек. Бірақ ол түргештердің Сары және Қара болып бөлінуін бәрібір тоқтата алмады. Билікке қол созған дулулар бастаған Түргеш рулары 742 жылы Ел Етміш Құтлық білгені қаған көтерсе, ал 753 Тәңірі Елемішті қаған көтерді. Түргештердің бұлай бөлшектенуін Қытай барынша қолдап отырды. Осындай қиын ахуалға қарамастан туған жерге берілген дулулар қытайлардың да, арабтардың да отарлау саясатына көнбеді. 751 жылы арабтар Талас бойындағы Дулу еліне келіп жетті. Осында олар қытайлықтармен кездесіп қалды. Атлах шайқасы деген атпен белгілі қырғын соғыс кезінде дулулар басқа да Түргеш руларымен бірге арабтарды қолдады.

Күйрей жеңілген қытай әскері шегінуге мәжбүр болды. Бірақ Дулу жерінде арабтар да тұрақтап қала алмады. Орта Азияда басталған наразылық оларды да кейін шегінуге мәжбүр етті.

Алайда түргештердің екіге бөлініп өзара қарсы тұрулары 766-779 жылдар аралығында дулуларды осында қоныстанған қарлықтарға тәуелді етті. 940 жылы Жетісудағы билік Қарахан әулетінің қолына көшті. Саяси биліктің ауысуы дулулар өміріне айтарлықтай өзгерістер енгізе алған жоқ. Қарлық мемлекетін нығайтуға атсалысқан Дулу рулары енді қарахандар билігін нығайтуға үлес қосты. Дегенмен де, рухани өмірде едәуір елеулі өзгерістің орын алғаны рас. 955 жылы Қарахан әулеті исламды қабылдады. Мұның өзі Дулу руларының да осы дінге кіруіне жол ашты. 1128 жылы Қарахан мемлекетінің шығыс жағын қидандардың жаулап алуларына байланысты дулулар жаңа биліктің қол астына қарай бастады. Енді олар Дулат атанды. Соңғы

⁶⁵ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275- 840 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 195-196-б.

«т» харпі моңғол тілінде «лар», «лер» көптік жалғауларын аңғартатынын ғалымдар дәлелдеп берген болатын. Сондықтан да Дулат атауын моңғол тіліндегі сөз ретінде қабылдау негізсіз деп ойлаймыз. Кезінде Рашид ад-диннің Доголан деген моңғол тайпасы туралы айтқан мәліметтеріне сүйенген В.В. Бартольд дулаттарды моңғол тайпасы ретінде қабылдаған болатын. Бұл пікір ешқандай нақты дәлелге сүйенбей айтыла салған болатын. Өйткені В.В. Бартольд өзі де байқамай, былай деп жазады: «...слово дуглат в настоящее время не встречается в этом значении в Монголии; следовательно или все дуглаты полностью покинули Монголию в XIII в., или там остались лишь незначительные части этого племени, которые впоследствии смешались с другими племенами»⁶⁶. Ия, В.В. Бартольд өзі де байқамай тарихи шындықты айтып отыр. Дулаттар бұрын да, кейін де және ешқашан да Моңғолия аймағында болған емес. Өйткені түркі тілдес тайпа болғандықтан олар Оңтүстік Алтайдан ары барған да емес. Дулаттар деп жүргеніміз шын мәнінде Жетісудағы «Он оқ елі» құрамында болған дулулардың мұрагерлері. Қазақ шежіресі де дулаттарды моңғолға жатқызбайды. Ол бойынша Дулат Бәйдібек бабаның (Бай Баға Дағанның) үшінші әйелі Бибажардан (Домалақтан) туған Жарықшақтың баласы. Оның ұрпақтары Қараүйсін деп аталады⁶⁷. Қазақ шежіресі бойынша Дулат қалмаққа қарсы соғыста аты шыққан әйгілі Өтеген батырдың 38-бабасы.

Бұлай болса Дулат қалай моңғол тайпасы болмақ?

Дулат тайпасының рулық ұраны «Бақтияр». Шежіре деректері бойынша Бақтияр Үйсін Майқы бидің үлкен ұлы. Одан Ойсыл мен Үйсіл туған. Үйсілден Ақсақал (Абак), одан Қараша би, одан Бәйдібек, Байдуыл. Соңғысынан Шақшам атты сандары көп емес тайпа бөлініп шыққан. Ойсылдар жаугершіліктен ыдырай бастағанда Бәйдібек бүкіл Үйсінге (Ойсылдан және Үйсілден тарағандарға) билік құрды. Оныңмұндай беделге ие болуына бәйбішесі Зереп те (Сары бәйбіше) үлкен үлес қосса керек. Өйткені ол ескі Үйсін елінен болатын⁶⁸. Осы айтылғандарға

⁶⁶ Бартольд В.В. Дуглат // Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002. – 533-б.

⁶⁷ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 940-б.

⁶⁸ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент:Өзбекстан, 1994. – 68-б.

талдау жасасақ, әңгіме Шыңғысхан тұсындағы Майқы би туралы емес, ежелгі Үйсінді билеген алғашқы Майқы би туралы болып отырғанын аңғарғандай боламыз. Ал Бақтиарға келер болсақ, ол әрине, өмірде болған адам. Өйткені Бәйдібектен тараған Ұлы жүздің жеті тайпасын айтпағанда, Алаш қауымдастығының үлкені болып есептелетін Жалайыр тайпасының өзі де Бақтиарды өзінің жауынгерлік ұранына айналдырғанын білеміз. Ұлы жүз тайпалары кезінде бәрі де жауға шапқанда «Бақтиарлап» ұрандайтын. Бұл ұран Түргеш дәуірінде Үйсінге ұран болған «Алаштын» орнына келді. Қалмаққа қарсы соғыстың екінші кезеңінен соң ғана, әр тайпа өздерінің мақтаныш етерліктей батырларын шығарған соң ғана, «Бақтиардың» орнына «Қарасай», «Жауатар», «Тоғанас», «Байтоқ», «Рысбек», «Төле», «Сәмен», «Райымбек», «Байсуан», «Қойкелді», «Бөрібай», «Айырылмас» тәрізді ұрандар келді.

VIII ғасырдың 60-жылдарынан бастап күшейіп Жетісуда билікке келген қарлықтар, онан соң 940 жылы билікті осы қарлықтардан тартып алған Қарахан әулеті, ақырында 1128 жылы осы аймаққа басып кірген қидандар (қарақытайлар) мұнда, негізінен алғанда, Тохси, Чигіл, Яғма тәрізді тайпалардың ролін көтерді. Мұндағы басты мақсат – Батыс Түркі қағанаты тұсынан бері «Он оқ елінде» аса ықпалды болып келген бұрынғы дулулар бірлестігін ыдырату және өздерінің алдында ғана қарахандар тұсында билікте болған тайпаларды өздеріне қарату еді. Жүйелі түрде жүргізілген бұл саясат біршама жемісін берді. Бұрынғы дулулар жоғарыда атап кеткеніміздей, қидандар тұсында «Дулат» аталып, жаңа рулық түзілістер құрады. Жетісудағы халықтың едәуір көпшілігін құрай тұрса да дулаттар осылайша биліктен аулақтатылды. Бұл билік үшін тартыстарда тайпалар арасында бола беретін әдеттегі жағдай болатын. Мысалы, билікке Сатұқ Боғра хан бастаған Қарахан әулетінің келуіне байланысты бұрынғы билеуші тайпа қарлықтар да ығысып, Жетісудың солтүстік аймақтарына жылжыды. Дегенмен де, жергілікті халықтар, негізінен, бұрынғы қаратүргештер одағындағы тайпалардан құралатындықтан билікке келгендер де халықпен тіл табысу үшін өздерін жергілікті халықтың қаралықтар (қарлықтар), қарахандар, қарақытайлар деп атауларына мойын ұсынуға мәжбүр болды. Бұрынырақ Моңғолия аймағын

жаулағанда қидандар аталған халық енді қарақидандар немесе қарақытайлар атанды. Мұның өзі бұрын қаратүргештер одағында болған және жаңа тайпалар биліктері ауысқанда да қалың бұқараны құрап қалған бұрынғы Дулу бірлестігіне кірген рулардың Жетісу аймағында шешуші саяси күш болып сақталып қалғанын аңғартатын еді. Дулулардың Жетісу жеріне моңғолдардан қашып келген бауырлас наймандарды қолдаулары 1212-1218 жылдар аралықтарында Жетісу жерінде Найман ханзадасы Күшліктің саяси билікте болуына мүмкіндік берді. Алайда монгол жаулауы көп кешікпей-ақ оның да түбіне жетті.

Басқаларды жат санамауға әртүрлі қағанаттар билікке кезек-кезек келгенде әдеттеніп алған дулаттар Шыңғысханды да бейбіт қабылдады. Сондықтан да Жетісудағы Тараз, Баласағұн тәрізді көптеген ірілі-ұсақты қалалар моңғолдарға қарсылықсыз бас иіді. Мұның өзі жаңа билеушілерді жергілікті тайпалардың көпшілігін құрайтын дулаттарға құрметпен қарауға итермеледі. Тегінде 1219 жылы жазды Ертіс бойында өткізген соң қазақ даласында Шыңғыстауда, Хан тауында осындағы ру-тайпалардың қолдауымен тағы да хан сайланған деген пікірде тарихи шындық бар деп ойлаймыз. Өйткені аталмыш таудың алғаш Наймантау, онан соң барып Шыңғыстау аталғаны деректерден белгілі. Оның үстіне Шыңғысханның оңтүстіктегі жауы Хорезмшах кейін қазақ деген елді құраған керейт, қоңырат, жалайыр, меркіт, найман, қарлық, ұйғыр, арғын, дулаттан әскер пайдаланғанын Рашид ад-дин атап көрсетеді⁶⁹. Мұнша тайпаның батырлары мен билеріне өзінді мойындату үшін алғаш өзінді олардың ханы ретінде мойындатуың керек болатын.

Дулаттар мекендейтін аймақ Шыңғысханның екінші ұлы Шағатайдың билігіне берілгенде ол Дулат әмірі Өртөбеге ерекше жағдай жасап, оған Қашғар аймағын, яғни Маңлай Сүбені сыйға тарты. Содан бері XVI ғасыр басына дейін Маңлай Сүбе мен Жетісуда Дулат тайпасының көсемі Өртөбенің үрім-бұтақтары ұлысбегі болған⁷⁰. Осылайша моңғолдар билеген алғашқы қырық жылда дулаттар тыныш мамыражай өмір кешті. Алайда ұлы хан билігі Хұбылайға көшкен соң жағдай өзгеріп сала берді.

⁶⁹ Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т.1. – Кн.2. – 274-275-б.

⁷⁰ Дулати М.Х. Тарих-Рашиди. – Алматы, 2003. – 45-б.

Билік үшін қантөгістер мен қырғындар басталды. Мұның өзі дулаттардың саяси белсенділігін арттырып, оларды Жетісу, Қашғар аймағындағы билікті қолға алуға мәжбүрледі.

Мұның өзі олар мекендейтін аймақта XIV ғасырдың 40-жылдарының соңына қарай Моғолстан деп аталатын дербес мемлекеттің құрылуына алып келді. Егер бұрын Шағатай тұсында Дулат Өртөбеден өрбіген Әмір Тулақ, Әмір Болатшы, Әмір Шамседдин, Әмір Қамар ад-дин, Әмір Шейх Дулат тәрізді кісілер дулаттарды басқарған болса, осылардың арасында Әмір Болатшы мен Әмір Қамар ад-диннің орны бөлек еді. Бұлардың алғашқысы Моғолстан жерінің мұсылман дінін қабылдауын ұйымдастырса және ұлы тарихшы Мұхаммед Хайдардың алтыншы атасы болса, ал екіншісі Жетісу аймағын әйгілі Әмір Темірден қорғау ісіне үлкен үлес қосты⁷¹. Айта кеткен жөн, Қамар ад-дин бастаған дулаттардың қарсылығын жоюға Әмір Темір көп уақыт және көп күш жұмсады. Сандаған жорықтардан кейін ғана және Қамар ад-дин Дулат қайтыс болған соң ғана Әмір Темір жеңіске жете алды. Соның өзінде де дулаттар басқаратын Моғолстан аймағы Әмір Темірдің өзіне де, оның ұрпақтарына да тәуелсіз аймақ болып қала берді.

Дулат әмірлері Шыңғысхан заманында-ақ жеті түрлі артықшылықтарға ие болды. Кейінірек Тоғлық Темірханның тұсында бұл артықшылықтар алғаш, тоғызға, онан соң он екіге жеткізілді. Олардың кейбіріне назар аударар болсақ, хан кеңесіне қарумен кіруге дулат әмірлері ғана құқықты болды. Дулат әмірлері ханның жанына отырғанда басқалардан «бір жебе» бойы жоғары отырды. Дулат әмірлері әскерлерді басқаратын мыңбасыларды ханның рұқсатынсыз-ақ ауыстыра алды. Ханға жақын Дулат Болатшының ұрпақтары тоғыз қылмыс жасағанға дейін жазаға тартылмады. Өзімен бірге төрт-ақ мың әскер алып келген Шағатайдың дулат билеушілеріне сүйенуден басқа жолы да болған жоқ. Оның ұрпақтары Дулат әмірлерімен құдандалы-жекжат болып араласып кетті⁷².

Қазақ хандығының алғашқы қазығы да осы дулаттар мекендейтін аймақта құрылғанын айтпай жүрміз. Көшпелі өзбектер

⁷¹ Дулати М.Х. Тарих-Рашиди. – Алматы, 2003. – 189-б.

⁷² Дулати М.Х. Тарих-Рашиди. – Алматы, 2003. – 92-б.

ұлысын билеген Әбілхайырдан Жәнібек пен Керей қашып келіп «қашақтар (қазақтар атанған)» кезде де, олар өздеріне бауырлас Дулат тайпасының атамекендері Шу мен Талас өзендерінің аралығына орналасты. Моғолстанның сол тұстағы ханы Есенбұға шын мәнінде Дулат әмірлері қолындағы қуыршақ хан болатын. Дегенмен де, осы Қазақ хандығының тұсында да біраз уақыт Моғолстан мемлекеті құрамында қалып қойған дулаттар Алты Алаш қауымдастығына кейінірек қосылды. «Алты Алаш» тайпалары қатарында олардың атының атала бермейтіні де сондықтан. Өртүрлі тарихи зобалаңдарға қарамастан Дулат – Ұлы жүздегі өсіп-өнген тайпа. Бір жағынан, бұл оның ежелгі дулулар бірлестігінен бастау алуына да байланысты. 1867 жылғы мәлімет бойынша олардың сандары 40 мың түтінге жуықтады⁷³.

№	Ру-гайпалар аттары	М.Г.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышбаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мыржапынның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Дулат	3	4	5	6	7	8
		○	⊖	○	○	○	□ ○ ⊕

2.3. Шанышқылы

Бұл тайпаның арғы тарихын анықтау деректердің жетіспеушілігіне байланысты үлкен қиындықтар туғызып келеді. Шежіре деректері бұл мәселені айқындап берудің орнына одан ары шатастыра түседі. Мысалы, әйгілі этнограф ағамыз Х. Арғынбаев жинақтаған шежіреде Төбе биден тараған төрт ұлдың –

⁷³Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. –398-б.

Майқының, Қоғамның, Қойылдырдың, Мекрейілдің Қоғамынан Қаңлы, Шанышқылы, Қатаған тарайды⁷⁴. Бұл мәліметтің ХІХ ғасыр соңында Диканбай батырдан жазылып алынғаны белгілі⁷⁵. Ал әйгілі жазушы Қ. Салғараұлының ақсақалдардан іздестірген шежірелік деректері бойынша Шанышқылы Қоғамнан емес, Қойылдырдан тарайды⁷⁶. Шежірелердің осы екі үлгісі де шанышқылардың арғы тегін шешіп бере алмайды. Осында көрсетілген Майқы бидің Шыңғысханның замандасы болып табылатыны нақты тарихи деректерден белгілі. Ол Рашид аддиннің мәліметіне қарағанда Жошы әскерінде қолбасы болған⁷⁷. Олай болса онымен ағайынды кісілерден тарайтын Шанышқылының өзі де ХІІ-ХІІІ ғасырдың замандасы болып шығады. Алайда шежіредегідей Шанышқылыны Қаңлымен немесе Қатағанмен бірге туған ағайынды етіп көрсету ХVІ-ХVІІ ғасырлардағы шежірешілердің қиялынан туған. Өйткені Қаңлының түп-тамыры біздің заманымызға дейінгі ІІІ ғасырға барады да, ал Қатаған болса V ғасырдан бері белгілі. Десек те мұндай тұжырымдар бастауында нақты деректердің де тұрғандарын айтпасқа болмас. Ортағасырлық (ХVІ ғасырдағы) «Маджму ат-таварих» дерегінде жеке ру ретінде қатағандар да, шанышқылылар да аталмайды. Бұл кезде олар әлі де қаңлылардың тасасында қалып қойса керек. Ал кейініректегі «Тухват ат-тауарих-и хани» дерегінде және өзбек ғалымдары жинастырған қолжазбадағы тізімде шанышқылылар тағы да жоқ. Мұның өзі Ш. Уәлихановтың шанышқылармен қатағандарды бір тайпа ретінде қарастыруына алып келді⁷⁸. Тегінде түрлі зобалаңдардан әбден бөлшектенген шанышқылылар бұл тұста қатағандар қатарында қалған. Қатағандар аталған тізімдерде 18-болып кездесе, ал қаңлылар бұл тізімдерде 25- және 29-орындарды жайлаған⁷⁹. Қатағандардың соңғы тізімдерде ежелгі қаңлылардан жоғары тұру себептері олардың Шыңғысхан тұқымы шағатайлықтарға

⁷⁴ Аргынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000 – 111-б.

⁷⁵ Шанышқылы // Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы, 1978. – Т.12. – 178-б.

⁷⁶ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – Алматы 1992. – 188-б.

⁷⁷ Источниковождение истории улуса Джучи (Золотой Орды) От Калки до Астрахани. – Казань, 2002. – 316-317-б.

⁷⁸ Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. – Т.17. – 452-б.

⁷⁹ Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек, 2002. – 228-232-б.

жақындықтарынан. Бір кездері, ертеде елді билеген қаңлылар енді моңғолдардың тақталас ашық жауына айналып, Хорезмшах тұсындағы саяси биліктен амалсыз ажырап қалды. Енді Шыңғыс тұқымына сенімді тайпалардың мерейі үстем бола бастады. Олардың қатарында шағатайлықтарға ілесіп шығыстан келген және шанышқылар ортасына қоныс тепкен қатағандар да бар еді. Деректерде шанышқылардың жеке тайпа ретінде көрсетілмеулері зерттеушілерді шатастырды.

Осы айтылғандардың өзі шанышқылылардың ерте орта ғасырларда-ақ жеке ру тармағын құрағанын көрсететін тәрізді. Ежелгі деректерді салыстырмалы түрде қарастыру олардың арғы бабалары қаңлылар мен ежелгі түркілер тәрізді тым ертеректегі динлиндерден бастау алған және кейінірек «дили» «теле» «теглек» атанған тайпалық бірлестіктер құрамында бой көтеріп, кейіннен өсіп жетілген деп айтуға итермелейді. Олардың мұнан арғы тағдырын Н. Аристовты сөзбе-сөз қазақ тіліне аударып оқығанда айқынырақ аңғара түсеміз: «Моңғол Алтайының батыс қыраттарында көшіп жүрген кейбір теле тайпалары Батыс түркі хандарына бағынды және дулулардың бес аймағы құрамына кірді. ...Олардың құрамындағы шу рулары, хұндар батысқа кеткен соң I ғасырдың соңында немесе II ғасырда осында қалып қойған дулу рулары Юебань иеліктерін құрады. Олардың күштілігі сондай, жужандарды жаулап алды және V ғасырда оларға қарсы Қытаймен одақтасты. V ғасырдың соңында юебаньдарға басып кірген гаогюйлер бұл иеліктің өз бетінше өмір сүруіне мүмкіндік бермеді және сондықтан гаогюй руларының құрамында тулу қалып қойды. Түркі тукюлардың күшеюіне байланысты гаогюйліктер Селенгаға және Хангайға қайтып келді, Юебаньның байырғы халқы түргештердің, кергештердің және тағы басқа дулулардың бес аймақтарының араласқан тайпаларын құрады»⁸⁰. Бұл айтылғандардан аңғаратынымыз, о баста қаңлылардың бабалары болып табылатын телелер құрамында болған қазіргі шанышқылылардың бабалары Алтай аймағынан келіп, дулулар тәрізді Юебань мемлекеті құрамына еніп, V ғасырдың соңына қарай Жетісу жерінде Шуға жақын маңайға орналасқан.

⁸⁰ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. -- 24-б.

Ежелгі деректерде аты аталмағанымен Шанышқыға ұқсас және оның түбірін құрайтын «Шаныш» атауын көне қытай деректерінен кездестіреміз. Кейбір зерттеушілер айтып жүргендей бұл кейінгі қазақ шежіресіндегі дулаттың Жанысы емес, дулудың Шанышы. Кейінгі XVI-XVII ғасырлардағы шежіре бір кездері Шаныш есімді тарихи тұлғаның дулаттар бабасы дулулар құрамында болғаны туралы көне естелікті ескеріп, оны Жаныс деген есіммен қазақ шежіресіне енгізуі де мүмкін, немесе кейінгі Жанысымыз алғашқы Шаныш бабасының құрметіне қайта аталған тарихи тұлға болуы да мүмкін. Дегенмен де, арада көптеген ғасырлар өткендіктен және арадағы 20-дан астам аталар есімдері зобалаң оқиғалар арнасында ұмытылғандықтан, VI ғасырдағы Шанышты дәлме-дәл дулат құрамындағы Жаныс деп қабылдау оңай емес. Ол заманда Жаныс тұрмақ «Дулат» атты этнонимнің өзі де тарих сахнасына шыға қоймаған еді. Осы Жетісу жерінде, V-VI ғасырларда Шу және Талас өзендері аралығын мекендеген Бес түркі Дулу бірлестігіндегі Шаныш шор басқаратын ұлыс, яғни ру туралы Ежелгі Қытай деректерінде айтылады. Онда мынадай жолдар бар: «Түрік бес чор еді: бірінші, Шөмекен Лы чор, екінші, Күлік Күл чор, Ашна Қара қызын соған ұзатқан, үшінші, Шеп-шад Тон чор, төртінші, Түргеш Қалаш чор, бесінші, Шаныш Шапан чор»⁸¹. Сандаған ғасырлар бойы Жетісу және оңтүстік Қазақстан жерінен қозғалмай отырғанына қарағанда шанышқылылардың арғы бабаларының Он оқ елі құрамындағы Бес түркі Дулу бірлестігіне кіруі әбден мүмкін нәрсе. VI-VIII ғасырлар аралығында ол осы бірлестіктен Түргеш қағанаты құрамына, ал онан соң Қарлық мемлекеті қатарына кірді және Қарахан әулеті қол астына қарады. Кезінде Моңғолия аймағын мекендеген чанксиуттар (чаншиуттар) Жетісу жеріне келген соң Шаныш атанса керек. Жетісудағы қаңлылар құрамында жүрген ру аталарының Чанксиут аталарының есімімен осы ұлысты құрағандары туралы профессор Березиннің Рашид ад-динге сүйеніп айтқан пікірін Х. Арғынбаев атап көрсеткен еді. Моңғолдың көне дерегіне сүйенген Н. Аристов та шанышқылылардың арғы аталары

⁸¹Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 – 840 жылдары). Екінші кітап. – 143-б.

Чанкшикит руларынан тарауы мүмкін екендігін айтқан еді⁸². Алайда мұнан шанышқылылардың түп атасы моңғолдар деген қате қорытынды туындамаулары керек. Моңғолдар тарих сахнасына кейін Х ғасырда ғана шыға бастады. Оған дейін бүкіл моңғол жері түркі тайпаларының қол астында еді. Рашид ад-диннің Моңғолия аймағындағы және кейінгі қазақты құраған Жалайыр, Найман, Керейт, Меркіт, Қоңырат тәрізді іргелі түркі руларын кезінде моңғол тайпаларына жатқызып, мәселені шатастырғаны белгілі. Сондай-ақ, Чанкшиут руын моңғолдың қият тайпасынан шығаруға тырысатын пікірлерді де негісіз деп ойлаймыз. Деректерге назар аударсақ, Шанышқылының Қият және Қатаған тайпаларымен туыстық жақындасулары кейініректе, Алтынорда ханы Жәнібектің ұлы Бердібектің өзінің жақын туыстарын қырғынға ұшыратқан зобаланынан кейін орын алғанын аңғарар едік. Осы бүліншіліктен қашқан қият Мамай туыстарымен Қырымға кетсе, ал қалған қияттарды жетектеген қият Исатайдың немересі Теңіз бұға Сырдария өңіріне қоныс аударады⁸³. Міне, осы соңғы топ шанышқыларға көрші орналасып, ажырамас ағайын-туысқа айналды. Енді шанышқылының жаңа шежіресінде оның Сұрым, Қатаған, және Қият руларына жақындығы және қыз алыспайтындығы негізделі бастады⁸⁴. Алайда аталған тайпалардың ежелгі түп тарихы бөлек және дербес. Сондықтан да олардың рулық таңбалары да мүлде өзгеше. Қият руының ежелгі рулық таңбасы айқастырылған екі найзаға ұқсайтынын (крест-свастика) «Идел» журналында татар ғалымдары жариялаған «Чингизнама дафтари» тарихи дерегінен көрген болатынбыз⁸⁵. Бұл рулық таңбаны Шыңғысхан Буданджароглы Қиятқа өзі берген. Бұл би Шыңғысты хан сайлауға тікелей мұрындық болған он бес бидің ішінде, тізімде бірінші тұр.

Сонымен айтылғандарды қорытындылар болсақ, кезінде моңғол тілінде бұрмаланып Чаншиут, онан соң ежелгі Қытай

⁸² Аргынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 107-б.

⁸³ Утемыс-хаджи. Чингиз-наме. – Алматы, 1992. – 108-б.; СМНЗО. – Т.2. – 129-б.

⁸⁴ Омарұлы М. Шанышқылының шежіресі. – Ташкент, 2000. – 61-б.

⁸⁵ Ахметжанов М. Ногайская Орда и ее роль в этнической истории татар // Идел. – 1991. – 34-35-б.

деректерінде Шаныш атауларымен тарихқа белгілі болған ру біртіндеп шаруашылықта және жаумен ұрыста үздіксіз қолданған құралдарының атымен Х-ХІ ғасырларға қарай алғаш Шанышқы онан соң басқа қазақты құраған түрік рулары тәрізді «лы» жұрнағы қосылып, шанышқылылар деп аталса керек. Мұның өзі оларды дулаттарға да жақындата түсті.

Ал енді Шанышқылының Қаңлымен туыстығына келер болсақ, Шанышқылының Жетісудың сары қаңлылары құрамында жеке ата болып кездесуі және оның Сырдың сары қаңлылары арасында кездеспеуі еріксіз ойға қалдырады. Кезінде Дулу бірлестігінде болған Сары түргештердің де осы Жетісу жерін мекендегендері және оларға Дулу құрамына кірген Шаныш тайпасының да көрші орналасқандары белгілі. Тегінде қаңлылардың бір тобының Сары қаңлы атануы көршілері түргештердің Сары түргештер атануларымен тығыз байланысты болса керек. Кейбір шежіре деректерінде айтылғандай, Келдібек атаның бірінші әйелі Сары бәйбішеден туғандар Сары қаңлы аталыпты деген пікір негізсіз⁸⁶. Қазақ, аналары қанша данышпан болса да тайпа атауларын әйел есімімен байланыстыра қоймаған. Мұны кемеңгер Домалақ анадан тараған ұрпақтардың есімдері айғақтай түседі. Пікірімізге дәлелді Сары қаңлыларға көрші Сары түргештер тарихынан да таба аламыз. Деректерге қарасақ, Сары қаңлыларға көрші Шу өзені бойындағы түргештердің Сары түргештер, ал Талас өзені бойындағы түргештердің Қара түргештер деп аталғанын байқар едік⁸⁷. Бір халықты бұлайша скіге бөлгендер билікке таласушы топтар еді. Көп томды Қазақ тарихынан осыған байланысты мынадай жолдарды оқимыз: «Дау-жанжалдар Қара түргештер мен Сары түргештердің билеуші топтары арасындағы күреске ұласты. 738 жылы Сұлу қаған өлген кезден бастап бұл күрес өте-мөте шиленісе түсті. Шежіреде айтылғанындай, Түргеш қағанатында «Сөгенің (Сақалдың ұрпақтары сары рулар (Сары түргеш) деп, ал Сұлу (Сұлық) ұлысын кара рулар (Қара түргеш) деп атайды, (олар) бір-бірімен жауласады, біріне бірі сенбейді». ...Қағанаттың ордалары Таласта және Суябта болған Қара түргештер мен

⁸⁶ Сары қаңлы //Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы, 1977. – 43-б.

⁸⁷ Қазақ ССР тарихы. – Алматы, 1977. – 345-б.

Сары түргештерге бөліну жүйесі қалыптасты. Алайда VIII ғасырдың 40-жылдарынан бастап бұл принцип іс жүзінде енді сақталмайтын болды. Бытыраңқы тайпалар 751 жылы қытай шабуылына тек сыртқы күштердің көмегімен ғана тойтарыс бере алды. 756 жылы қағанат түрік тілді қарлұқ тайпасының тегеурініне шыдай алмай құлады.»⁸⁸ Міне, осындай зобалаңдар кезінде алғаш дулулар бірлестігінде болып, кейіннен түргештерге бағынған шанышқылылардың байырғы аталары Шаныштар батысқа ойысып, Сары қаңлылармен бірге көшіп-қонып жүретін болды. Л.Н. Гумилов ертеректе, осы оқиғалардан бір ғасырдай бұрын, VII ғасырдың орта шенінде Шаныштардың Іле бойындағы түргештердің батыс жағында орналасқандарын растайды⁸⁹. Мұның өзі Шанышқылыны Қаңлыдан тарататындардың пікірлерінің негізсіз екендіктерін тағы да дәлелдей түседі. Біз жазушы Қ. Салғараұлының ақсақалдардан естіген: «Қаңлы мен Шанышқылының бұлайша бір аталуы олардың бір кіндіктен тараған бауырластығынан емес, керісінше, екі елдің ауылы аралас, қойы қоралас үнемі көрші отырғандықтарынан. Осындай жақын көрші отырғандықтан олардың жауы да ортақ болған, бірлесіп оған қарсы тұрған, бірлесіп жорыққа шыққан. Сондықтан да олар жауға шапқанда «Айырылмас» деп үн қосар ортақ ұрандары да осы тату көршіліктен, өзара түсініскен ынтамақ бірліктен туған секілді», – деген пікірін мақұлдаймыз⁹⁰.

Олай болса Шанышқылы неге Жетісу қаңлылары құрамында жүр деген сауалға жауап іздер болсақ, айтарымыз: біріншіден, шанышқылылардың бабалары жоғарыда айтып кеткеніміздей, бұрындары осы өлкені мекендеген; екіншіден, қаңлылардың атамекендері де осы маңнан қашық емес. Мұның өзі жаугершілік жағдайда шанышқылылардың жиі-жиі Жетісудағы Сары қаңлыларға бірігіп кетулерін туғызды. Бұл өңірде қаңлылардың үздіксіз қозғалыста болғаны туралы тарихшы О. Қараев былай дейді: «Қарахандар мемлекеті аймағында қаңлылардың бір бөлігі өмір сүріп жатты. Олар шешуші рөл атқармаса да, осы мемлекеттің құрамына кірген тайпалар қатарында болды. Оның

⁸⁸ Қазақ ССР тарихы. – Алматы, 1977. – 345-б.

⁸⁹ Гумилов Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 265-б.

⁹⁰ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – 189-б.

ойынша, деректердің мәліметтеріне қарағанда, Ыстықкөлден, Алмалықтан басқа тайпалардың, соның ішінде қаңлылардың да қысымымен түрікмендер кеткен соң, қаңлылар жиі-жиі X ғасырдың соңында, XI ғасырдың алғаш Жетісу өңіріне, онан соң Орталық Тянь-Шяньға баса көктеп кіре бастады». Сонымен қатар зерттеуші: «тіптен, қаңлылар Орталық Тянь-Шянь мен Жетісуға XI ғасырдан кейін кірген болса да, бәрібір олар қарахандар тарихындағы оқиғаларға қатысушылар болып табылады», – деп атап көрсеткен еді.⁹¹ Біздің ойымызша, шанышқылылардың бабалары осы тұста қаңлылармен бірге жүрген.

Халық шежіресі мен аңыздары шанышқылылардың шығу тегін Бақтиярдың өкіл баласы болып табылатын қатағандармен де байланыстырады. Аз ғана деректерді талдай келе мұндай пікірдің де негізсіз екендігіне көз жеткіземіз. Осы орайда Х. Арғынбаевтың: «...қатағандар Түркістанда тек Шынғыс дәуірінде, Шағатай сарбаздарының құрамында соларға қызмет етіп, пайда болды деп топшылауға болады. Әрине олардың саны онша көп емес еді. Сырдарияда қатағандар жергілікті қаңлылар мен шанышқылар құрамынан тұрып, әлде бір қатағанның әйгілі бегін қорғау үшін соларға қосылғандар болатын»⁹² деген пікірінің негізділігін айтпасақ болмайды. Шанышқылылардың рулық ыдырауларына оларды билеп, Ташкентте билік құрған Тұрсын хан мен Еңсегей бойлы Ер Есімнің өзара соғыстары ықпал етті. Бұл соғыста қатағандарды қолдаған шанышқылылар жеңілістен соң және осы, XVII ғасырдың алғашқы жартысындағы Еңсегей бойлы Ер Есімнің зобалаңынан соң, онсыз да аз санды қатағандармен бірге көрші рулар құрамына бытырап тарап, елеулі тайпа болудан қалды. Олардың едәуір бөлігі өздеріне бұрыннан жақын қаңлылар орналасқан Сыр бойына көшіп барды. Осылайша кейінгі тарихта шашырап кеткен шанышқылылар қазақтарда ғана емес, қарақалпақтар, өзбектер және қырғыздар құрамында да кездесетін болды.

⁹¹ Қараев О. История Караханидского каганата. – Фрунзе, 1983. – 82-83-б.

⁹² Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 106-б.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышбаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мынжанның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдібек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2	3	4	5	6	7	8
	Шаныш- қылы	↓	↗, ↓	↓	↑ ↓	↓ ↑	↓ ↘

2.4. Сарыүйсін қайдан шыққан?

Қазақ ру-тайпалары арасында саны аз болғанымен жолы үлкен, сондықтан да беделі жоғарылардың бірі – Сарыүйсін. Мұның басты себебі олардың ежелгі «үйсін» этнонимін сақтап, қазірге дейін жеткізулерінде болса керек. Қазақ шежіресіне жүгінсек, әйгілі Майқы биден Бақтиярдың, ал одан Ойсыл мен Үйсіннің, Үйсіннен – Ақсақал, одан Қараша би, Қараша биден – Бәйдібек баба тарайтынын көреміз. Ал Сарыүйсін осы Бәйдібектің бірінші әйелі – Сарыбәйбішеден туады.⁹³

Ұлы жүз құрамына кіретін барлық руларды қазақ шежіресі үйсіндерге жатқызатынына қарағанда үйсіндердің тамыры тарих тереңінде, яғни біздің заманымызға дейінгі бірінші мыңжылдықта жатқанын тағы да байқағандай боламыз. Әрине, шежіре деректеріне көзді жұмып сене беруге болмайды. Онда әртүрлі бұрмалаулар да жеткілікті. Сондықтан да олар басқа деректермен салыстыра қарастыруды және нақтылай түсуді аса қажет етеді. Мысалы Ұлы жүз шежіресін талдап зерттеген М. Тынышбаев Үйсінге барлық Ұлы жүз рулары емес, Албан, Суан, Дулат, Сарыүйсін, Шапырашты, Ошақты, Ысты, Сіргелі жататынын атап көрсеткен еді.⁹⁴

⁹³ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 38-б.

⁹⁴ Тынышбаев М. Великие бедствия...(Ақтабан-Шубырынды). – Алматы, 1991. – 6-б.

Ежелгі үйсіндерге мұрагер болып табылатын осы тайпалардың біразының негізгі ұрандарының «Бақтияр» екендігін байқауға болады. М. Тынышбаевты⁹⁵, Н. Гродековты⁹⁶ және Х. Арғынбаевты⁹⁷ салыстыра қарастырсақ, кейінгі қазақтың Дулат, Ошақты, Жалайыр, Сіргелі, Қаңлы тайпаларының кезінде жауға «Бақтиярлап» шапқандарын айқын аңғарамыз. Деректер Майқы бидің заманында үйсіндерде бір ғана ортақ ұран – «Бақтиярдың» үстем болғанын айтады⁹⁸. Мұның өзі М. Тынышбаев айтқандай, үйсіндерге Ұлы жүздің бір тармағы ғана емес, барлық ру-тайпалары жататындығын нақты дәлелдейді деп ойлаймыз. Осыған байланысты XVIII ғасырда Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлының: «...қазақтағы Иусин аталатын Бахтияр ұрпағы бес жүз жыл бұрын 690 минг адам икен. Сонда Төбей биден тараған, бугинги исимимен атағанда Сариусин, Шапрашты, Исти, Ошақты, Албан, Суан, Дулат, Кангли, Шаншикили, Сиргели, Шақшам бир миллион бир жүз минг адам болған», – деп атап көрсеткен еді⁹⁹. Ия, көріп отырғанымыздай, шежіреге сәйкес Бақтиярдан тарағандардың бәрі үйсіндер ұрпағы ретінде саналған.

Шежіре деректерге үнілсек, үйсіндердің Сарыүйсін, Алүйсін (Қызылүйсін), Қараүйсін болып үшке бөлінгендерін байқаймыз. Осыған байланысты «Бәйдібектинг үш ұғлы, Сириқт тұқмы Сары Иусин, Жалмамбет тұқмы Ал Иусин, Жариқшақ тұқмы Қара Иусин болип тауарихқа солай түскен кези де болған»¹⁰⁰. Ал енді бұлардың арасында бізге қатыстысы Сарыүйсін болғандықтан соған арнайы көңіл бөлуімізге тура келері түсінікті болса керек.

Кезінде VI-VII ғасырлардағы дулулар бірлестігіне кірген бес түркінің бірі – Түргеш Алаш шор осындайда еріксіз еске түседі.

⁹⁵ Тынышбаев М. История казахского народа. – 106-108-б.

⁹⁶ Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. – Т.1. – 4-7-б.

⁹⁷ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 38-б.

⁹⁸ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 55-б.

⁹⁹ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 81-б.

¹⁰⁰ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 70-б.

Бұл ежелгі қытай жылнамаларында жазылған нәрсе¹⁰¹. Тегінде біздің Сарыүйсін деп отырғанымыз осы Түргеш Алаш шордын ұрпақтары. Егер Қазбек бек Тауасарұлын тындасақ, Сарыүйсіннің осылай аталуы оның туған кезде «сап-сары үрпек бас болуынан» екендігін аңғарамыз. Осыған байланысты ол былай деп жазады: Алғаш Сары (Сергексары) атанған баланы «...байлиғина орай тағы да иусин ат жалғап Сарыиусин аталған. Әйтпесе өзининг әкеси қулағина айғайлап айтқан аты Түргеш екен»¹⁰². Түргеш (Сарыүйсін) билеген елдің тарихта Түргеш қағанаты атанғаны тарихтан жақсы белгілі. Оның басында сары-түргештердің яғни сарыүйсіндердің болғаны тағы белгілі. Бұл тұста дулулар, яғни қараүйсіндер осы сарыүйсіндерге бағынды. Осы мәселенің басын аша түсетін қытай деректерін жақсы білетін Нығмет Мыңжанда мынадай жолдар бар: «Түркештер Батыс түркі қағандығындағы бес арыс ел Дулаттың белді тайпасы. Дулаттар ежелгі үйсін күнбиі Елжау бидің ортаншы ұлы Дулының (Даюнның) үлесіне тиген он мың үйден өсіп-өрбіген дулы (дұғлу) ұлысы дегеннен дулат (дұғлат) атанған. Демек, түркештер ежелгі үйсін дулы ұлысының ұрпағы. Олар шежіре деректерде «Сарыүйсін» деп те аталады. Қазіргі қазақ ішінде (Қаңлы ұлысында) Түрке (Түргеш) деген тайпа аты сақталған»¹⁰³. Бұған не айтуға болады. Біреулер айтып жүргендей, үйсіндер көп бытыраса да мүлде жойылып кете қоймаған. Олар алғаш бес түркі Дулу одағына енсе, онан соң осы одақтан шыққан Түргеш қағанаты құрамына топтасқан. «Түргеш» атауы сондықтан да Сарыүйсінді еске түсіреді. Кезінде Шанышқылы тайпасының тарихын жазғанымызда былай деген едік: «деректерге қарасақ, Сары қаңлыларға көрші Шу өзені бойындағы түргештердің Сары түргештер, ал Талас өзені бойындағы түргештердің Қара түргештер деп аталғанын байқар едік»¹⁰⁴. Бір халықты бұлайша екіге бөлгендер билікке таласушы топтар еді. Көп томды Қазақ тарихынан осыған байланысты мынадай

¹⁰¹ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 – 840 жылдары). Екінші кітап. – 143-б.

¹⁰² Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыпанның өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 66-б.

¹⁰³ Нығмет Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 126-б.

¹⁰⁴ Қазақ ССР тарихы. – Алматы, 1977. – 345-б.

жолдарды оқимыз: «Дау-жанжалдар қара түргештер мен сары түргештердің билеуші топтары арасындағы күреске ұласты. 738 жылы Сұлу қаған өлген кезден бастап бұл күрес өте-мөте шиленісе түсті. Шежіреде айтылғанындай, Түргеш қағанатында «Сөгенің (Сақалдың ұрпақтары сары рулар (Сары түргеш) деп, ал Сұлу (Сұлық) ұлысын қара рулар (Қара түргеш) деп атайды, (олар) бір-бірімен жауласады, біріне бірі сенбейді». ...Қағанаттың ордалары Таласта және Суябта болған қара түргештер мен сары түргештерге бөліну жүйесі қалыптасты»¹⁰⁵.

А. Бернштамды оқысақ, біз жоғарыда айтып кеткен қытай жылнамаларындағы деректер тағы да еске түседі. Олар бойынша Сақа (Соғэ) (708-717 ж.) ханды жақтайтындар сары түргештер аталса, ал Сұлу ханды (717-738 ж.) жақтаушылардың қара түргештер аталғанын айтып кеткен едік¹⁰⁶. Бұл жерде «Түргеш» атауының ру аты ретінде емес, тайпалар одағының, тіптен қағанаттың аты ретінде қарастырылып отырғанына назар аударуымыз керек. Осындайда айта кеткен жөн, сары түргештер құрамындағы рулардың бірі сарыүйсіндер еді де, ал қара түргештер дулулар, яғни кейінгі дулаттар және көрші қырғыздарды құраған аз және т.б. тайпалар болатын. Бұдан аңғаратынымыз, ру-тайпаға бөлініп өзара тартысу сол кездері де орын алған. Н. Аристов түргештердің «сарыға» және «қараға» бөлінуі туралы айта келе, алғашқысы патшаларды жақтайтын аристократ ру-тайпаларға, ал соңғысы төменгі, екінші қатардағы топтарға жатқызылғандарын атап көрсеткен еді¹⁰⁷. Тегінде бұл ежелгі үйсіндер бірлестігінен бері қарай қалыптасқан Үлкен үйсін күнбиіне және Кіші үйсін күнбиіне бөлінетін дәстүр жалғасы еді деп ойлаймыз. Жергілікті халықтың өздері менсінбейтін, тіптен жек көретін елді де кейініректе «қаракидандар», «қарақытайлар», «қарақалмақтар» деп атағандары белгілі¹⁰⁸. Айта кеткен жөн, сарыүйсіндердің Жетісудағы Үйсін ру-тайпалары арасында мерейлерінің үстем болғанын шежіре деректер де мойындайды. Бәйдібек балалары ішінде Түргеш

¹⁰⁵ Қазақ ССР тарихы. – Алматы, 1977. – 345-б

¹⁰⁶ Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. – Алма-Ата, 1941. – 28-б.

¹⁰⁷ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 28-29-б.

¹⁰⁸ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 28-б.

Сарыүйсіннің жолы үлкен. Өйткені ол Сарыбөйбіше Мараудан туған және сондықтан да оның ұрпақтары Бәйдібектің басқа әйелдерінен тарайтын Жәлменде мен Жарықшақтың балалары Шапыраштыдан, Ошақтыдан, Ыстыдан, Албаннан, Суаннан, Дулаттан әрқашан да үстем, «аға баласы» жағдайында болып келді¹⁰⁹. Бұл айтылғандар тарихи деректерді қазақ шежіресімен салыстыра талдап пайдаланған зерттеушілердің тарихи шындыққа жақындай түсетіндерін тағы да дәлелдей түседі.

Алайда VIII ғасырдың ортасында қалыптасқан саяси ақуал Түргеш Сарыүйсін ұрпақтары пайдасына шешіле қойған жоқ. Қытайдың жазба деректеріне жүгінсек, Таң Сузұң заманында 756-757 жылдардан кейін «түргештер әлсіреп кетті. Сарылар мен қаралар алды-алдына қаған тағайындап, бірімен-бірі жау болды. Кіндік қағанаттың ел ішінде туған оқиғаларға байланысты оларды тізгіндеуге мұршасы келмеді. (Таң Сузұң заманы) чянюан жылдары (758-759) қаралар қағаны Ата Бойла сарайға баяғысындай елші жіберіп тұрды. (Таң Дәйзұң заманы) дали жылдарынан кейін (766-779) Қарлық нығайып, Сұяб өзенінің бойына қоныс аударды, сарылар мен қаралар әлсірей келе, қарлықтарға кірімтал болды»¹¹⁰. А.Г. Малявкинде түргештердің мемлекетінің әлсіреуіне қатысты төмендегідей жолдар бар: «Да-ли (766-780) басқаруынан кейінгі эрада қарлықтар күшейді және Суйе өзеніне қоныстанды, екі есімнен тұратын ұрпақтар (*сары және қара түргештер – А.М.*) күйреуге ұшырады және қарлықтарға бағынды...»¹¹¹. Алайда, қарлықтар тұсында да, қарахандар мен қаракидандар, тіптен моңғолдар билеген кездерде де сарылар жойыла қойған жоқ. Рас қаралар біртіндеп «жете» атанды. Бұл Мұхаммед Хайдар Дулат бабамыздың еңбегі «Тарих-и Рашидиде» де¹¹², халықтық шежіреде де айтылған¹¹³. Шежіре бойынша Үйсіден Сақал мен Жете

¹⁰⁹ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 38-б.; Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 66-67-б.

¹¹⁰ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 – 840 жылдары). Екінші кітап. – 196-б.

¹¹¹ Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XII вв. – Новосибирск, 1983. – 201-б.

¹¹² Мирза Мухаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди. – Ташкент, 1966. – 184-б.

¹¹³ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 63-б.

тарайды¹¹⁴. Сарылардың Сақалдан бастау алатынын айттық, ал Қаралар осы Жетенің ұрпақтары болса керек.

Айта кетер тағы бір нәрсе, Н. Аристов Жетісуға қарлықтардың басып кірулеріне байланысты түргештердің қаша көшіп, батысқа және солтүстікке бытырап кеткендерін, осылайша «түргеш» этнонимінің тарих сахнасынан кетіп, біржолата жоғалғанын атап көрсетеді. Қазақтың ру-тайпаларының шығу тарихын зерттеуге қыруар еңбек сіңірген зерттеушінің бұл жерде қателесіп, тіптен өзіне-өзі қарсы келіп отырғанын айтпауға болмайды. Шын мәнінде Түргеш одағына біріккен тайпалардың басым көпшілігі, дәлірек айтар болсақ, Түргеш Сарыүйсін, Қара Түргеш Шу рулары, Қара Түргеш Дулу, Қара Түргеш Аз, Қара Түргеш Тұхси, Қара Түргеш Қырғыз жаңа Қарлық бірлестігіне бағынды және мүше болып кірді. Ал енді «Түргеш» этнонимінің жойылып кетуіне келер болсақ, түргештердің биліктен айырылып қалулары және қарлықтардың билікке келулері «Түргеш» атауын біртіндеп қолданыстан шығарып тастады. Осыған байланысты В. Бартольд түргештердің қарлықтар тұсында атауы күдік туғызатынын айта келе, өйткені «...Түргеш қағандығын 740 жылдарға қарай-ақ арабтар жойып жіберген еді; 756-757 жылдардан кейін түргештердің ешқандай да саяси маңыздары болған жоқ» дегені бар. Зерттеушінің бұл жерде мәселеге этностық тұрғыдан емес, саяси тұрғыдан келіп отырғанын айта кеткен жөн. Шын мәнінде қарлықтар билігі орныққан соң Түргеш ру-тайпалары емес, «Түргеш» этнонимі ғана жойылды.

Осылайша Түргеш Сарыүйсін енді тек Сарыүйсін, ал Қаратүргеш Дулу енді Дулу деп ғана аталатын болды. Әрине, Қарлық жаулауынан бұрын да, билік үшін өзара ішкі тартыстар, Қытайға және шығыс түркілеріне қарсы жанкешті соғыстар Түргеш сарыүйсіндердің бытырап және ыдырап кетулеріне алып келді. Мұның өзі бұрын Үлкен Үйсін күнбиіне бағынған Түргеш сарыүйсіндерді күйзеліске ұшыратып, олардың сандарының азая түсулеріне тікелей ықпал етті. Түргештердің арғы тегінің ежелгі үйсіндер екендігін, ал кейінгі Ұлы жүздегі қазақтардың олардан тарағандарын Түргеш қағандары теңгесіндегі рулық таңбаны талдағанда айқынырақ біле түсеміз.

¹¹⁴ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыпанның өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 63-б.

«Бұл таңбаның жеке сыңары «ок» «↑» қазақтың Шанышқылы тайпасында, көлденең сызық «=» Үйсін тайпасында сақталған. Түркеш қағандығының жазу мәдениеті болған, олар алдымен көне түркі (Орхон) жазуын, онан соң соғды жазуын қолданған»¹¹⁵. Рас, сарыүйсіндердің рулық таңбасы өздерінің ата тегі үйсіндерден де, түргештерден де өзгешелеу. Н. Аристов мұны олардың қырғыздар арасында ұзақ уақыт болуларымен түсіндіреді. Оның ойынша, бұл руға «сары» деген атаудың қосылып айтылуының өзі олардың ежелгі үйсіндерден бастау алатындарын айқындай түседі. «Ежелгі үйсіндер динлиндерден сары түсті шашты қабылдап алған болатын»¹¹⁶. Осы тұрғыдан алғанда Сары түргештердің де ежелгі сары шашты үйсіндерден бастау алатындары қисынға келеді деп ойлаймыз.

Сондықтан да сандары аз болғандарына қарамастан халықтық шежіре сарыүйсіндерді ежелгі үйсіндердің қалдықтары ретінде қарастырады. Тегінде олар кезінде Үйсін одағында қолдарында билікті ұстаған әулетті және рулық топты құраған болса керек. Кейіннен Үйсін одағы құлаған соң өздерінің билігін және үстемдігін біржолата жоғалтқан соң сарыүйсіндер ұрпағы қара қырғыздар арасынан кетіп, алғаш қаңлыларға, ал онан соң Тянь-Шань өңіріндегі елде Дулат одағы үстем күшке айналғанда оларға қосылды¹¹⁷. Осы одақта алғаш Түргеш деген атпен белгілі болған олар, кейіннен осы қағанаттағы билікті қолға алған соң Сары Түргеш атанды. Ал түргештерге жау қарлықтардың билікті тартып алуы Сары түргештердің қайтадан Сарыүйсін аталуларына тікелей ықпал жасады. Мұнда ескеретін тағы бір маңызды мәселе сарыүйсіндер өздерінің атауларына бірігіп жазылатын, ежелгі үйсіндердің ұлы одағынан бастау алатын «Сары» деген ұғымды әртүрлі бірлестіктерге кіргенде де жоғалтпаған. Сондықтан да Жетісудың Сары қаңлыларындағы бір ата Түрке (Түргеш) деп аталады¹¹⁸.

Уақыт ағымына қарай әртүрлі соғыс жанжалдардан ең алдымен билікке жақын тұрған сарыүйсіндер азап шекті. Осыған

¹¹⁵ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – 133-134-б.

¹¹⁶ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 463-б.

¹¹⁷ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 464-б

¹¹⁸ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 101-б.

байланысты Қазбек бек Тауасарұлы төмендегідей пікір айтқан еді. «Кейінірек Сары Иусиннинг бираз ағайны Түргеш соғисмен қитайда қалғанин жоғарыда айттым. Сонимен олар Шин илине йағни қитай илине сингип кетипти. Өтен (*Өтеген батыр* – Т.О.) қолға түсіп; қанғип Шин мен Машинди тегис аралап, Бейжинге барип жүргенде, бұларды көрген... Өтенинг айтуна қарағанда олар мүсылманшилиқты қабулдамай әлде тас хұдайға, әлде тангир динине құлшилиқ қилса керек. Олардан бизге жеткен әнгимеге қарағанда Сұлу деген хан шиғип бираз уақыт Алтайдағы қазақтарды билеген, бірақ қитайлар көптигин истеп, оларды өздерне бодан иткен»¹¹⁹. Шындығында да Түргеш қағанаты тұсында Сұлу деген ханның билікте болғаны рас, яғни дерек ақиқатты айтып отыр.

Жалпы сарыүйсіндердің шығу тегі туралы айтқанда олардың шежірелік деректеріндегі мәліметтерге тоқталмауға болмайды. Оларды Қазбек бек Тауасарұлы, Н. Аристов, Жалайыр Спандияр, Х. Арғынбаев әртүрлі таратады. Бұлардың арасында біздің ойымызша тарихи шындыққа жақыны Қазбек бек Тауасарұлының шежіресі. Ол бойынша **Сақалдан** екі бала **Абақ** (Ақарыс), **Тарақ** (Жанарыс). Абақтан **Майқы** (Майып немесе Бабыралы), одан **Қараша**, одан **Бәйдібек**, **Жәнібек**, **Мәдібек** (немесе Үш Қараш), **Бәйдібектің** сары бәйбішесі **Мараудан Байтоқты** (Сирықты немесе Сыйлықсары), одан **Түргеш** (немесе Сергексары, Сарыүйсін), одан **Мырзақыз**, одан **Қалша**, **Жақып** (Жездем). Қалшадан **Ұшлақ**, одан **Қаралақ**¹²⁰. Осы шежіреден Сарыүйсін әулетіне рулық ұран болған Байтоқтыны (қысқартып айтқанда Байтоқты кездестіреміз). Ал енді Жақыптың «жездем» деген қосымшамен берілу себебін Қазбек бек Тауасарұлы былай түсіндіреді: **Бәйдібектің Сары бәйбішесі Марау «...Қалшамен бирге туған Күнайимди кушиқ кұйау болип колина кирген кисиге бирмек болипты... ишкимге синге алмай жүрген жигити Жағқұп, Марау бәйбишенинг колина қирип, Күнайимге жұпты болған»**¹²¹ Шежірені одан ары өрбітер болсақ,

¹¹⁹ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 67-б.

¹²⁰ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 63-67-б.

¹²¹ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 67-б.

Қалшадан Қайқы мен Сопы; ал Жақыптан Баба, Жаулантай, Жанай, Солтанқұл тарайтынын көреміз¹²².

Қазақтың Ұлы жүзінде аса беделді болғандарына қарамастан, сандарының аз болуы сарыүйсіндердің ықпалды тайпа болуларына мүмкіндік бере қойған жоқ. Н. Аристов келтірген мәлімет бойынша сарыүйсіндер 1885 жылы Верный уезінде 1187 түтінді құраған¹²³. Ал енді руларға шағып есептер болсақ, көрсетілген жылы Алатау округтік басқармасының мәліметі бойынша Сарыүйсін руларының саны төмендегідей болды: Құлымбетте 100 түтін, Жанайда 100 түтін, Жолай-Танайда 100 түтін, Жандосайда 200 түтін, Құлеке мен Қырықта 200 түтін, барлығы 700 түтін¹²⁴. Бұл деректер сарыүйсіндердің санын ғана емес, олардың Жақыптан тарайтын аталарын да көрсетіп отыр деп ойлаймыз.

Біздің ойымызша, сарыүйсіндер қарлықтарға бағынғанға дейін аса ықпалды ру болған. Олай болмаса олар билікке де келе алмаған болар еді.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гролековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Сары- уйсын (Сары Үйсін)	3 	4 	5 	6 	7 ×

¹²² Сарыүйсін // Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Т.10. – Алматы, 1977. – 48-б.

¹²³ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 398-б.

¹²⁴ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 422-б.

2.5. Сіргелі тайпасының ежелгі тарихына көзқарас

Қазақтың Ұлы жүзінің он бір арысының бірі – Сіргелі тайпасы екенін елдің бәрі біледі. Шежіре деректері бойынша ол Үйсіннің (Үйсіннің) бауыры болып табылатын Ойсылдың ұлы. Қазбек бек Тауасарұлының атасы Матай қарттың шежіресі бойынша Сіргелінің шежіресі төмендегідей таратылады: Арыс (Анарыс) – Ақ (Ақарыс) – Киікбай (Кейкі) – Төбей – Бақтиар – Қотан – Үйсін – Бай – Шора – Есен – Асау – Жүз – Дәу – Елсауби (Күнби) – Нулы – Абыл – Қайыр – Бақ – Тан – Пәр – Мән – Майқы би – Ұзын – Сақ – Ал – Иба – Райым – Он – Тағар – Озбай (Оразды) – Оңбай – Игін – Азбан – Әшеке хан, одан Үйсін мен Ойсыл. Ойсылдан Сіргелі, Шақшам тарайды¹²⁵.

Бұл шежірені теріске шығаратындай немесе мақұлдайтындай дәлел біздің қолымызда жоқ. Оның үстіне мұнда аталған кейбір кісілер басқа деректерде де кездесетін тарихи тұлғалар. Мысалы, Елсау би (кейбір деректерде Елжау би) біздің заманымыздан бұрынғы 177-104 жылдар шамасында өмір сүрген үйсіндердің билеуші Күнбиі¹²⁶. Сонда Елжау биден Сіргеліге дейін VI ғасырдан астам уақыт өткен немесе Сіргелі атты тарихи тұлғаның өзі біздің заманымыздың VI ғасырында дүниеге келіп, өмір сүрген болып шығады. Деректерде мұндай тарихи тұлға туралы айтылмайтындықтан мұндай тұжырымды біз мақұлдай алмаймыз. Әрине тайпаның негізі осы заманнан бастап-ақ қалана бастауы әбден мүмкін. Алайда, жоғарыдағы шежіредегідей бүгінгі Сіргелі тайпасының бәрі бір ғана кісінің кіндігінен тараған дер болсақ, шындықтан аулақ кетіп қалар едік. Тегінде Сіргелі атауының өзі де кейіннен, тайпаның жанама атауы ретінде пайда болған деуге негіз бар. Өйткені «-лі» жұрнағының кейінгі қазақ қауымдастығы тұсында жалғанғаны белгілі. Ал енді Сіргелі шежіресінің білгірі З. Сәдібековты тыңдар болсақ, Сіргелінің Байұлы және Үштанбалы деп аталатын екі тармақтан тұратынын байқаймыз¹²⁷. Алғашқы Байұлы Сіргелі Ойсылдың бір баласы Бораһтың әйелі Алшын қызы-

¹²⁵ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыланның өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 37-63-б.

¹²⁶ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 83-б.

¹²⁷ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент:Өзбекстан, 1994. – 50-б.

нан туған баласы Қобысайдың ұрпақтары Батыр, Жайдақ, Қарабатыр, Шалдар, Байжігіт, Елібай, Жаңабай, Айтбозым тәрізді сегіз атадан құралады. Осылардың ішінде Байжігіттен тараған Тоғанас батырдың бүкіл Сіргелі тайпасына ұран болуы Сіргелі тайпасын құрауда алшындардың, соның ішінде Байұлының үлкен рөл атқарғанын көрсетеді. Осы аталар төңірегіне жиналған ағайын-туысқан және қоңсылар мен кірмелер де өз-дерін Байұлы қауымдастығына мүше сезінді. Осылайша Байұлы атанған Сіргелінің рулық тармағы қалыптасты. Мұның өзі Сіргелі тайпасының ежелгі тарихын қарастырғанда Алшын тарихына да назар аударуды қажет етеді.

Жоғарыдағы шежірелік есімдер арасындағы ең белгілісі және Сіргелінің арғы бабасы Мәннің ұлы Майқы би болып табылатыны белгілі. Бұл Шыңғысханмен замандас Төбейұлы Майқы би емес. Башқұрттардың Қаратабын руының түп атасы болып табылатын¹²⁸ және қазақ шежіресіндегі Майқы би мен біз әңгімелеп отырған Мәнұлы Майқы бидің арасында сандаған ғасырлар жатыр. Екеуі екі тарихи кезеңнің адамдары. Қазбек бек Тауасарұлының бабасы Матай ақсақалдың шежіресінде мынадай жолдар бар: «...Хижренинг жылдаунан бұрин Ғайса пайғамбар тумастан он ики жыл бұрин таққа Мән баласы Майқы отырды. Ил астанасы Үш Қараш астиндағы Шигу қаласы иди...»¹²⁹. «...Атамиз Майқы осы жазбанинг игесинен бир минг жети жүз жыл бұрин ғұмир кешкен. Мен мұны қазақ болған сонг айтты демеске керек. Бизден 600-700 жыл бұрин ғұмыр сүрген Фирдоуси, Махмуд жазбаларинан да осины кездестирдим»¹³⁰. Деректерді талдау зерттеушілерді алғашқы Майқы би Мән баласы шамамен б.з.б. 178 – 89 жылдары өмір сүрген деген қорытындыға жетелген еді¹³¹. Бұл дегеніңіз алғашқы Майқы би Сіргелі тайпасының ғана емес, бүкіл Үйсін бірлестігіне кіретін тайпалардың түп атасы деген сөз.

¹²⁸ Нәзерғолов М.Х. Қара – Табын ырыуы шәжәрәһе // Башкирские шежере. – Уфа, 1985. – 77-б.

¹²⁹ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 45-б.

¹³⁰ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 33-34-б.

¹³¹ Майқы би // Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы. – Т.6. – Алматы, 2004. – 314-б.

Ал енді шежіреге емес, нақты деректерге жүгінер болсақ, алғаш ежелгі Үйсін одағындағы бабаларынан бастау алған сіргеліктердің кейінірек, негізінде, оғыздар және қыпшақ-қаңлылардың бабалары болып табылатын IV-VIII ғасырларда өмір сүрген Теле тайпалық одағында қалыптасулары әбден мүмкін. Кезінде бұл тайпалық одақтағы жетекші тайпа Сір тайпасы болғаны, олардың Енда тайпасын басып алып Сір-Енда (еуропалық деректерде Сеяньто) аталғаны белгілі. IV-VI ғасырларда Алтайдан оңтүстік батысқа қарайғы аймақты мекендеген Сір тайпасы шын мәнінде қыпшақтардың бабалары ретінде ғылыми тұрғыдан дәлелденген¹³². Ал енді ежелгі қыпшақтар мен біз әңгімелеп отырған Сіргелі бабаларының бірге жүргендері туралы тарихи деректер жоқ. Рулық таңбалар мен ұрандар да бұл екі тайпаны тікелей туыстастыра алмайды. Алайда сіргелілердің крест таңбасы кезінде бабалары Теле тайпалық одағында болған қазақтың Телеу және Керей тайпаларында кездеседі. Ал мұның өзі біз әңгімелеп отырған сіргелілердің бабалары осы соңғы екі тайпаның бабаларымен бірге ежелгі Теле одағында болған деп айтуға итермелейді. Олай болса осы одақ құрамында болған басқа тайпалар тарихына да көңіл бөлгеніміз жөн болар. Тайпадан тұратын Теле бірлестігінде жетекші тайпа Сірендадан басқа Баиси (Байшы) тайпасы туралы да деректер кездеседі. Кейінгі қырғыздарда Байсу тайпасының болуы және IX ғасырдағы Арал маңындағы оғыздарда Баяут тайпасының кездесуі Байұлы тайпасының ежелгі бастауы Теле одағынан басталады деп айтуға итермелейді. Мұны біз сіргелілерде Байұлы тармағының болуына байланысты әңгімелеп отырмыз.

Ежелгі үйсіндердегі таққа таласқан тартыстардың оларды екі бөлікке бөліп жібергендері белгілі. Осындай жағдайда Сіргелі бабаларының біртіндеп ығысып, алғаш батысқа жөңкілген ежелгі хұндардың қалдық мемлекеті Юебанның құрамына еніп, онан соң IV ғасырдан бастап ұйысқан, біз әңгімелеп отырған Теле мемлекеттік бірлестігіне қосылулары мүмкін. Айта кеткен жөн, Юебань мемлекеті құрамына бұрынғы Үйсін ода-

¹³² Позднеев Д. Исторические очерки уйгуров: по китайским источникам. – СПб., 1899. – 46-б.

ғына кірген Дулу, Албан, Суан тәрізді тайпалардың бабалары да кірген еді. Бұлар, әрине, сіргелерге туыстас тайпалар болатын.

Ал енді Теле одағында жоғарыда айтып кеткеніміздей, VI ғасырдан бастап Сір және Енда тайпалары үстемдік етті. Алайда бұл тайпаны сіргелердің бабалары ретінде қарастыру қыйсынға келе қоймайтын тәрізді. Дегенмен де, олардың осы тұста Теле тайпалар одағында қосынды (крест) таңбасын рулық таңба ретінде қабылдағандарын байқау қиын емес. Осының нақты мысалы Теледен тікелей тараған және Жетісу жері арқылы батысқа қоныстанған кейінгі қазақтың Телеу тайпасының да, онан соң ұзақ уақыт осы аймақты қоныс еткен Керейттің де, Уақтың да бабалары Теленің Баегу тайпа одағында болған кейінгі Төртқараның да және өзіміз әңгімелеп отырған сіргелілердің де бабаларының қосынды (крест) таңбасын рулық таңба ретінде қабылдаулары дер едік. Сіргелілерде крест таңбасының болғаны туралы 1889 жылы М. Гродеков¹³³, 1959 жылы С. Аманжолов¹³⁴, 1987 жылы Н. Мынжан атап көрсеткен болатын¹³⁵. Қазақтың белгілі этнографы Х. Арғынбаевтың өзі де оларда қосынды (крест) таңбасы болғанын мақұлдайды¹³⁶. Крест таңбасы сондай-ақ Сарыүйсінде де, Дулу одағына кірген Сыйқым, Ботбай, Сәмбет, Қоралас тәрізді руларда да кездесе береді. Кезінде Дулудың Ашина (Ашын) әулетінің бастауымен Телені бағындырғаны белгілі. Бұл олардың кезінде бірге көшіп қонғандарын дәлелдей түседі. Бабаларымыздың VIII ғасырда арабтар Жетісу өңіріне аяқ басқанға дейін басқа діни ағымдар ықпалында болғандарын мойындауымыз керек. Оның үстіне қазақты құраған тайпалардың бабалары X ғасырдан, яғни қарахандар кезеңінен бастап ғана мұсылман дінін жаппай қабылдай бастады. Қосынды (крест) таңбасының тәңірге табыну дәуірінде орнығып, б.з. VII ғасырына дейін алтайлық түркілер арасында таралғаны белгілі¹³⁷.

¹³³ Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Даринской области. – Т.1. Юридический бытъ. – Ташкент, 1889. – Приложение №1. – 1-8-б.

¹³⁴ Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. – Алматы, 1959. – 12-14-б.

¹³⁵ Мынжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 42-б.

¹³⁶ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 95-б.

¹³⁷ Аджи М. Европа, түркі, Великая степь. – М., 2004.

Сіренда (бұрынғы Теле) бірлестігінде оғыздардың және ұйғырдың яғлахар тайпаларының күшейе бастауы Сіргелінің бабаларын алғаш, уақытша IX ғасырда Тоғыз оғыз бірлестігінен бөлініп шыққан этностық жағынан өздеріне жақын Уақ-керейлер (Керейт) бірлестігінде көшіп жүруге мәжбүрледі. Мұны кейінгі Уақ құрамында сіргелілердің кездесулерінен¹³⁸ және олардағы рулық таңбалардың ұқсастықтарынан аңғара аламыз¹³⁹. Алайда туыстық жақындық сіргелерді бұрынғы Үйсін, кейінгі Дулу тайпа бірлестігіне жақындастыра түсті. Олардың негізгі бөлігі Жетісуда билікке орныққан түргештермен (шын аты Сарыүйсін) бірге осында мемлекетті, Түргеш қағанатын нығайтуға атсалысты. IX-XII ғасырлар аралығында сіргелілердің бабалары Сарыүйсін (Түргеш) одағына кірген Дулу, Тұхси, Яғма, Аз және тағы да басқа тайпалармен бірге Түргеш қағанатын шығыстағы ұйғырлардан қашып келіп басып алған қарлықтардың, онан соң бұл мемлекетті біртіндеп ауыстырған қарахандардың, және моңғол тілдес қаракидандардың (қарақытайлардың) қол астында қалды. Айта кеткен жөн, сарыүйсіндердің (түргештердің) одағы оны басқарған Алаш чордың есімімен қытай деректерінде Алаш ұлысы депте аталады¹⁴⁰. Алайда Алаш-Түргеш ұлысын жоғарыда аталған мемлекеттік бірлестіктердің ауысуларына байланысты және бұл өлкеге XIII ғасыр басында Шыңғысхан бастаған моңғол билігінің орнығуына сәйкес Алаш атауы біраз уақыт елеусіз, тіптен ескерусіз қалды. Оның есесіне бұл тұста тарих сахнасында Алаш-Түргеш ұлысының жанама аты Сарыүйсін кеңінен танымал бола бастады.

О бастан-ақ Үйсін одағының белді мүшесі болған сіргелілердің бабалары кезінде Шыңғысханның замандасы Үйсін Майқы бимен бірге Жошы әскеріне ілесіп батысқа кеткен еді. Осында олар үйсіндердің кейбір руларымен бірге Алшын (Ашын) одағына мүше болды. Үйсін рулары алшындарға эрқашан құрметпен қарап келді. Мұның басты себебі Алшын (Ашын) қағандарының VII ғасырда айтарлықтай ұзақ уақыт

¹³⁸ Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. – Алматы, 2001. – 66-б.

¹³⁹ Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993. – 106-108-б.

¹⁴⁰ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 – 840 жылдары). Екінші кітап. – 143-, 330-б.

Батыс Түркі қағанатын билеп, Үйсін жерінде орнығуынан болар. Сондықтан да сіргелілердің рулық таңбаларының бірі Алшын таңбасына сәйкес келеді. Тегінде мұнда шежіре дерегінде көрсетілгендей, құдалық, қайын жұрттық қарым-қатынастар да өзіндік ықпалын тигізсе керек. Сіргелілердің бір бөлігінің Байұлы атанатыны да осы тұс. Алайда сарыүйсіндердің (түргештердің) Жетісудағы билікті тартып алулары ашындарды батысқа ығыстырды. Кейінірек ежелгі батыстағы Алшын жерінде ноғайлар үстемдік жасағанда Байұлы құрамындағы Үйсін рулары Серкелі деген атпен тарих сахнасында көрінді. Ноғайлар арасында Серкелі тайпасының Үштанбалы руының кездесуі осы айтқандарымызды дәлелдей түседі¹⁴¹. Сіргелі тайпасын қалыптастыруда оның Үштанбалы атты рулық тармағының үлкен рөл атқарғанын мойындаған жөн. Осыған байланысты шежіреші З. Сәдібеков былай деп жазған еді: «Үштанбалыға» Бораштың хан Жәнібектің қызынан туған Кеңірдек атты баласы мен Ойсылдың Өтеп батыр деген баласынан туған Сырымбет, Тұрымбет деген екі ұлының ұрпақтары жатады»¹⁴². Айта кетер тағы бір мәселе, жоғарыда көрсеткеніміздей, Сіргелі тәрізді соңына -лы, -лі жалғаулары жалғанған тайпалар атаулары XVI ғасырдан бастап пайда болды. Бұдан, әрине, бұл тайпалар бұған дейін болған жоқ деген тәрізді біржақты, қате қорытынды шықпауы тиіс. Тайпа қалыптасқан соң ғана оған атау берілетінін ұмытпауымыз керек.

Тарихына қатысты деректер аз сақталған Сіргелінің шынайы тарихын қалпына келтіру үшін оның рулық шежіресінде көрсетілген аталар тарихын да қазбалап қарастыруға тура келеді. Н. Аристовтың Диқанбай батырдан жазып алған шежіресі бойынша Сіргеліден Байжігіт, Қарабатыр, Батыр, Үштанбалы, Айт-Бозым, Елубай, Төрттанбалы, Жаңабай деген аталар тарайды¹⁴³. Х. Арғынбаевтың Қ. Төлековтен жазып алған шежіресінде Сіргелінің аталары оның алты әйелінен таратылады¹⁴⁴. Х.

¹⁴¹ Сіргелі // Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Т.10. – Алматы, 1977. – 501-б.

¹⁴² Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент:Өзбекстан, 1994. – 50-б.

¹⁴³ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 422-б.

¹⁴⁴ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 93-94-б.

Арғынбаев деректерді өзара салыстырып талдай келе, жоғарыда Н. Аристов жариялаған Сіргелі аталарын Құлшығаш, Жайдақ, Қаракенірдек, Ақкенірдек, Шалдар, Ақсирақ, Қарасирақ, Тутанбалы, Қайшылы, Жанай, Бөдене тәрізді аталармен толықтырды¹⁴⁵. Тегінде бұлар ХІХ ғасыр соңында әлі де жеке ата болып бөліне қоймаған аталар болса керек. Сондықтан да олар Н. Аристовқа Диқанбай батыр берген шежіреде атала қоймайды. Ал енді Б. Бақтияровтың Спандиар шежіресінен берген мәліметтеріне назар аударар болсақ, Ойсылдың 30 ұлынан қалған үш ата: Өтеп (Тутанбалы), Байлы, Бораш екенін көреміз. Өтептен Қарабатыр, Батыр, Айт-Бозым тарайды. Ал Байлыдан Рысби, одан Ақсиық, Қожасиық, Құлыншық, Қарасиық өрбиді. Осы соңғы төртеуі Сіргелі аталады. Бораштан да ұрпақ бар. Одан Кеңірдек пен Қайшылы тарайды¹⁴⁶.

Біз келтірген осы шежірелерден де басқа Сіргелі тайпасының шежірелік үлгілері бар. Ол туралы кезінде белгілі этнограф Х. Арғынбаев жазған болатын. Оларды қайталап жатпай біз мынаны айтамыз: ауызша тарих айту дәстүрінде Сіргелі шежіресі әбден шатастырылған. Мұның басты себебі Сіргелінің әкесі Ойсылдың да, сондай-ақ Сіргелінің өзінің де көп әйелдер алып, олардан көп ұрпақ көрулерінен және біраз балаларды ағайыннан асырап алуларынан болса керек. Ағайынды адамдардың қалыптасқан жағдайларға байланысты амал жоқ бірінің балаларын екіншілерінің асырап алуларының, сонымен қатар тайпаға кірмелердің көбеюінің ата-тек шежіресін шатастыруға алып келетіні белгілі. Мұны Х. Арғынбаевтың Т. Бердібаевтан жазып алған аңыз әңгімесінен де айқын аңғара аламыз. Онда Сіргеліге байланысты мынадай жолдар бар: «Жәнібек ханның замандасы, бақуатты Бақтиярдың ұлы Ойсылдың бірнеше әйелі және 30 ұлы болыпты. Олардың арасында ақылмандары да көрікті еркетотайлары мен іскерлері де бар екен. Солардың бірі Жәнібек ханның сұлу қызына ғашық болып, ол қыз екіқабат болып қалады. Бұны білген хан ашуланып, Ойсылдың барша ұлдары мен келіндерін қонаққа шақырып, бәрін қырып тас-

¹⁴⁵ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 94-б.

¹⁴⁶ Сіргелі // Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Т.10. – Алматы, 1977. – 501-б.

тапты. Тек қана Ойсылдың қырда жылқы бағып жүрген ұлы Өтеп пен оның Ізбике атты екіқабат әйелі Ошақтыда төркіндеп жүріп, аман қалып, Манат атты ұл туыпты. Ол ес жиып, ат жалын тартып мінуге жараған кезде оған Сіргелі тай мінгізіп еліне шығарып салыпты. Ол ата-жұртына жеткенде көкпардың үстінен шығып, бұл додада өзінің епті, әрі күшті екенін танытып, тайының да тұлпар тектес топжарғандығын көрсетіп, жиналған ел-жұртты таңғалдырыпты. Оны енді байқап, бір-бірінен сұрастырып, «сіргелі тай мінген мына бала кім дегенге келеді. Тойдан кейін әкесі Өтептің ағасымен көрісіп табысады. Ол әменгерлік жолмен Ізбикеге үйленіпті. Өтептің ағасынан Тутанбалы мен Қайшылыны табады; ал ханның екіқабат қызы егіз Ақкеңірдек пен Қаракеңірдекке босанғаннан кейін, оларды Өтеп пен Ізбике асырап алыпты. Ал Манат есімі ел ішінде ұмытылып, «Сіргелі» атымен этноним тұрақталып, бүкіл кейінгі әулетке көшіпті. Бұлардың төңірегінде тікелей ұрпақтары ғана емес, басқа да туысқандары, тіпті кірмелер де топтасыпты. Аңыз бойынша Сіргелі дәулетті кісі болып, бірнеше әйел алып, көптеген бала-шаға өрбітіпті»¹⁴⁷.

Әрине, бұл аңызды түгелдей шындық ретінде қабылдауға болмас, дегенмен де әрбір тарихи аңызда шындық ұшқыны көрініс беретінін зерттеушілер біледі. Оның үстіне осы аңыздың басқаша тағы бір кеңейтілген үлгісін шежіреші З. Сәдібековте ұсынып отыр¹⁴⁸. Осы шежірешінің мәліметі бойынша кейбір деректерде Сіргелі атанған Манаттың шежіресі төмендегіше таратылады: Ойсыл – Төбеке батыр – Өтеп батыр – Тұрымбет – Манат – Тутанбалы. Мұнда Манаттың жанама атының Сіргелі екендігі айтылмайды. Соған қарағанда Манаттан Тутанбалы руы тарайтындықтан кейбір шежірешілер оны Сіргелімен шатастырса керек. Шежіре деректері тұрғыдан қарастырар болсақ, Үйсілмен қатар туған Ойсылдың балалары мен немерелерін Жәнібек хан заманына апаруға тура келер еді. Ал енді бұл қазақ ханы, әйгілі Жәнібек болса, онда XV ғасырдан арыға бара алмаймыз.

¹⁴⁷ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 92-93-б.

¹⁴⁸ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент:Өзбекстан, 1994. – 39-44-б.

Сіргелі тайпасының атауы тарихи әдебиетте алғаш рет Рузбеханның «Михман наме-и Бухара» атты шығармасында аталды. Бұл XV ғасырдың соңында және XVI ғасыр басында жазылған еңбек еді. Мұнда Ноғай ордасы құрамында Үйсінмен бірге көшіп қонып жүрген Серкелі (рудың ноғайша аталуы) руы әңгіме болады¹⁴⁹. Осы орайда айта кеткен жөн белгілі ғалымдарымыз М. Тынышбаев және С. Аманжолов Сіргелі руының аты анасын еміп қоймауы үшін құлынның тұмсығын жауып тұратын ағаштан жасалатын Сіргенің атынан шыққан, яғни ру аты осы сіргенің атымен аталған деген пікірді айтады¹⁵⁰. Мұнда ескерер бір нәрсе, сірге таңбасы бұл тайпаның бірнеше рулық таңбасының бірі ғана. Тіптен М. Тынышбаевтың өзі де өзінің зерттеуінде осы тайпаның төрт түрлі рулық таңбалары бар екендігін көрсете кетеді. Алайда оларда біз жоғарыда әңгімеленген қосынды (крест) таңбасы көрсетілмеген.

Ноғай ордасы ыдыраған кезде оның құрамындағы кейбір рулар Қазақ хандығын билеген Қасымханға бағынып, онымен бірге 1513 жылы Түркістан және Тәшкент аймақтарына жорықтар жасаған. Тегінде батыстан келген сіргелілердің кейбір рулары осы тұста өздерінің оңтүстіктегі Ойсылдан тараған бауырларымен қайта қауышса керек. Бұл туралы Абдолла бн Мухаммед бн Әли Насралланың ортағасырлық шығармасы «Зубдат әл-Асарда» (1525 ж.) жазылған¹⁵¹. XVI ғасыр дерегі «Маджму ат-таварихтағы» 92 рудың ішінде жеке ру ретінде кездеспегеніне қарағанда Сіргелі бұл тұста әлі де Үйсіннің құрамында жүрген¹⁵². Осылардың бәрін қорыта келе, мынадай тұжырымға келеміз: тарихи тамыры ежелгі Үйсіндер дәуірінен бастау алатын Сіргелілердің бабалары кейініректе XIII ғасырда Үйсін руларымен бірге батысқа қоныс аударған соң, алшындардың Байұлы тайпалық бірлестігіне кірген және өздерінің нағашы жұрты болып табылатын Байұлы руларынан

¹⁴⁹ Ибрагимов С.К. «Михман наме-и Бухара» Рузбехана как источник по истории Казахстана XV-XVI вв. // Новые материалы по древней средневековой истории Казахстана. – Алматы, 1960. – 144-145-б.

¹⁵⁰ Тынышбаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-Шубырынды). – Алматы, 1991. – 39-б.

¹⁵¹ Юдин В.П. Вводная статья к «Зубдат ал-асар» // Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков: извлечения из персидских и тюркских сочинений. – Алматы, 1969. – 128-132-б.

¹⁵² Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек, 2002. – 231-б.

өздерінің үйсіндермен байланысты тарихи тамырларын, яғни тайпалық ерекшеліктерін ескере отырып, XV ғасыр соңына қарай Сіргелі атауына ие болып, ал батыстағы ноғайлар құрамында Серкелі аталған. Байұлы және Үштаңбалы деп аталатын екі үлкен бөліктен тұратындықтан, және мұндай атаулар басқа тайпаларда да кездесетіндіктен дербестікке ұмтылған Сіргелі тайпасы өзінің таңбасының атын қабылдауға мәжбүр болған деген ойдамыз¹⁵³. Шежіреші З. Сәдібеков те Сіргелінің Байұлы тармағына жататын Ойсылдың ұлы Бораш мырзаның Алшын Қыдырбай байдың қызынан тараған сегіз атаның (Батыр, Жайдақ, Қарабатыр, Шалдар, Байжігіт, Елібай, Жаңабай, Айтбозым) Сіргелі аталатынын атап көрсетеді. XVI ғасыр басында Үйсін рулары құрамында Қасым ханмен бірге атамекенге қайтып келген олар, Оңтүстік Қазақстанда өздеріне туыс рулармен қайта тоғысып, осында біржолата қоныстанып, толыққанды дербес тайпаға айналған. Осы тұста олар қалмаққа қарсы күресте ортадан шығып, ерекшеленген тарихи тұлға Байжігіттің ұрпағы Тоғанас батыр төңірегіне топтаса түсті.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мынжалпың мәліметтері (1987 ж.)	Х.Аргынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Сіргелі	3 # + ✂ ▲	4 + ✂ ∞ ∧	5 + + +	6 + + + +	7 + ✂ # + + ∅ √	8 ✂ ✂ ✂ ∅ + #

¹⁵³ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. — Алматы, 2001. — 19-б.

2.6. Шапырашты тайпасының шығу тегі

Шапыраштының шығу тегін зерттегенде Қазбек бек Тауасарұлының атасы Матай қарттың шежіресінің негізгі дерек болып табылатыны күдік тудырмауы тиіс деп ойлаймыз. Ол бойынша Шапыраштының шын аты Досымбет. Ол Бәйдібектің баласы Жалмамбеттің Жұпар (Мапраш) атты әйелінен туған ұлы. Айта кеткен жөн, кезінде Бәйдібектің үш ұлы Сирықты тұқымы Сарыүйсін (Түргеш), Жалмамбет тұқымы Шапырашты, Ысты, Ошақты Алүйсін (Қызылүйсін), Жарықшақ тұқымы Дулат, Албан, Суан Қараүйсін аталған¹⁵⁴. Түргеш қағанаты тұсында оған бағынған үйсін руларының «қаралар» және «сарылар» болып бөлінгенін ежелгі қытай деректері де растайды¹⁵⁵. Шежірелік деректерге сүйенсек, Шапырашты VIII ғасырдың алғашқы ширегінде дүниеге келген адам болып шығады. Мұны мойындар болсақ, Шапырашты есімінің астына жиналған рудың өзі XI-XII ғасырларда қалыптасса керек деп ойлаймыз. Шапырашты дүниеге келіп, есейген VIII ғасырдың алғашқы жартысы үйсіндердің тарихи отаны Жетісу жеріне қытайлықтардың қызыға көз тіккен кезеңі еді. Үздіксіз жаугершілікке Үйсін-Шығыл (Чигил) елі әбден бейімделіп алған болатын. Қазбек бектің сөзімен айтар болсақ, Жетісу жерінде «мұра болип қалған бир ирекшелік, адам мен малдинг қашанда да, қай кезде де сирттан болатин жаугершиликке эзирлиги иди. Үйде қанша адам болса, сонша жаунгер деп исептелетин. Бес жасқа дейинги баладан басқанинг бәри ат үстинде болар иди...»¹⁵⁶.

Қытайлықтардың азғырған тіліне ілескен ұйғырлар осы тұста Жетісуға, алғаш Азық елінің жеріне баса көктеп кірген. Бұл VIII ғасырдың бел ортасы. Бұл кезде, әрине, Шапырашты атанған ру әлі жоқ, ал бұл ел Абыл елі аталған еді де, Барсыған (Ыстық) көлінің түстік шығысын мекендеген, олардан шығысқа қарай, Тәңір тауынан Мұзартқа дейін туыстас Азық елі мекендеген.

¹⁵⁴Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 70-б.

¹⁵⁵ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 70-б.

¹⁵⁶Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 76-б.

Албан елін қосып бұларды ол тұста Үйсін-Шығыл елі (Чигил) деп жалпылама атаған. Осы жерде ескерте кетер бір мәселе, шежіре деректері бойынша Абыл, Азық және Албан бір атадан ежелгі Үйсін күнбиі Елсаубидің Нулы деген баласының ұрпақтары болып табылады. Ал Дулу болса осы Нулының туған інісі. Бұл кезде осы Үйсін-Шығыл елінде Баймен деген кісі хан екен, елді ұйымдастырамын деп жауға шапқан оны ұйғырлар найзамен шаншып өлтіріпті. Қанишерліктерімен ерекшеленген ұйғырлар осының алдында ғана шекара бойында орналасқан түріктер-оғрақтарды бесіктегі балаларына дейін бауыздап, қан сасытып қырған. Таңғұттар да ұйғырлардың осындай қанды қырғынын бастан өткізген.

Шежірелік деректерді талдап қарастырар болсақ, Шапыраштының батыр атанып, алғаш рет ұрысқа қатысуы осы, біз әңгімелеп отырған 745 жылы (хижраның жыл санауымен 123 жылы) ұйғырлармен соғыста орын алғанын көреміз. Кертөғай басындағы Сапы Саты көліне жау жақындағанда өзінің соңынан жинаған қолын ертіп, Шапырашты да жеткен. Оның әскері әлі де Шапырашты атты ру қалыптаспағандықтан, ежелгі Үйсіннің күнбиі Елсау бидің барлық ұрпақтарының өкілдерінен құралған еді. Олардың арасында Ардын да, Құнның да Қыптың да, Шақтың да жасақтары болыпты. Бұл жерде әңгіме, әрине, кейінгі Арғын және Қыпшақ тайпаларын құраған рулар туралы болып отыр.

Шапырашты қолы осы соғыста ұйғырларды қырып салып, Мұзарттан да, Тұрпаннан да асырып, өздерінің жерлеріне дейін өкшелей қуып барған және ұйғырлардың бес қаласын бағындырған. Қанды қырғынға ұшыраған ұйғырлар енді Жетісу жеріне аяқ баспайтын болып ант-су ішкен. «Антининг кефилине ұйғыр сақманы Туниг өзнинг бес ұғлининг үлени Хұзхұрды бирип, кейн ұйғырдинг Қошы, Жанбалиқ, Бесбалиқ, Сүллен, Жангабалиқ деген бес балиғин, қаласын билеушилері мұны қайталап тұрған»¹⁵⁷. Қазбек бектің осы мәліметтерін В.В. Бартольдтің зерттеулері де растайды. Ол мысалы, Қошы (Кочо) қаласының орхон және уйғыр жазуларынан белгілі

¹⁵⁷Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 77-б.

екендігін ескерте келіп, оның қазір Қара-Ходжа деп аталатынын және Турфанға жақын орналасқан Идикут-шари қаласының қиранды орнына сәйкес келетінін, оның сондай-ақ ұйғырлардың оңтүстік аймағындағы басты қала болып табылғанын атап көрсетеді. Оның ойынша Ұйғыр өлкесінің солтүстік аймағының басты қаласы Бешбалық болып табылатыны күмәнсіз. Сонымен қатар В.В. Бартольд М. Қашғаридің еңбегіне сүйеніп, ұйғырлардың солтүстік аймағында Сұлми (Сүллен), Жанбалық, Янгибалық (Жаныбалиқ), Қиғ-Құжу, Бешбалық деген қалалардың болғандарын да растайды¹⁵⁸. М. Қашғаридан осыған байланысты мынадай жолдарды оқимыз: «Ұйғұр: ұйғыр. Бес шахарлы бір елдің аты. Зұлқарнайын түркі хақанымен бітім жасасқаннан кейін құрылған. Маған Мұхаммед Шәкір Тоңқаханұлы Низаметдин Исафил Тоған Текін бабасынан білгендерін былай хикаялаған еді: Зұлқарнайын ұйғыр еліне жақындап келгенде түркі халқы оған төрт мың адам жіберді. Олардың бастарындағы биік қалпақтарының қанаттары құтты лашын қанаттарындай еді. Оқты алдыға қарай қалай атса, арқасына қарай да сондай шеберлікпен ататын еді. Зұлқарнайын бұларға қайран қалып: «*inān huzhūrənd-inən hūdzhūrənd-būlar басқаларға кіріптар болмай өз азығын өздері тауып жейтіндер екен; бұлардан аң қашып құтылмайды; қашан қаласа, сол кезде атып жейді*», – депті. Содан бері бұл ел «*huzhūr-hūdzhūr*» деп аталған екен. Бұл елде бес шаһар бар. Ол елдің тұрғындары кәпірлер мен үздік мерген атқыштар. Ол шаһарларды Зұлқарнайын салдырған...»¹⁵⁹. Жетісудың Сап Саты көліне жақын жердегі осы өлкеге басып кірген осы ұйғырлар қырғынға ұшыраған үлкен ойпат кейінгі ұрпаққа «Шапырашты сайы» деген атпен жетті.

Кезінде ұйғырларды Жетісу жеріне арандатқан қытайлықтардың өздері де 751 жылы (хижраның жыл санауымен 129 жылы) осы елге басып кіремін деп Таразға жақын Атлах (Атлұқ) қаласының түбінде арабтар қолдаған жергілікті тұрғындардан күйрей жеңілген¹⁶⁰. Қазбек бек Тауасарұлының сөзімен айтқанда

¹⁵⁸ Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002. – 83-б.

¹⁵⁹ Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы. Бірінші томы. – Алматы, 1927. – 142-143-б.

¹⁶⁰ Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы. Бірінші томы. – Алматы, 1927. – 128-б.

«...Талас, Шу бойында болған соғиста жайау жалпилап жүз минг қолмен келген қытайлардың көбі қириліп, бирсипрасы ғарабтарға қолға түсіп, типти жергиликті жұрттарға сингип, шиғиндап қалғанды»¹⁶¹. Осы соғысқа да түргештердің, дуллардың, тұхсилардың, аздардың және қарлықтардың қалың қолдары қатысып, олардың қатарында Үйсін-Шығыл (Чигил) әскері құрамында Шапырашты басқарған Абыл тұқымының жасақтары да болған, ерліктің ғажайып үлгісін көрсеткен. Қазбек бек Шығыл атауын Үйсін этнонимінің синонимі етіп тегіннен тегін беріп отырған жоқ деп ойлаймыз. Айта кеткен жөн, Үйсін руларының осы тұста шынында да Шығыл деген атаумен тарих сахнасында көрінгендерін байқаймыз. Махмұд Қашқари Барсығанның төменгі жағындағы көшпенділерді, Тараз қаласының жанындағы қалашықта тұратындарды Шігілдер деп атайтынын атап көрсеткен еді. Оның айтуынша, мұндай атау Зұлхарнайынның Арғу еліне келген кезінде шыққан. Алғаш бұл парсы тіліндегі қорған бекет атауы ретінде қолданысқа енген. «Жейін, – деп жазады ол, – сол қорғанда тұрақтап тұрып қалған түркі тайпасы да «Шігіл деп аталады. Содан бұл атау әр тарапқа тарап кетеді. Оғыздар да сол төңіректегі жерлерде тіршілік еткен және шігілдермен үнемі қақтығысып, соғысып отырған, олардың арасындағы алауыз жаулық бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Оғыздар шігіл шегіне келіп кірген өзге де түркі тайпаларының бәрін де «шігіл» деп атайды. Оғыздар Жайхұннан жоғары Шынға дейінгі жердің бәрінде тіршілік ететін түркі тайпаларын түгелдей «Шігіл» деп атайды. Бұл қате». Мұнан ары М. Қашғари «Шігіл» деп аталатын түркі тайпаларының бәрінің бір жерден тарағандарын ескерте кетеді¹⁶². Зерттеуші Ю. Зуев парсы тілінде «Шігіл» атауының «батпақ» деген мағынаны білдіретінін айта келе, мұның өзі «батпақтан жаралған Адам» туралы діни аңызға алып баратынын алға тартады¹⁶³. Осы айтылғандар Жетісудағы Үйсін тайпаларын соғдылардың, яғни парсылардың шығыл немесе шігіл деп

¹⁶¹ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыптан өзiме шейiн. Шежiре, естелiк. – Алматы, 2008. – 75-б.

¹⁶² Махмұд Қашқари. Түрiк тiлiнiң сөздiгi (Диуани лұғат-ит-түрiк): 3 томдық шығармалар жинағы. Бiрiншi томы. – Алматы, 1927. – 402-б.

¹⁶³ Зуев Ю.А. О тюркском манихействе // Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. – 191-б.

атағандарын аңғартады. Шапырашты тәрізді батырларды қолдағандар да осы үйсін-шігілдер еді. Тарихи деректерге назар аударар болсақ, Қарлық қағанатын және Қарахандар әулеті мемлекетін құруға белсенді қатысқан Тухси (тохсы) тайпасының да Шігілге туыстас, тіптен олардың құрамдас бөлігі екендігіне көзіміз жетеді. М. Қашғари осыған байланысты: «Тохсы: күншығыста тіршілік ететін түріктің бір жұрты. Оларды тохсы шігіл-тохсы шігіл» депте атайды», – деп атап көрсеткен еді»¹⁶⁴.

Кейінгілерге аңыз болып қалған Шапырашты батырдың тағы бір ерлігі – Семізкент қаласын соқақтардан (соғдылардан) қорғап қалуы. Халқымыз «қызылбас» атаған парсылардың әскері осы қаланың түбінде қирай жеңіліп, Шапырашты батыр бастаған Абыл тұқымының абыройы тағы да асқақтаған. Семізкент қаласына кезінде парсылардың, яғни қызылбастардың көз тіккенін Махмуд Кашғари да растайды. Онда осыған байланысты мынадай жолдар бар: «Semiz kend: Семіз кенд-Семіз қала; семіз кент» солай аталған. Мұны парсылар Samar қанд: Самар қанд – Самарқанд дейді»¹⁶⁵. Жаугершілік заманда Шапырашты батыр өзінің төңірегінде тұрақты, жалдамалы әскер де ұстаған екен. Оларды өзі басқарып, талай жортуылдарға қатысқан оның есімі мақтанышқа айналып, тамам елге жайылған. Ал мұның өзі оның есімімен аталатын жаңа руды қалыптастыруға ықпал еткен.

Шежіре деректері бойынша Шапыраштының кіндігінен төрт бала тараған. Олардың есімдері Ыстық, Қыстық, Абақ, Саяқ. Алайда бұлардан кейінгі Шапырашты руын құраған тек Ыстықтың ұрпақтары ғана. Бұлардың ата қонысы ежелден Барсыған көлі болған. Бұл көл сондықтан да кейіннен Ыстық көл атанып кеткен. Ал Шапыраштының екінші ұлын қайын атасы асырап алып, ол Албан тайпасына сіңіп кеткен. Мұны Албандарда Қыстық ру тармағының болуы растайтындай. Үшінші ұл Абақ есімін иеленген. Сақалдың Ақ деген ұлынан тараған тұқымның ұрпақтары Сарыүйсіннің, Шапыраштының, Ыстының, Ошақтының, Албанның, Суанның, Дулаттың рулық таңбаларының Абақ болып табылатыны белгілі. Шапыраш-

¹⁶⁴ Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы. Бірінші томы. – Алматы, 1927. – 483-б.

¹⁶⁵ Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы. Бірінші томы. – Алматы, 1927. – 402-б.

тының төртінші ұлы Саяқ екен. Осы Саяқ пен жоғарыда аталған үшінші ұл Абақ екеуі Шапыраштының бәйбішесі Кұнайымнан егіз туса керек. Кұнайым қырғын соғыстарда шашын төбесіне түйіп алып, шалбар киіп, Шапыраштыны артынан қорғап жүреді екен. Үйсін тауында (Алатауда) болған үлкен соғыста ол жоғарыда аталған егіз ұлдарын жоғалтып алыпты. Абақ Керей тайпасына. Ал Саяқ болса Алтай тауы сыртындағы қырғыздарға сіңіп кетіпті¹⁶⁶.

XIII-XIV ғасырлардағы жаугершілік жорықтар басқалар тәрізді Шапырашты тайпасына да оңай тиген жоқ. Ыстықтың Дөйіл тұқымынан тарайтын Бәрін, Шорас рулары Масаншы тайшы билейтін ойраттардың қоластына өтіп кетіп, атамекенге қайтпай қалды. Ал Шапырашты Ыстықтың Бейіл балаларынан тарайтын ұрпақтары Көшпелі өзбектер елін басқарған Әбілқайырдың қарауына барып, «өзбек» атына ие болыпты.

Қазақ хандығы құрылған соң, эз-Жәнібектің тыныштықты қолдаған саясаты Шапырашты руының Жетісу аймағына тығыз топтаса түсуіне және өзіне бауырлас ел Дулаттармен жақындаса түсулеріне үлкен ықпал жасаған.

Ел аузындағы шежірелік үлгілер Шапыраштыдан тарайтын ұрпақты әртүрлі түсіндіреді. Мысалы, «Қазақ Совет Энциклопедиясындағы» «Шапырашты» атты мақалада мынадай жолдар бар: «Диқанбай батырдың шежіресінде Шапыраштыдан Асыл, Шыбыл, Екей, Еміл, Есқожа, Айқым. Бұларды «бесшам Шапырашты» деп те атайды», – деп жазылған¹⁶⁷. Осыған байланысты белгілі қазақ этнографы Х. Арғынбаев: «Шапырашты руындағы бес ірі аталар – Екей, Есқожа, Шыбыл, Асыл мен Айқымды ел ішінде «Бес Шам Шапырашты» немесе «Бес таңбалы Шапырашты» дегенмен, олардың ерекше белгілері туралы да бізде мәлімет жоқ», – деп жазған еді¹⁶⁸. Енді осы жоқ мәліметті бізге Қазбек бек Тауасарұлы Атасы Матай қарттың шежіресіне сүйеніп, беріп отыр: одан шын мәнінде Бес және Шам деген кісілердің тарихта өмір сүрген адамдар екендерін аңғарамыз.

¹⁶⁶ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 77-80-б.

¹⁶⁷ Шапырашты // Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы, 1978. – 181-б.

¹⁶⁸ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 69-б.

Шежіре бойынша олар былай тарқатылады: Ұран – Майқы – Именбек - Көркембек – Нарынбай – Ар – Бөрте – Бес – Шам. Шамнан үш бала: Малды, Қалды, Желді тарайды. Осыған байланысты XVIII ғасырда өмір сүрген Қазбек бек былай деп жазады: «Бұл кездери бизди бесшам Шапрашты деседи. Оны кейде жұрт Шамнинг үш баласинан көрген бес немереси итип көрсетпек болады. Ол шамаға келмейтин жаңсақтиқтан шикқан сөз. Бестинг баласы Шамнинг баласы деп жүрип, бесшам Шапрашты атандырип жиберген»¹⁶⁹.

Осыған байланысты белгілі этнограф Х. Арғынбаевтың былай деп жазғанын білеміз: «Шапырашты үш рулық бірлестіктерге бөлінеді, атап айтқанда: 1) Малдыыстық, 2) Желдіыстық, 3) Қылдыыстық. Бұл этнонимдер ел аузында ру деп аталмайды, ал келесі ұрпақтар айқын аталар болып кете береді. Мәселен, Малдыыстық үш руға: Екей, Еміл, Ескожаға бөлінеді»¹⁷⁰. Қазбек бек Шапырашты шежіресіндегі осындай тағы бір шатасудың жібін тарқатып берді: «Шамнинг үш баласы Малды, Қалды, Желдини кейде шатастырип, – деп жазады ол, – «Үш Истиктинг баласы» немесе «Малды Истик, Қалды Истик, Желди Истик» деседи. Ал Шапраштининг үлкен ұғлы Истик пен Малды, Қалды, Желди арасинда жиирма сегиз ата жатир, Яғни сонғилары нижре санауынан 950-1000 (*біздің жыл санауымыз бойынша 1571-1622 – Т.О.*) жылдары ғұмыр сүрсе алдинғы пұстисы Истик 150 (*біздің жыл санауымыз бойынша 772 – Т.О.*) жылдары ғұмыр кешкен. Демек ики ұрпақтинг арасинда сегиз жүз жылдай даур бар»¹⁷¹. Тағы бір анықталған мәселе, Шамның үлкен ұлы Малдының балалары жоғарыда айтылғандай үшеу емес, екеу ғана. Олар Екей мен Еміл. Ал Ескожа болса Емілдің шөбересі, яғни Емілден Ерен, одан Қошиман, одан Ескожа¹⁷². Бұл деректерде қайшылық жоқ. Егер Шапырашты батыр біз жоғарыда әңгімелеген ұйғырлармен болған соғыста 20 жастағы

¹⁶⁹ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 92-б.

¹⁷⁰ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 67-б.

¹⁷¹ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 93-б.

¹⁷² Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 94-б.

жігіт болғанның өзінде баласы Ыстық өмірге келген тұста 40-тың үстіндегі азамат болып шығады.

Кейінгі Шапырашты шежіресіндегі шатасулар Қазбек бектің шежірелік деректерін одан ары тарқата түсуді қажет етеді. Ол бойынша Шамның екінші баласы Қалдыдан жалғыз бала Айқым өмірге келген. Одан үш бала Қайдауыл, Сейітқұл, Қалқаман туған. Ал Шамның кіші баласы Желдіден Асыл, Шыбыл атты екі ұл егіз туған¹⁷³. Асылдан жалғыз ұл Байбағыс қалыпты да, ал Шыбылдан төрт ұл – Иманшаһ, Байыс, Ибақ, Сары тараған. Осы жерде айта кетер тағы бір мәселе ғалымдар арасында Шыбыл байырғы Шыбыл, ал Еміл байырғы Чумул этнонимдерін білдіретін болар деген болжамдар да бар. Бұл, біздің ойымызша шындыққа қиыса қоймайды. Өйткені, біріншіден, шежіре бойынша Шыбыл мен Еміл XVII ғасырда өмір сүрген адамдар болып шығады. Екіншіден, Шігіл атауы жоғарыда айттық, Махмұт Қашқари заманында, яғни XI ғасырда кеңінен таралған атау болған.

Шапыраштылар о баста ру болып қалыптасқанға дейін өздеріне туыс Ошақтымен бірге жүрсе керек. М. Тынышбаев көрсеткендей, оларда тұмар таңбасының болуын осымен ғана түсіндіре аламыз¹⁷⁴. Сондай-ақ, кезінде Абыл елі құрамында болған олар, дулылармен (дулаттармен) туыстас екендерін де естен шығармаған. Шапыраштылардың Дулат тайпасына жақын екендіктерін олардың рулық таңбалары да аңғартатындай. Жарты ай түріндегі бұл таңба әсіресе Дулат құрамындағы белді Шымыр рулық бірлестігінің таңбасына өте ұқсас. Рулық шежіре де олардың туыстығын мақұлдай түседі. Ол бойынша байырғы Үйсінді билеген Елсау биден ағайынды Нулы мен Дулы, ал Нулыдан шапыраштылардың ежелгі атасы болып саналатын Абыл тарайды. Нулыдан Мән баласы Майқыға дейін жеті ата өткен. Біртіндеп, Абыл басқарған ел Абыл елі атанып, ал Нулының екінші ұлы Албан басқарған ел Албан елі атанып, ал Нулының үшінші баласы Азық басқарған ел Азық елі атанған. Қалай десекте кезінде Ыстықкөл маңын мекендеген

¹⁷³ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 93-98-б.

¹⁷⁴ Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993. – 106-108-б.

Шапыраштылардың бабаларының Түргеш және Қарлық қағанаттары және Қарахан хандығы тұсында Дулы ұрпағымен, кейініректе Шымыр басқарған елмен бірге көшіп-қонып жүрсе керек.

Рулық ұрандардан да шапыраштылар тарихындағы кезеңдерді аңғара түсеміз. Шежіре деректері XVII ғасырға дейін шапыраштылардың жауға «бактиярлап» шапқандарын, ал онан соң, жауға «қарасайлап» аттанғандарын аңғартады. «Бактияр» ұраны ежелгі Үйсін одағының ру тайпаларын біріктіретін Абыл тұқымына ортақ ұран болған. Матай қарттың шежіресі бойынша кейіннен Шапырашты руына ұран болған Алтынай баласы Қарасай батыр 1598 жылы дүниеге келіп, 1671 жылы қайтыс болған, яғни Шапыраштылардың Қарасай батырды рулық ұранға айналдыруы XVII ғасырдың соңынан бастап жүзеге асқан. XVII ғасырдың өн бойында Шапырашты тайпасының қолын басқарған Қарасай батыр 1618 жылы Арқада Бүркітті, Болатты таулары арасында, 1620 жылы Тобыл өзені бойында, 1629 жылы Іле бойында және т.б. аймақтарда қалмаққа қарсы қырғын соғыс салған. Қарасайдың даңқын асырған тағы бір ірі оқиға, оның 1653 жылы болған қырғын соғыста қалмақтың әйгілі қонтайшысы Батырдың оң қолын шауып түсіруі болды. Осы ауыр жарақаттан қонтайшы араға бір жыл салып қайтыс болды. Шапыраштылардан Қарасай батырдың бес мыңға тарта қол жинаған кездері де болған. Ол тіптен 66 жасқа келгенде де қалмақтарға қарсы қол бастап шығуға мәжбүр болған. Сондай-ақ, ол 1669 жылы тама Тұғынаймен және найман Кеден би мен бірге Ресейге елшілікке де барған екен. Мұның өзі Қарасайды бүкіл тайпа мойындаған ірі тарихи тұлғаға айналдырды.

Тарихтың қасіретті тұстарында алғаш «бактиярлап», кейіннен XVII ғасыр соңынан «қарасайлап» жауға шапқан шапыраштылар көптеген қанды қырғындарды бастан кешсе де айтулы тайпа болып қалды. 1889 жылғы санақта олардың саны 7000 түтінге жеткен екен. Бұл дегенің 40 000 адамнан асты деген сөз. Өсіп-өнді деген осы да.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гролековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мылжанның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Чап- рашты (Шапы- рашты)	3 	4 	5 	6 	7 	8

2.7. Ошақтының тарихи тамыры: «Ошақ» па, жоқ әлде «Үш оқ»па?

Ұлы жүз арыстары ішінде тарихы таратылып жазылмаған тайпалардың бірі – Ошақты. Белгілі қазақ этнографы Х. Арғынбаев осыған байланысты былай деп жазған еді: «Ошақты руы туралы да көне жазба деректерде ешқандай мәлімет жоқ. Тек қана орта ғасырдағы бір мағлұматта Ошақты емес, оның бір Байлы руы жөнінде XV ғасырға жататын араб саяхатшысы Масуди «Тарихи Абулхайрхани» шығармасында там-тұм ескертіп өтеді», – деп атап көрсеткен еді¹⁷⁵.

Мұндағы қате – XX ғасыр басында Ошақты ру емес, тайпа. Өзінің үлкен атасы Матай қарттың шежіресіне сүйенген, XVIII ғасырда өмір сүрген Қазбек бек Тауасарұлы Ошақты тұқымының басқа қазақ руларымен салыстырғанда қаны таза екендігіне назар аударған еді. Онда осыған байланысты мынадай жолдар бар: «Ошақты тұхмы қазақы ұру. Онда жаудан қолға түсіп шинген ишким жоқ. Шапраштилар сияқты жаудан әкелген құл құтаны жоқ. Бұрынғы қисқа, өспей қалған бұтақ-түптер де мұнда жоқ»¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 74-б.

¹⁷⁶ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқынаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 72-б.

Осы айтылғандар Ошақтының рулық тұмар таңбасын қарастырғанда да айқын байқалатындай. Мұндай таңбаның негізінен алғанда Ошақтыда ғана кездесетіндігі ойландырмай қоймайды. Оның үстіне бұл тайпада бұдан өзге, қосымша рулық таңба да кездесе қоймайды. Мұны 1889 жылы М. Гродеков, 1925 жылы М. Тынышбаев, 1959 жылы С. Аманжолов, 1987 жылы Н. Мыңжан, 2000 жылы Х. Арғынбаев байқап өздерінің зерттеулерінде жазған болатын. Сонымен бірге мынаны да айтпасақ болмас. Л. Мейер 1862 жылы ошақтылардағы тұмар таңбасының Кіші жүздің Беріш тайпасында кездесетінін байқаған еді. Беріштердің ерте ортағасырларда шығыстан батысқа Жетісу жері арқылы өткенін ескерер болсақ, бәлкім бұған тандануға да болмас. Осы мерзімде олардың ошақтылар бабаларынан тұмар таңбасын қабылдаулары әбден мүмкін. Тұмар таңбасының беріштерде қосымша таңба ретінде кездесетінін М. Тынышбаев та растаған еді. Сонымен бірге дәл осы М. Тынышбаев тұмар таңбасының шапыраштыларда да қосымша таңба ретінде кездесетініне назар аударған еді¹⁷⁷. Бұл логикалық тұрғыдан қисынды. Өйткені шежіреге жүгінсек, Жәлмебеттің бірінші әйелі Мапыраштыдан Шапырашты (Досымбет) туған болса, ал екінші әйелі Қарашаштан Ошақты (Атшабар) туған. Бұл екі тайпаның туыстас болып, жақын көшіп қонғанын басқа деректер де растай түседі. Шежірелік мәліметтерден Шапырашты мен Ошақтының жақындығы туралы төмендегідей мәліметтер ала аламыз: Бәйдібектің ұлы Жалманбет Қоңырат Қожбанбет бидің қызы Жұфарға(Мапраштыға) үйленіп одан Шапырашты (Досымбет) туады. Алайда Жұфар Жалманбетпен бірақ жыл ғұмыр кешіп қайтыс болады. Осыдан соң Жалманбет оның туған сіңлісі Қарашаш сұлуға (Тұмарға) үйленеді. Алайда Қарашаш туған ұлы Ошақтымен (Атшабармен) тұрмай, атасы Шапыраштының үйінде орын тепкен. Осы Қарашаштың айтуымен үлкен үй Шапырашты шаңырағы болып қалған. Шапырашпен Ошақтан тараған ұрпақтар сондықтан да рулық таңбаларын тұмар түрінде бейнелейтін болған. «Хазирги Аталиқ (Қайназар), Байлы (Байназар), Қонгир (Қойназар), Тасжүрек (Қайназар) аталатин ұрулар сол Ошақты Атшабар тұхмы.

¹⁷⁷ Тынышбаев М.История казахского народа. – Алматы, 1993. – 106-108-б.

Олардың арасында отыз ата бар (*бөліп көрсеткен біз – Т.О.*)¹⁷⁸. Тегінде кейіннен Ошақтар дербес тайпаға айнала бастағанда туған аналарына құрмет ретінде тұмар таңбасын біржолата иемденіп алған деуге негіз бар. Жалманбеттің екінші әйелі Тұмар сұлудың (Қарашаштың) шапыраштыларға өгей шеше болып келетіндігі де бірте-бірте осы шапыраштыларда Дулаттың Шымыр руы пайдаланатын айтаңбаның тағы бір түрінің пайда болуына ықпал жасаса керек. Тегінде мынаны да ұмытуға болмас: XIV-XV ғасырларда Дулат құрамындағы Шымыр жанама түрде айтаңбалылар аталып, осы айтаңбалылар қатарында шымырларға туыс шапыраштылар, бестаңбалылар және кейіннен зобалаңдардан бас сауғалап қырғыздың Саруу руы құрамына кеткен Айтаңбалы ру тармағының да болғанын байқағандай болар едік. Тақырыптан ауытқып кетпеу үшін бұл мәселеге төменде қайта ораламыз.

Ал біз жоғарыда бөліп көрсеткен мәліметтен Ошақты мен оның рулық аталары арасында отыз атаның жатқанын аңғара аламыз. Әңгіме бұл жерде дәстүрлі шежіреде Ошақтыдан тікелей тарайды деп қате айтылып келген Ошақтының жоғарыда аталған төрт атасы туралы болып отыр. Рас бұл аталарды атауда балама пікірлер де кездеседі. Мысалы, кейбір деректерде Ошақтының кіші ұлы делінетін Тасжүректің шын аты Ақназар болып келеді. Бұл қазақ этнографы Х. Арғынбаев жинаған деректерден белгілі¹⁷⁹. Ал XVI-XVII ғасырлардағы шежіре мәліметтеріне келсек, Тасжүректің Қайназар аталғанын аңғарар едік¹⁸⁰. Біздіңше осы соңғысы дұрыс. Қазақтың бірнеше «назарлардан» кейін туған кенже ұлды қалай атарларын білмей, «бұл енді қай назар болады?» деп сауал тастауын түсінуге әбден болады.

Ал енді жоғарыда қозғалған мәселеге қайта оралар болсақ, Ошақтымен оның төрт атасы Аталық, Байлы, Қоңыр, Тасжүрек «арасында отыз ата бар» (яғни 9 ғасыр өткен) деген сөз шындықты аңғартады. Өйткені Ошақтының бауыры

¹⁷⁸Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 72-б.

¹⁷⁹Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 131-б.

¹⁸⁰Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 72-б.

Шапырашты мен оның шежіресін жазып қалдырған XVIII ғасыр басында дүниеден өткен Матай қарттың арасында 41 ата бар¹⁸¹. Бұл дегенің 12 ғасырды қамтиды. Осылай есептер болсақ, VIII ғасырда өмір сүрген Ошақ бабаның кейініректегі ұрпақтары Аталық, Байлы, Қоңыр, Тасжүрек XVI ғасырда өмір сүрген болып шығады. Осы айтылғандарды Кенесары көтерілісіне қатысқан Ошақты Панг батырдың жеке рулық шежіресі де дәлелдей түседі. Байлы XVIII ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген Панг батырдың бесінші атасы, яғни Байлы мен Пангтың арасы 150-160 жылдай¹⁸².

Шежіре деректерінен Ошақтының өзінің сегізінші ғасыр соңында өмір сүргенін, оның Талас бойындағы 751 жылғы арабтар мен қытайлар арасында болған атақты Атлақ шайқасына қатысқан бауыры Шапыраштымен замандас болғанын аңғара аламыз. Егер де Шапыраштының осы тұста ежелгі Елсау бидің баласы Нулыдан туған Абыл ұрпақтарынан жиналған қалың қолды бастап Азықтарды (Аздарды) басып алған ұйғырларға қарсы жорыққа аттанғанын ескерер болсақ, мұндай дүрбелеңдерде Ошақтының да осы Шапырашты жинаған қалың қолдан табылғаны, аталмыш ұрыстарға оның да белсенді қатысқаны күдік туғыза қоймайды деп ойлаймыз. Егерде айтулы да айбынды тұлғаға айналмаса кейінгі төрт ата өздерін Ошақтыдан тарата қоймас еді. Осы жерде айта кетер бір нәрсе, жоғарыда атап кеткеніміздей, Шапырашты мен Ошақты есімдеріне жалғанған -ты жалғауы кейінгі XV-XVI ғасырлардың жемісі. О баста, ортағасырларда оларды ешбір жалғаусыз «**Шапыраш**» және «**Ошақ**» атаған еді. Көзі шапыраш болып туған ұлдың немесе жау шапқан дүрбелең жағдайда ошақ басында туып немесе кейбір деректер бойынша осы ошаққа тығылып қалған азаматтың түркі дәуірінде осылай аталып кетулерінен ешқандай оғаштықты көріп отырған жоқпыз. Мұны қырғыз тарихын салыстырмалы түрде зерттесек, айқын байқай түсер едік. Қырғыз этнографы Олжобай Қаратаев «**Очок**» ру тармағының қырғыздардағы Саруу руының Айтаңба атасында кездесетінін атап көрсеткен еді¹⁸³. Мұны алғаш байқаған қырғыздардың шығу

¹⁸¹ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұжығаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 113-б.

¹⁸² Тынышбаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-Шубырынды). – Алматы, 1991. – 103-б.

¹⁸³ Қаратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек, 2003. – 153-б.

тарихын егжей-тегжейлі зерттеген және еңбектері ұзақ уақыт бойы бағаланбай келген С.М. Абрамзон еді¹⁸⁴. Қырғыздардағы Очок руының қазақтардағы Ошақтымен этностық түп тамырларының бір екендігін кезінде қазақ ғалымы Т. Жанұзақовта нақтылап берген болатын¹⁸⁵.

VIII ғасырдың орталарында өмір сүрген Ошақтының өзінің бауырлары Шапыраштымен және Ыстымен бірге Алүйсіннен, яғни Қызыл үйсіннен тарайтындығы тағы белгілі. Осыған байланысты Шапырашты Қазбек бектің XVIII ғасырда былай деп жазғаны еріксіз назар аудартады: «...Иусиндер нижре жил саунан жети жүз жылдай бұрин Иусин или ұлистан тұрғаны малим. Қитай тауарихшилары бұл таифалардинг бастиларин өз тилдеринде көрсетеди. Мысалы Сендалу йағни Сарытарук – Сары иусин, Тзодалу Қизил иусин йағни Қизилтарук – Алиусин (Шапрашты, Исты, Ошақты тағы басқалар)»¹⁸⁶. Шежіре деректері бойынша Ошақты Сарыүйсінмен, Шапыраштымен, Ыстымен Албанмен, Суанмен, Дулатпен туысқан. Нақтырақ айтар болсақ, бұлар әйгілі Бәйдібектің өзіне баба болып табылатын Ақсақалдың ұрпақтары делінеді. Атаны таратқанда Үйсілден (Үйсіннен) Сақал, одан Ақ(Ақдарлы), одан Маиып(Бабыралы), одан Қараш (Қараша би), одан Бәйдібек, одан Жалманбет, одан Ошақты¹⁸⁷. Көріп отырмыз, Ошақтының Ақсақал ұрпағы ата-нуына себеп, оның Үйсілден тараған Сақалдың және оның ұлы Ақтың тұқымы болып келуінен. Ал Сақал болса тарихи тұлға. Кезінде Түргеш қағанатында 738 жылы Сұлу қаған қайтыс болған соң оның орнына билікке келген баласы Сақалдың (қытай деректерінде Сөгенің) жақтаушыларының Сары түргештер немесе Сары үйсіндер деп аталғанын біз Сары үйсіндер тарихына байланысты зерттеуімізде айтып кеткенбіз. Бәйдібектің әкесі Қараша би осы Сақалдың шөбересі болып табылады. Бұл мәліметтер тарихи жазбаларда және халық санасында сандаған ғасырлар сақталып, бүгінгі күнге жетіп отыр. Сондықтан да оларға күмәндануға ешбір негіздер жоқ деп ойлаймыз.

¹⁸⁴ Абрамзон С.Н. К семантике киргизских этнонимов // СЭ. №3. – 1946. – 126-6.

¹⁸⁵ Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата, 1982. – 172-6.

¹⁸⁶ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 127-6.

¹⁸⁷ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 112-113-6.

Қазбек бек Тауасарұлы айтқандай, Ошақтының «таза қазақы ру» екендігі оның рулық ұранын зерттегенде де айқын байқалады. Тегінде Ошақтылар ел арасындағы дау-дамайларға көп араласа бермейтін оқшау да, тәртіпті, жинақы тайпа. Сондықтан да олардың құрамына қосылған кірмелер жоқтың қасы. Олар өздерінің бауырлары шапыраштылар тәрізді соғыс пен жанжалға алғашқылардың бірі болып ұмтылмаған, соғыс тұтқындарын көптеп олжалап, топырлатып әкелмеген, және сондайлар есебінен тайпа санын арттыра түсуге аса мүдделі бола қоймаған. Сондықтан да Н. Аристов келтірген 1885 жылғы мәлімет бойынша ошақтылар Сары үйсіндермен бірге Ұлы жүздің он бір арысы ішіндегі ең саны аздары болып табылады. Егер Дулаттың саны осы тұста 40 000 түтінге, ал Албанның саны 15 500 түтінге жеткен болса, Ошақтының адам саны небәрі 2000 түтін ғана. Ошақтылардың саны тіптен Жалманбеттен тарайтын жақын бауырларынан да әлдеқайда аз. Бұл тұста Шапыраштылар 7000 түтінді құраса, ал Ыстылар 6000 түтінге жеткен еді¹⁸⁸. Мұнан ошақтылардың әйелдері басқаларға қарағанда аз ұл тапқан деген тұрпайы қорытынды туындамауы керек деп ойлаймыз. Адамдар сандарындағы мұндай үлкен алшақтықтардың орын алу себептері бірнешеу. Олардың ең бастысы тайпа тарихының арғы дәуірлерде жатуында. Н. Аристов «Дулу руы біздің жыл санауымыздан бұрын өмір сүрсе керек деп шамалауға болады», – деген пікірді айтады¹⁸⁹. Дулулардың (дулаттардың) тіптен VI ғасырда Батыс түркі қағанатының әйгілі тайпасы болғаны ежелгі тарихтан жақсы белгілі. Ол кездері дулулар ежелгі үйсіндерден бастау алатын Шу руларының басында тұрды¹⁹⁰. Ал Албан болса ол тұста осы дулулар басқарған Шу рулары құрамында болған Шубан (Чубан) деген рудан бастау алатын болса керек¹⁹¹. Шубандардың бұдан бұрын II-IV ғасырларда Солтүстік Тянь-Шань өңірінде өмір сүрген

¹⁸⁸ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 400-б.

¹⁸⁹ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 400-б.

¹⁹⁰ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 172-б.

¹⁹¹ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 401-б.

Юеабань мемлекетін құраған рулардың бірі болып табылатыны тарихи деректерден мәлім¹⁹². Бұл кезде ошақтылардың бабалары әлі де дербес рулық бірлестіктерін құрай қойған жоқ болатын. Міне, осындай тереңнен сыр тартатын тарих Ошақты тәрізді рулардың кейініректе қалыптаса бастағанын көрсетеді. Тіптен жоғарыда айтқанымыздай, Ошақ атты тарихи тұлға VIII ғасырда өмір сүрсе де, рудың қалыптасып бітуі Ошақтының төрт атасы аталып жүрген Байлының, Қоңырдың, Аталықтың және Тас-жүректің ұрпақтарының өсіп-өнуіне байланысты, яғни XVI-XVII ғасырларда жүзеге асқан деуге болады. Алайда Ошақ бастаған ру бірлестігі (әлі тайпа емес) Жетісуда Оғыздар, онан соң Қарлықтар орныққан VIII-IX ғасырларда-ақ тарих сахнасында көріне бастағанын төменде айтылатын деректер мәліметтерінен аңғарамыз.

Осы жерде кейінгі ұрпақтың, дәлірек айтар болсақ, шежіре бойынша, жоғарыда аталған Ошақтының төрт атасының өздерінің әкесі ретінде Атшабарды атап көрсететіні белгілі. Айтпауға болмайтын бір мәселе, мұнда тарихи шындықтан біраз ауытқу байқалады. Біздің ойымызша, қазақ шежіресінде Ошақтыны Атшабардың шын аты ретінде көрсету шежірелік деректерді шежірешілеріміздің шатастыруынан келіп шыққан. Егер шынында да өмірде болған және Ошақты тайпасының қалыптасуында шешуші рөл атқарған Атшабарды Ошақты тайпасының төрт атасын қалыптастырған тұлғалардың әкесі ретінде қарастырар болсақ, бұл шындығында да солай, онда Атшабардың өзі XV ғасырдың соңында және XVI ғасыр басында өмір сүрген. Бұл Қазақ хандығының жаңадан құрылып, нығая бастаған кезі. Ал Атшабардың әкесі Жалманбет XV ғасырдың орта шенінде, ал атасы Бәйдібек XV ғасырдың басына дейін елге билік жасаған. Мұндағы айтарымыз, Матай қарттың шежіресінде көрсетілгендей, VIII ғасырда өмір сүрген Ошақ (кейіннен Ошақты атанған) пен оның кейінгі XVI ғасырдағы ұрпағы Ошақты Атшабардың арасында тоғыз ғасырдай үлкен тарихи кезең жатыр.

VIII-XV ғасырлар аралығы шынында да тарихи санада әбден шатасқан дәуір. Бұған басты себеп болған Жетісу өңірінде

¹⁹² Аристов Н. Заметки об этническом составе поркских племен и народностей и сведения об их численности. – 163-б.

әртүрлі түркі-монғол тілдес ру-тайпалардың көптеп қоныстанулары Түргеш, Оғыз, Қарлық, Қарахан, Қарақидан тәрізді қағанаттардың бірін бірі ығыстырулары және ең бастысы Шыңғысхан бастаған моңғолдардың осы өңірді күшпен басып алулары. Мұның бәрі аталмыш аймақта жаңа тайпалық құрылымдарды қалыптастырып ғана қоймай, байырғы шежірелерді де халық санасынан ығыстырып шығарды. Мұның өзі өзінің атына ежелгі бабасының есімі тіркеліп, «**Ошақты Атшабар**» атанып жүрген Атшабарды шежіре деректерінде байырғы баба Ошақтың өзі ретінде тікелей қабылдауға ұласып кетті. Осы жерде тағы бір айтпауға болмайтын нәрсе- зерттеушілердің «Ошақ» этнонимін «Үш оқпен» салыстыруға тырысулары туралы дер едік. Мұндай болжамды алғаш Н. Аристов айтқан еді. Ол деректерге сүйене отырып, Оғыз немерелері арасында үш ұлдың «Үш оқ» бірлестігін құрағандарын айта келе, осы «Үш оқтың» кейінгі Ошақтымен байланысы жоқ па екен? деген сауал тастаған еді¹⁹³. Айтарымыз, бұл пікір тарихи шындыққа шынында да жақын тұр. «Оғыз» этнонимі қытай жылнамалары арқылы «Угуан» деген атпен VI ғасырдан бері белгілі¹⁹⁴. Мұны зерттеуші В. Мақыровта айтқан еді¹⁹⁵. Алғаш Шығыс Түркістаннан Ыстықкөл аймағына дейінгі аралықтағы аймақтарды мекендеген оғыздар VII ғасырдан бастап Жетісу мен Сырдария аралығына көше бастады. Олардың көпшілік рулары 766 жылы Жетісуды Қарлықтардың күшпен басып алуларына байланысты Сырдың төменгі ағысына қоныстанды¹⁹⁶. VII ғасырда Батыс Жетісу мен Ыстықкөл аймағын мекендеген оғыздардың VIII ғасырдың екінші жартысына дейін осы маңда күшті орда құрғандары белгілі¹⁹⁷. Кезінде Рашид ад-дин ежелгі оғыз руларында мемлекеттің сол қанатын «үш оқтар», ал оң қанатын «боз оқтар»(бұзықтар) басқарғанын атап көрсеткен еді. Бұл мәселе Әбілғазы шежіресінде де айтылған¹⁹⁸. Зерттеушілер Рашид ад-диннің мәлімет-

¹⁹³ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 415-б.

¹⁹⁴ Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктер. – Үрімжі, 2006. – 576-б.

¹⁹⁵ Махпиров В.У. Имена далеких предков. Источники формирования и особенностей функционирования древнетюркской ономастики. – Алматы, 1997. – 40-б.

¹⁹⁶ Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии X-X вв. – Ашхабад, 1969. – 11-б.

¹⁹⁷ Оғыздар//Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы, 1976. – 438-б.

¹⁹⁸ Абылғазы. Түрклер шежіресі. – Нөкіс, 1994. – 19-б.

теріне сүйеніп, Оғыздардағы Чапна (Чибни)тайпасының рулық таңбасының кейінгі Шапыраштылар таңбасына ұқсастығын атап көрсетуде¹⁹⁹. Бұл шындығында да солай. Березиннің ойынша Чапна тайпасының аты «шап, шауып түсір» деген мағынаны аңғартады, оның үстіне осы тайпа да «Үш оқтармен» бірге Оғұздың онекі немересінің қатарында тұр²⁰⁰. Осының бәрін эрине, кездейсоқтық дей алмаймыз. Тегінде «Шапыраш» пен оған туыстас «Ошақ» (Үшөк) этнонимі VIII ғасырдан бастап Жетісу өңірінде кеңінен қоныстанған Оғыз руларымен байланысты дүниеге келген деуге негіз бар. Сонымен қатар ошақтылар тәрізді шапыраштылар да кезінде пайдаланған «тұмар» аталып жүрген рулық таңбаның өзінің де қиыстырыла қойылған үш оқты еске түсіретінін айтпасқа болмайды. Мұндайда «Үш оқ» атанған жалғыз Ошақ ғана емес екендігін, VI-VII ғасырларда оларға туыстас және көрші орналасқан дулулардың да «Он оқ елі» құрамында «Бес оқ» аталғандарын ұмытпағанымыз жөн. Сонымен қатар «Үш оқ» аталып жүргендердің туыстас, бір атадан тараған Шапырашты, Ошақты және Ысты болып шығуы әбден мүмкін нәрсе. Бұл айтылғандар XIX ғасырда халық арасында кең тарап кеткен Ошақтылар Ошаққа тығылып қалған баладан тараған²⁰¹ деген аңыздың негізсіздігін дәлелдей түседі. Айта кетер тағы бір маңызды мәселе, XIX ғасырдан бұрынғы мәліметтерде ошақтылардың атауын Ошақпен байланыстыру кездесе қоймайды. Яғни бұл халықтың кейініректе шығарған аңызы болса керек.

Егер мәселені осылай қабылдар болсақ, «Чапна» және «Үш оқ» атанып жүргендердің Оғызханға немере болып табылатынына да назар аудармай кетуге болмас. Ал өз кезегінде, қазақ шежіресі бойынша Шапырашты мен Ошақты да Бәйдібекке немере. Тағы бір айта кететін жай, көптеген түркі халықтары өздерінің рулық шежірелерін осы Оғыз атадан бастайды. Ал Ұлы жүз арыстарының рулық шежіресі өздерін Бәйдібек бабадан таратады. Кейінгі жылдардағы зерттеулер Бәйдібектің XIV-XV ғасырлар тоғысында өмір сүргенін айқындап бергенін ес-

¹⁹⁹ Рашид аддин. Сборник летописей. В 3-х томах. – Т.1. Кн.1. – 88-б.

²⁰⁰ Арстов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 415-б.

²⁰¹ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 47-б.

керер болсақ, шежірешілердің VII ғасырда өмір сүрген Оғызханды өз заманында елге билік жасаған Бәйдібек бабамен шатастырып отырғандарын аңғарар едік.

№	Ру-ғайпалар аттары	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Амажоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мынжанның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Аргыбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Ошақты	3 	4 	5 	6 	7 	8

2.8. Ыстының орта ғасырлардағы тарихы

Ысты тайпасының шығу тарихы шежірелік деректерде әбден шатастырылған. Шежіре бойынша Бәйдібектің ұлы Жалманбеттің алғашқы әйелі Жұпардан Шапырашты туған болса, ал екінші әйелі, Жұпардың сіңлісі Қарашаштан Ошақты туады да, Ысты болса жоғарыдағы Жұпарға ілесіп келген қызметші кәнізак Сыландыдан өмірге келген. XVIII ғасырда өмір сүрген Қазбек бек бұл тарихты шежіреге сүйеніп, төмендегіше баяндайды: «...Ол бир уғил тұғипты. Онинг аты Жауатар икен. Силанды киши келин хизметчи болғандықтан ба, әйтеур инисине өте жағимды болған. Оны тұстастары ұнатинқырамай салпыитектеу деп Исты, Исты хатун атандирған. Сондиқтан да одан туған тұқым Исты аталип кеткен»²⁰². Алайда халық арасына кең таралып кеткен ел аузындағы осы әңгімеде айтылғандардың бәрінің дәлмедәл шындық екеніне оны қайталап айтып отырған

²⁰² Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 73-б.

Қазбек бектің өзінің де онша сене қоймағандығы аңғарылады. «Бәлкім, ...Истины Жауатарға қойлған жанама ат деуге әбден келетін сияқты. Ал менинг ишимнинг бұрип тұрғаниндай, бұл шишемизге имес, Жауатарға қойлған ат ақ болса деймин»²⁰³. Осындай орынды күдікпен қатар, Қазбек бек әйел атынан рулық ата болып таралатындардың да бар екендігін ескерте кетеді.

Ысты тайпасының шежіресі төмендегіше тарқатылады: «...Силанды, Истыдан туған Жауатардан үш бала қалған. Олар Оиқ, Тилик, Сизік. Бұл үшеунинг әкеси Нұртайға дейін Жауатармен арасында 29 ата бар. ...Олардинг шин аты Қосмағамбед, Достмағамбед, Сыдиқ. Ал Оиқ, Тилик, Сизік аттары Бәйдибек бай инши бергенде салған ини. Инди рулар солай аталип кетти. Оиқ төрт ата болған. Қизилқұрт, Көкшекөз, Сәйтөк, Ауызсүген. Сонғысы аузы үсинген дегеннен алинған болса керек. ...Ал Тилик тұхмы Истик, Мұса, Байқонғұр. Исиқтан Тасжан, Исжан. Мұсадан төрт бала Ақмантай, Қамеш, Айтбай, Истек. Ал Дулат Сикимнинг Аққойлы, Қарақойлисимен шатастырип жүретин Истининг Аққойлы, Қарақойлисы Камештинг Құралай деген ұғлининг балалары. Үш Истининг биразы Оиқпиз дейдидағы, инди бирсипрасы Истимиз деседи. Ал шининда атасина қарай айтилатин қазақ болса, онда олар Жауатар болар иди. ...Ал икинши бир деректе Исти Жауатардинг жанама аты, Ошақтиға уқсап тұрсин деп атапты деген қауесетте бар»²⁰⁴.

XVII-XVIII ғасырларда қолданыста болған осы келтірілген мәліметтер, басқа, кейіннен түрлі аңыздар негізінде толықтырылған қазақ шежірелеріне қарағанда тарихи шындыққа, яғни Ысты тайпасының қалыптасып біткен кезеңіне жақындау тұрғандықтан ортағасырлардағы осы тайпаның өткенін біршама шынайы көрсете алады деп ойлаймыз. Әрине бұларда да ішінара бұрмалаушылықтар орын алған. Осындайда айта кеткен жөн, кейінгі XIX-XX ғасырларда белгілі болған шежірелер Ысты тарихын басқаша көрсетуге бейім. Белгілі шежіреші Зайыр Сәдібеков Ыстының шығу тарихын шежірелік деректер

²⁰³ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 74-б.

²⁰⁴ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 74-б.

негізінде төмендегіше сипаттайды: «Ысты Жанас деген Ойсылдың баласынан туған. Оның шешесі Қоңырат – Мелде бидің қызы Жұпар бәйбіше. Ол кісі өте реңді екен. Таза киініп, иіс майды үзбей пайдаланып, кербез жүргендіктен келін-абысындары тікелей атын атамайтын салтпен «Сыланды ене» атап кетіпті. Хан Жәнібек Ойсыл балаларының барлығын дерлік өлтіріп, олардың ауылын қырғынға ұшыратқанда, Жұпар бәйбіше өзінің Ысты деген баласын аман алып қалып, қырғыннан қашып құтылады да, соңына ерген адамдармен көп сандалып жүріп Бәйдібек байдың қол астына барып паналайды. Хан қаһарынан қорыққан әйел Бәйдібекке тиеді де, баласын Ойсылдың ұрпағы деуге қауіптеніп, Үйсіл Бәйдібектің баласы дейді. Бәйдібек пен Сарыбәйбіше Сыландыға күн қатары қарап, баласына үйдің отын жақтырып қояды. Бала ұдайы ыс-ыс болып жүргендіктен Ысты атанып кетеді. (Қазақ жанама атты көбінесе жеңгелері немесе келіндері қойған)»²⁰⁵.

Бұл аңызда ішін-ара тарихи шындықтың негізі бар екендігін мойындауға тура келеді. Өйткені ол XVII ғасырдан бері түрлі үлгіде халық арасында айтылып келе жатқан аңыз. Ал енді Ыстыдан өрбіген ұрпақтың таратылуы туралы мәселеге келер болсақ, жоғарыда Нұртайдан тараған Ойық, Тілік, Сызық үшеуінің соңғысы, яғни Сызығы кейінгі шежірелерде түсіп қалған, мүлде кездеспейді. Бұл үшеуінің есімдеріне байланысты шежіре деректері былай дейді: «Олардың шын аты Қосмағамбед, Достмағамбед, Сыдық. Ал Ойық, Тилик, Сизик аттары Бәйдібек бай инши бергенде салған ини. Инди ұрулар солай аталып кетти»²⁰⁶. Осы айтылғандар түгелдей шындықты білдіреді деп айтуға болмаса да, Ойық, Тілік, Сызық деген есімдердің рулық таңбалар негізінде шыққандығы рас тәрізді. Мұны олардың таңбаларынан да байқай аламыз.

Шежірелер бастауындағы аталар халық жадында сақталмағандықтан, осы аталған этнонимдер рулық таңбаларға байланыстырылып шығарылған деп айтуға негіз бар. Қазақ шежіресі қайта жасалған ХҮІ ғасырда шынында да Қосмағамбет,

²⁰⁵ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 48-49-б.

²⁰⁶ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 73-74-б.

Досмағамбет және Сыдық деген тарихи тұлғалардың өмір сүрулері әбден мүмкін. Өйткені Ойық атанып жүрген Қосмағамбет ХҮІІІ ғасырдың соңында және ХІХ ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген әйгілі Бөлтірік шешеннің тоғызыншы атасы. Бұл шежіре былай таратылады: Ойықтан (Қосмағамбеттен) Зорбай (Ауызүсіген), одан Бәйгелді, одан Қосай, одан Малай, одан Сүйіндік, одан Өтеген, одан Сабдалы, одан Әлмен, одан Бөлтірік²⁰⁷. Алайда Қосмағамбет, Досмағамбет және Сыдық деген кісілердің ХҮІ ғасырда өмір сүрулері мүмкін екендіктерін мойындасақта, олардың қосалқы есімдермен Ойық, Тілік және Сыдық аталғандарына күмәнмен қараймыз. Өйткені соңғы үш этнонимнің әкесі делінетін Ысты есімі ХІІІ ғасырда-ақ айтыла бастаған ғой. Қосмағамбет, Досмағамбет және Сыдық деген кісілерден ары қарайғы Ысты атаға дейінгі шежірелер әбден шатастырылғандықтан және ежелден келе жатқан Ойық, Тілік, Сыдық этнонимдерінің қашан шыққандары айқын болмағандықтан, шежірешілер оларды жоғарыда аталған үш кісінің қосалқы аттары ретінде тіркеп жіберген деп ойлаймыз.

Тағы бір айта кетер мәселе, бұрынғы шежірелерде осы үш қосалқы есім қатар аталса да, кейінгілерде әңгіме тек Ойық пен Тілік туралы ғана болады. Мысалы, белгілі этнограф Х. Арғынбаев жинаған шежірелерде Ойықтан төрт бала – Есім, Малай, Таз, Құлانشы тараса, ал З.Сәдібековтың жинаған шежірелері бойынша жоғарыда Қазбек бекте көрсетілген төрт бала қайталанады. Шежірешілер Тілік ұрпағын таратуды да шатастырып алған. Мысалы, Х. Арғынбаев жинаған шежірелерде Тіліктен де төрт бала – Тазша, Сексен, Қоңыр, Жырымсыз, Ақмолда тарайды (ал Қазбек бекте үш бала, және олардың есімдері басқаша болып келеді. Оны біз жоғарыда атап көрсеттік)²⁰⁸. З.Сәдібеков жинаған шежірелердегі Тілік балаларының аттары тағы да Қазбек бекте аталған есімдерге сәйкес келеді. Бірақ мұнда Ыстық, Мұса, Байқоңырмен бірге төртінші болып Қоңқас аталады. Мұнда Қоңқас артық берілген дегенді

²⁰⁷ Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. – Астана, 2001. – 176-177-б.

²⁰⁸ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 130-б.

айта алмаймыз. Өйткені, шежіре бойынша одан бүкіл Ыстыға ұран болған Жауатар батыр тарайды²⁰⁹.

Жауатардың Ыстыға жауынгерлік ұран болуы бұрын жауға иісі Үйсінге ортақ ұранмен «Бақтиярлап» шабатын Шапыраштылардың 1745 жылы Сапы-Саты, Қарқара аймағында қалмақтарға қарсы алғаш рет «Қарасайлап» шабулары себеп болды. Бұл мәселені Қазбек бек былай түсіндіреді²¹⁰: Осы оқиғадан кейін Ыстылар да өздерінің жауынгерлік ұрандарына түзету жасап, жауға «Жауатар» ұранын көтеріп аттанатын болды. Біздің есебіміз бойынша Жауатар батыр Жалайыр Қадырғали бидің заманында, әйгілі Қарасай батырдан бұрын өмірден өткен, жауға «Бақтиярлап» аттанған Ысты тайпасының батыры. Бүкіл Үйсін әруағына сиынатын Ежелгі Бақтияр батыр Ыстының 33-атасы. Ал Ысты батыр Жауатар батырдың 30-атасы. Оның ерлігіне тәнті болған кейінгі Ысты-Тілік туыстары ХҮІІІ ғасырдың 50-жылдарынан бастап Жауатар есімін өздеріне жауынгерлік ұран етіп алды. Бұған дейін Ошақты Саңрақ батырдың қол астында әрқашан да Ошақтылармен бірге «Бақтиярлап» соғысқан Ыстылыр енді «Жауатар» деп ұрандады.

Өкінішке орай, Ойық пен Тіліктің әкелерінен бастап тарайтын 29 атаның көпшілігінің ұмыт болуы және Ысты құрамын кірмелердің толықтырулары шежіре деректерін әбден шатастырған. Кірме дегеннен шығады, Ысты шежіресін жинастырған профессор Х. Арғынбаев мынадай ескерту жасаған еді: «Аңыз бойынша Ысты ішіне сырттан келген алты татар жігітінің бірі – Қоңыр руынан қыз алып, Тілікке сіңген. Ал қалған бесеуі Бұрылдай өзенінің бойына орнығып «Қыбырай-Бестерек» атанып, Ысты ішіне сіңіп кеткен деседі»²¹¹. Бестерек руы тармағы Дулаттың Шымырының құрамында да, ал Қыбырай батырдан тарайтын ұрпақ осы Дулаттың Жаныс руы құрамында да кездеседі. Айта кетер бір жайт, Бестеректер Дулатқа да кірме ру болып табылады²¹², және жоғарыдағыдай, Қазаннан келген бес

²⁰⁹ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 49-б.

²¹⁰ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 74-б.

²¹¹ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 130-б.

²¹² Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 115-, 117-б.

татар жігіті туралы аңызды осы Дулат бестеректері де айтады. Осының өзі бұл мәселе негізінде тарихи шындық жатқанын көрсетеді. Сонымен қатар Тіліктің рулық тармағында Құралайдан тарайтын Аққойлы және Қарақойлы аталарының кездесуі де еріксіз ойландырады. Мұндай аталар Дулаттың Сикымында да бар емес пе? Осындайда кім кімге кірме? деген сауал еріксіз туындайды. Егер ежелгі дулулардың және оның Сикым рулық бұтағының тарихының әрде жатқанын ескерер болсақ, Аққойлы және Қарақойлы аталарының кейбір рулық аталарының Сикымнан Ыстының Тілігіне ауысқанын аңғаруға болады. Өйткені Қарақораз немесе Қораз, Рүстем, Әжі, Наурызбай Томай тәрізді аталар Сикымның Қарақойлы рулық бұтағында да, Ыстының Тілік рулық бұтағында да кездесе береді²¹³. Осыған байланысты профессор Х. Арғынбаев: «Түрікмендердегі Аққойлы, Қарақойлы рулары осы Дулаттан барса керек» деген қорытынды жасаған болатын²¹⁴.

Деректерді салыстыра қарастырғанда Ыстының тым ертеректе, VIII ғасырдың орта шенінде Шапыраштымен (Шапрашпен) және Ошақтымен (Ошақпен) замандас болғанын аңғарамыз. Біздің ойымызша, Ыстының шын аты Жауатар деген сөз шындықты бейнелей алмайды. Мұндай пікірдің қалыптасып кету себебі аталмыш батыр есіміне руының қосақталып айтылып, «Ысты Жауатар» аталып кетуінен болған. Ыстыдан Жауатарға дейін 29 ата өмірден өткенін жоғарыда шежірелік деректер негізінде екі рет атап кеттік. Бұл мәліметтер бойынша Тілік Жауатар батыр XVI ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген тарихи тұлға болып шығады. Бүгінгі Ысты тайпасының тарихи тамырларының ерте ортағасырларда жатқанын қытай деректері растап отыр.

659 жылы Батыс Түркі қағанатын қытайлар жаулап алған соң, олар бұл аймақты отарлаудың жаңа жүйесін енгізді.

Түргеш қағанаты тарихынан кандидаттық диссертация қорғаған, қытай тіліндегі деректерді түпнұсқадан оқитын қандасымыз Әлімғазы Дәулетқан осы аймақты мекендейтін Таң империясы

²¹³ Салыстырып қараңыз: Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 116-, 130-б.

²¹⁴ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 116-б.

құрған әкімшілік мекемелеріне тоқтала келе, төртінші мекеменің «Екі өгіз уели мекемесі – **Ысты Тон шор ұлысы** (*бөліп көрсеткен біз – Т.О.*) мекендеген бүгінгі Шинжянның Бұратала ауданына қарасты Бұратала өзені бойында құрылды», – деп жазады²¹⁵. Бұл Түргеш (Сарыүйсін) қағанаты әлі құрылмаған кездегі жағдай еді. Алайда осы деректен алғашқы Ысты ұлысын Тон деп аталатын шордың басқарғанын аңғара аламыз. Ал енді ыстыларды басқаратын мекеменің «екі өгіз», дәлірек айтар болсақ екі оғыз аталуы осы тайпаның екі бөліктен тұруына байланысты болса керек. Мұның өзі сонымен қатар ыстылардың ерте-ректе оғыздар одағында болғандығын да аңғартатындай.

Ә. Дәулетхан Таң жылнамаларын талдай келе, түргештер күшейген VIII ғасырдың алғашқы жартысындағы оның құрамына енген «Он оқ бұдүн елінің» шығысындағы Дулу бірлестігінің бес тайпаларын атап көрсетіп, осы реттегі үшінші тайпаны «Ысты – (Ше шы ти) Тон шор ұлысы – Бұратола – өзені аңғарында» орналасты деп жазады²¹⁶. Мұндағы «Тон» осы тайпа көсемінің аты болса, ал «шор» ұлыс билеушісі ретіндегі оның лауазымы. Айта кетер бір нәрсе, кезінде бұл мәселеге алғаш рет көңіл бөлген қытайдағы белгілі қазақ тарихшысы Нығмет Мыңжан осы айтылғандарды анықтап берген еді. Одан мынадай жолдарды оқимыз: «Бес тайпалы Дулаттан құралған сол қанат тайпаларының билеушілері «шор» деп аталды. ...Шор – осы адамның лауазымы»²¹⁷. Ол жоғарыда айтылғандарды нақтылай түсіп, «Ысты тайпасы Іле өзенінің шығыс алқабы мен қазіргі Бұратала өңірін мекендеп, қос өзен аймағына қарасты болған», – деп атап көрсетеді²¹⁸. Қытайдағы ежелгі жылнамаларды аударған бауырларымыз бұған толықтырулар жасап, «Екі өгіз – ШҰАР-дағы Арасан ауданы мен Бұратала қаласынан өтіп Ебінор көліне құятын Бұратала өзені және Бұратала қаласының ежелгі аты», – деп жазады²¹⁹. Бұлардан шығатын қорытынды –

²¹⁵ Әлімғазы Дәулетхан. Түреш қағанаты. Монография. Бірінші кітап. – Алматы, 2005. – 44-б.

²¹⁶ Әлімғазы Дәулетхан. Түреш қағанаты. Монография. Бірінші кітап. – Алматы, 2005. – 38-б.

²¹⁷ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 42-б.

²¹⁸ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 122-б.

²¹⁹ Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктер. – Үрімжі, 2006. – 549-б.

алғашқы Ысты ұлысын Тон деген кісі басқарған. Тіптен «Ысты» деп жүргеніміз осы, VII-VIII ғасырларда өмір сүрген Тон шордың өзі болуы да мүмкін. Халық шежіресінде мұның бәрі қамтыла қоймаған ғой.

Ыстылардың бұрындары Іледен шығысқа қарай орналасқандары туралы әңгіменің де жаны бар деп ойлаймыз. Н. Аристов ыстылар Жетісу аймағына дулаттардан бұрын келген тәрізді, олар алғаш қаңлылармен бірге жүрсе керек, өйткені Ыстының рулық таңбасы Қаңлыға жақын дегенді айтады²²⁰. Жалпы алғанда оғыздардың да ежелгі қаңғайлар (қаңлылар), кейіннен телелер мекендеген аймақтан шыққандары белгілі. Бұл мәселені нақтылай түскен белгілі шежіреші Зайыр Сәдібекұлы былай деп жазады: «...Аласапыран бір заманда олар (*Ыстылар* – Т.О.) Қаңлының Байқоңыр деген атасының ықпалында болғаны байқалады. Себебі Тіліктің бір атасы «Байқоңыр» деп аталады. Шәкәрім қажының «Ысты Қаңлыдан шыққан» деуіне осы жағдай себеп болса керек»²²¹. Шәкәрімнің осылай деп айтқаны рас²²². Қаңлы шежіресі бойынша Қаңлыдан Қоғам би, одан Бұлақбай би, одан Алтай би, одан Қожай би, одан Байқоңыр мен Байтерек. Ал Ысты шежіресінде Байқоңыр Тіліктің төрт баласының бірі²²³. Біздің есебіміз бойынша Байқоңыр XVI ғасыр басында өмір сүрген адам болса керек. Оның ұрпақтары өзбек, қарақалпақ және қазақтың Арғын тайпасы арасына таралып кеткен²²⁴.

Айта кеткен жөн, Ысты тайпасының Ойық және Тілік бұтақтарының тарихын талдағанда зерттеушілер Тілікке көбірек назар аударады. Мысалы, профессор С. Аманжолов қазақ руларының таңбаларын талдағанда Тілік руын Ыстының өзімен және Қаңлымен қатар қойып, оны жеке көрсеткен²²⁵. Мұнда Ойық руы туралы мүлде айтылмайды. Мұның себебі, Тіліктің рулық таңбасының Қаңлыдан айнымауында және дәл осы көсеу

²²⁰ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 404-405-б.

²²¹ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. - Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 49-б.

²²² Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Астана, 2008. – 72-б.

²²³ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. - Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 49-, 56-б.

²²⁴ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Т.ХІ: Қаңлы. – Алматы, 2008. – 596-601-б.

²²⁵ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 2001. – 14-б.

таңбасының бүкіл Ысты тайпасына рулық таңба ретінде қабылданып кетуіне байланысты болса керек. Тіліктердің рулық таңбасының Қаңлымен бірдей екендігін 1889 жылы М. Гродеков байқады²²⁶. Ал 1925 жылы М. Тынышбаев бұл таңбаны жатқан көсеу түрінде көрсетті²²⁷. Профессор С. Аманжолов 1959 жылы²²⁸ және Қытайдағы қазақтың білгір ғалымы Н. Мыңжан 1987 жылы бұл таңбаның тік тұрған көсеу түрінде екендігін тағы да растады²²⁹. Жалпы ғалымдар арасында Тілікке де, Ыстыға да көсеуден басқа рулық таңба қосақталған емес. Рас, М. Тынышбайұлы Ыстыда көсеумен қатар шылбыр рулық таңбасының да қатар қолданыста болғандығына көңіл аударған еді.

Ыстыларда тіліктер беделінің жоғары екендігін осы рудан шыққан Жауатардың күллі Ыстыға ұран болуы да айқындай түседі. Кезінде «Қазақ Совет Энциклопедиясына» Ысты тарихы туралы мақала дайындаған, осы тайпа тарихына тиянақты талдау жасаған зерттеуші Қожабекұлы Байұзақ Албани былай деп жазған еді: «...Алғашқы жазба дерек Ыстының Тілік тармағы жайында Фахреддин Мұбаракшахтың «Тарихында» айтылады. Бұл дерекке қарағанда, Ысты өзге тайпалармен қатар XIII ғасырда қазақ жерінде Шу мен Талас бойын мекендеп, XV ғасырда Қазақ хандығының құрамына енген, содан кейін өзге тайпалармен араласып, біраз бөлігі Іленің сол жағалауын қоныстанды»²³⁰. Тегінде ыстылардың батысқа, Жетісу аймағына қарай жылжулары 766 жылы Түргеш қағанатындағы билікті шығыстан келген қарлықтардың басып алуымен байланысты болса керек. Ал қарлықтарды ұйғырлардың батысқа ығыстырғандары тарихи деректерден белгілі. Жетісу жеріне осы тұста қоныстанған, және дулутардың (дулаттардың) рулық таңбаларын қабылдаған бұрынғы басмылдар, кейінгі арғулар (арғындар) тәрізді ыстылардың бір бөлігін құрайтын Ойық өздеріне туыстас дулаттар арасында біртіндеп олардың рулық таңбасын қабыл-

²²⁶ Гродеков Н.И. Киргизы и каркиргизы Сыр-Дарьинской области. – Т. 1. – 4-7-б.

²²⁷ Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993. – 106-108-б.

²²⁸ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 2001. – 14-б.

²²⁹ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 42-б.

²³⁰ Қожабекұлы Байұзақ Албани. Тарихи таным: тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар. – Алматы, 1994. – 279-б.

дады. Ойықтың көсеумен қапталдасқан көз таңбасы тарих сахнасына осылай шықты.

Тарихтың талай қырғынынан аман қалған Ысты тайпасы 1868 жылғы санақта 7314 түтінді құрады. Бұл дегенің 40 000-нан астам адам деген сөз. Орта ғасырлардан бастау алатын Ысты тайпасы тарихының кейбір тұстары міне осындай.

№	Ру-ғайпалар аттары	М.Г.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мынжанның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2	3	4	5	6	7	8
	Ысты	—	—, S	—	—	—	— S

2.9. Албан тайпасының арғы тарихы

Албан тайпасының ежелгі шығу тегі туралы әртүрлі тарихи көзқарастар бар. Оның арғы тамырын біздің заманымызға дейін өмір сүрген Йұрпан еліне дейін апаратын тарихшылар да баршылық. Қытайдағы қазақ тарихына қатысты ежелгі жылнамаларды өзіміздің тілімізге аударған қытайлық қазақ бауырларымыз Йұрпанды қытай ғалымы Юй Тэйшанның аварлармен шатастыратынын, ал Томашектің «оны түрік тілдеріндегі жапан дала деген мағынадағы «ябан» сөзімен қатысты деп қарайтынын», Аристовтың «Чубань» атауымен байланыстыратынын, Бақыт Еженханұлының «Албан» деп көрсететінін атап айтады²³¹. Біздің ойымызша соңғы ғалым ежелгі «Юебань» этнониміне байланысты еңбегінде нақтырақ дәлелдеп берді²³². Қытай зерттеушілері

²³¹ Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктер. – Үрімжі, 2006. – 480-б.

²³² Қараңыз: Еженханұлы Б. Юебан этнонимі туралы. – Шығыс, 2004. – №1.

синолог Го Шилянның сөздігіне сүйеніп, бұл атауды Йұрпан деп алып отыр²³³.

Ал енді албандардың арғы отаны осы Йұрпан елі туралы Қытай деректерінде не жазылған дегенге тоқталалық: «Йұрпан елі Үйсіннің солтүстік батысында... Олардың арғы аталары асылында ғұндардың Теріскей Ғұн тәңірқұтына қарасты ұлыстан еді. Хән (*Қытай – Т.О*) әулетінің арбалы-аттылар сенуі Доу Шян қуа соққылап Теріскей ғұн тәңірқұтын Жин-уей (*Алтай – Т.О*) тауынан батысқа Қангуға (*қаңғаларға – Т.О*) қарай асырғанда олардың үріккен еліне ілесе алмаған аш-арық адамдары Күсәннің солтүстік аймақтарын мекендеп қалды. Бұлар 200 мындай адам еді. Игілігіндегі жері мындаған ли келетін... Бұлардың тұрмыс салты және тілі қаңғалардікімен бірдей болды. Ал олардың адамдары өздерін хулардың қай-қайсысынан таза ұстайтын еді. Олар шаштарының ұзындығын қас сызығына дейін теңестіріп қиып, оның үстіне тортасы айырылған сармай жағу арқылы жылтыратады. Әр күні үш мәрте жуынып ауыз шайқайды...»²³⁴.

Қазақстандық зерттеуші Ю.А. Зувей Қытай жылнамаларын зерттеген синологтардың еңбектеріне сүйене отырып, Йұрпан (ол бұл елді Юебань деп атайды) еліне қытайлық қолбасылардың тұтқиылдан және әртүрлі жолдармен шабуыл жасап, олардың «шаньюйін үш мың лиден астам жерге дейін қуғындап, киіз үйлерін өртеп, он адамды, яғни басшыларын жерге тірідей көміп, ханшасының қолына кісен салып, думанды айғай шумен кейін оралғандарын» жазады. «...Қатты қорыққан шаньюй, киіз киімдеріне оранып, және қорқыныштан тыныс ала алмай, Усундер жеріне қашып кетті»²³⁵. Мұнан аңғаратынымыз, ежелгі Йұрпан елі қытайлықтардың ата жауы болған. Әрине, Қытай сияқты үлкен елмен көрші болу оларға оңай тие қойған жоқ. Олар Солтүстік Қытай мемлекеттерімен жауласып ғана қоймай, елшілік қатынастар да орнатты. Тіптен олармен жузжандарға қарсы әскери одақ құрып, келісімі шарттар да жасады²³⁶.

²³³ Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктер. – Үрімжі, 2006. – 480-б.

²³⁴ Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктер. – Үрімжі, 2006. – 14-б.

²³⁵ Зувей Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. – 69-70-б.

²³⁶ Мұхаметханұлы Н. Юебань мемлекеті // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Т.10. – Алматы, 2007. – 113-б.

Осы Йұрпан елін, Қытай жылнамаларын алғаш рет қазақша сөйлеткен Нығмет Мыңжан Иобан мемлекеті деп атайды. Оның түсіндіруінше «батысқа қарай босқан һүндер алдымен үйсін жеріне келген, одан соң қаңлы еліне ауып барған. Осы барыста һүндердің талай тайпасы үйсін елінде қалып қалған. Осы үйсін жерінде қалған һүн тайпалары оңтүстік, солтүстік патшалықтары дәуірінде(V-VI ғасырларда) дамып, 200 мыңдай жан саны бар Иобан мемлекетін құрған. Бұл тарихи фактілер 200 мыңнан астам халқы бар, ұланбайтақ өңірге орналасқан Иобан мемлекетінің іргесін үйсін жерінде қалған һүн тайпалары қалағандығын анықтайды...

Иобан мемлекетінің жағырапиялық орны жөнінде «Солтүстік патшалықтар тарихы, батыс өңір шежіресі, Иобан мемлекеті тарауында» былай дейді: «Иобан мемлекеті үйсіндердің батыс солтүстігінде 10 мың 930 шақырым жерде Күшардың солтүстігінде орналасқан». ...Осы екі елдің арасын асқар тау бөліп тұрған, бұл таудың оңтүстігінде Күшар елі, солтүстігінде Иобан елі жасаған. Күшар мен Иобанның арасындағы асқар тау Тянь-Шань тауы екендігі анық. Демек, һүндерден қалған тайпалар іргесін қалаған Иобан елі үйсін жерінде құрылған, бұрыннан осы өңірді мекендеген үйсін тайпалары да осы елдің құрамында болған. Ұлы жүз үйсіннің албан тайпасын негіздеуші алғашқы аталар V-VII ғасырларда Жетісу өңірінде құрылған осы Иобан одағына кірген. Қазақ арасында албан, абдан, адман, атпан деген ру-тайпа аттары да ұшырасады»²³⁷. Иобан немесе Албан этнонимін кейбір зерттеушілер «Тау елі» деп аударып жүр²³⁸. Ал тарихи шежіре бұл этнонимді жеке тарихи тұлға есімімен байланыстырады.

«Албан» этнонимінің ежелгі үйсіндер дәуірімен тығыз байланыстылығын XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ шежіресі де растайды. Оларға сүйенсек, алғашқы Албан атты тарихи тұлға біздің заманымызға дейінгі 177-104 жылдар шамасында өмір сүрген Үйсін күнбиі Елжау бидің немересі болып шығады²³⁹. Шежіре бойынша «Илсаудинг Дули мен Нулидан басқа сегіз баласы болған, солардинг ұрпағынан Азик, Албан (арғы Албан

²³⁷ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 104-105-б.

²³⁸ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – Алматы, 1992. – 216-б.

²³⁹ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 83-б.

Илсау немереси), Санжар (Жөнгше нар) тұхмининг Хауда, Апасақ, Ғаса, Сақор тұхмы бүгінде Дулат болип кетти»²⁴⁰. Осы айтылған есімдердің тарихта болғандығын қытай деректері де растайды. Мысалы, жазба деректе Жөнші би, яғни Санжар б.з.б. 177-104 жылдары өмір сүрген Елжау бидің немересі ретінде аталады²⁴¹. Осы деректерден Албан атты адамның екеу болғандығын, кейінгі Албанның алғашқы Албаннан көп кейін өмір сүргенін аңғарғандай боламыз. Егер шежірені қуалар болсақ, Албанды былай таратамыз: «Албаннан Жауғаш,, одан Шеру, одан Текти, одан Жак, одан Борай, одан Илғұлы, одан Шора, одан Мұсақ, одан Төлеу, одан Керде, одан Қасқал, одан Бұғы, одан Жандар, одан Әлтей (Алтый), одан Сақи, одан Хайлибек, одан Торимтай, (одан Абдал, одан Ақсары, одан Атанқұл), одан Мерки, одан Тұхимбек, одан Татан, одан Кенжек, одан Ғұмарқұл, одан Жарты, одан Иримқұл, одан Көпсадық, одан Ақбота, одан Дархан, одан Сүнгши, одан Ирман, одан Көген, одан Қарқұғар, асқан шешен адам болғандықтан өз атин жұрт ұмитип Қарғұғар атап кеткен. Қарғұғардан Сары, Шибил ики ұл. Хазирги биз билетин Албан осы Сары мен Шибилдинг тұхмы. Сарыдан Сүйерқұл, Сүйменди, Шибилдан Бөтей, Өтей, Көкей. Ал сүйерқұлдан Шоған хафиз (абыз)²⁴². Шоған абыз XV ғасырдың соңында, XVI ғасыр басында өмір сүрген адам. Яғни кейінгі Албаннан Шоғанға дейін, барлығы 38 ата. Бұл дегеніңіз XI ғасырдан астам кезеңді қамтиды. Бұл шежіре Албанның өмір сүрген кезеңін III-IV ғасырларға апарарды.

Айта кетер бір мәселе, Албаннан шыққан ұлы шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы келтірген Албанның арғы шежіресі жоғарыдағы шежіреге сәйкес келмейді. Соған қарағанда ежелгі Албаннан тарайтын шежіренің екі бұтағы бар болса керек. Ескерте кетер бір жайт, Өтейбойдақ шежіресі мұндаға дейін зерттеушілерге белгісіз болып келді. Қалай десек те бұл шежірелер «Албан» этнонимінің алғашқы Албан атымен байланыстылығын аңғартатындай. Қытай деректерінде айтылатын Иобан елін билеуші «шаньюйдің» осы алғашқы Албан ата болып

²⁴⁰ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 73-б.

²⁴¹ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 83-б.

²⁴² Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 265-б.

шығуы әбден мүмкін. Мұндайда «Иобанымыз» шынында да «Албан» болып шығады. Осындайда Қытай деректерін түпнұсқадан оқи алатын профессор Н. Мұхамедханұлының «V-VII ғасырларда Үйсін және Албан тайпалары Юебан (*Иобан – Т.О.*) мемлекеті құрамында болды» деп жазғаны еске түседі²⁴³.

Жоғарыда айттық, өздеріне бауырлас үйсін руларымен о бастан-ақ етене жақын болған Албан ұрпақтары Иобан мемлекетінде үстем рөл атқарған дулулармен (тулулармен, яғни кейінгі дулаттармен) қоян-қолтық араласып және қол ұстасып жүрді. Олардың жақындықтарын рулық таңбалары да мойындайды. Шежіре деректерінде Албанмен бірге туған деп айтылатын дулулар (дулаттар) шын мәнінде ежелгі үйсіндердің тікелей мұрагерлері және IV-V ғасырларда күшейіп алған көп тайпалы Теле (кейіннен Гаогуь) бірлестігінде де қуатты тайпа ретінде танылды. Осыған байланысты Н. Аристовтың былай деп жазғаны белгілі: «Юебань мемлекеті қытай деректеріне қарағанда V ғасырда батысқа I ғасырда осы жер арқылы көшіп кеткен ғұндардың қалдықтары мекендеген ел еді. VII ғасырда бұл аймақты ерекше түркі тайпаларына жататын, сондықтан да чулықтар деп аталған чу-юе, чу-ми, чу-мутунь, чу-бань ұрпақтары мекендеген еді. Көп кешікпей-ақ түркі-тукюлардың күшеюіне байланысты олардың хандарының ұрпақтары және олардың кең иеліктері екі бөлікке – шығысқа және батысқа бөлінді. Жоғарыда аталған шулық түркі тайпалары және олар мекендеген жерлер Шығыс түрік хандарына бағынды. шулықтар билеген батысқа қарай жатқан жерлер, сондай-ақ, Монғол Алтайының батыс қыраттарында көшіп жүрген кейбір теле тайпалары Батыс Түркі хандарына бағынды және дулулардың бес аймағы құрамына кірді... Осының бәрі дулулардың қуатты ұрпақтары және одағы хұндардың кезінде-ақ олардың батыс бөлігіндегі иеліктерінде өмір сүрген деп айтуға жеткілікті негіз береді. Олардың құрамындағы Шу рулары хұндар батысқа кеткен соң I ғасырдың соңында немесе II ғасырда осында қалып қойған Дулу рулары Юебань иеліктерін құрады. Олардың күштілігі сондай, жужандарды жаулап алды және V ғасырда оларға қарсы Қытаймен

²⁴³ Мұхамедханұлы Н. Юебан мемлекеті // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Т.10. – Алматы, 2007. – 113-6.

одақтасты. V ғасырдың соңында юебаньдарға басып кірген гаогюйлер бұл иеліктің өз бетінше өмір сүруіне мүмкіндік бермеді және сондықтанда гаогюй руларының құрамында тулу қалып қойды. Түркі тукюлардың күшеюіне байланысты гаогюйліктер Селенгаға және Хангайға қайтып келді, Юебанның байырғы халқы түргештердің, кергештердің және тағы басқа дулулардың бес аймақтарының араласқан тайпаларын құрады»²⁴⁴.

Қазақ зерттеушісі профессор С. Аманжолов өзінің зерттеулерінде 1894 жылғы Аристовтың зерттеу жұмысында айтылған дулаттардың Моңғол Алтайындағы гаогюй тайпалары құрамында тулу деген атпен кездесетінін, ал VII ғасырдан бастап Батыс түркінің бес аймағын билеген бірлестік болғанын, сонымен бірге бұдан сәл бұрынырақ юебань деген түрік елінің құрамында үстем роль атқарғанын атап көрсетеді. Ол өзінің еңбегінде юебаньдар туралы хабардың жоқ болып кетуі гаогюйлердің батысқа жылжуымен және осы юебаньдықтарды басып алуымен байланысты екенін, мұнда да гаогюйлердің құрамындағы тулулардың аталатындығын атай келе, Тянь-Шань және Алтай таулары аралығындағы VII ғасырдағы Чуюе, Чу-ми, Чу-му-гунь, Чу-бань және тағы басқа руларды қытайлықтардың атап көрсететініне назар аударып, «тегінде бұл рулар ерекше шулықтар тобын ұйыстырып, бұрын дулулардың басшылығымен юебань халқын құраған» деген пікірге тоқталады. Осы мәселеде ғалым тағы да бұл рулардың дулу аймақтарына кіргендігін айта келе, қытай деректеріндегі «чубань» этнонимінің кейінгі дулаттарға жақын Албан және Суан руларының түп қазығы болып табылатынын, бұл кейінгі чуй рулары қатарына жатқандығын чубань деген атпен олардың дулаттар билеген аймақтың құрамында болуы мүмкін екендігін Н. Аристовтың зерттеулеріне сүйене отырып мақұлдаған еді²⁴⁵.

Әрине, сол кездерде «Иобан» немесе «Чубан» деген атпен танылған тайпаны айна-қатесіз бүгінгі албандар мен суандар деп қабылдауға болмас. Әңгіме аталған қазақ тайпаларының арғы тарихы қандай тайпалық бірлестіктерден бастау алды

²⁴⁴ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 24-б.

²⁴⁵ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч.1. – 34-б.

дегенге жауап іздеуден туындап отыр. Қалай десекте, тарихи-географиялық тұрғыдан болса да, «Иобанның» Албанға, ал «Чубанның» Суанға жақындығы байқалып тұр.

Ал енді ежелгі шежірелік дерекке жүгінер болсақ, Албаннан шыққан ұлы шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының қалдырған шежірелік «Тектелгі» мұрасына тағы да еріксіз назар аударамыз. Бұл дерек Албан тайпасының тарихын біздің заманымызға дейінгі III-II ғасырлардан, яғни ежелгі Үйсін күнбиінен бері қарай таратады. Ол бойынша Қазғақ күнбиден Өтейбойдақтың өзіне дейін 71 ата өмірден өткен. Егер Өтейбойдақ 1478 жылы қайтыс болған дер болсақ, осы кезеңге дейін Бәйдібек баба да, оның немересі Албан да өмір сүрмеген болып шығады. Ал олай болса Өтейбойдақ өзі туралы неге «...ататегім Ұлы жүз Зарман, Зарман ішінде Албан. Мекенім – Жетісу», – деп жазады? «Тектелгі» шежіреге қарасақ бұған жауапты қиналмай табамыз. Өтейбойдақтың тайпасы Ежелгі Күнбиге немере болып табылатын алғашқы Албанның атымен аталады. Бұл Албан 71 атадан тұратын шежіреде үшінші ата болып тұр.

Батыс Түркі қағанаты құрамындағы «Он оқ елі» нығайып, VII ғасырда билік басына келген түргештер (Сары Үйсіндер) билік басына келгенде, осындағы ықпалды «Бес оқтың» дулулары (алғашқы дулаттар) өздерінің бауырлары албандарды Түргеш Алаш ұлысы құрамында тең жағдайда ұстады. Шежіре мәліметтерінде Албан, Суан, Дулат бабалары «Қара үйсіндер» деп аталады. Ал Түргеш қағанаты тұсында бұл тайпалар «Қара түргештер» аталып кетті. Албанның дулаттарға жақын екендігі оның рулық таңбасынанда айқын байқалады. XVIII ғасырдың екінші жартысына дейін оларда жауынгерлік ұран да ортақ болып, жауға «актиярлап» шапты.

Сары түргештерді (Сары үйсіндерді) қолдаған Қара түргештер (Қара үйсіндер) «Он оқ» елін билеп отырған Ашына әулетін тақтан күшпен аластады. Олардың қағаны Ышбарадан түргештердің билеушісі Үшелік (Ожелі) жылы билікті тартып алды. Албандар 766 жылы Жетісуда билікке келген қарлықтарға да, онан соң оларды бағындырған қарахандарға да өздеріне бауырлас басқа Қара үйсіндер тайпаларымен бірге қызмет етті. Дәл осы тұста олар мұсылмандықты да қабылдады. Шежіре деректеріне сәйкес Албанның ұрпақтары Шеруден Жандарға

дейінгі 12 ұрпақ Шыңғысхан жаулауына дейінгі барлық зобаландарды бастан өткізді. Ал Сары мен Шыбыл, яғни Албан тайпасының екі тармағын бастап беретін тарихи тұлғалар Қазақ хандығының құрылу кезеңінде ел басқарған кісілер деуге толық негіз бар. Ал Сарыдан туған Сүйеркұл мен Сүйменді, және Шыбылға немере, ағайынды Бөтей, Өтей, Көкей XV ғасырдың соңында XVI ғасыр басында өмір сүрген кісілер. Албаннан шыққан батырлардың ататегіне назар аударар болсақ алдымен ауызға алынатыны Сүйеркұлдан туған Шоған әулиенің ұлы Мәмбетке немере болып келетін Сырымбетұлы Ханкелді батыр(шын аты анадан қан шеңгелдеп туғандықтан Қангелді қойылған), және оның үлкен ұлы Тілеуке батыр, онан соң Ханкелдінің кенже ұлы Түкеден туған немересі бүкіл Албанға ұран болған Райымбек батыр²⁴⁶. XVIII ғасырда өмір сүрген Райымбекті жұрт әулие ретінде де бағалайды. Оның атасы Хангелді батыр да көріпкел, әйгілі жауырыншы болған.

Айта кеткен жөн, шежірелік деректерде Албанның Мәмбет атасы кірме ретінде беріледі. Мұны Қазбек бек Тауасарұлы нақты атап көрсетеді. Оның айтуынша Шоған әулие асырап алған Мәмбеттің әкесі Тоқтар Шапырашты Малдының ұлы Емілдің шөбелегі болып табылады. Шоған абыз өзі асырап алған Мәмбеттің атын атамай Алжан атандырған. Осылайша Алжаннан (Мәмбеттен) Сырымбет, Аламан, Шағыр, Қиғылық атты ұлдар тараған. Сырымбеттен Мақар, Барақ, Хангелді атты үш туған. Бұлардың ішінде Хангелді жоғарыда атап кеткеніміздей, қалмаққа қарсы бүкіл Албанның қолын басқарған белгілі батыр²⁴⁷.

Шежіре бойынша жоғарыда аталған Сүйеркұлдан – Сегізсары (басқа шежіре үлгісінде Сүйеркұлдан Шоған, Досалы, Қожбанбет, Жарты өсіп өнген. Бұларды «Төрт шам» дейді), Сүймендіден – Айт, Бозым, Қыстық. Шыбылдан – Қызылбөрік, Қоңырбөрік, Құртқа, Мамай (шежіренің басқа үлгісінде Қызылбөріктің шын аты Бөтей, ал Қоңырбөріктің аты Өтей деп көрсетілген, және Мамай мен Құртқа аталмайды). Қызылбөріктен – Молболды,

²⁴⁶ Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. – Астана, 2001. – 128-129-, 158-160-б.

²⁴⁷ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 26-б.

Жолболды, Қоңырбөріктен – Бөтей, Өтей, Көкей (шежіренің басқа үлгісінде Қоңырбөріктен Қалқаман, Жарман, Бойдақ тарайды)²⁴⁸. Шежіредегі осындай шатасулар кейде тарихи шындықты айқындай түсуге қиындық келтіреді.

Албан атауының шығу тегі бойынша көптеген ғалымдар өз тұжырымдарын келтірген. Мысалы, О. Сүлейменов ол туралы былай ой түйген: «...Например, термин **alban** – «пошлина», «налог», участвовал в названиях территорий, где существовали пограничные, таможенные службы.

Например, на границе с Китаем обитает казахское племя албан, которое, возможно, имело когда то отношение к такого рода деятельности. Страна на западном берегу Каспия (где сегодня территория Азербайджана) в III в. н.э. называлось **Alban**. Думаю, там проходил один из маршрутов Пути: порт на Мангышлакском берегу, где возможно, находилась одна из Gotu (но не германцы). Оттуда на баржах груз переправлялся в **Alban**. И далее на верблюдах и лошадях по Закавказью или в Иран, в Византию. Важный пункт. Местное население тогда могло называть себя албан.

...Тюрки называли Албанией и балканскую страну, где, вероятно также проходил один из маршрутов торгового пути, где надо было взимать пошлину. И народ, которому доверено было это производить, назывался албан. Его связь с тюрками продолжалось почти до XX века, что сказалось и на языке албанцев (их самоназвание *skipetar*), и на религии.

...Но путь разными маршрутами заходил и в германские земли. Один из них Готу? Мы назвали. Были и другие германцы, которые в каком то месте Европы тоже обладали правом таможи. Общались с ними тюркское племя, в языке которого типично чередовались губные согласные б/м. Они и называли сначала этих германцев **alman (=alban)**. Потом сие прозвище турки распространили на всех германцев. (Фантастика? Воз-

²⁴⁸ Шежіре деректерін салыстырып қараңыз: Қожабекұлы Байұзақ Албани. Тарихи таным: тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар. – Алматы, 1994. – 181-б.; Сәлібеков Зағыр. Қазақ шежіресі. - Ташкент: Өзбекстан, 1994. –73-74-б.; Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұдықпаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 265-б.; Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 57-63-б.

можно, но проверить надо, тем более что других этимологий этих тюркских названий пока нет)»²⁴⁹.

О. Сүлейменовтың бұл пікірі алғаш оқыған адамға қисынды болып көрінгенімен «Албан» этнонимінің шығуын кеден атауымен байланыстыру этностық негіздеуден алыс жатыр. Мұндайда албандардың көршілері суандардың атын қалай түсіндіруге болады деген пікір туындайды. Албандардың рулық шежіресі де бұл тұжырымға сәйкес келе қоймайды. Оның үстіне албандардың рулық таңбасы өзіне туыстас дулат руларымен және суандармен ұқсас екенін де ұмытпағанымыз жөн. Бұл рулық таңбалардың кедендік мәселелерге ешқандай қатыс жоқ екенін ұмытуға болмас.

Албандар едәуір уақыт еріксізден қалмақтар қоластында болғандарына қарамастан айтарлықтай өсіп-өнді. 1889 жылы албандардың саны 15 мыңнан астам түтінді құрады²⁵⁰.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мыңжанның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Албан	3 	4 	5 	6 	7 	8

²⁴⁹ Сулейменов О. Шелковый путь и тюрки // Монитор. – №40(460). – 11-17 октября 2013 г.

²⁵⁰ Қожабекұлы Байұзақ Албани. Тарихи таным:тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар. – Алматы, 1994. – 181-б.

2.10. Ежелгі Суан

Тарихында көптеген жұмбақтар бар қазақ тайпасының бірі – Суан. Кейбір деректерге назар аударар болсақ, оның тамыры ежелгі және ортағасырлар дәуірінде жатқанын байқағандай боламыз. Түркі тарихының білгірі Лев Гумилев ерте дүниедегі түркі тайпаларының тарихын әңгімелегенде Со тайпалық бірлестігі туралы атап өтеді²⁵¹. Ол бойынша Со руы қасқырдан тараған, және барлық түркілердің атасы болып есептеледі.

Қырғыз тарихшысы Олжобой Қаратаев зерттеушілер арасында осы Со тайпасының атауының «Су» немесе «Суан» этнонимімен байланысты болуы мүмкін екендігі туралы көзқарастың бар екендігін атап көрсеткені белгілі²⁵². Осындай пікірді белгілі зерттеуші С. Атаниязовта айтқан еді²⁵³. Әрине, «Со» этнонимін «Суан» этнонимімен тікелей байланыстыру қисынды бола қоймас. Біріншіден Со (Су) тайпасының өмір сүрген кезеңі тым әріректе жатыр. Екіншіден, Со тайпасы барлық түркілердің бабасы болып табылатын болса, қазақ шежіресі Суанды Бәйдібектің Жарықшақ деген баласынан туғызбаған болар еді, және оған ең болмаса Бәйдібек балалары арасында ерекше орын берген болар еді. Десек те, осындай қорытындылар жасай отырып, мынаны да ескермеуге болмас: протоқазақты (арғы қазақты) құраған тайпалар этнонимдері аяқ астынан өмірге келген жоқ. Олар өздерінен санаған ғасырлар бұрынғы этнонимдердің өзгеріске түскен, толықтырылған түрлері. Осы тұрғыдан қарастырғанда ежелгі Со немесе Су этнонимінің бірте-бірте, өзгерістерге ұшырай келе, кейініректе Суан этнонимінің пайда болуына ықпал етуі де мүмкін. Оны теріске шығара алмаймыз. Бірақ кейінгі Суан тайпасын алғашқы Су тайпасының мүлде өзгерген этностық жалғасы ретінде қарастырғанның өзінде де, бұлардың тарих сахнасында өз замандарында әртүрлі тайпалар ретінде көрінгендерін де мойындамасқа болмас. Осының өзі Суан тайпасының тікелей бабаларын басқа этнонимдерден іздестіруге итермелейді.

²⁵¹ Гумилев Л.Н. Древние турки. – М., 1993. – 23-24-б.

²⁵² Қаратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек, 2003. – 153-б.

²⁵³ Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад, 1988. – 107-б.

Ежелгі Қытай жылнамасында Алтайдан оңтүстік батысқа қарай орналасқан түркі тайпалары арасында Зыбан атты тайпа аталады. Нақтырақ айтар болсақ одан мынадай жолдарды оқимыз: «Алтынтаудың (*Алтайдың – Т.О.*) батыс күнгейінде сіренда, таринақ, **зыбан** (*бөліп көрсеткен біз – Т.О.*), дарқыттар мекендейді. Бұлар да жорыққа 10 мыңдай адам аттандыра алады»²⁵⁴. Өңгіме бұл жерде V-VI ғасырлардағы тайпалық бірлестіктер туралы болып отыр. Осы деректе аталған Зыбанның орналасу аймағы қазіргі қазақтың Суан тайпасының бұрынғы атамекенінен онша қашық емес. Тегінде жоғарыдағы Со (Су) тайпасы қатарынан бөлінген жаңа сапалы рулар бірлестігінің Зыбан немесе Суан атануы да әбден мүмкін. Мұның өзі тереңдеп барсақ, I ғасырдағы ғұндардың батысқа қарай жылжуынан басталған үрдіс деп ойлаймыз. Осы кезде пайда болған Йұрпан елі құрамына басқа Дулу руларымен бірге аталмыш Зыбан тайпалары да енген деп ойлаймыз²⁵⁵.

Йұрпан елінің ең алдымен Дулулар бірлестігі үстемдік жасаған және Албан тайпасы көп бөлігін құраған мемлекет болғанын Албандар тарихын әңгімелегенде арнайы айтып кеткен едік. Тегінде осы елдің құрамында суандардың (зыбандардың) да бабалары болған болса керек. Айта кетер бір нәрсе, Дулу (Дулат), Албан, Суан тайпаларының этностық жақындығын қазақ шежіресі де мойындап, оларды тіптен бір анадан туғызады. Бұл, әрине, тегіннен тегін айтыла салған нәрсе емес. Осынау шежірелік деректердің негізінде ақиқаттың жатқаны күмән туғызбауы тиіс. Қытай жылнамаларын қазақ тіліне аударушы Қытайдағы бауырларымыз «Зыбан» этнониміне мынадай түсініктеме берген еді: «Зыбан – Мұны Йұрпан елімен қатысты деушілер бар»²⁵⁶. Мұның өзі бізге ежелгі суандардың бабаларының бірлестігі батысқа көшкен Ғұн тайпаларының кейбір рулары мен ежелгі Үйсін рулар бірлестігінің бірігуінен пайда болған деп айтуға итермелейді. Алайда біздің бұл пікіріміздің осы мәселені бұрын зерттеген ғалымдар көзқарастарына сәйкес келе бермейтіндігін

²⁵⁴ Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктері. – Үрімжі, 2006. – 352-б.

²⁵⁵ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 23-б.

²⁵⁶ Шадыман Ахметұлы. // Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктері. – Үрімжі, 2006. – 561-б.

де айта кету керек. Мысалы, Г.Е. Грумм-Гржимайло Йұрпан (Юебан) мемлекеті о баста кнэздік түрінде Солтүстік ғұндарына тәуелді болған, дегенмен ол мемлекетті ғұндар негіздемеген деген пікірде²⁵⁷. Ал В. Радлов керісінше, Йұрпан (Юебань) мемлекетін батысқа Арал теңізі бойына көшкен көшпелі ғұндардың негіздегенін айтады²⁵⁸. В.В. Бартольд осы пікірді мақұлдай келе, осы мемлекетті құрған ғұндардың түркі руларына жататындарын нақтылап атап көрсетеді²⁵⁹. Н. Мыңжан Йұрпан (Иобан) елін батысқа көшкен ғұндардың қалдықтары негіздеген деген пікірді дәлелдей келе, сонымен бірге V-VII ғасырларда бұл мемлекеттің Жетісу жерінде, яғни Үйсіндер елінде құрылғанын, сондықтан да оның құрамына Албан тайпасы тәрізді Үйсін руларының да кіргендерін атап көрсетеді²⁶⁰. Қалай десекте Йұрпан елінің Үйсіндердің солтүстігінде көрші орналасулары бұл мемлекетті негіздеуге және нығайтуға Үйсін руларының да атсалысқандарын дәлелдей түседі.

Тарихи деректерге үңілсек, Йұрпан (Юебань) мемлекеті құрамындағы ру-тайпалардың мәдени және рухани деңгейі көршілерінен әлдеқайда жоғары болған. Г.Е. Грумм-Гржимайло тіптен оларды жартылай көшпелі ел деп санайды²⁶¹. Осының нақты куэсы ретінде қытай жылнамасынан мынадай жолдарды оқимыз: «...йұрпандар нөнемен одақтасу есебімен Йұрпанның ханы Датанмен дидауласу үшін мындаған адаммен нөне (жужан) еліне келді. Олардың жеріне жүздеген ли ішкерілеп кірген Йұрпан ханы нөнелердің кір жумайтындығын, шашын өрмейтіндігін, беті қолын жумайтындығын, әйелдері ыдыстағы жұғынды жалап кетіретіндігін көрді де, жанындағы ұлықтарына ренжіп: «Мені алдап қайдағы бір иттердің еліне әкелгенсіндер» деп атының басын кері бұрды. Датан оларды қууға атты әскерлерін жіберді. Бірақ жете алмады. Сонан бастап олар бірімен-бірі жауласып, өзара көп шабысты»²⁶². Нөнелерде жужандарда)

²⁵⁷ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – Л., 1926. – Т.2. – 133-134-б.

²⁵⁸ Радлов В. К вопросу об уйгурах. – СПб., 1893. – 128-б.

²⁵⁹ Бартольд В.В. Собр. соч. – Т. 2. Ч. II. – 267-б.

²⁶⁰ Қазақтың көне тарихы. – Алматы, 1993. – 105-б.

²⁶¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – Л., 1926. – Т.2. – 135-б.

²⁶² Ма Мэнли. Үйсіндердің Көгартқа аууы жайлы таластар // Ежелгі Үйсін елі. – Үрімжі, 2005. – 147-148-б.

Датан 414-429 жылдары билік жасаған еді. Алайда екі елдің арасындағы жанжал одан кейін де толастай қойған жоқ. Ненелердің үздіксіз шабуылдарынан қорғану үшін йұрпандықтар біздің заманымыздың 448 жылы оларға қарсы қытай елімен келіссөз жүргізген. Осы кезеңде қытай императорының сарайына келген елшілер арасында йұрпандықтардың (юебандықтардың) да болғандарын байқаймыз²⁶³. Қытай зерттеушілерінің айтуларына, бұл йұрпандықтар туралы ең соңғы жазба дерек. Бұдан соң деректердің кездеспеу себебі Йұрпан мемлекетін мекендеуші дулулардың, албандардың, суандардың ежелгі бабаларының батысқа көшіп кетулеріне байланысты болса керек²⁶⁴. Бізде бұл айтылғандарға күмән келтіретіндей негіз жоқ. Деректерді талдайтын болсақ, ненелердің (жужандардың) үздіксіз шабуылына ұшыраған Йұрпан мемлекеті біртіндеп ыдырап, оның құрамындағы рулар мен тайпалардың жаңа тайпалық одаққа кіргенін көреміз.

Бұған басты себеп болған нәрсе, кезінде Теле тайпалық бірлестігі құрамында болған Гаогуь тайпалары V ғасырдың соңында Йұрпан (Юебань) жеріне басып кіріп осы мемлекеттің өмір сүруін біржолата тоқтатты²⁶⁵. Профессор С. Аманжолов та тарихи деректерде юебандар туралы деректердің жоғалып кету себептерін жоғарыда Н. Аристов атап көрсеткендей, V ғасырдың екінші жартысында гаогуьлердің батысқа жылжып, юебандар аймағына басып кіруімен түсіндіреді. Осы кезеңнен бастап Гаогуьлер құрамында Тулу (Дулу) тайпасының кездесе бастауы осы болжамды растай түседі. Тегінде гаогуьлердің басып кірулеріне байланысты Юебань елі құрамындағы Дулу, Албан және біз әңгімелеп отырған Суан тайпалары ыдырап, атақоныстарынан батысқа қарай жылжып, жаңа саяси-этностық бірлестіктерге бірігуге мәжбүр болса керек. Ал гаогуьлер құрамында жүрген Тулу дулулардың батысқа көше алмай қалған бір бөлігі болса керек.

Ата мекенде Тулу (Дулу) тайпалық бірлестігінің кейбір рулары ғана емес, зыбандардың (суандардың) да бір бөлігі қалып

²⁶³ Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. – №3. – 1947. – 77-б.

²⁶⁴ Ма Мэнли. Үйсіндердің Кеғартка аууы жайлы таластар // Ежелгі Үйсін елі. – Үрімжі, 2005. – 148-б.

²⁶⁵ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 24-б.

койды. Мұны біз осында сәл кейінірек пайда болған Сіренда бірлестігі негізінде пайда болған және кейіннен Тоғыз оғыздардан бөлініп шыққан керейттер (керейлер) құрамында Сыбан руының болуымен түсіндірер едік²⁶⁶. Осы Сыбанымыз біз әңгімелеп отырған Зыбанның өзі деп ойлаймыз. Айта кеткен жөн, кейінгі Керей құрамындағы Сыбан руының құрамында баска рулармен қатар Рамадан-қожа деген ру да кездеседі. Рамадандардың рулық ұранының «Дулат» екендігін және олардың рулық таңбасының албандармен бірдейлігін ескерер болсақ, рамадандардың сыбандармен бірге жүру себебін түсіне бастаймыз. Керейлер құрамында Сыбанның жүру себебін Шәкәрім төмендегіше түсіндіреді: «Біздің Орта жүздегі керейлер сол керейт нәсілінен, Ашамайлы деген кісінің – Сибанның Қара би деген екі баласының нәсілі және Қарабидің бір қызын алып, қолында тұрып қалған Абақ деген кісінің нәсілі. Ал Абақтың түбі Сарыүйсін»²⁶⁷. Көріп отырмыз, керейлердегі Сибан немесе Сыбан ежелгі этноним. Оның үстіне оның түп негізі үйсін руларына алып барады.

Кейбір рулардың бұрынғы Юебань жерінен батысқа көшпей қалуларының тағы бір себебі – осы өңір қазақ тайпаларының ерте ортағасырларда бабалары мекендеген аймақ және ежелгі Теле, Телеут тайпалар бірлестіктерінің ортақ отаны болып табылады. Н. Аристов Түркі түкюлер күшейіп кеткен соң, гаогуйлердің Селенгаға және Қанғайға қайтып оралғандарын атап көрсетеді. Яғни йұрпандықтар біраз уақыт Түркі түкюлерге бағынған²⁶⁸. Ал байырғы Дулу бірлестігінде қалған субандар Түргеш (Сарыүйсін), Кергеш (Алаш) және т.б. туыстас тайпалармен бірге Он оқ бодұн құрамына кірген дулулардың бес аймағын құрады²⁶⁹. Үшелік қағанның тұсында билікті Ашина әулетінен тартып алған түргештер VIII ғасырда екіге бөлініп, Сары түргештер (сарыүйсіндер) және Қара түргештер атала бастады. Тегінде дулулар бірлестігі құрамында болған суандар

²⁶⁶ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 86-87-б.

²⁶⁷ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. – Астана, 2008. – 76-б.

²⁶⁸ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т.3. – Алматы, 1999. – 32-б.

²⁶⁹ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 24-, 27-б.

осы тұста Қара түргештер құрамында болды деуге толық негіз бар. Бұлар бұдан біраз бұрын чу рулары деген атпен де белгілі болған болатын. Н. Аристовтың зерттеулеріне сүйенген профессор С. Аманжолов мәселені былай түсіндірген еді: ежелгі қытайлықтардың «Тянь-Шань мен Алтай аралығын VII ғасырда мекендеген **Чу-юе, Чуми, Чу-му-гун, Чу-бан** және тағы да басқа рулар аттарын сақтап қалғандарын айта келе, бәлкім ерекше чу тобын құраған осы рулар тегінде дулулардың басшылығымен бұрынырақта Юебань халқын құраса керек. Олар, қалай десек те, Дулу аймақтары құрамына кірген. Олардың атауларында Чумугуннен басқа Шуншин-Чубан да кездеседі. Бұл атаудан қазіргі Дулат руы Жанысты байқауға болады. Ал Чубан атауына келсек, қырғыз-қазақтар дулаттарға жақын туыс деп есептейтін Албан және Суан тармақтары Шу рулары болды, және бәлкім, Чубан деген атпен Дулу аймақтары құрамында жүрді»²⁷⁰. Осы пікірді нақтылай түскен Ә. Марғұлан былай деп жазған еді: «Олар (*Чубандар – Т.О.*) екі тайпаға бөлініп тұрған. Бірі Талас қаласында Шижынның ұрпағында, кейін Түркі қағанаты кезінде Дулат одағына кіріп, Шүніш-чубан аталған: енді бірі қыпшақтар төңірегінде болып, кешу-чубан сыған деп белгілі болған (Бичурин)»²⁷¹. Н.Я. Бичурин осы чубандарды билеген Түркі түкюлер Қытайға бағынған соң, чубандардың екіге бөлінген топтарының бір бөлігін Тукиши-согя-мохэ, ал екінші бөлігін Тукиши-ниши-чубан басқарғанын айтады²⁷². Осы жерде Согя-мохэ басқарғандар – суандар, ал Ниши-чубань басқарғандар – албандар болар деген ой келеді.

Осы деректерді таразылай келе, Суан этнонимінің төмендегідей күрделі жолдардан өткенін аңғарамыз: **Со (Су) – Зыбан – Сыбан – Чубан – Суан**. Зерттеушілердің «Суан» немесе «Албан» атауларына байланысты көзқарастарын талдаған жазушы Қойшығара Салғараұлы кезінде былай деп жазған еді: «Алб-ан» тау елі, яғни таулықтар; «Суб-ан су елі, яғни су, өзен бойындағы деген мағына береді. Осындағы «алб» «суб» «ан»

²⁷⁰ Қараңыз: Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 2001. – 44-45-б.; Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-кайсаков Большой орды... // Живая старина. – СПб., 1894. – 401-б.

²⁷¹ Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985. – 9-б.

²⁷² Бичурин Н.И. Собрание сведений... – Т.3. – Алматы, 1999. – 32-б.

сөздерінің тым көнелігіне қарап (тіл білімінде ностратикалық теория шығарған ғалым В.М. Иллич-Свитиыч еңбегіне қараңыз) Албан, Суан атауларының Туран, Қазан және осы тәріздес басқа атаулармен терезесі тең байырғы атау екенін білумен бірге, осы атауларды иенушілердің әлімсақтан таулы, өзенді жерлердің тұрғындары екенін де байқауға болады. Міне, біздің жыл санауымыздан да бұрын бар осынау көне атауларды қазақ шежірешісі біздің жыл санауымыздың XV ғасырында қайта тірілтіп, Жарықшақтан туған үш баланың екеуінің есімі етіп беріп жатса, оны кездейсоқтық деп қарауға бола ма? Бұл атаулар халықтың санасында сақталып, жалғасын үзбей келе жатқан тарихи сабақтастықтың куәгері емеспе. Ендеше этностық құрамына еніп, қазақ халқының халық болып қалыптасуына үлес қосқан бүгінгі Албан, Суан тайпаларын қашаннан осы Жетісу жерін мекендеп, өзара «таулықтар», «өзендіктер» болып екіге бөлінген байырғы көне тайпалардың заңды мұрагерлері деп ой түйсек шындыққа қиянат жасай қоймаймыз...»²⁷³. Осы айтылғандарды дәлелдей түсетін тағы бір мәселе, «Субан» этнонимінің бүгінгі қырғыздар құрамындағы Сары бағыш руы құрамында кездесуі дер едік. Бұл туралы кезінде қырғыздың этностық тарихының білгірі С.Н. Абрамзон жазған болатын²⁷⁴. Тегінде Алтай аймағында көшіп жүргенде-ақ суандар Енесай қырғыздарымен тығыз қарым-қатынаста болса керек.

Десек те орта ғасырларда Батыс түркілерінің шығысында, моңғол және қытай тілдес тайпаларға жақын орналасқан суандар жаудың соққысын әрқашан да алғашқылардың бірі болып қабылдады. Сондықтан да басқаларға қарағанда олардың саны қарыштап өсе қойған жоқ. 1889 жылы олардың саны 3632 түтінді құрады және Жаркент уезінде өмір сүріп, Іле өзенінің оңтүстік жағалауын мекендеді²⁷⁵. Салыстырмалы түрде айтар болсақ, суандар Ұлы жүздегі саны аз тайпалардың бірі.

Ал енді айта кетер тағы бір мәселе, Суан тарихи үрдістер тұсында Дулу одағындағы бауырластарынан ажырамай, Батыс Түркі қағанаты аймағында өмірге келген сарыүйсіндер мем-

²⁷³ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – Алматы, 1992. – 216-б.

²⁷⁴ Абрамзон С.Н. К семантике киргизских этнонимов // СЭ. №3. – 1946. – 129-б.

²⁷⁵ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и населения об их численности. – 398-б.

лекеті – Түргеш қағанатындағы дүрбелең оқиғаларға белсене қатысты. Шыңғысхан бастаған монгол жаулауынан кейін де суандар өздерінің ата қонысынан жылжый қойған жоқ.

«Суан» этнонимінің көнелілігіне шежірелік деректерге назар аударғанда да көз жеткізе түсеміз. Ол бойынша Суан Дулатпен және Албанмен бірге туған, ол кейбір деректер бойынша тіптен жас жағынан Дулаттан да үлкен. Суан Бекарыс, Тоқарыс, Абылғазы деген тармақтарға бөлінеді. Бұлардың алғашқы екеуі бәйбішеден тараған деп есептеледі²⁷⁶. Бұл қазіргі шежіре бойынша.

Алайда шежіренің басқа, ертеректегі XVII-XVIII ғасырлардағы үлгісі бойынша «Суанның Бай, Дай деген екі баласы болған. Бай шынымен атына сай өте бай болған да, Байсуан атанған. Дайдан да екі ұл болыпты». Қазбек бек Суан тайпасының шежіресін XVIII ғасырда қалмаққа қарсы соғысқан Суан Бағай батырдың ататек шежіресі бойынша төмендегідей таратады: Байсуаннан Шақай, одан Шақай бөрі, одан Томық, одан Сарық, одан Өрдін, одан Омахан, одан Орынхан, одан Кәрмәк, одан Шор, одан Қолуық, одан Бармақ, одан Момбай, одан Оғанбек, одан Құра, одан Таңғұт, одан Ғауыт, одан Ертөбе, одан Берікбай, одан Балтабай, одан Құрым, одан Шоғыл, одан Мақатай, одан Нау, одан Түбіт, одан Майлы, одан Ақтай, одан Арқалды, одан Нақ, одан Текес, одан Арқас. Арқастың Қанбағыс, Досбағыс, Бекарыстан, Тоқарыстан деген төрт ұлы болған. Бекарыстанның Байтүгей деген ұлының Жылкелдісінің Елшібегінің белбаласы – Бағай батыр»²⁷⁷. XVIII ғасырда өмір сүрген Бағай батыр шежіре мәліметі бойынша Бәйдібек бабаның 36-ұрпағы болып табылады²⁷⁸.

Айта кетер бір мәселе, қазіргі шежірелер Суанның Бай және Дай деген балаларынан тарайтын аталарды естен шығарып алған және сондықтан да Суаннан бірденнен Бекарыс, Тоқарыс, Абылғазы деген аталарды таратады. Шын мәнінде бұл үшеуі Бәйдібектің 31-32-, ал Суанның 33-34-ұрпақтары, яғни бұлар

²⁷⁶ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 76-б.

²⁷⁷ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 112-113-б.

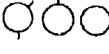
²⁷⁸ Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыяннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 112-113-б.

XVII ғасырдың бел ортасында өмір сүрген болып шығады. Бұл шежірені қуалап, тарих қойнауына барар болсақ, Суанның өзінің тарихи тұлға ретінде қарастырыр болсақ, VIII ғасырда өмір сүргенін анықтай түсеміз. Мұның өзі Суанға ұран болған Байсуанның (Байдың) есімі кем дегенде IX-X ғасырларда-ақ, Суан руына жауынгерлік ұран болғанын байқатады. Бір өкініштісі Суанның екінші баласы Дайдан (Дайсуаннан) шежіре таратылмайды²⁷⁹. Соған қарағанда одан ұрпақ өсіп-өнбей қалған ба дерсің. Суанның шежересіне қарап, мұндағы Таңғұт, Ғауыт, Ертөбе деген кісілердің алды Жетісуды әйгілі Шыңғысханның жаулауының куәгерлері болып, кейінгілері осы монғолдар құрған Шағатай ұлысының алғашқы билеушілерінің қол астында Суан руын басқарған деуге болады. Ал енді Түбіт, Майлы, Ақтай Жетісу жеріне Жәнібек пен Керейдің Арқадан көшіп келгендерінің және олардың бастауларымен алғашқы Қазақ хандығының құрылғандығын бастан өткерген, және дәл осы заманда Суан тайпасының топтаса түсуіне елеулі еңбек сіңірген кісілер деп айта аламыз. Арқалды, Нақ, Текес, Арқас деген тұлғалар едәуір күрделі және қиын заманда өмір сүрді. Бұл қазақ хандарының жиі ауысқан кезеңі болатын. Олардың ішінде билікте едәуір ұзақ болған Ақназар ханның тұсында (1537-1570) қазақтың Үш жүзге бөліну үрдісі басталып, ол XVII ғасырдың алғашқы жартысында, Есім ханның тұсында аяқталды. Суандар бұрынғыша өздерінің Дулат, Албан бауырларымен қол ұстасып, Ұлы жүз құрамында қалды. Бекарыстан, Байтүгей және Жылкелді Есім хан мен оның баласы Жәңгір ханның XVII ғасырдағы осы аймаққа лап қойған алғашқы қалмақ басқыншылығына қарсы күрестеріне қатысты.

Қалмаққа қарсы соғыста Суаннан даңқты батырлар шықты. Нақтырақ айтар болсақ, жылғы Салқам Жәңгір хан басқарған Орбұлақ шайқасына Байтүгейдің баласы Елгінді (Елтынды) батыр қатысып, ерекше ерлік көрсетті. Аралбай батыр да, Ұзын мұрт Ұзақ батыр да осы тайпадан. Жоғарыда аталған Суан Бағай батыр қалмақтың Мұқыры батырын жекпе-жекте өлтірді. Бәлкім, қалмақпен соғыс тоқтап қалмағанда Бағайдың есімі Суандардың рулық ұранына айналар ма еді депте ойлайсың.

²⁷⁹ Нұржекеұлы Б. Суан // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы. 2006. – 65-б.

Тарихы айтарлықтай күрделі Суан тайпасының ежелгі және ортағасырлардағы тағдыры қысқаша баяндағанда міне осындай. Бұл тарихи баян қазақ деген халықтың өткенінің кейбір «жұмбақ» тұстарын тереңірек түсіне түсуге айтарлықтай көмек береді. Сондықтан да оған біз арнайы назар аудардық.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гролековтың мәліметі (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметі (1959 ж.)	Н.Мынжанның мәліметі (1987 ж.)	Х.Арығбаев М.Мұқан В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Суан	3 	4 	5 	6 	7 	8

2.11. Байырғы Керей (керейттер)

Керейлер мен керейттер қазіргі түркі халықтарының біразының этностық құрамында кездесетін ру-тайпа түріндегі бірлестіктер. Олар Ноғай, Қарақалпақ, Қазақ, Қырғыз арасында әлі бар. Сонымен қатар «Керей» атты рулық бірлестік монғолдар құрамында да бар²⁸⁰. Мұның өзі Керей тарихының түп тамыры байырғы замандардан бастау алатындығын байқатады. О баста керейлердің Керей емес, Керейт атауымен тарихқа белгілі болғаны белгілі. Монғол тілдестерде «т» әрпі көптік мағынада қолданылғандықтан «Керейт» Керейлер дегенді білдіреді. Мұның өзі бұл атауды оларға монғол көршілерінің бергендерін аңғартады. Ал енді бұл атау тарих сахнасына қашан шықты дегенге келер болсақ, VIII ғасырдың екінші жартысын атап көрсетер едік. Қолда бар азан-аулақ деректер бізді осылай айтуға итермелейді. Шәкәрімнің айтуынша, қазақтың Орта жүзіне жататын

²⁸⁰Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгі. – Бишкек, 2003. – 105-б.

Керейлер байырғы Керейттердің ұрпағы. «Ашамайлы деген кісінің – Сибанның Қараби деген кісінің екі баласының нәсілі және Қарабидің бір қызын алып, қолында тұрып қалған Абақ деген кісінің нәсілі. Ол Абақтың түбі Сарыүйсін. Оның тұқымы он екі ру Абақ Керей атанып кетті. Сол Сарыүйсін Абақтың он екі баласы – Жантікей, Жәдік, Жастабан, Шұбарайғыр, Шеруші, Ителгі, Итемген, Молқы, Меркіт, Сарбас, Қарақас, Көнсадық»²⁸¹. Бұл айтылғандардың тарихи шындыққа жақын екендігін басқа тарихи деректер де көрсетіп отыр.

XVII ғасырдағы Матай қарттың шежірелік мәліметтері бойынша, Үйсілден Сақал (бұл Түргеш (Сарыүйсін) қағанатына қаған болған адам) одан екі бала – Ақсақал (Абақ), Жансақал (Тарак). Осы егіз туған екі бала тоғыз жасқа келгенде, жаугершілікте жоғалып кеткен. Абақты Керейдің Қарамойын Бақыр деген кісісі өзіне ұл қылып алған. Одан тараған тұқым іргелі ел болып, 12 ата Абақ Керей атанған. Меркіттер осы Абақтың бір тұқымы. Ал енді Абақпен егіз Тарақтан Мерке, Жалайыр туған²⁸². Керейлердің үйсіндік тегі туралы осы мәселені едәуір нақтырақ зерттеген Қ. Зардыхан былай деп нықтап жазған еді: «Керейттің Үйсін тегі туралы болжам тарихтағы жаңалық емес. Бұл туралы кезінде Н. Аристов, Г. Потанин, Г. Грумм-Гржимайло, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлкей Марғұлан еңбектерінде және 1990 жылы Шыңжаңда басылған «Қазақ шежіресінде» жазылған»²⁸³. З. Қиянатұлы керейлердің географиялық жағынан да, рулық таңбалар тұрғысынан да сарыүйсіндерге жақын екендіктерін мақұлдайды. Айға кетер бір маңызды мәселе, керейлердің кезінде сарыүйсіндермен бірге жүргендерін олардың рулық таңбалары да айқындай түседі. 1832 жылы мұны алғаш А. Левшин байқаған болатын. Ол өзінің қазақтардың тарихына қатысты әйгілі еңбегінде Орта жүздегі керейлер мен Кіші жүздегі керейттердің алғашқы рулық таңбаларының крест түрінде бір болғанын байқаған еді²⁸⁴. Керейлерде крест таң-

²⁸¹ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Астана, 2008. – 76-б.

²⁸² Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқияннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. – 63-, 79-б.

²⁸³ Қиянатұлы З. Монғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – Астана, 2001. – 14-б.

²⁸⁴ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – 428-б.

басының қосалқы таңба ретінде ілесіп жүретінін кейіннен М. Тынышбаев, С. Аманжолов, Н. Мыңжан, М. Мұқанов тәрізді қазақ зерттеушілері де жазды. Сонымен қатар осындай крест таңбасының сарыүйсіндерде де кездесетінін алғаш, 1889 жылы М. Гродеков байқаған болатын²⁸⁵. Кейін, 1925 жылы мұны М. Тынышбаев та атап көрсетті²⁸⁶. Бұл таңбалар керейлер мен сарыүйсіндердің жақын екендіктерін ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар олардың ертеректе христиандықты ұстанғандарын да байқатады. Айтпауға болмайтын тағы бір нәрсе, рулық таңбалар Керейдің Сарыүйсіннен шыққанын да дәлелдей түседі. Сарыүйсіннің таңбасы төменгі жағына шағын крест тіркелген төртбұрыш болып келетіні белгілі. Ал керейлер осы төртбұрышты бір сызықпен ортасынан қақ бөлу (Абақ) арқылы өздерінің сарыүйсіндерден бөлініп шыққандарын көрсетіп отыр. Ал енді Сарыүйсін деп жүргендеріміздің екінші жанама аты Түргеш екені және белгілі. Жетісудағы Түргеш қағанатында осы сарыүйсіндер билікте болды. Олардың мұнда шығыстан дулулар одағымен келіп, ежелгі сақтарды ығыстырып қоныстанғандары, онан соң алғаш Батыс Түркі қағанаты құрамында болып, кейіннен Түргеш қағанатында билеуші тайпаға айналғанын білеміз.

Керейлердің арғы бабаларының осы Түргеш (Сарыүйсін) қағанатымен байланысты болғандарын Н. Мыңжан келтірген деректер дәлелдей түседі. Ол осыған байланысты былай деп жазған еді: «XIX ғасырда Алтай аймағындағы Керей тайпасынан шыққан шежіреші Мәми Керей ұлысының арғы тегін мынадай сегіз тайпадан таратады: шеп, сеп, байлау, қойлау, елдей, күлдей, изен, жусан. Осы Мәми айтқан тайпалардың аты VII-VIII ғасырлардағы Жұңғо жылнамаларында да бар, олардың көбі қазіргі Жоңғарияны мекендеген Телі тайпаларының қатарында аталады»²⁸⁷. Осы деректерде аталған тайпалардың кейбіреуінің VI ғасырда Батыс түркі қағанаты құрамындағы Бес түркі Дулудың белді тайпалары болғанын байқау қиын емес. Мысалы, Қойлау (Ителі) тайпасы Күліг чордың бастауымен дулулардың

²⁸⁵ Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. – Т. 1. Юридический быт. – Ташкент, 1889. – Приложение №1. – 1-8-б.

²⁸⁶ Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993. – 106-108-б.

²⁸⁷ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 158-б.

тайпалық бірлестігіндегі екінші ірі ұлысты құраса, ал кейінгі Керей шежіресінде аты сақталған Чимойын Лұй чордың бастауымен осында үшінші ірі ұлысты құраған. Ал керейлерге туыстас ыстылардың сол тұстағы бабалары шытылар Тон чордың бастауымен дулулардың төртінші ұлысын құраған. Бұл екі тайпаның жақындығын шежірелік деректерден де аңғара аламыз. Шежіре бойынша керейттерде Бозаншар биден (Ақсақалдан) Ойық пен Тілік таратылса, ал Ыстының Жауатарынан да Ойық пен Тілік таратылады²⁸⁸. Мұндай екі тайпа арасындағы рулық байланыстар, әрине, тегін емес және олардың бастауы VI-VIII ғасырлардағы Батыс Түркі қағанаты мен Түргеш (Сарыүйсін) қағанатына алып барады. Айта кетер бір нәрсе, сарыүйсіндер (түргештер) Батыс Түркі қағанатына қараған Дулу одағындағы ең мәртебелі, жетекші ұлыс еді. Оны бұрын Түргеш-Алаш чор ұлысы деп атайтын. Бұл елдің сарыүйсіндер (түргештер) билеген тұста сарытүргештерге (сарыүйсіндерге) және қаратүргештерге (аздар бастаған дулуларға) бөлінгендері және белгілі.

Өздері дулулар одағында болып, VIII ғасыр басында шығысқа бөліне көшкен керейлердің де осы «қаралардан» шыққандары белгілі. Әбілғазы сондықтан да «Керейт» деген сөздің «қара қойлы» («черный баран») деген мағынаны білдіретінін атап көрсетеді²⁸⁹. Ежелгі дулулардың тікелей мұрагері кейінгі қазақтың Дулат тайпасының шежіресінде осы тайпаның ірі төрт атасының бірі Сиқымнан Аққойлы және Қарақойлы деген екі ата тарайды. Қазақтың белгілі этнографы Х. Арғынбаев осыған байланысты: «Түрікмендердегі Аққойлы, Қарақойлы рулары осы Дулаттан барса керек» деген қисынды қорытынды жасайды²⁹⁰. Мұның өзі керейлердің бабаларының да Дулу бірлестігінде болғандарын дәлелдей түседі. Айта кеткен жөн, Қара түргештерден «қара» атауын қабылдағандар жалғыз Керей ғана емес. Сыр бойындағы және Жетісудағы қанлыларда да Қарақанлы және Сарықанлы

²⁸⁸ Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. – Ташкент, 1994. – 99-б.

²⁸⁹ Абуль-Газиз-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. – М.-Т.-Б., 1996. – 35-б.

²⁹⁰ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі қақында. – Алматы, 2000. – 116-б.

рулары кездесетіні осының дәлелі²⁹¹. Айтпауға болмайтын тағы бір мәселе, осы қаңлыларға керейлердің жақындығы туралы мәселе. Белгілі зерттеуші А. Қадырбаев көне қытайдың «Мэнуэр-шицзи» дерегінен мынадай үзінді келтіреді: «кереиттер қаңлылардың бабалары болатын. Батыстағылар Қаңлы, шығыстағылар Кереит деп аталды»²⁹². Бұл жерде әңгіме, әрине, біршама бұрмаланған. Өйткені «Керейт» атауынан «Қаңлы» атауы әлдеқайда бұрын шыққан. Дегенмен де, бұл екі тайпаның этностық тұрғыдан жақын екендіктері даусыз болса керек деген ойдамыз. Оның үстіне Өтүкендегі Қаңғай таулы аймақтарын мекендеген қаңлылардың байырғы бабаларының мекендерінде Телек тайпалар одағына кіретін керейттердің жаңа рулық бірлес тіктері қалыптас а бастады. Зерттеуші З. Қиянатұлы қытай тарихшысы Сайшаалдың пікіріне сүйеніп, ханзулар керейттердің қаңлыларға жақындығын көрсету үшін оларды «Хэнли» деп атағанын ескерте кетеді²⁹³. Бірақ бұл пікірлер керейлердің бабалары ежелгі Үйсін бірлестігінен бастау алады деген көзқарасты теріске шығарады деп ойламаймыз. Керісінше, байырғы қаңлылардың әрқашан да ертедегі Үйсін ру-тайпаларына әрқашан да жақын, көрші орналасқандары және бірге көшіп-қонып жүргендері тарихи деректерден жақсы белгілі.

Осы айтылғандар керейлердің о бастан-ақ түркі тілдес болғандарын анық дәлелдеп береді. Солай бола тұрса да осы мәселеде зерттеушілер көзқарастарының бұл мәселеде екіге жарылатынын айтпауға болмас.

Біздің ойымызша, Керей руларының Дулу одағынан бөлініп шығысқа Жоңғарияға көшіп кетулері VII ғасыр басында алғашқы Түркі қағандығынан бөлінген Батыс Түркі қағанатында кейбір тайпалардың Он оқ, яғни ең басты он тайпа дәрежесіне енгізілмеуі себеп болса керек. Олардың жағдайы жаңа жерде де жақсы бола қойған жоқ. Енді оларға Шығыс Түркі қағандары тізе батыра бастады. Сондықтан да «VII ғасырдың басында

²⁹¹ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі қақанда. – Алматы, 2000. – 138-139-б.

²⁹² Қадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалайров, найманов и керентов. – Алматы, 1993. – 59-б.

²⁹³ Қиянатұлы З. Монғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасырлар. – Астана, 2001. - 13-б.

Жоңғариядағы шеп, сеп, байлау, қойлау тағы басқа тайпалар Шығыс Түркі қағандығының үстемдігіне қарсы көтеріліс жасап, 607 жылы шеп тайпасының бастығы Керін Еркінді хан көтеріп, «Изен Бағақаған» деп атаған. Оның хан ордасы Танхан тауында (қазіргі Боғда тауында) болған. Ол Жоңғариядағы тайпаларды бастап соғысып, түркінің Чоро қағанын жеңіп, Құмыл, Қарашары қатарлы жерлерді бағындырған. Осы Керіннің баласы Хылей қаған атанған. «Таң патшалығының көне тарихында» Хылейдің әкесі Кер (гер) Сүй дәуірінде «мықты тегін» атағын алған еді дейді. «Кер» деген бұл сөз хандар руының аты. Демек, «Керей» этнонимі жоғарыдағы тайпалардың алғашқы тайпалық одағының көсемі Керін яки Хылей (Керей) хандарының атынан шыққан болуы мүмкін. Өйткені қазақ шежіресінің, Рашид-ад-диннің және Жұңғо жылнамаларының деректері арасында осындай сәйкестік бар»²⁹⁴. Тіптен осылай болғанның өзінде де «Керей» этнонимінің «Қара» деген мағынаны білдіретінін ешкім теріске шығара алмас. Олай болса жоғарыдағы Керін басқарған ұлысты жанама түрде Қара ұлысы деп те атауға болады.

Ғалымдардың күні бүгінге дейін басын қатырып келген тағы бір мәселе, «керейлер монғол тілдес болған ба, жоқ әлде түркі тілдес пе?» деген сауалға жауап іздеу. Айта кеткен жөн, оларды түркі тілдестерге жатқызатындар арасында Рашид-ад-дин, Әбілғазы, Н.А. Аристов, Х. Ховорс, Н. Потанин, М. Тынышбаев, Ә. Марғұлан, С. Аманжолов, М. Мұқанов, С. Козин тәрізді кісілер бар болса, ал оларды монғол тілдестер деп ойлайтындар арасында В.В. Бартольд, Б. Владимирцев, С. Киселев, Н. Поппе, Г. Санжеев, В. Трепавлов тәрізді ғалымдар бар. Егер андап қарар болсақ алғашқы топты құраушыларды, негізінен, ежелгі түркілердің және кейінгі қазақтардың дәстүрлі деректерінен, рулық шежірелерінен біршама немесе жақсы хабардар зертеушілер құрайтынын байқай аламыз. Ал екінші топтағылар, керісінше, дәстүрлі деректерден алшақ тұрғандар болып табылады. Осының өзінен-ақ өмір шындығы кімге жақын екендігін аңғарта түседі. IX-X ғасырларда Жалайыр, Меркіт, Керейт, Қоңырат, Уақ, Найман тайпаларының арғы бабалары тұңғыс-манчжур тілдес тайпалармен, яғни кейінгі монғолдардың бабаларымен

²⁹⁴ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 158-б.

көршілес, аралас өмір сүріп, тіптен қойындасып жатты. Монғолдардың да, түркілердің де өздерінің ата-бабаларының шығу тегін Ергенеконды мекендеген тайпалардан шығаратындары сондықтан. Осыны түсіне алмаған зерттеушілердің осы кезге дейін түркі тілдес тайпаларды монғол тілдестер деп сипаттамақ болған әрекеттері ғылымда ешқандай нақты нәтиже бере қойған жоқ. Оның үстіне IX-X ғасырларда халықтың емес, рулық бірлестіктің атауы ретінде ғана қолданылған «монғол» этнонимін қайта жаңғыртып, оны халықтық этнонимге айналдырған шын мәнінде Темучин (Шыңғысхан) болды. Мұны академик В.В. Бартольдтың өзі де мойындап: «...Темучин объявил себя преемником монгольских каганов, восстановил название рода *монгол* и принял ханский титул» деп жазады²⁹⁵. Шыңғыс төңірегіне алғаш топтасқан рулардың оған дейін шын мәнінде Шибей татарлары деген атаумен белгілі болғаны белгілі. Ал енді Есуй татарлары, Отыз татарлар, Тоғыз татарлар деген тайпалық бірлестіктер құрамында түркі тілдес тайпалардың біразының жүргені де мәлім. Осындай себептер кейбір зерттеушілерді керейттерді монғол тілдестерге жатқызатын қате көзқарастарға ұрындырды.

Керейттердің Тұңғыс-манчжур тайпаларымен о баста көрші, тіптен кейде аралас тұруға мәжбүр болғандарын Рашид-аддиннің мәліметтерінен де аңғара аламыз. Ол керейттердің жайлау-қыстауларының Онон, Керулен, Бұрхан-Халдун, Қалайыр, Селенга, Баргуджин-Токум тәрізді өзендер мен көлдер бойларында орналасқандарын атап көрсетеді²⁹⁶. Бұл жерлерде монғол тілдестер де көшіп-қонып жүрді ғой. Егер керейттер о бастан-ақ монғол тілдес болған болса онда олар осындай ахуалда бірденнен-ақ монғолдарға айналып кетулері керек еді. Алайда олай бола қоймады. Оның себебі керейттер түркі тілдестер ұрпақтары болатын.

Аталған өңірлерден керейттер Шыңғысхан жаулауының алдындағы кезеңдерде де көп жылжи қойған жоқ. Моңғол тарихын жақсы білетін З. Қинаятұлының айтуынша XI-XII ғасырларда Тола, Селенге өзендерінен оңтүстіктегі Моңғол шөліне дейінгі

²⁹⁵Бартольд В.В. Образование империи Чингиз-хана // Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002. – 557-6.

²⁹⁶Рашид-ад-Дин. Сборник летописей в трех томах. Т.1. – М.-Л., 1952. – 74-6.

аймақтарда көшіп жүрді. Олар батысында наймандармен, Солтүстігінде меркіттермен, оңтүстігінде ежелгі моңғолдармен, шығысында Таңғұттың Ся мемлекетімен шектесіп жатты²⁹⁷. Ия, сандаған ғасырлар бойы моңғол тілдестермен қоян-қолтық араласып, көрші, құда-жекжат болса да керейттер моңғол бола алмады. Бола алмайтын да еді. Өйткені олар тек монғолдармен ғана көрші болып қойған жоқ, олардың батыстағы және солтүстіктегі көршілері түркі тілдестер болатын. Осындайда керейттер кім боламыз деп бас қатырмай, аталған екі тілдеде жақсы сөйлей тұрса да, бәрібір ататегінен айнамай, түркі тайпасы болып қалды.

Керейлер тарихындағы тағы бір елеулі мәселе – Қазақ халқы құрамындағы керейлер мен керейттердің арақатынасына байланысты әртүрлі көзқарастардың орын алулары дер едік. Бұл екеуін бір тайпа ретінде қарастыратын ғалымдар арасында Н.А. Аристов, В.В. Бартольд, М. Тынышбаев, Р.Г. Кузеев, М. Мұқанов бар. Сонымен қатар оларды екі бөлек тайпа ретінде қарастыратын ғалымдар да бар екендігін айта кеткен жөн. Олардың қатарына мысал үшін Х. Ховорс, Г. Грумм-Гржимайло жатады. Шындығына көшсек, «Керей» этнонимімен «Керейт» этнонимінің арасында елеулі алшақтық жоқ. Соңғысына жалғанған «Т» жұрнағы көптік белгіні білдіретіндіктен, «Керейт» атауы «Керей» дегенді аңғартады. Осының өзі-ақ керейлер мен керейттердің тарихи тамырларының ортақ екендігін аңғартады. Мұндайда «олай болса бұлар неге және қашан бөлінген?» деген занды сауал туындайды. Бұған жауап іздестіруде де зерттеушілердің пікірлері алшақ кетеді. Олардың арасында Керейт этнонимін III – IV ғасырлардан белгілі деп көрсетіп жүргендер де бар. Алайда жазбаша деректер бұл этнонимнің IX ғасырдың басына дейін тарихқа белгілі бола қоймағанын байқатады. Осыған байланысты керейттердің батысқа қоныс аударуларын X-XIII ғасырлармен байланыстыра қарастыру қажеттігі туындайды. Бұл кезеңде екі түрлі үлкен тарихи оқиғалардың – монғол тілдес қидандар мен монғолдардың өздерінің түркі халықтары мекендейтін аймақтарға баса-көктеп кіргендері белгілі. Бұлардың алғашқысы керейттерді қуғындай қойған жоқ, өйткені бұл тұста

²⁹⁷ Қиянатұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасырлар. – Астана, 2001. – 12-б.

керейттерде қидандарға елеулі қарсылық көрсете алатындай іргелі мемлекет қалыптаса қойған жоқ еді. Оның үстіне қидандар Жетісуды басып алумен шектелді. Егер керейттер Қидан жаулауы кезінде екіге бөлініп кеткен болса, онда олар Шыңғысханға қарсы тұра алатындай мықты хандық құра алмас еді. Осы айтылғандар, Қазақстанның батысындағы, Арал теңізі бойындағы керейттер Шыңғысханның керейлерге жасаған 1203 жылғы жорығынан кейін батысқа бөлініп көшкендер деп жүргендердің пікірінің шындыққа жақын келетінін байқатады.

№	Ру-тайпалар аттары	А.Левиннің мәліметтері (1832 ж.)	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	И.Добросмысловтың мәліметтері (1895 ж.)	М.Тынышасевтың мәліметтері	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мыңжанның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Аргынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша
1	2	3	7	8	9	10	11	12	17
	Керей	+	⊞	⊞	Х), +	⊞ +	⊞ + Х	+	⊞ + Х

2.12. Ежелгі Шато түркілері немесе Уақ бабалары

Қазақты құраған белгілі арыстардың бірі – Уақ тайпасы. Солай бола тұрса да өткен тарихы туралы тарихи деректер аса аз кездесетін тайпа да осы Уақ. Сондықтан да болар, осы уақытқа дейін оның тарихына қалам тартқан зерттеушілердің қол жеткізген жетістіктері шамалы. Осыны ескерген тарихшы З. Қинаятұлы «бүгінгі буын тарихшылары біздер үшін Уақты зерттеу төңірегінде жаңа жол, соны бағыт іздестіруге тура келеді. Меніңше, тарихта мұндай із шалуға жетелейтін бір күнгірт сұрлеу бар. Ол Әлкей Марғұлан мен Нығмет Мыңжанның ІХ-ХІІІ ғасырларда Шығыс Моңғол құмын мекен еткен

Онгуттарды «Уактар» деп атауы», – деген еді²⁹⁸. Тарихи деректерді қуалап отырсақ, тарих тереңінде кейінгі қазақ уақтарының бабалары ежелгі онқұттардан (онгуттардан) бастау алулары әбден мүмкін екенін байқаймыз. Алайда, Онқұт немесе Онғыт атауының тарихи тамырларының да тым тереңде жатқанын ескермеуге болмайды.

Мәселенің ақиқатына көз жеткізу үшін алғаш, әрине, ежелгі қытай жылнамаларына жүгінеміз. Онда Мұқыра атты қытайлықтарға 277 жылы тұтқын болған кісі туралы айтылады. Оның ұлы Қалған Нөнелер елін негіздеді және Дештіқұмның оңтүстігінде қыстап, солтүстігінде мекендеді. Бұл елді Қалған өлген соң оның баласы Танағұй, онан соң оның ұлы Бати, онан соң оның баласы Дасуған биледі. «Дасуған өлгеннен кейін оның елі екіге бөлінді де, үлкен ұлы Пиқыбат әке мұрагері болып, шығыс жақты сұрады; екінші ұлы Оңғыт өз алдына батыс жақты биледі». Қытайлық Уй патшалығы 386-395 жылдары Нөнелер еліне жорық жасады, және оның барысында «жорықшылар Оңғыт баласы Қатағанды және сол Қатағанның аға-бауырлары Көгіш, Залын, Құкриларды, сондай-ақ басқа да жеке-жеке жұрағаты болып жүздеген адамды қолға түсіріп, оларды әкеп ұлыс-ұлысқа үлестірді». Батысқа қашпақ болған әрекеті сәтсіздікке ұшыраған Онғытта амалсыздан қытайлықтардың билігін мойындауға мәжбүр болды²⁹⁹. Бұл деректерден біз Онқұт атты тарихи тұлғаның Қатаған атты тарихи тұлғамен туыстас болғанын айқын байқаймыз. **Айтуға тура келетін нәрсе, осы екі кісі кейіннен Онқұт және Қатаған аталған екі тайпалы елдің негізін салған тәрізді.** Онқұттардан Уақ, бәлкім керейлерді құраған т.б. кейбір рулар бөлініп шықса, ал Қатаған атты тарихи тұлға кейініректе қазаққа ғана емес, Орта Азиядағы түркі тайпаларына шашырап кеткен Қатаған ру-тайпалық бірлестіктерінің негізін қалады деген ойдамыз.

Алайда мынаны да ескермеуге болмайды: Онғұт руы III ғасыр соңында Қытай қорғанынан ішкері өтіп қоныстанған 19 ғұн аталарының біріне жататын теріскей Тиек ұлыстары

²⁹⁸ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасырлар. – Астана, 2001. – 179-б.

²⁹⁹ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері. – Алматы, 2006. – 91-б.

қатарында аталады³⁰⁰. Тегінде кейініректе шығысқа, қытай шек-арасына жылжыған Уақтың бабалары болып саналатын Түркі Шато, осы ғұндардан тараған онқұттар ұрпақтарына барып қосылған деуге негіз бар. Айта кетер тағы бір мәселе, тарихшылар арасында Онқұт этнонимінің өзінің шығуына байланысты әртүрлі көзқарастар бар. Мысалы, тарихшы З. Қинаятұлы бұл сөздің «Онгон мекенін қорғаушылар» деген мағынаны білдіретінін айтады³⁰¹.

Әбілғазыда бұл басқашалау түсіндіріледі: қытайлар Ұлы Қытай «қорғанын «унгу» деп атап, ал қабырғаны қорғайтындарды «унгут» деген»³⁰². Әбілғазының айтуынша бұл «унгуттар» түркі руларынан құралған және оларға қорған қақпасын күзеткендері үшін қытайлықтар керек-жарақтарын беріп тұрған. Г.Е. Грумм-Гржимайлоның ойынша онқұттар аса жауынгер Шато түркілерінің ұрпағы болса, ал Л. Гумилов оларды «ғұндардың ең соңғы жұрнағы» ретінде қабылдайды. Алайда Л. Гумилов та Шато түркілерінің ғұндардан шыққандарын мойындайды. «Онқұттар, – деп жазады ол, – Иншань тауларында қытай қамалын қуалай тұратын да, Маньчжур императорларының Кинь (Цзинь) әулетіне шекарадағы күзетшілер ретінде қызмет ететін. өзге де көптеген көшпелі тайпалар секілді, онқұттар да қытай цивилизациясының материалдық игіліктерін ықыласпен қабылдайды да, қытайдың рухани мәдениеті мен идеологиясынан үзілді-кесілді бас тартады. Сол себепті де олар несториан дінінің адал да қызу қолдаушысы болып шығады»³⁰³. Бұл жерде ескерте кетер бір мәселе, онқұттардың несториан дінін қабылдаулары XI ғасырдың басына жатады. Онқұттардың арғы тегін анықтап алмайынша олардың кейінгі уақтардың тарихи тамыры болып табылатынына көз жеткізу қиын. Сондықтан да бұл мәселе аса маңызды.

Осы орайда айта кетер бір мәселе, В. Бартольд, Л. Гумилев тәрізді кәсіби зерттеушілер түркі шатоларды онқұттардың бабалары деп санайды. Алғашқысының ойынша бұлар батыс

³⁰⁰ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері. – Алматы, 2006. – 8-б.

³⁰¹ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасырлар. – Астана, 2001. – 181-б.

³⁰² Абуль-Газли-Багадур-хан. Родословное древо порков. – Ташкент, 1996. – 36-б.

³⁰³ Гумилов Л.Н. Қиял патшалығын іздеу: «Пирадар Иоанның мемлекеті» туралы аңыз. – Алматы, 1991. – 111-б.

түркілері Шөлден шыққан. Қытайлар мұны Чуюе деп жазады. Ал қытайшадан аударғанда Шато «құмды шөл» деген мағынаны білдіреді. Сонымен Шато түркілері батыстағы чуюелерден шыққан болып шығады. VII ғасырда Шато Баркөл (Барыскөл) маңын мекен еткен. Алайда мұнда бейбіт өмір сүру тибеттіктердің жойқын шабуылдарына байланысты мүмкін болмады. Осыған байланысты олар батысқа таман ойысып, 712 жылдан бастап Бешбалық маңын мекен етті. 808 жылы осы жерден оларды тағы да тибеттіктер қуып шығып, енді олар қытайлар мекендейтін аймаққа қоныс аударуға мәжбүр болды. Жаугершілікпен өмірлерін өткізген олардың өздері де жауынгер болып алды. Сондықтан да қытайлықтар оларды әскери мақсатқа пайдаланды. Мысалы, Қытайдағы Хуан Чаоның көтерілісін басып-жаныштауда олар белсенділік көрсетті. X ғасырда түркі-шатолар Хэнань провинциясында бірін-бірі жеделдете ауыстырған үш бірдей династияны негіздеді (923-936 жылдардағы Кейінгі Тан, 936-947 жылдардағы Кейінгі Цзинь, 947-951 жылдардағы Кейінгі Хань). Айта кетер бір нәрсе, түркі шатоларды мұсылман деректері Тоғыз оғызға жатқызады³⁰⁴.

Жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды, Батыс түркінің Чуюе немесе Чулық тайпасына жататын, кейінірек Ұлы Қытай қорған бойын жағалай көшіп жүрген онқұттар бірлестігіне кірген Уақтың байырғы бабалары тарих тәлкегімен амалсыздан шығысқа қоныс аударып, кейінгі Монғолияның оңтүстігіндегі қытаймен шекаралық аймақтан орын тебуге мәжбүр болған. Осыған байланысты оларды Рашид-ад-диннің өзі де моңғол деп айта алмай, оларды «моңғолдарға да, ұйғырларға да жатпайтын», «мифтік Оғызхан бабадан шыққан, моңғолдарға ұқсайтын далалық тайпалардан» деп көрсетуге мәжбүр болған еді³⁰⁵. Айта кеткен жөн, мұндай этностық шығу тегі белгісіздер қатарына Рашид-ад-дин онқұттармен бірге кейінгі қазақты құраған керейттерді, наймандарды да жатқызған болатын³⁰⁶. Әрине, ол кезде Рашид-ад-диннің қолында бұл тайпалардың ежелгі түркілерге жататындықтарын бұлтартпай дәлелдерліктей деректер болған жоқ. Сондықтан да ол үзілді-кесілді пікірге бара алмады.

³⁰⁴ Бартольд В.В. Тюрки (историко-этнографический обзор) // Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002. – 580-581-б.

³⁰⁵ Рашид-эд-дин. Сборник летописей. Пер.И.Н.Березина. – СПб., 1858. – 70-,7-8-,129-б.

³⁰⁶ Рашид-эд-дин. Сборник летописей. Пер.И.Н.Березина. – СПб., 1858. – 70-,78-б.

Бүгінде ғана бұл тайпалық бірлестіктердің кейінгі орта ғасырлардағы Алаш қауымдастығы құрамын толықтырғандары айқындалып отырғанда, олардың түркілік тегіне күмәнданудан арылуға тура келетінін айта кетуді жөн санаймыз. Пікірімізді Л. Гумилевке сүйене отырып дәлелдеуге мүмкіндік бар. Өйткені Л. Гумилев Рашид-ад-дин тәрізді күмәнді ой тастамай, бұл мәселеде әлдеқайда нақты айта алады. Ол біз онқұттардың арғы бабалары деп отырған батыстағы Чуюе (Алты Чу) тайпаларынан VII ғасырдың орта шенінде шатолардың бөлініп шыққандарын және қытай жылнамаларында олар түркілердің батыстағы көршілері ретінде көрсетілгендерін атап көрсетеді³⁰⁷. Бұл шындығында да осылай.

Ал енді арғы бабалары Жетісу аймағында өмір сүрген түркі тілдес онқұттардың бабалары неге шығысқа жылжи бастаған дегенге келер болсақ, мынаны айтуға тиіспіз: Ышбара қаған 633 жылы Жетісудағы Он оқ елін құрудың әкімшілік реформасын қолға алған кезде мықты тайпалар көсемдерін өзіне шақырып, оларға бір-бірден садақ жебелерін, барлығы он жебе таратты. Кейіннен Түргеш қағанаты аталған бұл мемлекет әкімшілік басқару тұрғысынан «Он оқ елі» деп те аталатын болды. Қағанның қалауымен оқ, яғни жебе алып билікке қол жеткізгендер арасында қарлықтар, яғмалар, қыпшақтар, басмылдар, сондай-ақ ежелгі хұндардың мұрагерлері Чуюе, Чуми және Шато тайпалары жоқ еді. Әсіресе соңғылар Ышбараның бұл шешіміне қатты наразы болды. Өйткені оларға туыстас Чумуген және Чубан тайпалары билікке қол жеткізіп, қағаннан жебелер алды. Осыдан соң бұлар шығыстағы Баркөлдiң айналасындағы Шато даласына қоныс аударып, қытайлықтармен келіссөз жүргізе бастады. Осы кезден бастап бұрын Чуюе атанған түркілер енді Шато түркілер деген атауға ие болды. Дегенмен де, олардың түпкі мақсаты Жетісудағы билікті тартып алу еді. Алайда өзара билікке таласқан қытайдағы Суй және Тан әулеттері бұларға дер кезінде қолдау көрсете алған жоқ³⁰⁸.

711 жылдың соңына қарай тибеттіктер Батысқа жойқын жорықты бастаған кезде олардан қашқан Шато тайпасы өзінің

³⁰⁷ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.,1993. – 341-342-б.

³⁰⁸ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.,1993. – 213-214-б.

Баркөл көлі айналасындағы мекендерін тастап, Жоңғариядағы Бэйтинді қорғап тұрған Қытай императорының қол астына келіп паналады³⁰⁹. 790 жылы Шато бәрібір Тибетке бағынуға мәжбүр болды. Алайда этностық тұрғыдан мүлде басқа, діни тұрғыдан манихей түркілеріне тіптен жат Будданы ұстанатын тибеттіктермен Шато түркілерінің жақындасулары Л. Гумилевтің сөзімен айтқанда «идеологиялық» тұрғыдан мүлде мүмкін емес еді. Сондықтан да Шато 808 жылы Тибетке қарсы ашық көтеріліске шығып, Қытайдың қол астына өтіп кетті³¹⁰. 821 жылы Тибет пен Қытайдың арасында достық келісім шартының жасалуы³¹¹ және 840 жылы қырғыздардың Қытайдың ата жауы – ұйғырларды талқандауы Шато түркілерінің қытаймен шекарадағы аймақтағы өмірлерін жеңілдетте түсті. Енді олар ешкімге жалтақтамай, қытайлықтардың ықпалында ғана өмір сүре бастады. Біздің ойымызша, шатолардың Онқұт атанатындары да осы тұс. Тегінде жоғарыда атап көрсеткеніміздей, ғұндардың қалдығы ретінде III ғасырда-ақ Қытай қорғаны маңында өмір сүрген теріскей Тиектен шыққан Онқұт атасы батыстан келген Шато түркілерін өздеріне қосып алып, олардың да Онқұт аталуларына ықпал еткен тәрізді. Қытайлықтардың тибеттерден қашып келген Шато түркілерін IX ғасырдан бастап татарлар, ал шығыстағы қидандар болса оларды Цзубу деп атағандары да белгілі. Шато түркілері, яғни онқұттар Ақ татар атанды. Осыған байланысты Л. Гумилев былай деп жазады: «Гоби шөлінің түскейінде, қытай қамалын бойлай қонған көшпелілер ақ татарлар деп аталатын. Олардың басым көпшілігі түркі тілді онқұттар (Шато ұрпақтары) болатын. Өз билеушілері – қидандардан, көршілері – қытайлардан айырылып қалған дербестігінің есесіне, осынау көшпелілер аздап цивилизация элементтерін игереді. Олар жібектен киім киіп, кәрлен және күміс аяқ-табақтан ауқаттанатын, қытайша сауатын ашып, Конфуций философиясын оқып үйренген, билік мұра болып берілетін көсемдері болған»³¹².

³⁰⁹Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.,1993. – 301-б.

³¹⁰Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.,1993. – 454-455-б.

³¹¹Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.,1993. – 416-417-б.

³¹²Гумилов Л.Н. Қиял патшалығын іздеу: «Пирадар Иоанның мемлекеті» туралы аңыз. – Алматы,1991. – 109-б.

X ғасырда қидандардың оңтүстік батысында шатолардың мемлекеті дүниеге келді. Екі күшті мемлекеттің – қидандардың және Тан, онан соң Сун әулеттері билеген қуатты қытай мемлекетінің арасында тұрып, өздерін өздері сақтап қалудың бірден-бір дұрыс жолы жеке мемлекет құру екендігін Шато түркілері дұрыс түсінді. Алайда XI ғасырдың алғашқы онжылдығында ақ татарлар мекендейтін көшпелілер (бұлардың қатарында Шато да бар) даласы шығыстағы манчжур тілдес қидандардың Ляо мемлекетінен азап шекті. Қидандар әбден күшейіп алған соң Керейт бабалары құрамына кіретін Қара татарларға да, сондай-ақ, Орхон бойындағы Тоғыз оғыздарға да үстемдік жасап, оларды өздеріне салық төлеттіріп қойды.

Тілдері басқа болғанымен де көшпелі қидандар Түркі шатолардың, яғни онқұттардың шығыстағы ең жақын орналасқан көршілері еді. Сондықтан да, біздің ойымызша, қидандар өздерінің тілдеріне қосымша түркі тілінде де жақсы сөйлесе алды. Олардың кейіннен батыстағы Жетісуға жылжыған бөліктері сондықтан да ондағы түркілерге сіңісіп кете алды. Қидандардан солтүстік шығыста Өмір (Амур) және Сунғари өзендерінен оңтүстікке қарайғы алқапта олардың ата жаулары чжурчжендер орналасқан еді. Бұлар XI ғасыр соңында және XII ғасырдың алғашқы ширегінде әбден күшейіп алып, қидандарға да, олардың оңтүстіктегі көршілері қытайларға да тыныштық бермейтін болды. Ақырында осы нючжиліктердің (чжурчжендердің) үздіксіз шабуылынан 1125 жылы қидандардың қуатты Ляо мемлекеті құлады.

Осының алдында ғана төніп келе жатқан қатерлі қауіпті алдын ала сезінген Қидан ханзадасы Елюй Даши бастаған адаған қидандар батысқа қашып кетті. «Ол «Қараөзенді» (Харамурэнді) көктей өтіп, онқұттар арасына барып шығады, олар бұған 400 ат, 20 түйе, мың қой тарту-таралғы береді. Бұл шөлді басып өтуге қажет, болмашы ғана қорек еді. Әрбір сарбаз өзінің ереуіл атынан басқа, бір жүк көлігін және қосар ат алады. Соғыс жабдықтары мен отынды түйелерге артуға болады, ал иен далада қой атаулы – жылжымалы ауқат қоры ғой. Онқұттардың көмегі арқасында, Елюй Даши суыт жүріп отырып, Гобиді үш тәулікте басып өтеді де, Қидан империясының батыстағы ең шеткі пункті Хотунь бекінісіне жетеді. Айрықша маңызы

болғандықтан да, бұл бекіністің 20 мың әскері бар болатын, бекініс ләм демей, Елюй Дашиге бағынады»³¹³. Күшейіп алып, мұнан әрі Жетісу өңіріне аяқ басқан және сонда қидандардың қарақытайлар мемлекетін құрған Елюй Дашидің осылай нығаяуына онғұттар тікелей көмек көрсеткен еді.

Алайда Ұлы даладағы көшпелілерге, оның ішінде кейінгі уақтардың байырғы бабалары онқұттар да бар, қидандарды тықсырған чжурчжендер де үстемдік жасап тұра алмады. Қытайдағы Сун империясына қарсы үздіксіз күрес чжурчжендердің қолын байлады. Олар 1135 жылдан бастап ғана көшпелілерге қарсы белсенді жорыққа аттана алды. Алайда бұл кезде тарих сахнасына шыққан моңғолдар көшпелілердің күресін басқарып, 1147 жылы чжурчжендерді біржолата талқандады. Осы кезден бастап Ұлы даладағы көшпенділер, олардың арасында онқұттар да бар, солтүстіктегі көршілері моңғолдардың саяси қуатты күшке айналғанын айқын сезіне бастады³¹⁴.

Онқұттар, көршілері қидандар тәрізді о бастан-ақ, өздеріне дәстүр-салттары жақын моңғолдардың билігін мойындауға бейім тұрды. Бұл 1202 жылы Шыңғысхан Ақ татарларды талқандаған соң нақты іске аса бастады³¹⁵. Дегенмен де, онғұттар түркі тілдес болғандықтан о бастан-ақ наймандар мен керейттерге жақын еді. Осыны пайдаланған Найманның Таян ханы Көксау Сабрақ батырдың тоқтау салғанына қарамай, онғұттардың билеушісі Алақұсқа өзінің Торбытас деген елшісін аттандырып, төмендегіше қолқа салды: «Күншығыстағы аздаған моңғолдар қыр көрсетуде. Сен оң қол болып аттан. Мен бұл жерден селбесіп, екеуіміз сол аз моңғолдың қорамсағын тартып алайық». Бұл ұсыныстан ашықтан-ашық бас тартып, жатқан жыланың құйрығын басудың аса қауіптілігін жақсы түсіне білген онқұттардың басшысы аң аулап жүрген Шыңғысханға өзінің Иоқұнан деген елшісін жұмсап, оны алдын ала сақтандырып: «Жауға қорамсағыңды алғызбағайсың», – деді³¹⁶.

³¹³ Гумилов Л.Н. Қиял патшалығын іздеу: «Пирадар Иоанның мемлекеті» туралы аңыз. – Алматы, 1991. – 125-б.

³¹⁴ Гумилов Л.Н. Қиял патшалығын іздеу: «Пирадар Иоанның мемлекеті» туралы аңыз. – Алматы, 1991. – 110-118-б.

³¹⁵ Моңғолдың құпия шежіресі (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі). – Алматы, 1998. – 94-б.

³¹⁶ Моңғолдың құпия шежіресі (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі). – Алматы, 1998. – 120-121-б.

1204 жылы Шыңғысхан наймандарды күйретіп жеңді. Арада екі жыл өткен соң, Онон өзені жағасында киіз туырлықты елдер Шыңғысты жиһангер жариялап, тоғыз туырлықты ту көтергенде, осы салтанатқа қатысқан 95 ноянның қатарында Онқұттық Алақұс та болды. Бұл кезде оның әскері бес мың Онқұттан тұратын, ал оның өзі болса Шыңғысханға күйеу еді³¹⁷. Осы мәселені бүге-шүгесіне дейін тыңғылықты зерттеген З. Қинаятұлы Онқұт Алақұстың Шыңғысханның өзінің қызы Алаға бикеке қалай үйленгенін нақты жазады³¹⁸. Ұрыстарда адалдықтарын дәлелдеген онқұттар мен қидандарға Шыңғысхан ерекше сенім білдіріп, әскерлеріне осылардан мыңбасылар тағайындауға тырысты. Онқұттар шынында да Шыңғысқа ғана емес, оның ізбасарларына да тиянақты қызмет жасады. XIII ғасырдың соңында Ұлы хан Құбылай мен Жетісуды билеген Хайдудың арасында тартыс орын алған кезде де олар Ұлы ханға адал болып, Хайду әскерлерін Селенгіден асырмай тоқтатып тастады³¹⁹.

Ал енді онқұттардың батысқа жылжулары қалай және қашан басталды деген сауалға жауап іздер болсақ, бұған бірден-бір тинақты жауапты тағы да З. Қинаятұлынан табамыз. Зерттеушінің ойынша, XIV ғасырдың екінші жартысына дейін онқұттар «қазіргі ҚХР Ішкі Моңғолияның Хишигтэн хонушының Далайнор жағасындағы Инчань қаласы төңірегіне келіп шоғырланды. Мин патшалығы 1388 жылы 130 мың қолмен Инчаньды басып алады да, моңғол-түркілер батысқа шегінуге мәжбүр болады»³²⁰. Бұдан аңғаратынымыз, онқұттар осы кезеңде моңғолдармен ынтымақтарының нығаюына байланысты тағы да солтүстік батысқа жылжып, өздерінің байырғы бабалары VII-VIII ғасырлардағы Шато түркілерінің тарихи отанына қарай ығысқан. Мұның өзі онқұттарды керейттерге көрші етіп, олардың саяси және этностық тұрғыдан жақындаса түсулеріне негіз

³¹⁷ Монғолдың құпия шежіресі (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі). – Алматы, 1998. – 142-143-б.

³¹⁸ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасырлар. – Астана, 2001. – 181-б.

³¹⁹ Гумилов Л.Н. Қиял патшалығын іздеу: «Пирадар Иоанның мемлекеті» туралы аңыз. – Алматы, 1991. – 384-б.

³²⁰ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасырлар. – Астана, 2001. – 198-199-б.

қалады. Түркі тілдес тайпалар арасына қайта оралу ежелгі қытай тіліндегі Онқұт атауының біртіндеп қолданыстан шығуына ықпал етті.

Тегінде онқұттар XV ғасыр басында керейттермен және арғындармен бірге байырғы Шағатай ұлысының шығыс бөлігі Моғолстан аймағын жайлады және осындағы Ақсақ Темірдің ізбасарларына қарсы дүрбелендерге араласуға мәжбүр болды. Өзінің түркі тілдес бауырластарымен бірге жүрсе де уақтар XVI ғасырға дейін Онқұт атанып қала берді. Өйткені XVI ғасырда ферғаналық молда Сайф ад-дин Ахсикенти жазған «Маджму ат-таварихта» («Тарих жинағы») олар 92 баулы өзбек тайпалары арасында керейттерден соң 41-тайпа ретінде аталады³²¹.

Ал уақтардың әйгілі «Жаубасар» ұраны XVI ғасырдың соңында және XVII ғасыр басында өмір сүрген, қалмаққа қарсы ерлікте ерекше көзге түскен тарихи тұлғаның есімімен байланысты болса керек. Тегінде онқұттардың Уақ атанулары да осы Жаубасар батырдың тұсында жүзеге асқан деген ойдамыз. Өйткені, біріншіден, ұзақ уақыт алғаш Алтын Орда, онан соң Ноғай Ордасы құрамында болған онқұттар мүлде қыпшақтанып кеткен еді. Енді оларды бұрынғыша, қытайша Онқұт атаудың өзі де ерсі бола бастады. Екіншіден, Жаубасардың онқұттардан қалмаққа қарсы бастап шыққан әскерінің саны онша көп болмаған тәрізді, олай дейтін себебіміз, «Жаубасарды» қазақта аз санды Уақ тайпасынан басқа Орта жүз тайпаларының ешқайсысы да өздеріне ұран ете қоймаған. Тіптен, 1820 жылдың өзінде де олар көбейе қоймаған. Уақтар бұл кезде Торғай даласында 2500 түтінді құраса, ал Орта жүзде 6000 түтін шамасында болды³²². Бұл дегенің 40 мыңдай адам дегенді білдіреді. Міне осыған байланысты «аз сандылар» деген түсінік, немесе Уақ этнонимі жарыққа шықты. Үшіншіден, Жаубасардың тек Уақ тайпасына ғана ұран болып қалуы, оның есімінің басқа қазақ тайпаларының рулық шежірелерінде кездеспеуі, және ең соңында, Уақ тайпасының рулық шежіресінің Уақ деген тарихи тұлғадан емес, осы Жаубасардан басталуы жоғарыдағы «Уақ» этнонимі Жаубасар заманынан, яғни XVI ғасыр соңынан бастау алады деген пікіріміздің дұрыстығын дәлелдей түседі. Алайда

³²¹ Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек, 2002. – 230-б.

³²² Уақ // Қазақ Совет Энциклопедиясы. – 11-том. – 272-б.

бұдан бұған дейін Уақ тайпасы болмаған деген біржақты қорытынды туындамауы керек. Оның тарихи тамырларының ортағасырларда ғана емес, ежелгі дәуірде жатқанын жоғарыда нақты материалдармен дәлелдедік емес пе?

Уақтың кейін қазақты құраған Орта жүз тайпаларына жақындасу тарихына байланысты кейбір деректерді әйгілі А.И. Левшиннен кездестіре аламыз. Ол Алашаның соңынан ілескен үш жүз жауынгердің ортажүзінің басшысы Дайырқожаның өзінің соңына ілескендерді Ор өзені бойына қоныстандырғаны, осында олардың оны хан көтергендері туралы 1820 жылы «Сибирский вестникте» жарияланған аңызды баяндайды. Дайырқожа қайтыс болған соң оның орнын баласы Қарақожа басты және ол өзінің иеліктерін – Арғынға, Найманға, Қыпшаққа, Уаққа, Керейге бөліп берді³²³.

Мұндағы Қарақожаға келер болсақ, оның XIV ғасырда және XV ғасыр басында өмір сүргені, Тоқтамысханға қызмет етіп, оның атынан Қытайға жорыққа аттанғалы отырған Әмір Темірге елшілікке барғаны белгілі³²⁴. Егер шежіре бойынша Уақ Жаубасардан таратылса, Жаубасар осы Қарақожадан кейінгі ұрпақтар қатарына жатады, бірақ оны шежіре Қарақожа ұрпағына тікелей жатқыза қоймайды. Мұның себебі, Уақ тайпасының Орта жүз құрамына кейініректе қосылуларынан болса керек. Жаубасардан кейінгі Уақтардың атасы әйгілі Қамбар батыр³²⁵. Ол XVII ғасыр басында өмір сүрген тарихи тұлға. Одан Ер Көкше мен Ер Қосай тәрізді батырлар тарайды. Жаубасар аталарын қалмаққа қарсы шапқыншылықта жауынгерлік ұранға айналдырып жүрген осылар.

Тағы бір айтпай кетуге болмайтын мәселе, Уақ тайпасының Керей тайпасымен туыстығы туралы мәселе, А. Левшин Тәуке ханның жоңғар шапқыншылығына байланысты аз санды уақтарды керейлерге қосқаны туралы айтады³²⁶. Шындығында да олардың жауынгерлік ұрандары бөлек болғанымен рулық

³²³ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы, 1996. – 147-б.

³²⁴ Зимин Л. Подробности смерти Тимур // Тамерлан. Жизнь и деяния. Хроника великих завоеваний. – Алматы, 2003. – 316-317-б.

³²⁵ «Қамбар батыр» // Қазақ Совет Энциклопедиясы. – 6 том. – 440-441-б.

³²⁶ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы, 1996. – 290-б.

танбалары ұқсас. Елде сақталып қалған дерекке жүгінер болсақ, Жаубасар өлген соң оның бәйбішесі қайнағасы Ойшыбайға (Керейдің) әкесіне тұрмысқа шыққан³²⁷. Бұл айтылғанды, аңыз бола тұрса да, зерттеушілер әзірге теріске шығара алған жоқ. Онда тарихи шындықтың негізі болуы әбден мүмкін. Ия, бүгінде қазақ халқын құрап отырған Орта жүз арыстарының бірі – уақтардың қалыптасу тарихының қысқаша ежелгі баяны осындай.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Ру-тайпалар аттары	А.Левшиннің мәліметтері (1832 ж.)	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	И.Добросмысловтың мәліметтері (1895 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мылжанның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
	Уақ	У	X	+	П, X	У	С	У, У, X	У, X

³²⁷Уақ // Қазақ Совет Энциклопедиясы. – 11-том. – 271-б.

ІІІ ТАРАУ

«АЛАШ» ҚАУЫМДАСТЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН ЭТНО-ӘЛЕУМЕТТІК НЕГІЗДЕР

3.1. Жалайыр этнониміне жаңаша көзқарас

О баста Меркі атанған Жалайыр этнонимі тарихшыларымыздың тарихи-зерттеу карталарында Х ғасырдан бастап ғана жазыла бастады. Хунну мемлекеті (б.з.д. ІІІ-І ғ.), Сянби мемлекеті (І-ІV ғ.), Жужан қағанаты (ІV-VII ғ.), Түркі қағанаты (VI-VIII ғ.), Ұйғыр қағанаты (VIII-IX ғ.) тәрізді мемлекеттердің тарихи карталарында бұл этноним кездеспейді³²⁸. Бұдан Жалайыр деген атаумен бұл тайпаның әлі де тарих сахнасына шыға қоймағанын аңғарамыз. Алайда бұдан осы тайпаны құраған көптеген рулар (олар туралы біз алда арнайы әңгімелейміз) Х ғасырға дейін тарихта болмаған деген қате қорытынды шықпауы тиіс. Жалайыр тайпасына кірген рулар тарихы тереңде жатыр.

Дей тұрсақ та, Жалайыр тайпасы Қидан империясы құрылған тұстан (X-XII ғ.) бастап, өзі осы мемлекетке кірмесе де,

³²⁸ Қараңыз: История Монгольской Народной Республики. – М., 1983. – 98-, 104-, 107-, 114-, 117-б.

солтүстік шығыстағы көрші тайпа ретінде тарихи карталарда бейнелене бастады³²⁹. Мұның себебі – тарихшылар Жалайыр атауын X ғасырдың шырғалаң оқиғаларын баяндағанда ауызға алатын болды. Жалайырлар бұл тұста яғни X-XI ғасырларда қазіргі Моңғолияның Онон өзені алқаптарын жайлап жатты³³⁰. Жалайыр этнонимінің де әйгілене түсетін тұсы осы кез.

Солай бола тұрса да Жалайыр этнонимінің мән-мағынасы бүгінгі тарихқа дейін анықталмай, мұның өзі әртүрлі аңыз-әңгімелердің тиегін ағытып келді. Оқырманға алдын ала ескертетін бір мәселе – бүгінгі жалайырлар өздерінің ертедегі шежірелерін ұмытып қалғандықтан, тарихи аңыздарда моңғол жаулауынан кейінгі және Қазақ хандығы тұсындағы ахуалдар ішінара көрініс беріп отырады. Бұл аңыздардың тарихи дерек ретінде маңыздары шамалы болғандықтан олардың мазмұндарына қысқаша тоқталамыз:

Алғашқы аңызды жазушы Қойшығара Салғараұлы келтіреді. Бұл бойынша Жалайырдың шын есімі Құдайберген екен-міс. Ол жауға қарсы асығып жүген-ноқтасыз айғырды жайдақ мініп шапқанда, жылқының жалын айырып жіберіпті-міс. Осыдан соң ол Жалайыр атанып кетіпті³³¹. Жылқының жалын айырған Құдайбергеннің орнына Қабыланның есімін айтатын аңыз да бар³³².

Белгілі қазақ жазушысы С. Мұқанов тағы бір аңыз келтіріпті. Ол бойынша Жалайырдың шын аты Жансақал екен. Ол аң аулап жүргенде құлан айғырының жалын сырыпты-мыс.

Содан Жансақал Жалайыр атанса керек³³³.

Жалайырды Үйсіннен немесе Мекіреден тарататын шежіре-аңыздар да баршылық³³⁴. Кейбір шежірелерде Мекіре Меркі деп беріледі. Мұндайда әрбір аңызда тарихи шындықтың ұшқыны бар екендігін ұмытуға болмайды.

Сонымен қатар бұл аңыздар тарихи шындықты толық ашып отыр деп те айта алмаймыз. Аңыздардағыдай Жалайырдың

³²⁹ Сонда. – 162-б.

³³⁰ Қаратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздугу. – Бишкек, 2003. – 67-б.

³³¹ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – Алматы, 1992. – 189-190-б.

³³² Толқынбекұлы Р. Жалайыр: он екі ата. Шежіре. – Алматы, 2000. – 12-б.

³³³ Сонда. – 11-б.

³³⁴ Толқынбекұлы Р. Жалайыр: он екі ата. Шежіре. – 12-б.

Құдайберген немесе Қабылан болуы мүмкін емес. Себебі «Құдай» деген ұғымның өзі түркі-моңғол дәуірінің сөзі емес, оның «Тәңірінің» орнына қолданысқа кіруі кейінгі парсылардың ықпалымен байланысты. Қабылан атауы да Жалайырды алмастыра алмайды. Өйткені ол Жалайыр тайпасына кейініректе Қазақ хандығы тұсында ұран ретінде қабылданған. Мынаны да ұмытпауымыз керек – алғаш тайпа құралады, атау алады, ал ортақ ұран болса кейіннен қабылданады. Жансақал да кейінгі қазақ шежіресіндегі тұлға, оның есімі сондықтан да Жалайыр бола алмайды. Жалайырды Үйсіннен немесе Мекіреден тарату да қисынсыз. Шынайы тарихта Үйсін этнонимі мен Жалайыр этнонимі арасында біраз ғасырлар жатыр. Оның үстіне Жалайыр тәрізді іргелі тайпалардың қалыптасуы, тарих сахнасына шығуы да аса күрделі процесс. Ежелгі тайпалар көбіне өзен аңғарларында, тау баурайларында топтасқан әртүрлі руларды біріктірген. Сондықтан да бүкіл тайпа атын жеке кісіге телу қисынсыз. Бізге келіп жеткен Жалайырдың ежелгі шежіресі оның әртүрлі рулардан құралғанын көрсетеді. Ертедегі Жалайыр тайпасын құраған ежелгі рулар тарихына үңілгенде, алда біз бұл мәселелерге арнайы тоқтайтын боламыз. Десек те мынаны да теріске шығара алмаймыз: ежелгі жалайырлар ежелгі жалайырлар Х-ХІ ғасырларда Байкөлдің (Байкалдың) шығысында, Онон өзенінің солтүстігінде мекендеді. Бұл меркіттер мекендеген аймақтың шығысы. Кезінде Меркі атанаған бұлар Х ғасырда қидандардың келуіне байланысты меркіттер атанды. Жалайырлар осы тайпалық одақтан бөлініп шықты. Сондықтан да жалайырларды Меркіден тарататын шежіре шындықтан алшақ кете қоймайды. Бізге ортағасырлардан келіп жеткен деректерді байыппен, асықпай-аптықпай жіктеп және басқа мәліметтермен өзара салыстырып оқыр болсақ, біздің қорытынды-топшылауларымыздың тарихи шындыққа жақын екендігін аңғара түсер едік.

Осы тұрғыдан қарастырғанда әңгімені алғаш Рашид ад-дин Фазуллахтан бастаймыз. Ұлы тарихшының «Джами ат-таварихының» I томын орыс тіліне үш ғалымның аударғаны белгілі. Алғашқы аудармашы профессор И.Н. Березин оны парсы тілінен 1858 жылы аударып, Санкт-Петербуркте басып шы-

гарды³³⁵. Екінші рет бұл еңбек 1952 жылы Л.А. Хетагуровтың және И.О. Смирнованың аудармасымен Мәскеу мен Ленинградта толықтырылып қайта басылды³³⁶.

Бұл басылымдардан Жалайыр этнонимінің шығуын көрсететін деректерді іздестіргенде Қалайыр немесе Халайыр деген атауларға кездесеміз. Бір қызығы осы атаулар Жалайыр этнониміне тым жақын және үндес бола тұрса да оларға осы уақытқа дейін бірде-бір зерттеуші назар аудармаған. Ал біздің ойымызша дәл осы Қалайыр атауы Жалайырдың этнонимінің пайда болуының түптамыры және негізі болып табылады. Оқырманға мәселе түсінікті болу үшін Рашид ад-диннің И.Н. Березин аударған басылымынан осыған қатысты үзіндіні қаз-қалпында келтірелік. Онда мынадай жолдар бар: «...во множествъ мьсть лѣтнихъ и зимнихъ кочевьевъ, извъстныхъ подь именемъ Монголіи مغولستان и принадлежащихъ племени Кераить کرايت , каковы Ононь اونن , Келурэнъ کلوران , Талань-Балджюшъ طالان کوهناور , Бурхань-Халдунъ بورخان قالدون , Көкэ-норь بویر ناوور , Боирь-норь بوير ناوور , Кулукать قلوکات , Кюинь کويين , Аргуна ارگنه , Халаирь فلايرى , Селенга سلنگه , Баргуджинь-Тукумь بر قوجين توکوم , Халахынъ алатъ قلاحين آلت и Онгу انگوه , примыкающій къ стьнь Китаймкой: да и нынь они обитають въ означенномъ положеніи. Они разсыались по всьмъ областямъ Китая چین Индіи, Кашмира, Иранской земли, Малой Азіи روم , Сиріи شام и Египта مصر , съ силою и величіемъ, преобладаніемъ и самовластіемъ, и подчинили себъ большую часть странъ обитаемаго міра. Отъ этихъ племень съ теченіемъ времени произошло много вѣтвей, во всякое время отъ каждой вѣтви являлись (другія) вѣтви; каждая получила имя и прозваніе по какой-нибудь причинь или случаю ...»³³⁷.

³³⁵ Рашид ад-дин. Сборник летописей. Перевод с перс. И.Н. Березина // Труды вост. отделения имп. гос. арх. общ-ва. Часть пятая. – СПб., 1858.

³³⁶ Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. – М.-Л., 1952 / Перевод с перс. Л.А. Хетагурова.

³³⁷ Рашид ад-дин Сборник летописей / Перевод с перс. И.Н. Березина. – 2-3-б.

.نوبرناور C جوزولين C جون اردين B , كرايت وحواردين A
 و بورقان قالدون A . طالان بالخبوش C , طالان بالحوس B
 .نوبرناور A .كوكه ناوورد C , كوكه ناوورد A .توركان وقالدون
 B .سلبنكه B .قلبر C .فلاد B .كويتن C , كوش B , كونن A .فروات
 .برقوجين تولوم C , بوتوجمن توكرم B , برقوجمن توكرم A
 .ارتكوه C .فلاسمين آلت C .فلاسمين الت
 A و B оп. «къ стьвъ.» Въ C
 .ليكن A و B .از زمانى A و B .از прибав

Бұл жолдарды байыппен оқыған кісі мынадай екі нәрсені аңғара алады: біріншіден, Жалайырға ұқсас атау Халайыр мұнда X әрпінен басталады және ол жайлау немесе қыстау атауы ретінде берілген; екіншіден, автордың «да и ныне они обитают в обозначенном положении. Они рассеялись по всем областям ...» деген келесі жолдарын оқығанда ішінде Халайыр да бар жоғарыда аталған мекендердің сонымен қатар рулар мен тайпалар қауымдарының атаулары да болып табылатынын аңғарамыз.

Мәселенің байыбына бару үшін дәл осы жолдарды Л.А. Хетагуров аударған басылымнан қайталап оқып көрелік: «... в местностях с многочисленными летовками и зимовками, известных под именем Могулистана [т.е. страны монголов – А.С.] и принадлежащих народу кераит, как то: [по рекам и озерам] Онон, Кэлурэн, Талан-Балджиус, Буркан-Калдун, Кукананаур, Буир-наур, Каркаб, Куйин, Эргунэ-кун, Калайр, Селенга, Баргуджин-Токум, Калаалджин-Элэт и Уткух, кои-смежны с Китайской стеной. [Все народности] по настоящее время сидят и сидели [на всех этих] по [искони] обусловленному [древним обычаем] постановлению.

Благодаря [своей] силе, могуществу, власти и завоеваниям, они распространились по всем областям Китая [Чин], Индии, Кашмира, Ирана, Византии [Рума], Сирии и Египта, подчинив себе большую часть государств населенной части мира.

С течением времени эти народы разделились на многочисленные роды, [да и] во всякую эпоху из каждого подразделения

возникали [новые] подразделения и каждое по определенной причине и поводу получило свое имя и прозвище... (Упоминаемые здесь реки и озера: р. Онон – правый приток р. Шилки, из слияния которой с р. Аргун образуется р. Амур; р. Керулен (в рукописях – Калуран) – берущая начало в горах Кентей, протекает в равнинной Монголии и впадает в озеро Далай-нор, или Хулунь; Талат-Балджиус (в ркп. С, L, I и у проф. Березина – 7 алан, второе слово в L стоит особо, отделяясь от первого союзом и (ва), в ркп. F, S, C и L читается как Балджиус или Балджиус; в ркп. В – Балхус; у Березина – Балджиуш) – повидимому, современный Долон, гористая местность к юго-западу от Урги, второе название затрудняюсь определить; Буркан-Калдун – возможно, современный горный узел Кентей (Гентей) – «древняя Бурхан-ола» (где есть р. Бурха – правый приток Онона, последняя горной цепью отделяется от р. Куйтун); такое же название носит и незначительная река – по-монгольски Хуйтун, сливающаяся с Шара-гол, правым притоком Орхона, так что возможно, что приводимый здесь географический термин обозначает Бурхан-Куйтун; Кукана-нор (в ркп. С, L, I – Кука-наур; в ркп. В и у Березина – Кукэ-наур); Буир-нор – озеро к югу от вышеназванного озера Далай-нор; эти два озера соединяет р. Оршун, вытекающая из северной части Буир-нора и впадающая в Далай-нор. Каркаб (в ркп. В – Каркат; L, S, C, I – Каркат; у Березина – Кулукат) – может быть, соответствует урочищу Хара-хаба в Северной Монголии; Куйин (в ркп. В – Кун?н) – вероятно, соответствует долине р. Куин-гол, правого притока р. Толы, на которой когда-то находилась первая почтовая станция в направлении от Урги к Кяхте, но с другой стороны имеется р. Хойн-гол (Куй-гол), левый приток р. Имин-гол в Барге; Эргунэ (в ркп. С, L – с добавлением Азгунэ-кур; в ркп. I – Азгунэ-кун; у Березина – Аргунэ) – вероятно, р. Аргун (Аргунь), вытекающая из оз. Далай-нор (Хулун) и на севере сливающаяся с Шилкой; Калайр (в ркп. В – Калад; у Березина – Калаири) – быть может, современная долина р. Хайлар; Селенга, река, впадающая в оз. Байкал; Баркуджим-Тукум (в ркп. В – Ииркуджин-Тук?р?м; у Березина – Баркуджин-Тукум, или Баргучин-Тукум, как дальше в тексте) – возможно, современный Баргузин – один из главных притоков Байкала с известной Баргузинской степью; Калалчин-

Алат (в ркп. I – Каладжин; в ркп. В – Калах?н; у Березина – с добавлением – Калахин-Алат) – неизвестная мне местность (быть может, второе слово следует читать олот, ибо арабское начертание допускает такое чтение), и Уткух (в ркп. В и у Березина – Унгух, что Березин читал как «Унгу») – обычно: районы Великой Китайской стены. [См. указания на все это у арх. Палладия: Дорожные зам. На пути по Монголии в 1847 и 1859 гг. С введ. д-ра Е.Бретшнейдера и замеч. проф. А.М. Позднеева. СПб., 1892. Также: E.Bretschneider. *Med. Researches*, vols I-II (особенно карты при обоих этих трудах). А в отношении названия Уткух см. дальше, стр. 161 с прим 6.] ...»³³⁸.

Бұл аударма аудармашының біршама толықтыруларымен берілгендіктен алғашқыға қарағанда әлдеқайда түсінікті болып шыққан. Мұны оқығанда **Қалайырдың** өзен аты екендігін аңғарғандай боламыз. Алайда төмендегі түсініктемеде бұл атауды Березиннің **Қалаири** деп бергені айтылады. Шындығында олай емес қой. Біз оқыған аудармада бұл атау **Халайыр** деп беріліп отырғанын көрсеттік.

Қалай десек те бұл ертеректегі өзен атауы. Рашид ад-динның соңғы аудармасынан көріп отырғанымыздай, кейініректе бұл өзен Хайлар аталып кеткен тәрізді.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген талантты Сібір тарихшысы Доржи Банзаров Хайлар деген өзеннің Кулун көліне құйғанын жазады³³⁹. Осы еңбекке берілген қосымшада Хайлар өзенінің Аргунның аңғарына және Солтүстік-Батыс Маньжурия (Баргадағы) жеріне орналасқан өзен екендігі айтылады³⁴⁰. Салыстыра қарасақ, Қалайыр өзенінің кейіннен шынында да Хайлар атанғанын аңғарғандай боламыз.

Өкінішке орай, бұл туралы басқа деректер жоқ. Қалайыр деп отырғанымыздың шын мәнінде Жалайыр екенін XVII ғасыр басында өмір сүрген және өзі де осы Жалайыр тайпасынан шыққан Қадырғали Жалайыр бабамыз айтуы керек еді. Оны ден қоя оқысақ мынадай жолдарға кездесеміз: «... Һәр бірі сі нің Моғұлстан йері, кераит қаумы нечук кім Онан, уа Келуран, уа

³³⁸ Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. – М.-Л., 1952 / Перевод с перс. Л.А. Хетагурова. – 74-б.

³³⁹ Банзаров Д. Собрание сочинений. – М., 1955. – 202-б.

³⁴⁰ Банзаров Д. Собрание сочинений. – М., 1955. – 338-б.

Талан, Балжиус, уа Бурқан Калдун, уа Көканаур, уа Буырнау, уа Қарқат, уа Қуйб, уа Өзгәна, уа Қалайыр, уа Селенга, уа Барқужин Тар қум, уа Қалачин Алат, уа Өнгуһ, кім андын ары бағы сидд Хытай турур. Тамами анларның уруғы ол йерлерде олтурур. Уа бу заман ға дегәч машһур турур»³⁴¹.

Бұл Р. Сыздықова мен М. Қойгелдиев жариялаған Қадырғали Жалайырдың тексі. Енді осы жолдардың қазақша аудармасына жүгінелік: «... Моғолстан жерінде: керейт қауымы одан кейін Онан, Келуран, Талан, Балжиус, Бурқан Қалдун, Кокенұр, Буырнау, Қарқат, Қуйб, Өзгәна, Қалайыр, Селенга, Барқужин Тар қум, Қалачин Алат және Өнгуһ, ал оның арғы жағында қытай қорғаны тұрады. Олардың барлық үрім-бұтағы сол жерлерде өмір сүрген, сондықтан осы заманға дейін белгілі болып келді»³⁴².

Көріп отырғанымыз, Қадырғали бабамыз Рашид ад-диннің Н.И. Березин пайдаланған нұсқасы тәрізді қолжазбалардың бірін пайдаланған және Рашид ад-диннен осы жолдарды айна қатесіз көшірген. Бұл, әрине, біз үшін жаңалық емес.

Назарды аудартатыны мүлде басқа нәрсе – Қадырғали Жалайырда аталмыш өзенді Қалайыр деп береді. Егер Қалайырымыз Жалайыр болса неге ол Березинде де, Хетагуровта да, Қадырғалида да Жалайыр деп жазылмайды деген заңды сауал туындайды. Бәлкім бұл араб харіптерін транскрипциялауда кеткен қателік болар? Енді соған көңіл аударалық. И.Н. Березин өзі пайдаланған Рашид ад-диннің қолжазбаларынан алғашқы әріпті «Қ» немесе «Х» деп оқығанын аңғарамыз. Қолжазбаларда бұл әріп **ق** деп берілген³⁴³. Л.А. Хетагуров бұл харіпті «К» деп дұрыс оқымаған. Өйткені Рашид ад-диннің қолжазбаларында «К» харпі арабша «**ك**» түрінде беріледі³⁴⁴. Ал енді Қадырғали Жалайырдың тексіндегі арабша транскрипциялауға назар аударсақ «Қ» харпінің **ق** түрінде жазылатынын, ал «Х» харпінің

³⁴¹ Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – 129-б.

³⁴² Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. – Алматы, 1997. – 22-23-б.

³⁴³ Рашид ад-дин. Сборник летописей / Перевод с перс. И.Н. Березина... – 2-3-б.

³⁴⁴ Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. Перевод с перс. Л.А. Хетагурова. – 74-б.

«**ج**» түрінде берілетінін байқаймыз³⁴⁵. Орыс тілінде «**К**» харпі жоқ болғандықтан Рашид ад-динді орыс тіліне аударғандар амал жоқ «**К**»-ның орнына «**Х**»-ны немесе «**К**»-ні қолдануға мәжбүр болған. Сонымен осы айтылғандардан шығатын ортақ қорытынды: біз әңгімелеп отырған өзен Рашид ад-диннің қолжазбаларында «Қалайыр» деп көрсетілген, яғни бұл сөзді Қадырғали Жалайырдан қазақшаға аударушылар дұрыс оқыған³⁴⁶.

Алайда осы жерде Рашид ад-диннің өзі «**Ж**» харпінің орнына қателесіп «**К**» әрпін жазып жіберуі мүмкін ғой деген күмәнді ой туындайды. Оның қолжазбасында Аргунның – Эргене, Майқы бидің – Байқу, Орхонның – Оргон деп жазылып кеткені белгілі. Мұнда тағы ескерер алғашқы нәрсе – Рашид ад-диннің қолжазбасында әртүрлі атаулар «**Ж**» әрпінен басталмайды. Мұнда «**Ж**»-ның орнына «**Дж**» қолданылады (Джалайрь, Джаит, Джаулдурь және т.б.). «**Дж**» қолжазбада **ج** түрінде беріледі. Ал Қадырғали Жалайырда бұл **ج** түрінде жазылған. Сонымен бірге Рашид ад-динде «Қалайр» атауындағы «**К**» жоғарыда айтқанымыздай **ك** түрінде таңбаланады. Таңбаларда «**К**» (**ك**) мен «**Дж**»-ның (**ج**) арабша жазылуында ұқсастықтар бар екендігін аңғарамыз. Рашид ад-динді көшірушілердің сондықтан да қате жіберіп, бұл әріптерді ауыстырып оқулары әбден мүмкін. Мұндайда «**Дж**»-ның орнына әрине «**К**»-нің қолданылып кетуіне тандануға болмайды. Бұл біз ескерер алғашқы мәселе.

Оның үстіне «Қалайыр» және «Жалайыр» этнонимдерін салыстыра карағанда ежелгі түріктерде (яғни оғыздарда және қыпшақтарда) «**К**» харпінің орнына «**Дж**» яғни «**Ж**» харпі қолданылатынын да есте ұстағанымыз жөн. Осылайша «Жалайыр» шын мәнінде «Қалайыр» деп оқыла береді. Ал біз әңгімелеп отырған Жалайыр тайпасының арғы тегінің ежелгі оғұздармен және қыпшақтармен туыстығы ғылымда бұрыннан айтылып келе жатқан мәселе. Оқырманға ескерту: Алда, Жалайыр құрамына енген ертеректегі рулар тарихын талдағанда бұл мәселеге арнайы тоқталатындықтан бұған қазір арнайы көңіл бөлмейміз.

³⁴⁵ Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – 120-б.

³⁴⁶ Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. – 22-б.

Біз айтып отырған «К» әрпінің орнына «Дж»-ның қолданылуы туралы айтқанда ғалымдар бұрын да бұл мәселеге назар аударғанын байқаймыз. Мысалы, осыған орай әйгілі С.П. Толстов былай деп жазған болатын: «Языковые материалы, для XI в. с исключительной полнотой и наблюдательностью собранные Махмудом Кашгарским, позволяют заключить вместе с тем, что в языке огузов далеко не последовательно выступают особенности юго-западной тюркской (так называемой «огузской») группы. Так, наряду с закономерными для этой группы т→д, к→х, мы встречаем у огузов й→дж, столь же закономерное для северо-западной (так называемой «кыпчакской» группы). С другой стороны, у кыпчаков регистрируются наряду с типично «кыпчакским» ч→ш столь же типично «огузские» т→д, к→х»³⁴⁷.

Бұл айтылғандардан ежелгі түріктерде «Ж» харпі мен «Й» немесе «Дж», ал «К» – «Х» түрінде жазыла беретінін байқаймыз.

С.П. Толстовтың бұл айтылғандары В.В. Бартольдтың төмендегі тұжырымдарына негізделген: «Махмуд Кашгарский приводит довольно много сведений об отдельных турецких наречиях; из этих сведений видно, что уже тогда существовали лингвистические особенности, свойственные той группе турецких народностей, которую академик Радлов называл западной; главным народом этой группы являются казаки. Говорится об употреблении дж вместо ј в начале слова у огузов и кипчаков, об употреблении ш вместо ч у ягма, тухси, кипчаков и ябаку. Огузам и кипчакам приписываются и такие фонетические черты, которые теперь составляют особенность наречий южной группы (туркменского и переднеазиатских): замена звука м звуком б, звука т звуком д. У огузов, кипчаков и особенно халаджей (раньше других турок, не позднее начала X в., перешедших через Аму-Дарью в пределы Ирана) отмечается замена звуков х звуком ч, что теперь составляет особенность азербайджанского наречия»³⁴⁸.

Сонымен ежелгі түріктерде «Ж» әрпінің орнына басқа әріп жазыла беретінін байқадық. М. Қашғариге үңілсек, шынында да

³⁴⁷ Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. – 1947. – №3. – 83-б.

³⁴⁸ Бартольд В.В. Сочинения. – Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 1968. – 208-б.

«Ж» немесе «Дж» харіптерін «И» харпі ауыстыратынын аңғарамыз.

Енді «Қалайыр» немесе «Жалайыр» сөздерінің ежелгі мағыналарын іздестіріп көрелік. Көне түркі сөздіктерінде немесе этнонимдер тарихы туралы әдебиеттерде «Қалайыр» атауы кездеспейді. Бұл сөздің түбірі «қал» жеке қарастырылғанда да «айыр» сөзімен бірге айтылғанда да белгілі бір мағына бере алмайды. Ал «Жалайыр» керісінше ежелгі түркі дәуірінен мағыналары ешбір өзгермеген «жал» және «айыр» сөздерінен тұрады және оларды біріктіріп оқығанда «жылқының жалын айырған» немесе өзен болса «жал тәрізді айрылып ағады» дегендей түсініктерді береді. Егер «жал» сөзін көне түркі тілінен аударсақ алғашқы мағынаны қабылдаймыз: « **جَالِي** JALYI ИАЛЫИ: жал; жылқының жалы. « **جَالِي** Jal: Иал-Жал» деп те айтады. Дұрысы: « **جِيل** Jel: Иел» болады»³⁴⁹.

Бұл М. Қашғаридің XI ғасырдағы түсіндіруі. Көріп отырмыз он бір ғасырдай уақыт өтсе де «жал» сөзінің қолданылу мағынасы еш өзгермеген. «Жылқының жалы» бүгінгі қазақ тілінде әлі қолданыста. Көне түркі сөздігінде де бұл сөз дәл осы мағынада түсіндіріледі. Онда «жал» сөзіне мынадай анықтама беріледі: «JAL грива; загривок: at jail грива коня; bojun jal bēdūtūn buqa teg qīlir ты отрастил шею и загривок, сделал их подобными [шее и загривку] быка»³⁵⁰.

Ежелгі дәуірден бері «айыр» немесе «айырылу» сөздерінің мағыналарының да өзгермегенін байқаймыз. «Көне түрік сөздігінде» мынадай жолдар бар: «AJRİS – расставаться (друг с другом): olar ikki ajrİsdİ они оба расстались [друг с другом]. Ср. ađrİs»³⁵¹.

Осы айтылғандардың бәрін қорытар болсақ, Қалайыр деп жазылған өзеннің шын мәнінде «Жалайыр», яғни жал тәрізді айырылып ағатын өзен екенін айқындағандай боламыз.

Кезінде осы Жалайыр өзенінің бойында тағдыр тауқыметімен ойдан, қырдан тоғысқан оғұздарға, қыпшақтарға, қырғыздарға

³⁴⁹ Қашғари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат ит-түрік): үш томдық. – Т. III. – Алматы, 1998. – 22-б.

³⁵⁰ Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – 227-б.

³⁵¹ Сонда. – 30-б.

және моңғолдарға туыстас әртүрлі рулар ортақ жауларынан қорғану үшін Жалайыр тайпа қауымына бірікті. Бұлар өйткені Жалайыр (Қалайыр) өзенінің аңғарын ата қонысқа айналдырған, осында басы біріккен қауым еді. Сонымен қорыта келгенде түйіндеріміз Жалайыр жеке адамның есімі емес, бір тайпа елді асыраған, сақтаған өзеннің аты.

Жалпы алғанда бұған таңданатын ештеңе жоқ. Қазіргі Моңғолия өңірінде ертеректегі түркі тайпаларының әртүрлі өзендер төңірегінде бас қосып, тайпалы елге айналғанын зерттеушілер өз еңбектерінде айтып жүр. Бұл туралы біз нақтылай түссек басқа тақырыптарға түсіп кетер едік. Алайда әрбір қазақ ру-тайпаларының тарихына арналған біздің зерттеулерімізде де бұл мәселелер арнайы зерттелуде.

Жалайыр өзені бойында IX-XIII ғасырларда топтасып тайпа болған рулар аттары Рашид ад-диннің деректері арқасында белгілі. Олар – Джаит, Ту краут, Кункаут Кумсаут, Ұят, Нилкан, Куркин, Туланкит, Тури, Санкут рулары³⁵². Алда Жалайыр тайпасын құраған бұл рулардың шығу тарихы арнайы әңгімеленетін болады.

Жалайыр этнонимінің шығуы туралы айтқанда басқа зерттеушілердің пікірлерін назардан шығарып тастай алмаймыз. Қазақстандық синолог Ю.А. Зуев Жалайыр этнониміне байланысты былай деп жазған еді: «Сам термин джалаир (~йалаир) является монгольским вариантом названия «царского» племени Второго уйгурского каганата Йаглакар~йала эр. В пользу этого утверждения имеются и другие доводы, изложенные в одной из ранних статей автора»³⁵³.

Өзінің осы пікірін дәлелдеу үшін Ю.А. Зуевтің арнайы еңбек жазғаны белгілі³⁵⁴. Бұл зерттеуде автор Шыңғыс ханнан біраз бұрын (XIII ғасырдың басында) Байкал көлі бойынан шығысқа, Үлкен Хинган тауларының шығысына қоныстанған жалайырлардың ол тұста йалайыр деп аталғанын, олар 840 жылға дейін Орхон аңғарындағы ұйғырлардың астанасы Карабалгасунға

³⁵² Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1 / Перевод с перск. Л.А. Хетагурова. – 93-б.

³⁵³ Зуев Ю.А. Ранние турки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. – 105-б.

³⁵⁴ Зуев Ю.А. «Джами ат-Таварих» Рашид ад-дина как источник по ранней истории джалаиров // Письменные памятники востока. Историко-филологические исследования. – М., 1972.

жақын жерді мекендеп, Екінші Ұйғыр қағанаты құлаған соң қашып шыққан йаглакарлар болып табылатынын дәлелдеуге күш салған³⁵⁵.

Ю.А. Зуев өз пікірін Рашид ад-динге сүйеніп негіздеуге тырысады. Ұлы тарихшының Л.А. Хетагуров парсы тілінен аударған еңбегінде жалайырлардың ұйғыр мемлекетінің билеушісі гур-ханның түйелеріне тамақ ретінде май жұтқызып беріле қызмет жасағандары туралы айтылады. Мұны Рашид ад-дин сөзбе-сөз былай жазады: «Говорят, что их юртом была [местность] Кима [кима] в Каракоруме; у них [столь] слепая преданность, что они давали масло [в пищу] самцас-верблюдам гур-хана, который был государем уйгуров. По этой причине их называли именем белагэ. Это племя джалаир состоит из десяти больших ветвей, из которых каждая в отдельности стала многочисленным народом; они следуют в таком распределении и порядке: джат, тукараун, кунксаут, кумсаут, уят, нилкан, куркин, тулангит, тури, шанкут»³⁵⁶.

Осы әңгімеге байланысты Ю.А. Зуев көне түркі тілінде *jaila* – маймен майлау³⁵⁷ деген мағынаны білдіретініне назар аударады³⁵⁸. Мұнан әрі ол осы сөзден йалакир, ал одан йалағар, одан йаглакар этнонимін шығарып, жалайырларды, ұйғырларды билеуші шыққан йаглакар тайпасынан таратады. Бұл жерде біз жалайырлар ұйғыр қағанатында да, кейініректегі Шыңғысханға адал қызмет еткендері тәрізді беделді де ықпалды тайпа болғанын байқаймыз. Ұйғырларды билеуші қағандарға ықпал еткен (бірақ өздері ұйғыр емес) оғұз, жалайыр тайпасы қалайша ұйғыр қағандары шыққан йаглакар династиялық тайпасына жатқызылады деген сауал тууы мүмкін. Мұның қысқаша жауабы мынау: Ұйғыр қағанаты құрылған территория бұрыннан Тоғыз оғұздардың жері болатын. Сондықтанда жаңа мемлекетке билік басында оғұз-жалайырлардың отыруы заңды еді.

Ал енді этноним мәселесіне келсек, Ю.А. Зуев өзінің болжам пікірін төмендегідей Яглакарды (йаглакарды) Яологэ (йалаға)

³⁵⁵ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – 292-б.

³⁵⁶ Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. – Кн. 1. – 93-б.

³⁵⁷ Древнетюркский словарь. – 225-б.

³⁵⁸ Зуев Ю.А. «Джами ат-Таварих» Рашид ад-дина как источник по ранней истории джаларов // Письменные памятники востока. Историко-филологические исследования. – 294-б.

деп аударатын көне қытай тіліндегі деректерге сүйеніп жазғанын айта кету керек.

«Е-ло-хэ Ми-ли-э 夜落纒密札渴 – Yaylagar Bilga. Род Яглакар, правящий род в каганате, один из девяти родов уйгуров. В «Цзю Таншу» транскрибируется как. Яо-ло-гэ 藥羅蓋, в «Сун ши» в главе 490 транскрибируется как Е-логэ 夜落陁 (Hamilton. Les ouighurs ..., о, 160; Фэн Чэн-цзюнь. Географические названия Западного края, с. 71)»³⁵⁹.

Көріп отырмыз, көне қытай тілінде «Яглакар» шынында да «Яологэ» деп аударылады екен. Алайда Рашид ад-динде жалайырлар «Яологэ» деп емес, «белагэ» деп айтылатынын ұмытпауымыз керек.

И.Н. Березиннің «Жалайыр» этнонимінің мән-мағынасын көне оғұз немесе түрік тілдерінен емес, манчжур тілінен издестіруін құптай қоймаймыз. Оның үстіне мұнда «джала» («жала») сөзі ғана негізге алынған. Ал «айыр» деген сөз тіптен де назарға алынбайды. Жоғарыда айттық, бұл сөз ежелден-ақ қазіргі қазақ тілінде қолданылатын мағынаны аңғартып келді.

Лубсанданзанның «Алтын тобчысынан» «айыр» сөзінің тағы бір қосымша мағынада қолданылғанын аңғара аламыз. Онда Шыңғыс қағанның өзінің тұқым-жұрағатына арнаған жарлығында былай дегені бар:

«Айдын судың балығы,
Ессіз аңқаулығынан,
Айырға (бөліп көрсеткен біз – Т.О.) келіп ілінер,
Сергек ақылды болса,
Айдын суында тұрығына кірер...»³⁶⁰.

«Айыр» мұнда «қайрақ» деген мағынада ма? жоқ әлде су ағысының айырығы деген ұғым ба? Мұны тілшілер талдай жатар. Әнгіме мұнда емес, «айыр» сөзінің ерте орта ғасырларда сөз қолданысында орын алғандығында. Олай болса біз неге тек «жал» сөзі туралы айтуымыз керек.

³⁵⁹ Малавкин А.Г. Материалы по истории уйгуров в IX-XII вв. – Новосибирск, 1974. – 152-б.

³⁶⁰ Қазақстан тарихы туралы монғол деректемелері. – II том. Лубсанданзан... Алтын тобчы... – 222-223-б.

Зерттеушілеріміз әлі күнге дейін «Жалайыр» этнонимін түсіндіру үшін «жала» сөзіне ғана түсіндірме берудің біржақтылыққа ұрындыратынын, мұнда «айыр» сөзі назардан тыс қалмауы керек екендігін естен шығарады.

Жалайыр этнониміне байланысты өзіндік көзқарасты зерттеуші Зардыхан Қинаятұлы айтқан еді. Ол ежелгі жалайырлардағы жетекші ру жаттың атын жалалылар сөзімен байланыстырып «мен осынау «жат жалалылар» ұғымынан «жалайыр» атауы шықты ма деп ойлаймын. Біздің бұл пікірімізді ҚХР-да басылған «Ұлттар туралы анықтама» да растайды. Онда «Жалайыр» атауын «Жалшы» ұғымынан шыққан деп көрсетеді. «Жат» сөзі моңғол жазбаларында XVII ғасырдың басына дейін кездеседі. Соңынан бұл атау Тунгус тілінің әсерімен «харь» («жат») мағынасына ауысты»³⁶¹, – деп жазады.

Біз жоғарыда атап кеткендей, Екінші Ұйғыр қағанаты тұсында осы қағанатты билеген қидандық гур-ханға қызмет жасаған жалайырлар «белаға» немесе «иологэ» деген қосымша атқа ие болды. «Жала» сөзі осы «иологэден» туындауы мүмкін. Бұлай дер болсақ, «жала» сөзі қазіргі қазақ тіліндегіден мүлде басқа мағынаны аңғартады. Ал енді бұдан «Жалайыр» этнонимін шығарып алу қиын. Оның себебін жоғарыда айттық. Тегінде «белаға», «иологэ» немесе «жала» сөздерін ежелгі жалайырдың ең басты руы жаттың қосымша атауы ретінде қабылдағанымыз жөн болады. Тіптен біз жоғарыда келтірген Н. Березиннің «джала» («жала») сөзі манчжур тілінде «арғы жақ», яғни «бөтендер» немесе «жаттар» деген мағынаны аңғартқанның өзінде де әңгіме Жалайыр тайпасының емес, оның басты руы «жаттың» аты туралы болып отыр дер едік. Осы тұрғыдан алғанда қазақстандық қаламгер Әнес Сарайдың «Сол бір дәуірлерде **«Жалайыр»** аталған тайпалар бірлестігінің мәнжулердің маңынан әрегіректе немесе белгілі бір өзеннің арғы жағынан орын тепкендігіне, мекендеуіне байланысты осы атауды меншіктенуі ойға оралымсыз деу қиын. Қорыта келгенде, бұл тайпа бірлестігі өз атауын мәнжулерден орналасуына қарай алған деп

³⁶¹ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 156-б.

топшылаймыз»³⁶², – деген пікірі онша дәл еместігін, әңгіме бұл жерде жалпы жалайырлар туралы емес, оның «жат» деп аталатын руы туралы болып отыруы мүмкін екендігін атап көрсетеміз. Ал «жат» руының тарихына алда арнайы тоқталамыз.

Сонымен «Жалайыр» этнонимі туралы жазылғандарды талдай келе қорытып айтарымыз: 1) тарихи деректе Қалайыр аталып жүрген өзеннің аты шын мәнінде Жалайыр; 2) осы өзен бойында Жужан қағанаты (IV-VI ғ.) және Түркі қағанаты (VI-VIII ғ.), Ұйғыр қағанаты (VIII-IX ғ.) тұсында топтаса бастаған рулар Қидан империясы (X-XII ғ.) кезінде әбден күшейіп, **жалайырлар** деген атпен тарих сахнасына шықты³⁶³.

3.2. Жалайырлардың ежелгі этностық тарихы

Жалайыр этнонимінің мән-мағынасына үңілу бұл тайпа тарихының аса күрделілігін тағы да дәлелдей түсті. Қадырғали Жалайырдың еңбегін³⁶⁴ тереңдете зерттеген және Жалайыр шежіресіне алғы сөз жазған³⁶⁵ белгілі ғалымымыз М. Қойгелдиев: «жалайырлар тарихының мынадай төрт кезеңін бөліп айтуға болады. Олар керулен-түркі дәуірі (шамамен IX ғасырға дейін), моңғолдық одақ құрамындағы дәуір (XIII ғасырға дейін), сырманақ пен шуманақ кезеңі (шамамен XVIII ғасырға дейін) және соңғы он екі ата Жалайыр кезеңі (бұл XVIII ғасырдан бергі уақыт)»³⁶⁶, – деп атап көрсеткен еді.

Егер осы кезеңдеуді басшылыққа алар болсақ, Жалайыр тайпасының басының, руларының құралу кезеңі «керулендік-түркілік дәуірде» жатқанын байқар едік. Алайда үлкен қиыншылық мынада: «Зерттеушілер атап көрсеткеніндей, Жалайыр руы туралы көне қытай жазбаларында да, тіпті IX-X ғасырдағы араб деректерінде де айтарлықтай мәліметтер жоқ. Ол жайындағы алғашқы мағлұматтар моңғол дәуіріндегі XIII-XV ғасырдағы жазбаларда ғана бар»³⁶⁷.

³⁶² Сарай Ә. Қазақ ру, тайпалары атауының төркіні // Ана тілі, мамырдың 13-і, тауық жылы.

³⁶³ История Монгольской Народной республики. – М., 1983. – 117-б.

³⁶⁴ Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы.

³⁶⁵ Қойгелдиев М. Алғысөз // Толқынбекұлы Р. Жалайыр: он екі ата шежіре.

³⁶⁶ Сонда. – 6-б.

³⁶⁷ Аргынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 76-б.

Жалайырлар туралы нақтырақ алғашқы деректер Рашид ад-диннің әйгілі еңбегінде айтылатыны белгілі. Ол жалайырлардың ежелден-ақ көп санды болғандарын, олардың әрбір бұтағының жеке әмірлері мен жетекшілері болғандарын атап көрсетеді. Олардың бір бөлігі Онон өзені маңында өсіп-өнді³⁶⁸. Бұл түркі, моңғол, танғұт және түнгус-манчжур тілдерінде сөйлейтін тайпалар қойындасып қатар өмір сүріп жатқан аймақ еді.

Жалайыр тайпасын құраған рулардың осы тілдерді жақсы білгені сөзсіз. Көшпелілердің үздіксіз жылжуы жағдайында тіл проблемасы туындай қойған жоқ.

Ал енді жалайырлардың этностық шығу тегіне келер болсақ, бұл туралы да көзқарастар әртүрлі. Ш. Уәлихановтың еңбегіне берілген қосымшада зерттеушілер Жалайыр руларын ежелгі чумгун және сырманақ немесе оғұздардың Сырдария тайпаларымен байланыстырып, жалайырлардағы қара марка, ақ марка руларының ежелгі оғұздарда ақ-қоюнлы, ақ марка деген атпен кездесетінін атап көрсетіп, осының бәрі жалайырлардың түркі тілдес екендігін дәлелдейтінін атап көрсеткен еді³⁶⁹.

С. Аманжолов мұндай пікірдің, негізінен, Н. Аристовтан бастау алатындығын айта келе³⁷⁰, «ақ марка» немесе «қара марка» атауларын ол қарлықтардың «марқа» (қытайша *моу-ло*) деп аталатын YII ғасырда өмір сүрген, сондай-ақ Алтайдағы Марқакөл маңын мекендеген руымен туыстастырады³⁷¹. Осы пікіріне дәлел ретінде Н. Аристов қарлықтардың Батыс Тянь-шань өлкесіне Алтайдың оңтүстік-батысынан көшіп келгендерін, сондықтан да Алтайдағы Марқакөлдің атын өздерімен бірге ала келулері мүмкін екендігін алға тартады. Өзінің жалайырлардың шығу тегі туралы пікірін қорытындылай келе Н. Аристов былай деп атап көрсетеді: «Вообще джалаировское колено большой орды есть союзъ частей родовъ разнаго происхожденія, образовавшійся первоначально подь главенствомъ какого нибудь

³⁶⁸ Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. – 92-98-б.

³⁶⁹ Валиханов Ч. Собр. соч. – Т. 1. – Алма-Ата, 1984. – 373-б.

³⁷⁰ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. 1. – Алма-Ата, 1959. – 43-44-б.

³⁷¹ Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов. – СПб., 1895. – 17-б.

вождя изъ рода джалаиръ и успевшій, подъ вліяніемъ различныхъ обстоятельствъ, окрестить и образовать прочное целое, хотя истинныхъ джалаировъ было въ немъ и первоначально немного»³⁷².

Бұл жерде Н. Аристовтың жалайырларды этностық жағынан ғана емес, туыстық-рулық жағынан да әртекті етіп көрсететінін айта кеткен жөн. Оның ойынша, жалайырлардың бір бөлігі туыстық-рулық тұрғыдан емес, «таза қоғамдық-саяси шығу тегі» негізінде қалыптасқан³⁷³. Әңгіме бұл жерде туыстық-рулық тұрғыда қалыптасқан жалайырлардың рулық бөлімдеріне басқа жақтан келіп қосылған, яғни кірме болып табылатын рулық топтар туралы болып отыр.

Н. Аристовтың пікірін қорытар болсақ, жалайырлар құрамында қарлықтармен байланысты рулар бар болғандықтан олардың негізін түркі тілдес рулар құрайды. Алайда жалайырлардың кейбір рулық бөлімшелерін кірмелер құрайды.

Түрікмен тарихшысы С. Атаниязов «джалайырлар – ортағасырлардағы түркі тайпасы», – деп нық сеніммен атап көрсетеді³⁷⁴.

Моңғол тіліне жетік және моңғол тарихының білгірі Зардыхан Қинаятұлы жалайырлардың шығу тегін түркі тайпаларына жатқыза келе олардың XI ғасыр соңында ғана моңғолдарға кірме болғандарына назар аударады. Оның ойынша, жалайырлардың жетекші жат руының моңғолдардағы билеуші Қият Боржығындармен жақын қатынаста болуы және моңғолдардың жаулау жорықтарына белсенді қатысулары оларды моңғол атандырып жіберді³⁷⁵.

З. Қинаятұлы осы мәселеге назар аудара келіп, арнайы пікір айтқандықтан бұл тұжырымдарды толығырақ келтірелік: «Сөйтіп жалайырлар моңғолдың үш қолының (жүз) Хадан тайшы билігіндегі орталық қолының құрамына енеді. Міне жалайырларды «моңғол» деп қарау осы тұстардан басталады. Әбілғазы-

³⁷² Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов. – СПб., 1895. – 17-б.

³⁷³ Сонда. – 57-б.

³⁷⁴ Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад, 1988. – 70-б.

³⁷⁵ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – Астана, 2001. – 156-б.

ның айтуынша «Шыңғыс хан болғанға дейін барлық жалайырлар тұтқын болған, жалайырларға еліктеп өздерін моңғол-қият ұлдарымыз дейтін. Жалайырлар он бір атаға дейін яғни, Шыңғыс ханның төртінші ұрпағына дейін (*Хувылайдың немересі Тогонтөмерге дейін – Қ.З.*) пенде болып жүрді. Бұл хабарды Қыдырғали Жалайыр растайды. «Ол заманда жалайыр тайпасы моғол дарликин еді. Яғни моңғолдармен бірге еді», – деп жазады ол.

XI ғасырда қидандар «Монгол улс», ал қытайлар «Да Мэнгу» атаған «Хамаг моңғол ұлысы» құрылғанда жалайырлар оның сол қанатын құрады. Хотул хан тұсындағы «Хамаг моңғолдың» этно құрамы туралы сөз болғанда моңғол жазбаларында аталмыш тайпа бірлігінің құрамында «Дарлигин» деп аталатын «Өтге биол» (қара сүйектілер) 16 тайпа, «Нирун» аталатын «Алтан ураг» (ақ сүйектілер) 16 тайпа, **жалайыр аталатын «унаган биол» (атадан құл) 10 тайпа және Дайжиуд деп аталатын көп рулы белгілі топ болды** деп көрсеткен.

Мұнда жалайырларды «унаган биол.» («Атадан құл») атауының өзі олардың этно тегі моңғол еместігін көрсетеді. Өйткені моңғолдың этно-элеуметтік үрдісінде «Өтге биол.» («Қарадан туған») кездесетіні болмаса Моңғолдардың өз әулетінде «унаган биол.» болмаған.

Бірақ батыс және славяндық Моңғол және шығыс танушылары бұл нәзік ұғымды соншалықты ажырата білмегендіктен қайсы біреулері жалайырды моңғол этно тобына жатқызу әлі де кездеседі. Бірақ зерттеушілердің көпшілігі жалайырлар моңғолдар үшін жат жаланың түркі текті тайпа екеніне ертеден-ақ мән беріп келді.

«Моңғолдың құпия шежіресінде» моңғолдардың «нирундық» тобына 27 тайпаны, «Төрлөхин» тобына үш тайпаны жатқызса, **Д. Оссон** «Моңғол тарихы» атты еңбегінде «нирундық» 21, «Төрлөхиндік» 13 тайпаның атын атайды. Бірақ олардың қай-қайсысының қатарында жалайырлар жоқ. Қыдырғали Жалайыр «Шежірелер жинағында»: «...Жалайыр, Меркіт» Татар, Ойрат және басқадай тайпаларды Моғол деп атады, бірақ олардың негізгі аттары Моғол емес еді деп жазды.

Шоқан Уәлиханов өзінің «Қырғыздардың (қазақтардың) ата тегі атты еңбегінде Дулат, Жалайыр, Албан, Суандарды Үйсіннің негізгі тайпаларының бірі деп көрсеткен.

Ертедегі ұлы Үйсін дегеніміз сонау біздің жыл санауымыздан бұрын Құндармен қатар аталатын Түркі тайпаларының бірі. Осының бәрін сайып келгенде жалайырдың тегі түркі екендігі дау тудырмайды. Бірақ жалайырлар ғасырлар бойы **Моңғол әулетінің хандық құрамында аралас-құралас болып келгендіктен басқадай түркі тайпаларына қарағанда моңғолдарға жақын саналып келгені рас. Олай болуының себебін жоғарыда атап өттік»**³⁷⁶.

Мәселенің байыбына тереңдеп барар болсақ, Жалайырлардың шығу тегіне алғаш рет назар аударған Рашид ад-Диннен мынадай анық сөздерді оқимыз: «Относительно тех тюркских племен, которых в настоящее время называют монголами, но в древние времена каждое из этих племен в отдельности носило [свое] особое прозвище и имя; каждое имело [своего] начальника и эмира; от каждого произошли [родовые] ветви и племена, вроде народов: джалаиры, ойраты, татары и другие, как это будет подробно показано в этой главе.

Их обиталища [йурт] и становища [макам] были в определенных местах. Их внешний облик и язык похожи на внешность и язык монголов, потому что в то [древнее] время монголы были народом, принадлежащим к тюркским племенам; в настоящее же время вследствие их счастья, могущества и величия все другие племена называются этим их специальным именем»³⁷⁷.

Көріп отырмыз, Рашид ад-дин жалайырлардың бұрын түркі тайпаларына жатқандығын, тіптен «моңғолдардың ертеректе түркі тайпаларына жататын халық» болғандарын анық атап көрсетеді. Біздің ойымызша бұған күдіктене қараудың еш реті жоқ.

Белгілі түркітанушы Н.А. Баскаковтың кітабымыздың алғы-сөзінде берілген түрік тілдерінің даму сызбасына назар аудар-

³⁷⁶ Қинаятұлы З. Моңғол үстірті мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 156-157-б.

³⁷⁷ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1. – Кн. первая. – 92-б.

сақ, Хұн дәуірінен бұрынғы Алтай дәуірінде түрік-моңғол тілдерінің алғаш Алтай тілдерінен бастау алғандарын, яғни ортақ тілдік арнадан таралатынын байқар едік.

Біздің ойымызша жалайырларды моңғолдар ретінде қабылдаудың негізін кейінгі тарихнамада сталиндік концессиямен рұхтанып, түркішілдікке қарсы, жаулық көзқарас ұстанған И.П. Петрушевскийдің пікірі бастап берді. Ол, ең алдымен, Рашид ад-диннің өзін сынаудан бастайды: «Өзінің көптеген қатарлары тәрізді, – деп жазады ол, – Рашид ад-дин Азияның барлық көшпелі малшы түркі тілдес және моңғолтілдес халықтарын түріктер деп атайды, және көптеген халықтарды ол біресе түркілер, біресе моңғолдар деп атайды»³⁷⁸. Орыс ғалымы Рашид ад-динді түркі және моңғол халықтарын жіктеуде ортағасырлық шығыстың тайпа көсемдерінен, хандардан және княздерден таратылатын генеалогиялық принципін басшылыққа алды деп кінәлады.

Алайда ұлы тарихшы ең алдымен тіл маманы-филолог болғандықтан тіл мәселесінде дәрекі қателеспеуі тиіс еді. Сондықтанда И.П. Петрушевский де «оны жекелеген «түркі халықтарының» лингвистикалық жақындықтары қызықтырғанын» мойындайды. Рашид ад-диннің моңғолдардан басқа кейіннен автор өмір сүрген тұста моңғол атанып кеткен бірқатар көшпелі тайпаларды екі топқа бөліп көрсеткені белгілі. Алғашқы топқа – **жалайырлар** (*бөліп көрсеткен біз – Т.О.*), татарлар, ойраттар және т.б. жатты. Бұлар саяси жағынан дербес топтасқан, өздерінің тәуелсіз билеушілері бар тайпалар еді. Ал екінші топқа керейттер, наймандар, қарлұқтар және т.б. жатты. Бұлардың ерекшелігі – өздерінің мемлекеттік бірлестіктерін және тайпалық одақтарын өздері биледі. Бұлардың билеушілері өздерін аса қуатты сезінген кездер болған³⁷⁹.

Осының бәрін мойындаған И.П. Петрушевский аталған (ішінде жалайыр да бар) көшпелі түркі тайпаларының «сыртқы түрлері және тілдері» жағынан өзара жақындықтары туралы Рашид ад-диннің ескертпесіне назар аударуды да ұмытпайды³⁸⁰.

³⁷⁸ Сонда. – 28-б.

³⁷⁹ Сонда. – 28-б.

³⁸⁰ Сонда. – 28-б.

Кезінде қазақстандық ғалымдар В.В. Востров пен М.С. Мұқанов И. Петрушевскийдің жалайырларды моңғолдарға жатқызуына қарсы болған еді³⁸¹.

Осы айтылғандар жалайырлардың о баста түркілерден құралып, кейіннен моңғол империясының күшеюіне байланысты оларға қосылып моңғол атанып кеткенін дәлелдейді. Біздіңше, жалайырлар өздерін ешқашанда моңғол атаған емес. Оларға моңғол атауын моңғолдардан қуғын-сүргін көрген басқа тайпалар берді. Моңғолдармен бірге келіп жаулау соғыстарын жүргізгендер «моңғол» атанбағанда қалай атанбақ?

Алайда сталиншіл тарихшы И.П. Петрушевский мұны мойындай қоймады. Ол жалайырларды «түрік» тайпасына жатқызушылар пікірін ашық айыптап, оларды «ұлыдержавалық, пантюркистік «концепцияларды» жақтаушылар қатарына жатқызды және татар, керейт, найман, жалайыр, меркіт тәрізді түркі тайпаларын “түркітілдес емес, моңғол тілдес” тайпалар деп көрсетті³⁸². Сөзбе-сөз айтар болсақ, И.П. Петрушевский былай деген еді: «Сообщения Рашид ад-дина не оставляют места для идеализации родового быта кочевников, которой столь охотно передаются, например, некоторые турецкие буржуазные «историки» – пантюркисты»³⁸³. Міне, осылайша түркі тілдес тарихшыларға ашық қысым жасалды.

Моңғол үстіртінде IX-XIII ғасырларда өмір сүріп, кейіннен қазіргі қазақты және т.б. түркі халықтарын негіздеген жалайыр, керей, найман, қоңырат, табын және т.б. рулар мен тайпалар бірлестіктері рулық қауымдастықтың арқасында ғана өсіп-өнді, пісіп-жетілді, және тайпалық одақтарға бірігіп этностық-саяси тұрғыдан қазақ халқын құрады. Қазақтың рулар мен тайпалардан құралғаны құпия емес. Олай болса И.П. Петрушевский айтқан екен деп «рулық тұрмыстың» тарихи маңызына мән бермеу – қазақтың этностық-элеуметтік тұрмысына мән бермеу болып шығады.

³⁸¹ Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – нач. XX вв.). – Алма-Ата, 1968. – 41-б.

³⁸² Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1. – Кн. первая. – 29-б.

³⁸³ Сонда. – 29-б.

Жалайырларды моңғол тайпасына жатқызатын жалғыз И.П. Петрушевский ғана емес, орыстың белгілі шығыстанушысы В.В. Бартольд та осындай қате көзқарас ұстанды. Ол өзінің «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира» деген тақырыпқа арналған лекциясында Персияны билеген ильхандар династиясы туралы айта келе жалайырлардың моңғолдардан шығып, кейіннен түркіленгенін мәлімдеді³⁸⁴. Ол, сондай-ақ, өзінің «Орта Азиядағы түркі халықтары тарихы бойынша он екі лекция» атты еңбегінде де жалайырлардың атауы «алғаш моңғол ұлтының атауы» болғанын анықтап көрсетті³⁸⁵. Бұларға қосымша ол Жалайырдың әйгілі қолбасшысы Мұқалидың өзін қытайлықтарға «татар адамымын», – деп таныстырғанын алға тартады³⁸⁶.

Әйгілі шығыстанушының жалайырды алғаш моңғол, соңынан түркі жасауын негізсіз және дәлелсіз деп ойлаймыз. Мұның бәрі, біздің ойымызша, Рашид ад-динді дұрыс, байыптап оқымаудан орын алып отыр. Ол ежелгі жалайырлар шежіресін оғыздан таратады. Бұл туралы біз алда ежелгі жалайырларды құраған он рудың шығу тегін баяндағанда айтамыз.

Ал енді жалайыр Мұқалидың өзін «татар адамы деуіне келер болсақ, татарлардың моңғолдардың ата жауы болғаны, әртүрлі этностық топтардан құрылған бұл халықтың отыз татар атанғаны белгілі³⁸⁷. Мұқалидың өзін моңғолмын демей, татармын деуінің өзі жалайырлардың моңғолдарға біріккенге дейін түркі тілдес болғанын дәлелдей түседі деп ойлаймыз.

Жалайырларды осы Отыз татарлардан шығарып, бірақ Отыз татарлардың өздерін де моңғолдарға жатқызатын ғалым, моңғолдар тарихын арнайы зерттеген – Л.Л. Викторова. Ол өзінің этностық негіздемесін арнайы схема түрінде береді. Оның көзқарасы оқырманға түсінікті болу үшін біз бұл схеманы оқырманға қаз-қалпында ұсындық.

³⁸⁴ Бартольд В.В. Соч. – Т. II. – Ч. 1. – М., 1963. – 722-б.

³⁸⁵ Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002. – 172 б.

³⁸⁶ Сонда. – 255-б.

³⁸⁷ Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. – М., 1980. – 196-б.

Этническая преемственность

Источники	Время	Тюркоязычные	Монгольские	Время	Источники
«Сокровенное сказание», Рашид ад-дин, «Юань-ши» и др.	XII-XIII вв.	Найман, керент, меркит (цзубу – XII в.), онгуты	Улиха (восточные урянхайцы) ↑	X-XIII вв.	«Люоши», «Цзиньчжи», «Сокровенное сказание», «Юаньши», Рашид ад-дин, «Инцижун хутухта», «География Тибета»
«Люоши»	X в. – первая половина XII в.	Хойху, цзубу (найман, меркит?)	Монголы, татары тайчижугу, чжалайры, унгираты, урянхайцы ↑		
«Вэйши», «Чжоушу», «Суйшу», «Таншу», «Орхонские надписи»	Середина IX в. н. э.	Тукю (тюрки), юаньхэ (хойху, ойхор), гао-гойцы и другие тюркоязычные племена Центральной Азии ↑	Кидани (кара-кытай) ↑ Шивэй (дада, Хоры отуз-татары), улохэу	IV-IX вв.	«Вэйши», «Цзю Таншу», «Синь Таншу», «Орхонские надписи», «Селенгинский камень», «Сокровенное сказание»
«Шинзи», «Цянь Ханьшу», «Хоу Ханьшу», «Тунцзянь ганму»	III в. до н. э. – середина IV в. н. э.	Западные сяньби (хунну) ↑ Хунну	Кидани (кытай) А-ша (тогонь) Хи Тоба, муюн → тогон (та-таби) ↑ Юйвынь ↑ Сяньби, хуаньцы ↑ Дунху	III-IV вв. III в. до н. э. – II в. н. э. III в. до н. э.	«Тунцзянь ганму», «Хоу Ханьшу», «Тунцзянь ганму», «Шинзи», «Цянь Ханьшу»

Кестеден көріп отырғанымыздай, жалайырлар (чжалайрлар) мен қоңыраттар (унгираттар) және татарлар монғол тайпаларына жатқызылған. Л. Викторова осындай қорытындыға келіп отырып, өзінің осы монографиялық еңбегінің 175-бетінде Рашид ад-диннің төмендегідей пікіріне толық мақұлдау білдіреді: «Доминирующее положение монголоязычного населения при его значительной численности на территории Центральной Азии привело к тому, что, как пишет Рашид ад-дин, «найманы, джалайры, онгуты, кериты и другие племена, которые имели каждое свое определенное имя, называли себя монголами из желания перенести на себя славу последних; потомки же этих

родов возомнили себя издревле носящими это имя, чего в действительности не было» [Рашид ад-дин. – 1952. – Ч. 1. – С. 75].

Процесс слияния кочевых монгольских, тюркских, тунгусо-маньчжурских групп в единую монгольскую народность был подготовлен всем ходом событий предшествующего периода истории Центральной Азии»³⁸⁸.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, бұдан шығатын қорытынды, жалайырлар және т.б. түркі тілдес тайпалар Орталық Азияда моңғол тілдес тайпалардың үстемдік ала бастауына байланысты оларға бас июіне, яғни моңғолдармен бірігуге мәжбүр болды. Мұны Л. Викторова да мойындайды. Оның ойынша «жазбаша әдеби және дәстүрлі тарихи протомоңғолдық мәдениет пен тілдің ошағын» Орталық Азияда 200 жылдай империялық билікте болған қидандар нығайтып кетті, ал «Шыңғыс өзін Ляо атты қидандар империясының саяси және этномәдени мұраларының заңды ізбасары ретінде қарады»³⁸⁹.

Егер осы айтылғандарға тереңірек мән берер болсақ, бұрынғы негізін түркі тілдес оғыздар құраған жалайырлар қидандар билігі және Шыңғысхан империясы тұсында моңғол тілдес тайпалар ықпалына түсіп, моңғол атана бастаған болып шығады. Бұл тұста моңғол тілі мен түркі тілдері аса жақын болғандықтан жалайырлардың моңғол атануы ерекше оқиға емес еді.

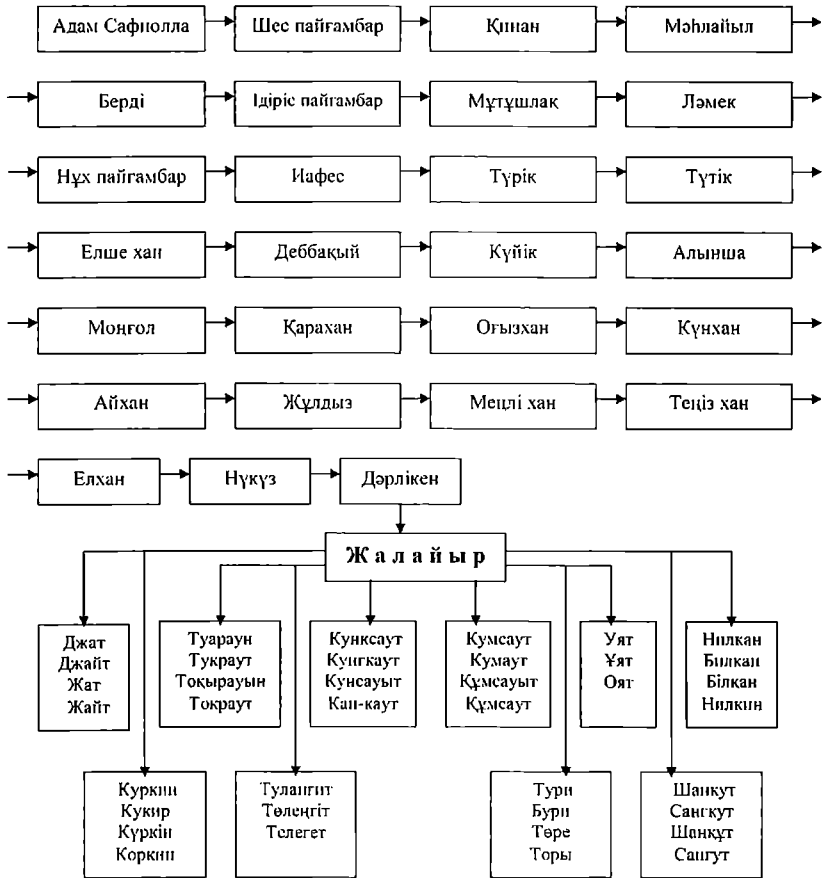
Жалайырлардың ежелгі шежіресі олардың түп атасы оғыз екендігін дәлелдейді және моңғолдардың оларға жақындығын, әрқашан көрші болғанын көрсетеді. Оқырманға түсінікті болуы үшін Рашид ад-диннің деректеріне негізделген жалайырлардың ежелгі шежіресін төмендегіше береміз³⁹⁰:

³⁸⁸ Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. – М., 1980. – 175-б.

³⁸⁹ Сонда. – 175-б.

³⁹⁰ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1. – 73-98-б.

Ежелгі жалайырлар шежіресі
(Рашид ад-диннің мәліметі бойынша)

**Зерттеушілер ежелгі Жалайырды құраған тайпаларды әртүрлі атайтындықтан рулардың әртүрлі атауларын беріп отырмыз – Т.О.*

Жалайырлардың ежелгі шежіресі оларды дәрлікендерден тарататынын көріп отырмыз. Мұндайда Дәрлікен атаның аты ма, жоқ әлде тайпаның аты ма? деген заңды сауал туындайды. Мәселені айқындау үшін, ең алдымен, зерттеушілер пікірлеріне

құлақ түрелік. Моңғол-қалмақ тарихын індете зерттеп жүрген зерттеуші В.Ш. Бембеев осыған байланысты былай деп жазады: «Процесс объединения племен и народов Центральной Азии, характерный для эпохи Чингисхана, приводил к смешению этноформаций и образованию новых, из коих наиболее наглядным являлся раздел формации «дарлекин». Учет специфичность тюркского и монгольского языков того времени и сделаем оговорку: слова при произношении приобретали несколько иное, чем сегодня, звучание и смысловую окраску из-за трансформации отдельных согласных и гласных звуков. Название «дарлекин» должно было читаться по-монгольски «торолекун», что понимается как «родственники, родственные». По Рашид-ад-дину, все 20 подразделений формации «дарлекин-торолекун»: «джалаир, сунит, татар, меркит, курлаут, тулас, булагачин, керемучин, урасут, татамих, таргут (торгоут), ойрат, барг(к)-ут, к(х)ори, теленгут, урянка, курх(г)-ан, сухат...» – всего 18 из двадцати (2 наименования пропущены или самим Рашид-ад-дином, или переписчиками), были родственными. Разговаривая между собой, они все понимали друг друга.

Военно-административные, социально-экономические и многие другие образования, переплетаясь друг с другом, в связи с формированием империи Чингисхана, непосредственно влияли на процесс этногенеза»³⁹¹.

Бұл айтылғандардан байқайтынымыз, «дәрлекен» атауы «туыстар», «туысқандар» деген мағына беретіндігі. Дәрлекіндер құрамында шынында да бұрын Жалайыр бірлестігінде болған төленгіт (теленгут), кори (тури), куркин (курхан), кумсаут (курлаут) тәрізді рулардың да болғандығын осы деректен біліп отырмыз. Бұлар өзара сөйлескенде бірін-бірі жақсы түсінген. Мұның себебі, жалайырдың ескі шежіресінен байқалатынындай, моңғол аталған тайпалар мен оғыз аталған тайпалардың тұптамырлары бір. Яғни ежелгі «дәрлікен» немесе «жалайыр» бірлестігіне оғыз руларымен бірге кейінірек моңғолдарды құраған тайпалардың кіріп кеткендеріне таңданудың еш реті жоқ. Сонымен бірге жоғарыда айтылған В.Ш. Бембеевтің пікірі Дәрлекин немесе

³⁹¹ Бембеев В.Ш. Ойраты в империи Чингисхана // Вопросы истории. – 2006. – №5. – 158-6.

Жалайыр бірлестігінің негізгі ядросын туысқан Оғыз тайпалары құрап, кейінірек оған Қалайыр (Жалайыр) өзені бойына қоныстанған кірме моңғол тайпалары қосылып, бұл тайпаның этностық бірлестіктен әскери-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы бірлестікке ұласқанын байқатады. Шыңғысханды жалайырлардың алғашқылардың бірі болып қолдауы және ұлы ханның оларды көтермелеуі жалайырлардың әскери тұрғыдан тығыз топтасып үлгерген тайпа екендігін тағы да дәлелдей түседі. Бұл процестердің V-VI ғасырлардан бастаулары күмәнсіз.

Жоғарыдағы В.Ш. Бембеевтің айтқандарында тағы бір назар аудартар мәселе жалайырлар құрамына кірген дәрлекіндердің “төрелекүн” деп аталғаны. Кейінгі Шыңғысхан империясы тұсында Ұлы ханнан таралған ұрпақтың “төре” атануы мен ежелгі шежіредегі “төрелекүнде” тарихи сабақтастық бар тәрізді. Өйткені төрелекүндер құрамына түркі тілдес рулармен қатар моңғол тілдес рулар да кірді емес пе? Оның үстіне көне шежіре бұл руларды туыстық тұрғыдан да жақындастырады. Егер кейініректе Шыңғысханды 1206 жылы Ұлы хан ретінде ақ киізге отырғызып хан көтерген 94 тайпа өкілдерінің арасында түркі тілдестердің көптеп кездесетіндерін ескерер болсақ, бұл пікіріміз растала түседі.

Шыңғысхан тұсында моңғол атанғандардың бәрі моңғол емес, бұл жалайырларға да тікелей қатысты. И.Н. Березин аударған Рашид ад-диннің еңбегінде мынадай жолдар бар: “**Племена, которыхъ ныне называютъ монгольскими, но которыхъ имя въ сущности не было Монголь, такъ какъ это названіе они предъявили после эпохи ихъ (Монголь). Каждая ветвь изъ этихъ ветвей произвела много ветвей, и у всякой явилось определенное имя.**

Джалаиръ جلاير.

Сунитъ سونیت.

Татаръ تاتار.

Мергитъ مرکیت. Курлутъ کورلوت.

Тамгалыкъ تمغالیق.

Туласъ تولاس.

Тумэть تومات.

Булагачинъ بولغاجین³⁹².

³⁹² Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашид ад-Дина / Пер. с перс. Н.И. Березина // Труды вост. отд. императорск. археологич. общ. – Ч. V. – СПб., 1858. – 7-6.

Түркі тілдес тайпалардың аттары моңғолдар билігіне түскен соң өзгере түсті. И.Н. Березин Жалайыр тайпасының қазіргі Моңғолияда Джеййд деп аталып кеткенін зерттеушілер еңбектеріне талдау жасай отырып атап көрсетеді³⁹³. Моңғолдар ықпалымен түркі тілдес тайпалардың атауларының өзгеріске түсуінің айқын көрінісі ежелгі жалайырларды құраған 10 ру аттарының басым көпшілігінің моңғолдың көптік санымен көрсетілуі. Мұны алғашқылардың бірі болып байқаған Н.И. Березин Рашид ад-диннің моңғолша жазуға бейімдігін атап көрсеткен еді. Жалайыр рулары аттарының моңғолша берілуі Н.И. Березинді Рашид ад-дин мәліметтеріне күдікпен қарауға мәжбүр етті. Оның ойынша жалайырлардың осы руларының басқа зерттеушілер еңбегінде кездеспеулері Рашид ад-дин еңбектерінде олардың атаулары дұрыс оқылған деп сеніммен айтуға мүмкіндік бере қоймайды. Осының дәлелі ретінде Н.И. Березин ежелгі жалайырларды құраған рулар атауларын басқа тілде оқу олардың мән-мағыналарын басқаша түсінуге жол ашатынына назар аударады. Ол Жалайырды құраған руларды манчжур тілінде оқу арқылы төмендегідей қорытындыға келді: “Въ маньджурскомъ мы находимъ следующія слова для объясненія этихъ названій: *чжа*, столбъ шатра, или *чжай*, второй; *хунки*, камень, для Кункаувъ или Хункаутовъ; *у*, игла на дереве, для Уятовъ; *куруке*, очень ленивый, для Куркиновъ; *тури*, колыбель, бобъ; *кумши*, родъ сокола, для Кумсаутовъ; *нилуканъ*, кроткія слова; *тулкунъ*, темный, для Тулангитъ: *санкга*, очень древній для Санкутъ или Санкутъ. Племя же Тукраутъ можетъ быть получило названіе отъ турецкаго *طوغرى* прямой. Окончанія названій монгольскія, но множественное монгольское число могло быть следствиемъ омонголенія Джалаировъ, какъ и другихъ племень. — У г. Эрдмана мы находимъ следующіе варианты: *قنكقاوت* *قنكقساوت* *سلقان* *قنكقاوت* *كوكير* *نيلقان* *شنگقوت* *كوركين* *سنكقوت* *شنگقوت*”³⁹⁴.

³⁹³ Сонда. – 226-227-б.

³⁹⁴ Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашид ад-Дина / Пер. с перс. Н.И. Березина // Труды вост. отд. императорск. археологич. общ. – Ч. V. – СПб., 1858. – 227-б.

Әрине, ежелгі Жалайыр руларының атауларын манчжур тілінде ғана емес, көне түркі тіліне де, тіптен біз жоғарыдағы кестеде бергендей, қазіргі қазақ тіліне де икемдеп айтып көруге болады. Онда біз мүлде басқа мағыналарды көрсететін рулар аттарына кезігер едік. Біздің ойымызша, мәселе Рашид ад-дин берген құнды деректерді әр тілде оқуда емес, тарихи деректердің өздерінің қайталанбастай сирек кездесетін құндылығында.

Егерде осыны мойындар болсақ, онда ежелгі жалайырларды құраған 10 рудың шығу тегін талдауға нақты назар аударуға тура келеді.

Жалайырлар тарихында ежелгі және ең басты ру Рашид ад-динде **Жат** деген атпен берілген жат руы. Моңғол тіліне жетік қазақ бауырымыз Зардыхан Қинаятұлы осы рудың атымен тұтас Жалайыр этнонимін байланыстырады. Ол былай деп жазған еді: «Осы топ моңғол әулеті ішінде «Жат жаланың адамы» немесе «жалалылар» атанды. Мен осынау «Жат жалалылар» ұғымынан «Жалайыр» атауы шықты ма деп ойлаймын»³⁹⁵.

Оның ойынша осы жат руы моңғолдарға Шыңғысхан заманынан әлдеқайда бұрын жақындасып, тығыз қарым-қатынаста болған. Жат руына кеңірек түсініктеме берген Зардыхан Қинаятұлы өзінің ойын төмендегіше жалғастырады: «Жалайырлар осылайша **моңғолдарға кірме болуы XI ғасырдың соңы**. Осы тұстан бастап олар Моңғол дарликиннің он рулы «Жат жалайыр» тайпасы атанып кетті. Моңғол жазбаларында олардың ең белді руы «**Жат**» деп аталады. Жалайырдың жат руы моңғол ортасында басқа жалайырлардан артық болды. Рашид-ад-дин және қытай тарихшысы То Жидің айтуынша әйгілі Го Ван Мухулай және жалайыр тайпасынан шыққан басқадай әйгілі адамдардың көпшілігі осынау жат руынан шықты. Өйткені олар Қият Боржығындармен етене жақын қатынаста болды»³⁹⁶.

Белгілі түркітанушы С. Аманжолов Жат немесе Жайт руы кейінгі қазақтың Кіші жүзіндегі Жүй руына және қырғыздарда Шайтейіт руына таралып кеткенін жазады³⁹⁷. Қазақтың белгілі

³⁹⁵ Қинаятұлы З. Моңғол үстірті мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 156-б.

³⁹⁶ Сонда. – 156-б.

³⁹⁷ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. 1. – 45-б.

этнограф ғалымдары Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров Жалайырдың жат руын Жәйт руы деп көрсетеді³⁹⁸.

Қазақстандық синолог Ю.А. Зуев Жалайырдың жат руының атын олардың манихейлік діни нанымды қабылдауымен байланыстырып, «жат» атауын моңғолдың ча'ат (ақ) деген сөзінен іздестіреді³⁹⁹. Біздіңше бұлай түсіндіру дәлелді фактілерге негізделмеген.

Дегенмен де, жалайырлардың Жат руы моңғолдарға, әсіресе, Шыңғысхан құрған мемлекетке әрқашан адал болып қалды. Жат руының беделі артқаны сондай ол кейде Жалайырдың этнонимімен қатар айтылатын болды. Мұны моңғол билеушілері байқамады, елемеді десек тарихқа қиянат жасар едік. Жалайырдың жат руының моңғолдармен қатар жүріп, мемлекет құрысқан тағдыры назардан тыс қалған жоқ. Бұл туралы З. Қинаятұлы былай деп жазады: «Жалайыр аты қаншама «Жат» болғанымен, біріншіден, ежелден «Боржығын дарликин» саналатын, екіншіден, бел моңғолдардың атамекені саналатын Онон, Хэрлэннің шығысын мекендейтін, үшіншіден, елінің басын біріктіру үшін Шыңғысханның күн-түн демей ат сабылтып, қан жұтқан жанталасында еш жаттық танытпағандықтан Жалайырдың мекені «Боржығын категориясына» жатқызылып Мухулай бастаған шығыс түмэн билігінде қалды»⁴⁰⁰.

Шыңғыс қаған тұсында Жалайырдың жат руына көрсетілген құрмет оның кейінгі ұрпақтары тұсында да жалғасын тауып жатты. Осының нақты мысалы осы жат руынан шыққан Мункасар ноянның тағдыры дер едік. Зардыхан Қинаятұлы бұл туралы былай жазады: «Жалайырдың Жат тайпасынан шыққан Мункасар ноян Тулуй мен оның ұлы Мөңкенің Қыпшақ жорығы барысында көрсеткен іскерлігі ескеріліп Мөңке хаған (1251-1259) билігіндегі Империясының Бас жарғышысы немесе әділет министрі болды. Бас әділетшіге алғаш Шыңғысханның артқан жүгі аса ауыр және жауапты еді. Ол Шихихутутты алғашқы бас әділетші етіп тағайындағанда «Күллі мемлекетте әділеттілікті сақтап, өтірік, өсектің алдын алып, жазалануы

³⁹⁸ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – 76-б.

³⁹⁹ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. – 296-б.

⁴⁰⁰ Қинаятұлы З. Моңғол үстірті мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 166-б.

тиістілерді жазалап, басы алынуға тиістінің басы алынатын болсын» және «Мемлекеттік меншік бөлісіне байланысты даудайларды тиянақтандырып, ол туралы көк дәптерге жазылып отыратын болсын. Шихихутагтың менімен келісіп, кесімін айтып көк дәптерге түсірген заңдық күші бар құжаттарына ұрпақтан-ұрпаққа дейін ешкім қол тигізбейтін болсын» деп кескен. Көк дәптер кейін әлем тарихында, «Шыңғысханның Ұлы жарғысы» («Великая яса») атанды. Бас әділетші Мунхасар ұлы хаған жарлығын бұлжытпай орындады. Өйткені Мөңке Моңғол империясының хаған тағы үшін бір жағынан Өгөдей, Чагатай ұрпағы, екінші жағынан Жошы мен Тулуй ұрпағы арасындағы қақтығыс аса шиеленіскен тұста ұлы хаған тағына отырды. Оған қарсыластары да аз болған жоқ. Осынау шырғалаң тұста ел жағдайын заң жүзінде орнықтыру ісі жалайыр Мунхасар ноянға тапсырылды.

Мунхасар ноян Мөңке хағанның жарлығымен үш мың қолды бастап Мөңкеге қарсы бас көтерген Күйік хағанның інісі Ширэмун және Күйік хағанның ұлы Нахуға қарсы аттанды. Мунхасар жоғарыда аталған Ширэмун, Цаху және басқадай 77 ноянды дарға асу туралы жарлыққа қол қояды. Мунхасар Мөңке хағанмен келісілген жарлық бойынша жоғарыдағы бас көтеруге ұйытқы болған Күйік хағанның тоқалы Огул Қаймыш, Күйік хағанның бұрынғы бас уәзірі Қадақ дарға асылады. Ал Күйік хағанның бас кеңесшісі (Чинсан) Чингай орнынан босатылып, оның орнына Булгай Чинсан болып тағайындалады. Мөңкені хаған тағына отырғызуды қолдағаны үшін жәбір көрген барлық адамдарды жазадан құтқару туралы жарлыққа қол қойып, көк дәптерге белгілейді.

Мөңке хаған оның бас әділетшісі Мунхасардың тұсында елді жайлаған бассыз баусыздықты және кеден, салық, көлік, аң аулаушылық жүйелерін заңдастырып, бір қалыпқа келтіреді. Тек осылайша ел арасы орныққаннан соң ғана Мөңке хаған ұлы шығыс жорығына аттануына мүмкіндік туады. Мунхасар ноян Мөңке хағанның шығыс жорығында онымен бірге болып ұлы хағаннан бір жыл соң 1260 жылы қытайдың Сычуань өлкесінде дүние салады. Мөңке ханның тұсында Мунхасардың ұлы Хандукур-ноян отрядын жасақтап, өзі басқарып Иранға

аттанады. Келесі ұлдары Курмиши, Ел-Тимур кіндік Моңғол жерінде әскери қызметте қалады»⁴⁰¹.

Жат руының Шыңғысхан жаулауы тұсында батысқа жылжығанын байқаймыз. Олар кейініректе, 1429-1430 жылдары Шайбаниханның атасы Әбілхайырдың Ертіс бойындағы Төре қаласында таққа отыруына қолдау жасаған 23 тайпаның қатарында болды⁴⁰². Бұл тұста Жат (Джат) руы тайпаға айналып Жалайыр одағынан бөлініп үлгерген тәрізді. Өйткені осы 23 тайпа ішінде бұрын Жалайыр тайпасы құрамына кірген 10 ру ішінен Курлаут (Куркин) ғана Жатпен қатар аталады. Байқауымызша, бұл тұс Жат руының батысқа жылжыған хитай, ұйғыр, найман, қият және қарлық тайпаларымен бірге көшіп-қонып жүрген кезі.

Тегінде жат о баста Жалайыр одағында үстем ру болвандықтан, о баста-ақ жеке, бөлек айтылып жүрген. Кейде ол «Жадаран» аталғанын байқаймыз⁴⁰³. Ал Көшпелі өзбек ұлысында Жат (Джат) найманмен қатар жеке ру ретінде аталады⁴⁰⁴.

Ежелгі жалайырлар одағына кірген келесі ру тоқырауыт немесе тоқырауын. Бұл ру атауының шығу төркіні туралы Ю.А. Зуев төмендегідей өзіндік болжам көзқарас білдіреді: “*توقراوت* токраут; ср. *Toqra'ut* «Сокровенного сказания» (§213). Возможно, это слово восходит к *tokoro/tager* (тохар). О юэчжитохарах на восточных склонах Большого Хингана говорилось... Они отмечены и в составе восьмиплеменных киданей. В Новой редакции «Истории династии Тан» это племя названо С7404, 2137 духо [Оуян Сю, гл. 219, с. 1537, л. 16]. Транскрипция духо (<*d'uk-yuat*) отражает *tuxar, tugar*»⁴⁰⁵.

Тохар (Юэчжи) тайпалық бірлестігінің б.з.д. ғұндар заманында-ақ өмір сүргендері белгілі. Олар солтүстік ғұндары мен үйсіндердің арасында орналасты⁴⁰⁶. Кейінірек тохарлар (юэчжилар) батысқа қоныс аударып, біртіндеп Бактрия жеріне дейін

⁴⁰¹ Қинаятұлы З. Моңғол үстірті мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 167-168-б.

⁴⁰² Шаниязов К. Узбекки-карлуки (историко-этнографический очерк). – Ташкент, 1964. – 35-б.

⁴⁰³ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Т. II. – Алматы, 2005. – 88-б.

⁴⁰⁴ История народов Узбекистана. – Т. 2. – Ташкент, 1993. – 6-б.

⁴⁰⁵ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – 296-б.

⁴⁰⁶ История Монгольской народной республики. – М., 1983. – 98-б.

барды. Тарихта Бактрияның Тохаристан аталғаны да белгілі. Кезінде Хотан өлкесін мекендеген тохарлардың бір руының кейінірек Жалайыр бірлестігіне кіруі әбден мүмкін. Бұлай болған жағдайда бұрын иран тілдес болған, кейіннен үйсіндерге бағынған бұл тоқарларды тоқырауыт деп қабылдар болсақ, оларды моңғол тілдес еді деп айта алмаймыз.

Ю.А. Зуевтің бұл болжамын теріске шығара алмайтын себебіміз, қидандардың кезінде Ұйғыр қағанатын талқандаған қырғыздардан билікті тартып алып, Шығыс Түркі қағанатының орталығы болған Орхон бойын мекендегендері белгілі. Бұл жалайырларға көрші аймақ. Мұндайда юэчжи-тоқарларының бір руының Жалайыр одағына барып қосылулары әбден мүмкін.

Ал енді С. Аманжолов айтқандай тоқраут руының атымен Жезқазған жеріндегі Тоқырауын өзенінің атауын байланыстыруға келсек⁴⁰⁷, бұл тегінде кейініректе ежелгі жалайырлардың бір бөлігі, дәлірек айтсақ, тоқырауттардың Жошы ұлысы аймағына қоныстануының салдары болар. Тоқырауттардың қазіргі Тоқырауын өзені бойын мекендеу мүмкіндігін де теріске шығару қиын. Моңғол жаулауы тұсында жалайырлардың осында қоныс аударғаны белгілі ғой.

Шыңғысхан дәуіріндегі Жалайырдың Тоқырауын руына келер болсақ, осыған қатысты «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» мәліметтерді зерттеушілер арасынан алғаш байқаған Зардыхан Қинаятұлының төмендегідей пікірлеріне назар аударамыз: «Жалайырлар Моңғол мемлекеті тұсында Шыңғысханның үзеңгілес серіктестері тұрғысынан белгілі болды. Жалайыр тобы Тэмужин қолының қатарында Меркіттермен болған **«Бугур Кегер» шайқасына қатысты**. Тэмужин бұл жорықта үлкен абыройға ие болып, олжаға батып қайтқаны белгілі екі топқа бөлінгенде жалайырлар Тэмужиннің соңынан ерді. Тэмужиннің түн жамылған суыт көшімен ілесе келген ең алғашқылардың қатарында жалайырдың **Тоқырауын тайпасының белгілі адамдары Хачнун, Қарқой, Қарылдайлар** болды және олардың соңынан іле-шала Сэцэ-Домог келіп жетеді.

«Моңғолдың құпия шежіресінде» жоғарыда аты аталған ағайынды үшеуін «Хачиун-Токураун, Хархай-Токураун, Харалдай-

⁴⁰⁷ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. 1. – 46-б.

Тоқураун деп көрсеткен. Бірақ моңғол жазбалары мұнда көрсетілген «Тоқураун» ұғымы олардың ата тегін айтып тұрғанына соншалықты мән берілмейді. Өйткені моңғол ортасында соңғы ғасырларда адамдардың затын ата тегі арқылы ажыратуға үрдісі үзіліп қалған. Бірақ жоғарыдағы «Хачиун-Тоқураун» атауы «Қыдырғали Жалайыр», «Қаракерей Қабанбай», «Қанжығалы Бөгенбай», «Мухамед Қайдар Дулати» делініп адамның затын ата тегі арқылы ажырататын Түркілік үрдіс айқын көрініп тұр. Мұндағы «Тоқураун» он рулы Жалайырдың бір руының аты.

1189 жылы Цэнхэр өзенінің бойындағы Хар жүркеннің Көк көлінің жағасында Нирун моңғол ұрпақтары Тэмужинді алғаш дүйім моңғолдың «Шыңғыс ханы» лауазымына көтергенде бұл ұсынысты қолданғандардың бірі жалайырлар еді. Осы жиында жалайыр Харахай Шыңғысханның інісі Архай Хасар бастаған сарбаздар қатарына ілінсе, Харалдай Белгутэйдің билігінде ат көлік жайын реттеу міндетіне ие болды»⁴⁰⁸.

2005 жылы Қазақстанда Лубсанданзанның моңғолтанушы-аудармашы Жүкел Хамай аударған «Алтын тобчы» (Алтын түйін) қазақ тілінде қайта басылып шықты. Осы еңбекте Төмүчиннің (Шыңғысханның) түн қараңғылығында өзінің әріптесі Жамұқаға сенбей, одан бөліне көшетін жері бар. Онда былай делінген: Төмүчин «сол түнді өткізіп, ертеңінде күн шыққанда қараса, Жалайырдың Қачигұн тоқұрағұн, Қарақай тоқұрағұн осы үш ағалар, бауырлар түнімен көшіп еріп келген екен». Солармен қатар «Жалайырдың Шира Домак, Арқай Қасыр, Бала ұлдарымен кеді»⁴⁰⁹.

Мұндағы «тоқұрағұнды» Зардыхан Қинаятұлы пайдаланған деректе «тоқураун» деп оқимыз. Біз пайдаланған Жүкел Хамайдың аудармасында «тоқұрағұн» сөзі «атақ, лауазым, қазіргі қазақ тіліндегі «жаушы» дегенге ұқсайды», – деп түсіндіреді. Алайда бұл неғылған атақ, лауазым, оны кім береді? деген сауалға жауап жоқ. Соған қарағанда З. Қинаятұлының пікірі шындыққа жақын тәрізді. Оның үстіне Жүкел Хамайдың аудармасында «тоғұрағұн» ұғымының «Моңғолдың құпия шежіресінде» «тоқұрауын», – деп жазылғаны мойындалған»⁴¹⁰.

⁴⁰⁸ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 158-б.

⁴⁰⁹ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Т. II. – 86-87-б.

⁴¹⁰ Сонда. – 91-б.

Тоқрауын руының кейіннен де Шыңғысханға адал болып қалғанын осы рудың қайраткерлерінің бірі Жошы-Дармаланың тағдырынан да байқай аламыз. Рашид ад-диннің және моңғолдың «Алтын табчысын» пайдаланған З. Қинаятұлы мұны былай түсіндірген еді: «Жошы-Дармала Қият-Боржығының Дарлакин тармағы саналатын жалайырдың Тоқураун саласынан еді. Жалайырдың **Жат** және **Тоқураун** саласы басқалардан гөрі Шыңғыс әулетіне етене жақын болды. Сондығынан болар Шыңғысхан 1190 жылы сол Дармаланың намысы үшін қандас туысы, әрі ант ішіскен досы Жамухамен соғысты. Тарихта аталмыш соғыс «Он үш күрен шайқасы» деп аталады. Шыңғысханның жақтасы саналатын Жошы-Дармаланың Сарь-кегерде жатқан жылқысын Жамуханың інісі Тайчар қуып кетеді. Жылқысының ізімен өкшелей қуып жеткен Дармала Тайчарды атып өлтіріп, жылқысын қайтарып алады. Аталған соғыс осы қақтығыстан басталады. Сөйтіп Шыңғысхан Дармаланы өзімен аталас Жамухадан қан төгіп арашалап қалды. Осы тұстан бастап Жалайыр Дармала ұрпағы Шыңғыс ұрпағына екі ғасыр бойы қалтқысыз еңбек етті. Рашид-ад-диннің айтуынша Дармаланың Кутукты, Кутукдур, Құндағай, Илга және Ерлен атты алты ұлы болған. Аталғандардың ішінен Илга ноян Хулагудың бас уезірі, Кутуктының ұлы Олкун мың басы болса, Кундугайдың ұлы Курчи-Бугун ханның Грузиядағы билеушісі Бугунның ұлы Темір-Бұқа Харбандидің сайман қоймасын басқарады»⁴¹¹.

Осы мысалдың өзі-ақ, тоқырауын-жалайырлардың моңғол мемлекетіндегі ықпалды орындарын көрсетіп беретіндей.

С. Аманжолов ежелгі жалайырлардың Оят (Уят) руының қайдан шыққанын анықтау қиын екендігін мойындай келе оны «нағыз түрік сөзі емес деп айтуға болмайтынын» атап көрсете кеткен еді⁴¹².

Зерттеуші Ю.А. Зуев болса мұны төмендегіше түсіндіреді: «*اويات* уйат - форма множественного числа от *уйан*. В «Истории киданей» зарегистрировано племя вэй-янь ту-цзюе зближающееся с уйат Рашид ад-Дина»⁴¹³.

⁴¹¹ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 169-170-б.

⁴¹² Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. 1. – 46-б.

⁴¹³ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – 296-б.

Егер осы болжамды мақұлдар болсақ, онда Оят (уят) руының тағдыры да Тоқыраутпен бірдей болып шығады.

Оят пен Тоқраут тайпалары Ю. Зуев айтқандай, жалайырларға қидандар құрамынан барып қосылулары әбден мүмкін. Жалайыр тайпа одағы тарих сахнасына шыққан X ғасырдың алғашқы ширегінде қидандар Орталық Азияның көп бөлігін жаулап алды. 924 жылы Хуанхэ өзенінен солтүстікке қарайғы үлкен аймақты олар өздеріне қаратты. Батыста қидандар мемлекеті Алтай жоталарына дейін барып Шығыс Түркістандағы мемлекеттермен шектесті. 926 жылы олар Бохай мемлекетін бағындырып, Тынық мұхитқа шықты. Ал солтүстікте қидандар империясының шекарасы Хинган тауларын жағалап Орхон, Селенга және Толы (жоғарғы және орта ағыстары), орта және төменгі Керулен аңғарларына жалғасты. Осылайша қидандар ежелгі жалайырлар мекендейтін аймаққа көрші орналасты. Қидандардың IX ғасырда Онон мен Керулен аралығындағы шивэйлерді (отыз татарлар мен моңғолдар) жаулауы оларға көрші жалайырларды қидандарға жақындата түсті⁴¹⁴. Мұндайда жекелеген қидан руларының жалайырларға кірме болулары әбден мүмкін. Жалайырлар мен қидандарды жақындастыратын тағы бір нәрсе – қидандардың тілінің моңғол тіліне жақын болуы дер едік. Оның үстіне қидандар алғаш түріктердің қол астында болды, сондықтан оларда ежелгі түркі тілінің кейбір сөздерінің қолданыста жүргені белгілі⁴¹⁵.

Ежелгі жалайырларды құраған 10 рудың қатарында төлеңгіттер де аталады. Зерттеуші Ю. Зуев төлеңгіттерге төмендегідей сипаттама береді: «*طوال نکفیت* толангыт (кит. до-лань-гэ ta-lam-kat<talanqat~talanngat) – первоначально племя тиреков и уйгуров; обитало на восточных границах племен тонга и орхонских се-яньто; в эпоху монголов становится известным на Саяно-Алтае»⁴¹⁶.

Көрсетілген аймақтар ежелгі жалайырлар мекендерінен қашық емес.

⁴¹⁴ Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. – М., 1980. – 143-б.

⁴¹⁵ Сонда. – 153-б.

⁴¹⁶ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – 297-б.

Ежелгі жалайырларды құраған төлеңгіттердің (тулангіттердің) тарихи тағдырлары біршама айқын. Сондықтан С. Аманжолов «қазіргі қазақ және алтай төлеңгіттері ежелгі жалайырлардың төлеңгіттеріне сәйкес келеді» деген батыл пікірді айтады⁴¹⁷. Төлеңгіттердің Жалайыр құрамында болғанын Лубсанданзанның «Алтын тобысында» кездесетін «Жалайырдың Телегеті» деген сөздердің кездесуі де дәлелдеп тұрғандай⁴¹⁸.

Башқұрт тарихшысы Р.Г. Кузеев «Таварих-Гузидә» дерегіндегі мәліметке сүйене келе төлеңгіт, урасут және коштеми (урянкат) тайпаларының биш кавм – бес тайпа деген атпен белгілі болғанын бұларды кезінде қырғыздармен соғыс кезінде Шыңғысханның бағындырғанын атап көрсетеді⁴¹⁹. Мұнда айтылатын Алтайдағы төлеңгіттер мен жалайырлардың арасын Байкал көлі бөліп жатқан тәрізді. Тайпалардың көлді айнала көшіп жүргендерін ескерер болсақ, Жалайырлар құрамына кірген Төлеңгіт осы аталған бес тайпа құрамындағы төлеңгіттердің бір бөлігі деп айтуға негіз бар. Биш кавм, яғни бес тайпа бірлестігіне кірегіні төлеңгіттерді Р.Г. Кузеев моңғол тобына, тіптен «орман тайпаларына» жатқызады. Ол құрамында төлеңгіттер бар биш кавм тайпа бірлестігінің кейініректе башқұрттардың бишул тайпасының этногенезіне ықпал жасауы мүмкін дей келе, сонымен қатар бұл этнонимнің қазақтардың Ұлы жүзінде, өзбектерде, ноғайларда кездесетініне назар аударады⁴²⁰. Осының бәрі бізді төлеңгіттер жекелеген түркі халықтарының және олардың кейбір тайпаларының, соның ішінде жалайырлардың да қалыптасуына ықпал еткен деп айтуға итермелейді.

Алайда кейінгі қазақ төлеңгіттері туралы айтқанда мынаны да ұмытпаған жөн: ХХ ғасыр басында төлеңгіттер туралы шағын еңбек жазған Ф. Зобнин «төлеңгіттер деп бұрын және қазір қырғыздардан (*қазақтардан* – Т.О.) шыққан, кедейшілікке және т.б. жағдайларға байланысты өздеріне пайда түсіргенше сұлтандарға әрқашан жақын көшіп, онан соң оларды тастап, өздеріне тиімді басқа жаққа кетіп қалатындарды айтады»⁴²¹. Осы еңбе-

⁴¹⁷ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. I. – 46-б.

⁴¹⁸ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Т. II. – 105-б.

⁴¹⁹ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М., 1974. – 276-б.

⁴²⁰ Сонда. – 276-б.

⁴²¹ Зобнин Ф. К вопросу о невольниках, рабах и тюленгутах в Киргизской степи. – 1902. – 43-б.

гінің келесі бетінде автор төлеңгіттерге мұнан гөрі анықтау түсініктеме береді: «төлеңгіттер деп сұлтандар басқа болыстардан қысымнан немесе кедейліктен қашып, сұлтандарды паналаған қырғыз (*қазақ* – *T.O.*) кірмелерін қабылдады. Төлеңгіттер деп сұлтандар әртүрлі қызметке дайын адамдарды таныды. Бірақ төлеңгіттер сұлтандарға зорлықпен емес, өз еріктерімен қызмет жасады және олар сұлтандарды әрқашанда тастап кете алды»⁴²².

Бұл айтылғандардан қандай қорытындылар туындайды? Біздің ойымызша, алғашқы орта ғасырларда Алтайда өзіндік тайпа бірлестігін құрған төлеңгіттер этностық құрамы біртекті болмағандықтан әртүрлі тайпаларға ыдырап кірме атанды. Олардың кейбір рулары осылайша ежелгі жалайырлар құрамынан көрінді. Бірақ моңғолдарға қызмет ету барысында төлеңгіттер ыдырап кетті. Олар бұрынғыша Шыңғыс тұқымдарына (төрелерге), сұлтандарға қызмет етумен болды. Осылайша Ф. Зобнин тарихын жазып отырған XIX ғасырдың алғашқы жартысында төлеңгіттер ежелгі тайпадан біртіндеп элеуметтік топқа айналды.

Ал Жалайыр тарихына келер болсақ, моңғол билігі тұсында жалайырлардың өздерінің бірнеше топқа бөлініп кетуі олардың құрамына кірме ретінде кірген төлеңгіттердің біртіндеп моңғол тайпаларының құрамына ығысуларына ықпал етті деп ойлаймыз.

Ежелгі жалайырларды құраған 10 ру құрамында тури (торы) руы да аталады. Ю. Зуев бұл туралы мынадай пікір айтады: «*توري* тури; имея в виду соседство этого племени с толанытами, следует, видимо, читать кури»⁴²³.

Осы дұрыс па? «Тури (торы) руын «кури» деп оқыған қисынды ма? Бұған жауап беру қиын. Кури руы төлеңгіттермен қатар орналасқан ру екен. Ал олардың жалайырлар құрамына осы төлеңгіттермен бірге енулері де әбден мүмкін. Мұны теріске шығара алмаймыз. С. Аманжолов «тордан» «торғұл» деп алатын Алтайдағы татарларды шығарады⁴²⁴. Егер мұны қабылдар

⁴²² Сонда. – 43-б.

⁴²³ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – 297-б.

⁴²⁴ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – 45-б.

болсақ, торылар да түркі тілдес болған дей аламыз. Алайда жоғарыда Ю. Зуев көрсеткендей «торыны» «қоры» деп оқыр болсақ, Лубсанданзанның «Алтын тобчысынан» Бұрхан Қалдұн тауында аң-құсты басқалардан қорып, осында басқаларды жолатпай жүретін адамдардың Қорылар руы деген руға біріккендіктері әңгіме болады. Ж. Хамай аударған «Алтын тобчының» Қазақстанда басылған басылымында қоры руына мынадай түсініктеме берілген: «Gogugli – т. н-да осылай жазылған. Н.П. Шастина бұл сөзді «gogugsun» деп оқып, «дикие звери», деп аударған («Золотое сказание». С. 52.). Ц. Шагдар «булгуд хэрэм гөрөө» – «бұлғын, тиін, аң». Б. Базылхан «гөрөө» сөзін: аң, аң құс, айыр тұяқты аң, деп түсіндірген (Базылхан Б. МҚТ. 138-б.)»⁴²⁵.

Бұрхан Қалдұн жалайырлар мекенінен онша қашық емес. Сондықтан Қорылардың Жалайыр одағына бірігуі де мүмкін. Онда «қоры» («қори») деген атпен қабылданатын «торы» («тури») руы моңғол тілдес болып шығады. Жалайырлардың да, моңғол тілдес тайпалардың да ол тұста өзара еркін сөйлесіп түсініскенін, түркі тілдері мен моңғол тілдерінің ол тұста аса жақын болғандарын және жалайырлар да моңғолдарда ертеректе дәріккен тайпа одағына мүше болғанын ескерер болсақ, бұған тандануға болмас.

Ежелгі жалайырларды құраған келесі ру – сангут (санқауыт). Ю.А. Зуев бұл туралы былай деп жазады: “سنگوت сангут (вариант шангут سنگوت); ср. سنگوت тангут. Северные тангуты отмечены как подвластные киданям обитатели области Хуанлун (совр. Нунань) в Маньчжурии»⁴²⁶.

«Санғұт» немесе «шанғұт» атаулары «Алтын тобчыда» аталмайды. Ал «таңғұт» туралы жеткілікті мәліметтер баршылық. «Алтын тобчы» таңғұт жерін ұйғыр жерімен қатар атайды. Ондағы мәліметтер таңғұттардың жалайырларға жақын жүргендерін байқататындай.

Рашид ад-диннің Л. Хетагуров аударған еңбегінде таңғұт еліне мынадай түсініктеме берілген: таңғұттар империясының ортағасырлардағы қытайша аты Си-ся (Батыс Ся) немесе Хэ-си

⁴²⁵ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Т. II. – 30-б.

⁴²⁶ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – 297-б.

(Сарыөзеннің батысы). Таңғұттар елі моңғолдарға да Хаши(н) деген атпен әйгілі болған. Таңғұт мемлекеті (Си-ся) X ғасырда пайда болып, 1227 жылға дейін өмір сүрген. Оны Шыңғысхан бағындырды. IX ғасыр басында ол Қытайдың солтүстік-батыс аймақтарында бірқатар ұсақ княздіктерді біріктірген еді⁴²⁷.

Рашид ад-диннің айтуынша таңғұттар ежелгі түркі тайпаларының бірі болып табылады. Олар басқа түркілер – «калайырлар, татарлар, ойраттар, онгуттар, керейттер, наймандар және тағысын тағылар тәрізді» кейіннен Шыңғысханның мысы басып, өздерін-өздері көтермелеп, моңғолдармыз дейтін болды. «Ежелгі дәуірде олар бұл атауды мойындамаса да осылай болып шықты»⁴²⁸. Рашид ад-дин таңғұттарды ежелгі ру тармақтарының қалай таралғаны онша анық емес тайпалар қатарына жатқызады⁴²⁹.

Тегінде Шыңғысхан империясы құрылардан бұрын IX ғасырда солтүстік таңғұттары моңғолдармен және жалайырларды құрай бастаған рулармен тығыз қарым-қатынаста болған. Шыңғысхан тұсында оның төңірегінде таңғұттар өкілдерінің болуы және таңғұттар арасынан моңғол әскерлерін басқаратын әмірлердің шығуы осының айқын көрінісі.

Лубсанданзанның «Алтын тобчысында» таңғұттан шыққан Құйылдыр шешеннің Шыңғысханмен әңгімесі берілген:

«Шыңғыс қағанға Таңғұттың Құйлдұр (106-а) сечені бүй дейді:

«Таудай алтын жинап,
Сақтап отырғанша,
Тарыдай білім жинап,
Жаның шыққанша сақта!
Келген келісті
Жаннан кем түспес,
Жүз сөз айтса,
Жігін тауып бірін сақта!
Түмен сөзді айтқанша,
Түпкі бірін айт!
Түмен сөздің,

⁴²⁷ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1. – 132-б.

⁴²⁸ Сонда. – 102-б.

⁴²⁹ Сонда. – 77-б.

Түбі бір.
Жүз сөздің
Жігі бір!» – деген екен.
Шыңғыс қаған:
“Алтын тұламды тынық етсем,
Алып төрім уыстан кетер.
Тұла бойымды тынық етсем,
Тұтас ұлысым сандалып кетер.
Алтын тұлам қажыса, қажысын,
Алып төрім уыстан кетпесін!
Тұла бойым шалдықса, шалдықсын,
Тұтас ұлысым шашылып кетпесін!” –
деп жарлық еткен екен.
Шыңғыс қаған Құйлдұр сеченнен:
«Мына жанды дүниеде,
Арымайтын күлік не,
Алдырмайтын шешен не?» – деп сұрағанда,
Құйлдұр шешен бүй дейді:
«Арқардың жүрісіне шыдар,
Жануарда күлік жоқ.
Өз мінезін өзі түзеп жүрсе,
Алдырмайтын шешен жоқ, дегені – сол! – дейді»⁴³⁰.

Осы әңгімеден таңғұттардың моңғолдармен емін-еркін, ашық қарым-қатынаста болғанын айқын аңғарғандай боламыз.

Таңғұттардың Шыңғысхан мемлекетінде аса ықпалды болғанын және олардың жалайырлармен қоян-қолтық аралас-құралас өмір сүргендерін Таңғұт Құйылдыр шешен туралы «Алтын тобчыда» жазылған төмендегі жолдардан тағы да байқаймыз: «... Данышпан Боғда Шыңғыс қаған Ұлыс еліне келіп, Онанның басына тоғыз тұғырлы ақ туын орнатып, Жалайырдың Мұқұлайына Гүй Уаң Чинсан Тәйжі атағын бергенде, Таңғұттың Құйлдұрының ұлы Мөңке Қалжағу:

«Гүй атағыңа салмақтанба,
Уаң атағыңа шертиме!
Чинсан атағыңа тояттанба,
Тәйжі атағыңды саудалама!
Шарапқа салынба,
Шамаң жеткенше күшінді бер!» – дейді⁴³¹.

⁴³⁰ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Т. II. – 228-229-б.

Шыңғысханның көрші тайпаларды жаулап, таңғұттар мекеніне бет алған сәттегі одан қатты қаймыққан таңғұттардың өздерін таныстыруы «Алтын тобчыда» былай көрсетілген: «Таңғұт ұлысының Илаку Бұрқаны бүй дейді: «Шыңғыс қағанның атақ-даңқын естігенде, қобалжып, қатты қорықтым. Енді, міне, айбарлы тұлғанды көзбен көргенде, айбарыңнан қалтырадым. Қорқыныш билеген Таңғұт елі оң қолың болып, күш қоссақ дейміз!» – дейді. «Күш қосқанда:

Жатын, жұртта отырған,
Балшық үйге жиналған,
Жедел көшуге қолайсыз,
Жорық соғысқа ыңғайсыз,
Қиын-қыстау күн туса,
Қимылсыз қалатын елміз.
Сойқан соғыс басталса,
Суыт жүріске ілесе алмаспыз.
Бұйырсаңыз!
Біз – Таңғұт елі.
Биік шидің ығына,
Өсірген қалың түйемізді.
Шығарып, [қағанға] қазына етіп берсек,
Өрмек тоқып,
Бұйым етіп берсек,
Тұқұрқай құсты үйретіп,
Таңдап жақсысын жіберсек!” – деп уәде береді.

Осылай уәде етіп, сол уәдесіне (112-а) жетіп, Таңғұт елінен түйе жинап, үйіп-төгіп алып келіп береді. Шыңғыс қаған сол жорығында Қытай елінің Алтын қағанын бағындырып, талай асыл бұйымдарын алып, Шаншин елінің Бұрқанын бағындырып, көп түйе алып қайтқан екен.

Шыңғыс қаған қой жылғы жорығында Қытай елінің Ақұтай Алтын қағанын бағындырып, Таңғұт ұлысының Илаку Бұрқанын бағындырып, қайтып оралғасын Сағар кегерге түседі»⁴³².

Алайда таңғұттар Шыңғысханға берген уәдесінде тұрмады. Олар моңғолдардан іргесі бөлек, өз ұлысы бар ел екенін байқатты.

⁴³¹ Сонда. – 222-б.

⁴³² Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Т. II – 239-240-б.

Шыңғысхан өзінің елшілерін өлтіріп тастаған Хорезм мемлекетіне жорыққа дайындалғанда мұны айқын байқады. Таңғұттар бұл жорықта оны қолдаудан бас тартты. Бұл мәселе «Алтын тобчыда» төмендегіше жазылған: «Сартағұл елі Ұқұна бастаған жүз елшіні мазақ етіп, өлтіргені үшін (115-а) Шыңғыс қаған жарлық болдырып: «Алтын арқанымды Сартағұл еліне үздіріп, қалай қарап отырамын!» – деп Ұқұна бастаған жүз елшінің өшін өштеуге, кегін кектеуге, Сартағұл еліне қарсы аттанады. Шыңғыс қаған аттанарда Таңғұт елінің Бұрқанына елші жіберіп: «Оң қолың болайын деген едің, сен! Сартағұл еліне алтын арқанымды үздіріп алып, аттанып барамын. Оң қол болып аттан!» – деп хабарлайды. Бұрқан сөзін бастамас бұрын Есен Қамбу: «Әліне қарамай, қаған болғаны несі!» деп шерік бермей қояды, тіпті Қағанға ғайбат сөздер де айтады. Соны естіген соң Шыңғыс қаған бүй дейді: «Есен Қамбудан мұндай сөзді қалай естідім екен. Әуелі алған бетімнен қайтпай, соғысқа кіргенім жөн болар. Басқа елге аттанып бара жатқанда, бағытымды өзгертпей, теңіз мұхит тәңірлерге жарылқанып, алтын тізгінді берік ұстап қайтсам, сол да жетер!» – деп тәуекелге бел байлап, қоян жылы Сартағұл еліне аттанады»⁴³³.

Бұл жерде аталып отырған Есен Қамбу Керейттің Уаң қағанының інісі еді. Оның бұл жерде таңғұттарға аса ықпалды болғанын байқаймыз. Алайда бұл әрекеті үшін таңғұттар көп кешікпей-ақ қатты өкінді. Жорықтан оралған Шыңғысхан Қытайдағы Алтын қағанның иеліктерін өзінің қолбасшылары Боғұрчи мен Мұқұлайға тең бөліп берді және Боғда Ежен Қытай ұлысын өзіне бағындырды. Мұны естіген таңғұт елінің қағаны Шидұрғу: «оң қолың болып алым өтейін», – деп бағынатынын айтып елші жібереді. Алайда өтірікші мен сатқынды кешірмейтін Шыңғысхан тоқтамады. Ол «таңғұт елін ұрпақтан ұрпағына дейін тамтығын қалдырмай қырып» жіберді⁴³⁴. Ал ежелгі Жалайыр құрамындағы таңғұттар тағдыры қалай болды? Бұл сауалға нақты жауап табу аса қиын. Дегенмен де, кейініректегі «Маджму ат тауарих», «Тухфат ат-таварих-и хани» атты деректерде Дешті Қыпшақтағы XV-XVI ғасырлардағы 92

⁴³³ Сонда. – 244-б.

⁴³⁴ Сонда. – 254-259-б.

тайпа қатарында таңғұттар Жалайырмен қатар дербес тайпа ретінде берілген⁴³⁵. «Насаб-намейи узбек» дерегінде тайпа аты «танкут» деген атаумен жазылған⁴³⁶. Бұдан шығатын қорытынды: ежелгі Жалайыр құрамындағы солтүстік таңғұттар моңғол қырғынынан аман қалып, жалайырлармен бірге батысқа қоныс аударған және Дешті Қыпшақта өсіп-өнгендіктен дербес тайпаға айналған. Тегінде кейінгі Жошы ұлысында да таңғұттар бедел-абыройсыз болмаған тәрізді. Өйткені Жошы өзінің Ордана (Ежен), Бат (Бату), Беркеден кейінгі төртінші ұлының есімін Таңғұт атаған⁴³⁷.

Жоғарыда айтқанымыздай, Рашид ад-дин «таңғұт тайпасынан көптеген әмірлер» шыққанын атап көрсетеді. Таңғұттардан келгендер арасында Шыңғысханның өзі алып келген Үчаган-ноян бар еді. Шыңғысхан оны он бес жасынан бастап, өзінің ұлы ретінде тәрбиелеп, оны өзінің бесінші баласы деп таныды. Ол есейген соң Шыңғысханның басты мыңдығын басқарды. Бұл мыңдықты ұлы хан ордасынан шыққан және Шыңғысханмен ерекше жақын қарым-қатынастағы адамдар құрайтын еді. Үчаган-ноян Шыңғысхан өлген соң да моңғол ордасына адал болып қалды. Үгедей ұлы хан болған кезде Үчаган-ноянды Қытаймен шекарада тұрған барлық моңғол әскерлерінің бас қолбасшысы етіп тағайындады. Ұлы ханның бұйрығымен осы шекара аймағындағы барлық ханзадалар мен әмірлер Үчаганқағанға бағынды⁴³⁸.

Таңғұттан шыққан тағы бір әмір Буре-ноянның тағдыры да ерекше. Ол Шыңғысханның жеке жүздігін басқарды. Үчаган-ноян қолбасшылыққа жоғарылаған кезде Буре-ноян оның орнына ол басқарған мыңдықты басқара бастады. Ол Шыңғысханның бәйбішесі Бөртенің үлкен ордасында аға әмір болды және тағы да басқа үш орданы қадағалады. Оның өмірі былай қалыптасты. Бірде Шыңғысхан аң аулап келе жатқанда өзінің ордасының өгіздерін бағып жүрген балаға кездесті. Ол өзінің қолындағы таяғына өзінің бас киімін кигізіп қойып, қолына

⁴³⁵ Материалы по истории киргизов и Киргизии. – Бишкек, 2002. – 230-б.

⁴³⁶ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). – Ташкент, 1985. – 131-б.

⁴³⁷ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Т. II. – 265-б.

⁴³⁸ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I. – 145-б.

ыдысын ұстап, құрмет көрсетіп тұрды. «Сен не істеп тұрсың, және мынауың не?» – деп сұрады одан Шыңғысхан. Ал ол болса былай жауап берді: «Мен – таңғұтпын, сен айдап және тонап әкелген балалар тобынанмын, енді жалғыздықтан жапа шегудемін. Мен бас киімімді таяғымның ұшына кигізіп қойып оған былай деймін: «екеуіміздің біріміз аға болайық». Бас ағалық жолы жағынан бірінші тұрғандықтан міне мен қызмет жасап жүрмін». Шыңғысханға бұл сөздер ұнады. Ол баланың сөзінен қабілеттіліктің және ақылы толысқандықтың белгілерін аңғарды. Баланы өзімен бірге ерткен Шыңғысхан оны өзінің үлкен ордасына, яғни бәйбішесі Бөртеге алып келді. Ол осында ханның асханасында аспаз болып жұмыс жасады. Тағдыр оған күле қарады: Буре біртіндеп қызметте жоғарылап, жүздікті басқаратын әмір болды. Осыдан соң ол Шыңғысханның өзінің мындығының әмірі болды. Қытай мемлекеті моңғолдарға біржолата бағынған соң, Үгедей хан таңғұт Буреге сондағы аймақты және әскерді басқаруды тапсырды⁴³⁹.

Осы мысалдардан таңғұттардың моңғолдарға және жалайырларға жақын тайпа екенін тағы да аңғарғандай боламыз. Егер осыны мойындасақ, онда солтүстік таңғұттарының бір руының IX-X ғасырларда жалайыр одағына кірулері әбден мүмкін. Ал бұл Ю.А. Зуев айтқандай, жалайырлардың қидандармен жақындасу кезеңінде орын алса керек.

Ежелгі жалайырларды құраған 10 тайпаның бірі **Куркин** (коркин). С. Аманжолов бұл атаудан қурықан, немесе орхон жазуларында кездесетін үш қурықан тайпасының атын көреді және оны якуттардың арғы аталарына жатқызады⁴⁴⁰.

XV-XVI ғасырлардағы Дешті Қыпшақты мекендеген 92 тайпаны көрсететін «Маджму ат-тауарихта», «Насаб-наме-йи узбек», «Асами-йи наваду ду фирка-йи узбек» деректерінде **қырк** немесе каркын деген тайпалар атауларына кездесеміз⁴⁴¹. Осылар ежелгі жалайырларды құраған куркин (коркин) тайпасының кейінгі мұрагерлері болып шығулары мүмкін. Ал бұлардың арғы бабалары С. Аманжолов айтқандай, қурықан

⁴³⁹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1. – 145-б.

⁴⁴⁰ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. 1. – 45-б.

⁴⁴¹ Материалы по истории киргизов и Киргизии. – Бишкек, 2002. – 229-230-б.; Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии ХУІ-ХУІІІ вв. – 131-б.

немесе үш қурықан тайпаларынан бастау алулары кәдік. Ежелгі Күлтегін ескерткішінің мәтінінде: «қырғыз, **құрыхан**, отыз-татар, қытай (қидан), татабы – бәрі жау еді» дегенді оқимыз⁴⁴². Сонымен бірге дәл осы ескерткіштен Күлтегін дүниеден қайтқанда «күншығыстағы бөкілі шөлі елінен, табгач, тибет, абар, үрім, қырғыз, **үш-құрыхан**, отыз-татар, қытай (қидан), татабылардан бұнша халық келіп жылап-сықтады, жоқтады», – дегенді де оқимыз⁴⁴³. Бұдан шығатын қорытынды – құрыхандар немесе үш-құрыхандар Күлтегін қағанның билігі кезінде Шығыс Түркі қағанатына бағынышты болған.

Рашид ад-диннің еңбегінде (әртүрлі көшірмелерінде) бұл тайпа бірде курлаут, бірде куркут немесе курку деп жазылатынын байқаймыз. Ол сонымен қатар өздерін моңғол атап кеткен түркі тайпалары туралы айтқанда **Куркан** тайпасына тоқтала кетеді⁴⁴⁴. Оның әңгімелеуінше Шыңғысхан тайджиут тайпасымен соғысқан кезде, ол алдын ала әскер жинағанда бұл тайпа оған келіп қосылған⁴⁴⁵.

Рашид ад-динде жоғарыда айтқанымыздай, бұл тайпа жал-айыр, меркіт, татар, төлеңгіт және т.б. көшпелі түркі тайпаларымен қатар аталып, осы топқа жатқызылады⁴⁴⁶. Осының өзі куркандардың бір бөлігінің кезінде жалайырлар одағында болғандарын дәлелдей түседі. Олар Шыңғысханға қосылған соң ыдырай бастады. Өйткені моңғолдарға қызмет жасаған жал-айырлардың өздері де Шыңғысхан әскерлері құрамында жан-жаққа ыдырап кетті ғой.

Ежелгі жалайырларды құраған келесі ру – **Қанқаут**. С. Аманжоловтың ойынша бұл ру Қаңлыдан тараған⁴⁴⁷. Бұған келіссек, қанқаутты қаңлының бір тармағы ретінде қарастыруға тура келетіндей. Рашид ад-дин қаңлыларды қыпшақтар, калачтар, қарлұқтар тәрізді түркмен атанған тайпалар қатарына жатқызады⁴⁴⁸. Сонымен қатар ол қаңлыны қыпшақтармен,

⁴⁴² Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана, 2005. – 187-б.

⁴⁴³ Сонда. – 186-б.

⁴⁴⁴ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1. – 77-б.

⁴⁴⁵ Сонда. – 125-б.

⁴⁴⁶ Сонда. – 77-б.

⁴⁴⁷ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. 1. – 45-б.

⁴⁴⁸ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1. – 75-б.

ұйғырлармен, қарлұқтармен және қалачтармен қатар оғұздың ұрпақтарынан тараған тайпалар деп есептейді⁴⁴⁹. Рашид ад-дин ежелгі қаңлылардың мекендеген аймақтарын айта кетеді. Олар оның айтуынша қырғыздарға көрші аймақта Көк-Ертіс бойын жайлаған⁴⁵⁰. Мұның өзі қаңлылардың мекенін шынында да жалайырларға жақындата түседі. Тегінде қаңлылар Моғолстан жерінен Көк-Ертіске дейін көшіп-қонып жүрсе керек. Мұндайда Аргун өзенінен батысқа қарай Онон өзенін бойлап көшіп жүрген ежелгі жалайырлар одағына қаңлылардың бір бұтағы кіруі әбден мүмкін. Жалпы алғанда зерттеушілер Қаңлы мен Жалайырдың о бастан жақын болулары мүмкін екендіктерін теріске шығармайды. Академик Әбдуәли Қайдар өзінің Қаңлы туралы зерттеуінде мынадай пікір айтады: «**Тойды Жалайыр бастайды, Қаңлы бата береді...**» деген ел арасында айтылатын бұл сөздің мәні **Қаңлының** ертеден келе жатқан құрметті де көне әулет (тайпа) екендігіне, ал **Жалайырдың** Ұлы жүз руларының ішіндегі “*ноқта ағасы*” болып саналуына байланысты болса керек. Бұл дәстүр көшпелі ел арасында әлі сақталады. **Қаңлы** мен **Жалайыр** болмаған той-жиындарда ғана Үйсін аталары той бастап, бата оқу сый құрметіне ие болып, салт-рәсімдерді атқаруға құқықты болатындығын көне көз қарттардың бәрі жақсы біледі. Қазақтың ру-тайпаларының иерархиясын санама-лап айтқанда да: ертеректе *қаңлы, үйсін, қыпшақ, жалайыр* ... болып аталса, кейінірек бұл өзгеріп, **қыпшақ, үйсін, қаңлы, жалайыр** болып та айтылатын болған. Мәселен, Жалайырдың «Жами/ат-тауарих» кітабында:

«Анларның ұрұғ лары бір бірі сідін айрылып, һәр бірі сі бір сабабдын тұның дақ аты аталынды. Мысал: Қыпчак уа кылч, уа **қанқлы**, уа қарлук уа такы өнгін қаум бұлар білән бір бірісіне йуқрак ерді...».

Көріп отырғанымыздай, мұнда да **Қаңлы** этнонимі түркі әлеміндегі ертеден-ақ белгілі екі-үш үлкен тайпаның *Қыпшақ* пен

⁴⁴⁹ Сонда. – 80-б.

⁴⁵⁰ Сонда. – 137-б.

Қарлұқтың қак ортасында, яғни Қыпшақтан кейінгі екінші орында аталып тұр. Бұл қыпшақтардың бүкіл «Дешті-Қыпшақ» даласында үстемдігі артып тұрған кезеңі болатын»⁴⁵¹.

Ежелгі жалайырларды құраған келесі бір ру – Кумсаут (Кумаут). С. Аманжолов бұл атаудан түркі сөзін көреді, бірақ бұл рудың қандай тайпаға жататынын айта алмайтынын атап көрсетеді⁴⁵².

Жалайыр одағы құрылған X-XI ғасырларға тереңдеп барсақ, деректерден бұл ру туралы ешбір мәлімет кездестіре алмаймыз. Ал бұдан да әрі үңіле түссек, біздің заманымыздың IV-VI ғасырларында түркі тайпалары билік жасаған Жужань қағанаты тұсында қидандардың оңтүстік батысында өмір сүрген Кумохи тайпасына кездесеміз⁴⁵³. Кейіннен Түркі және Ұйғыр қағанаттары тұсында кумохилар қидандарға бірігіп кетті. Жоғарыда айттық, кейініректе қидандар құрамындағы кейбір рулар ежелгі жалайырларға қосылды деп. Осы Кумохидің жалайырларға қосылған құмсаут (кумаут) болып шығуы да мүмкін.

Кумохиларды зерттеушілер кейде татабылар деп те атайды. Ал татабылар туралы Орхон жазуларында нақты айтылған⁴⁵⁴.

Кумохи тайпасы туралы мәлімет Н.Я. Бичуринде бар. Ол қидандардың да, кумохилардың да, сондай-ақ, Онон мен Керулен бойында жалайырларға қоян-қолтық көрші орналасқан шивэйлердің де ежелгі моңғолдардың дун-ху деп аталатын тармағынан тарайтындарын атап көрсетеді⁴⁵⁵. Мұндайда кумсаутымыздың кумохи болуы мүмкін деген болжамның іргесінің беки түсері сөзсіз.

Алайда кумсауттар туралы кейінгі түркілерде дерек жоқ. Қыпшақ диалектінде сөйлейтін құмықтардың атауы ғана Кумсаут этнониміне жақын естіледі. Бұл әрине тек тұспалдау ғана.

Ежелгі Жалайыр одағына кірген он тайпаның тағы бірі – Нилкан (Билкан). Бұл этнонимді анықтау мәселесінде де ғалымдарымыз қиналып келеді. С. Аманжолов «нилкан» этнонимінен Іле өзеніне құятын Нилка (Нілкі) өзен тармағының атын

⁴⁵¹ Қайдар Әбдуәли. Қаңлы (тарихи шежіре). – Алматы, 2004. – 205-206-б.

⁴⁵² Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. 1. – 45-б.

⁴⁵³ История Монгольской Народной республики. – М., 1983. – 107-б.

⁴⁵⁴ Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – 188-б.

⁴⁵⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... – Т. II. – М.-Л., 1950. – 72-76-б.

көреді⁴⁵⁶. Бұл пікірді қазақ этнографтары да қолдаған сынайда⁴⁵⁷. Жалпы алғанда бұл пікірде ғылыми негіз бар екендігін біздің де атап көрсеткіміз келеді. Іле, Балқаш аймағын VIII ғасырдың екінші жартысында Нигю деген тайпа мекендеді. Л. Гумилев Н. Бичуриннің мәліметтеріне сүйене отырып былай деп жазады: «нигю – племенное название тюрков, обитавших «в древней усуньской земле», т.е. на берегах оз. Балхаш»⁴⁵⁸. Кезінде көшу жолдары Іле бойынан Алтайға дейін созылған бұл өңірдегі тайпалардың IX ғасырларға қарай Жалайыр одағына кірулері әбден мүмкін.

Сонымен ежелгі жалайырлар құрамына кірген тайпалар туралы пікір болжамдарымызды тәмамдадық. Жоғарыда айтылғандарды қорытып, нақтылар болсақ, төмендегідей тұжырымдарға табан тірейміз: 1) Жалайыр этнонимі Рашид ад-диннің еңбегінде аталатын **Қалайыр** өзенінің атымен қалыптасқан деп ойлаймыз. Өйткені осы өзеннің бойы ежелгі жалайырлар одағының атамекені; 2) Жалайыр тайпасының негізін ежелгі **Дәрлікен** тайпа одағына кірген түркі тілдес рулар құрады. Алайда бұл түркі, моңғол, түнгүс-манчжур тілдері аса жақын диалектілерде сөйлеген кезең болғандықтан ежелгі Жалайыр тайпасы құрамына кірген он руларға оғыз, қарлық, ұйғыр, қидан, моңғол тайпалар одағына кірген ру тармақтары да енді. Осындай ерекшеліктеріне байланысты «Жалайырлар құрамына кірген әртүрлі рулар бөтен рулар мен тұқымдар арасында шашырап өмір сүрді»⁴⁵⁹. Бұл сол кезеңдегі тайпалық құрылымдарға тән ортақ көрініс еді; 3) бастауында түркілік негіз болған ежелгі жалайырлар Шыңғысхан құрған империя құрамына кірген соң басқа түркі тайпалары тәрізді моңғол атанып кетті. Бұл, әрине, уақытша болған этно-саяси сипаттағы құбылыс еді. Шыңғысхан жаулауы тұсында қазіргі қазақ даласы аумағына қоныстанған жалайырлар қауымы өзінің түркілік ортасына, тамырына қайта оралды; 4) сондықтан да ежелгі жалайырлар шежіресінің кейінгі қазақты құраған жалайырлар шежіресінен

⁴⁵⁶ Алманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Ч. 1. – 45-б.

⁴⁵⁷ Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. –

76-б.

⁴⁵⁸ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 162-б.

⁴⁵⁹ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. – Л., 1934. – 63-б.

туыстық-этностық байланыстары үзіліп қалды, XIV-XV ғасырлардан бастау алатын кейінгі шежіреде ежелгі Жалайыр шежіресімен ешқандай байланыс жоқ.

Кезінде Сәбетқазы Ақатай осыған орай былай деп жазған еді: «Өкінішке орай, көне жалайырлар мен қазіргі қазақ жалайырлардың арасында шежірелік-генеалогиялық байланыс жоқ. Мәселен, Рашид ад-дин жазып кеткен ортағасырлық жалайырлардың 10 атасының бірде-бірі қазіргі қазақ жалайырларының шежіресінен орын алмаған»⁴⁶⁰. Алайда бұдан қазіргі жалайырлар бұрынғы жалайырлардың тұқымы емес деген қате қорытынды тумауы керек.

3.3. Ежелгі Жалайыр тайпасы

Тарихтың қымқиғаш қатпарында өзіндік орын алған беделді қазақ тайпалары аз емес. Солардың бірі және бірегейі – тамыры тереңнен сыр тартатын Жалайыр тайпасы. Айта кеткен жөн, кезінде осы жолдар авторының ғылыми жетекшілігімен бір топ тарихшылар екі томдық «Жалайыр» атты ғылыми зерттеуді жарыққа шығарған болатын. Бұл еңбек мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы негізінде де қайта жарық көріп шықты. Алайда басылым саны аз бұл кітаптардың қалың оқырман қауымына жете қоймағаны байқалады. Осыны ескере келе аталмыш тайпаның тарихи бастауларынан сыр шертетін еңбегіміздің ықшамдалған нұсқасын оқырманға ұсынып отырмыз.

Тарихтың тереңіне бойласақ, Жалайыр деген атаумен белгілі болған бұл тайпаның X ғаырға дейін тарих сахнасына шыға қоймағанын аңғарамыз. Алайда бұдан осы тайпаны құраған көптеген рулар X ғасырға дейін тарихта болмаған деген қате қорытынды шықпауы тиіс. Жалайыр тайпасына кірген рулар тарихы тереңде жатыр. Олардың қатарында тарихи деректер **Жат, Тоқырауын, Күнсауыт, Құмсауыт, Оят, Төре, Күркін, Төлеңгіт, Нілқан, Шаңғұт** руларын атайды. Барлығы – он ру.

Дей тұрсақ та, Жалайыр тайпасы Қидан империясы құрылған тұстан (X-XII ғ.) бастап, өзі осы мемлекетке кірмесе де, солтүстік шығыстағы көрші тайпа ретінде тарихи карталарда

⁴⁶⁰ Ақатай Сәбетқазы. Жалайырлар // Жұлдыз. – 1998. – №9. – 169-170-б.

бейнелене бастады⁴⁶¹. Мұның себебі – тарихшылар Жалайыр атауын X ғасырдың шырғалаң оқиғаларын баяндағанда ауызға алатын болды. Жалайырлар бұл тұста, яғни X-XI ғасырларда қазіргі Моңғолияның Онон өзені алқаптарын жайлап жатты⁴⁶². Жалайыр этнонимінің де әйгілене түсетін тұсы осы кез.

Жалайырлар тарихында ежелгі және ең басты ру – Рашид ад-динде **Жат** деген атпен берілген Жат руы. Моңғол тіліне жетік қазақ бауырымыз Зардыхан Қинаятұлы осы рудың атымен тұтас Жалайыр этнонимін байланыстырады. Ол былай деп жазған еді: «Осы топ моңғол әулеті ішінде «Жат жаланың адамы» немесе «Жалалылар» атанды. Мен осынау «Жат жалалылар» ұғымынан «Жалайыр» атауы шықты ма деп ойлаймын»⁴⁶³.

Оның ойынша осы Жат руы моңғолдарға Шыңғысхан заманынан әлдеқайда бұрын жақындасып, тығыз қарым-қатынаста болған. Жат руына кеңірек түсініктеме берген Зардыхан Қинаятұлы өзінің ойын төмендегіше жалғастырады: «Жалайырлар осылайша **моңғолдарға кірме болуы XI ғасырдың соңы**. Осы тұстан бастап олар Моңғол дарликиннің он рулы «Жат жалайыр» тайпасы атанып кетті. Моңғол жазбаларында олардың ең белді руы «**Жат**» деп аталады. Жалайырдың Жат руы моңғол ортасында басқа жалайырлардан артық болды. Рашид-ад-дин және қытай тарихшысы То Жидің айтуынша әйгілі Го Ван Мухулай және Жалайыр тайпасынан шыққан басқадай әйгілі адамдардың көпшілігі осынау жат руынан шықты. Өйткені олар Қият Боржығындармен етене жақын қатынаста болды»⁴⁶⁴.

Жалайырлардың жат руы моңғолдарға, әсіресе, Шыңғысхан құрған мемлекетке әрқашанда адал болып қалды. Жат руының беделі артқаны сондай ол кейде Жалайырдың этнонимімен қатар айтылатын болды. Мұны моңғол билеушілері байқамады, елемеді десек тарихқа қиянат жасар едік. Жалайырдың жат руының моңғолдармен қатар жүріп, мемлекет Құрысқан тағдыры назардан тыс қалған жоқ.

⁴⁶¹ Сонда. – 162-б.

⁴⁶² Қаратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздугу. – Бишкек, 2003. – 67-б.

⁴⁶³ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 156-б.

⁴⁶⁴ Сонда. – 156-б.

Жат руының Шыңғысхан жаулауы тұсында батысқа жылжығанын байқаймыз. Олар кейініректе, 1429-1430 жылдары Шайбаниханның атасы Әбілхайырдың Ертіс бойындағы Төре қаласында таққа отыруына қолдау жасаған 23 тайпаның қатарында болды⁴⁶⁵. Бұл тұста Жат (джат) руы тайпаға айналып Жалайыр одағынан бөлініп үлгерген тәрізді. Өйткені осы 23 тайпа ішінде бұрын Жалайыр тайпасы құрамына кірген 10 ру ішінен Курлаут (Күркін) ғана жатпен қатар аталады. Байқауымызша, бұл тұс Жат руының батысқа жылжыған қытай, ұйғыр, найман, қият және қарлық тайпаларымен бірге көшіп-қонып жүрген кезі.

Тегінде Жат о баста Жалайыр одағында үстем ру болғандықтан, о баста-ақ жеке, бөлек айтылып жүрген. Кейде ол “Жадаран” аталғанын байқаймыз⁴⁶⁶. Ал кейініректегі Көшпелі өзбек ұлысында Жат (джат) Найманмен қатар жеке ру ретінде аталады⁴⁶⁷.

Алайда моңғолдар Темучин (Шыңғысхан) тұсында өздеріне аса жақын Жалайыр тәрізді тайпаларды да бөлшектеп жіберді. Темучиннің бір орталыққа бағынатын көшпелі империя құруды көздеген саясаты, тіптен моңғолдарға берілген түркі тайпасын да күшейтуге қарсы болды. Сондықтан да моңғолдардың керейттер тәрізді жаулары ғана емес, жалайырлар тәрізді достары да өздерінің моңғол билігіне дейінгі рулық құрылымынан айырылып қалды. Ал екі-үш ғасыр өткен соң бұрын осы тайпаларды құраған беделді рулардың тарихта атауы да ұмытылып кетті. Енді бұл тайпаларды мүлде жаңа рулар толықтырды. Алайда бұлардың өздерінен бұрынғы осы тайпаға кірген, бірақ кезінде ыдырап кеткен рулармен тікелей қандас туыстық байланыстары сақтала қойған жоқ. Бастауында түркілік негіз болған ежелгі жалайырлар Шыңғысхан құрған империя құрамына кірген соң басқа түркі тайпалары тәрізді моңғол атанып кетті. Бұл, әрине, уақытша болған этно-саяси сипаттағы құбылыс еді. Шыңғысхан жаулауы тұсында қазіргі қазақ даласы аумағына қоныстанған жалайырлар қауымы өзінің түркілік ортасына, тамырына қайта

⁴⁶⁵ Шаниязов К. Узбеки-карлуки (историко-этнографический очерк). – Ташкент, 1964. – 35-б.

⁴⁶⁶ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Т. II. – Алматы, 2005. – 88-б.

⁴⁶⁷ История народов Узбекистана. – Т. 2. – Ташкент, 1993. – 6-б.

оралды. Дегенмен, жоғарыда айтылған себептерге байланысты ежелгі жалайырлар шежіресінің кейінгі қазақты құраған жалайырлар шежіресінен туыстық-этностық байланыстары үзіліп қалды, XIV-XV ғасырлардан бастау алатын кейінгі шежіреде ежелгі Жалайыр шежіресімен ешқандай байланыс жоқ.

Кезінде Сәбетқазы Ақатай осыған орай былай деп жазған еді: «Өкінішке орай, көне жалайырлар мен қазіргі қазақ жалайырлардың арасында шежірелік-генеалогиялық байланыс жоқ. Мәселен, Рашид ад-дин жазып кеткен ортағасырлық жалайырлардың 10 атасының бірде-бірі қазіргі қазақ жалайырларының шежіресінен орын алмаған»⁴⁶⁸. Алайда бұдан қазіргі жалайырлар бұрынғы жалайырлардың этностық жалғасы емес деген қате қорытынды тумауы керек.

Әрине, моңғолдар қысымына ұшыраған халықтар өздерінің руларын сақтап қалуға тырысып, тіптен ру таратылып жіберілген соң да оны қайтадан қалпына келтіру үшін күресті. Жалайырлар да осыған мүдделі болды. Алайда олардың бәрі билеуші моңғолдарға тәуелді еді. Сондықтан да кезінде күшпен бөлшектенген жалайырлар, баяуттар және т.б. моңғол билігі кезінде амалсыздан бытырап көшіп жүрді⁴⁶⁹. Осылайша жалайырлар біртіндеп негізгі руларынан айырылып, жаңа жерлерге қоныстану барысында мүлде жаңа рулық құрылымдарға бірігуге мәжбүр болды. Жалайырлардың жаңа тайпалық бірлестігі біртіндеп «Манак» атанатын болды. Олардың Шуманак және Сырманак аталатын рулық бірлестіктері осылайша тарих сахнасына шықты.

Тарак таңбалы қазақ рулары ішінен таңбасы төрелерге аса жақыны да осы жалайырлардікі. Мұның өзі тағы да жалайырлар мен моңғолдардың ұзақ уақыт бірге көшіп-қонып жүргенін аңғартады. Оның үстіне Шыңғысханның өзін қолдаған рулар мен тайпаларға таңбалар үлестіретін әдеті бар екендігін ескерсек, оның жалайырларға өзінің тайпасының таңбасын бергеніне тіптен де таң қалуға болмас. Осы айтылғандардың бәрі жалайырларға «манак» атауын моңғол билеушілері берулері мүмкін деп айтуға итермелейтінін де байқауға болар еді.

⁴⁶⁸ Ақатай Сәбетқазы. Жалайырлар // Жұлдыз. – 1998. – №9. – 169-170-б.

⁴⁶⁹ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. – 68-б.

Г. Грумм-Гржимайлоның зерттеулеріне сүйенер болсақ, «миняг» немесе «манак» атауларының Шыңғысхан дәуірінен әлдеқайда бұрын Х ғасырда-ақ моңғол тілдес тайпаларға белгілі болғанын ұққандай боламыз⁴⁷⁰. Бәлкім, бұрынғы динлиндердің ұрпақтары болып табылатын дансяндардың моңғолша «маннак» аталуына олардың Қытаймен шекарада сақшылар, күзетшілер тәрізді орналасуы әсер еткен болар деп те ойлаймыз.

Осы жерде ескерте кетер тағы бір мәселе, «манак» атауы Г. Грумм-Гржимайлоның жоғарыда айтқанындай, Х ғасырдағы динлиндер ұрпағына ғана қолданылып қоймаған. «Худуд ал-Алем» («Әлемдер шекарасы») деп аталатын Х ғасырда (982-983 жылдары) жазылған авторы белгісіз, парсы тіліндегі еңбекте «манак» атауы үш жерде (қолжазбаның 14- және 9а-, 25а-беттерінде) кездеседі⁴⁷¹. В.В. Бартольд жасаған парсы тіліндегі көрсеткіште осылай. Мұндайда айтпауға болмайтын тағы бір мәселе – мұндағы «манак» атауын «жалайыр» этнонимімен шатастырмаған жөн. Жоғарыда көрсеттік, бұл атау Х ғасырда басқа халықтарға да қолданылған.

Г. Грумм-Гржимайлоны байыппен оқысақ «минак» дегеніміз өздерінің бұрынғы бабаларынан, руларынан қол үзіп қалған, әртүрлі, дегенмен де түп негіздері бір, өздерін ортақ атадан тарағанбыз деп түсінетін тайпа бірлестігі екендігін аңғарар едік⁴⁷². Бұл моңғолдардың әртүрлі рулардың басын қосатын ертедегі «аймақ» ұғымына жақын⁴⁷³. «Аймақ» ертеде бөлшектеніп кеткен рулардан қалған туысқан жанұяларды біріктіретін бірлестік. «Манактың» «аймақтан» айырмашылығы, алғашқылардың кейінгілерге бағынышты болуында.

Сонымен қорыта келгенде тағы да айтарымыз, жалайырлардың моңғол жаулауынан кейін ғана аталмыш Шу және Сыр өзендері бойларына орналасуларына жол ашылды және осы өзендер бойларындағы Шыңғысхан империясының сенімді тірегі – «сақшылары» мен «бақылаушылары» ретінде Шуманак

⁴⁷⁰ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Т. 2. – Л., 1926. – 25-б.

⁴⁷¹ Худуд ал-Алем. – 44-б.

⁴⁷² Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Т. 2. – 24-б.

⁴⁷³ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. - 136-137-б.

және Сырманак атала бастады. Бұлар, әрине, біздің пікіріміз. Алайда зерттеушілеріміз бұл мәселелерді өздерінше түсіндіреді. Мысалы, К.А. Пищулина былай деп жазады: «Возможно, что **джалаиры** частично оставались в Семиречье еще со времен Чагатая, но растворились среди тюркской среды, как и барласы в Мавераннахре. Они могли также возвращаться сюда во время упомянутых событий конца XIV в. (следует учитывать, разумеется, что нельзя воспринимать «тысячи», выделенные Чагатаю, буквально). Несомненно, присутствие жалаириров в казахском Старшем жузе связано и с отмеченными событиями, но основной состав **жалаириров** восходит к более раннему времени. В этой связи интересна подмеченная А.Х. Маргуланом связь между фактом наличия среди поздних казахских жалаириров родов чуманак (чуйские манаки) и сырманак (сырдарьинские манаки) и упоминанием в «Худуд ад-алам» (X в.) этнонима *манак* с привязкой его к этой территории, что подтверждает вероятность поглощения чагатаевских джалаириров местной средой и принятия этой средой их имени.

Как видим, Семиречье во время вхождения его в Могулистан в основном было населено автохтонными племенами. Этнический состав населения Семиречья XIV-XV вв. и в последующие столетия в основе своей идентичен составу племен Юго-Восточного Казахстана в домонгольское время, что свидетельствует об исконной принадлежности этой территории казахской народности»⁴⁷⁴.

К.А. Пищулинаның негізгі пікірлерін мақұлдай келе қырғыз тарихшысы О.К. Караев мәселені нақтылай түседі: «Джалаиры переселились из Монголии в Чагатайский улус после раздела Чингисханом завоеванных им земель между сыновьями. Впоследствии основная их масса откочевала из Семиречья в район Ходжента.

Вполне возможно, что какая-то часть джалаириров, как и барласов, могла остаться в Могулистане. В пользу этой версии говорит наличие джалаириров в Старшем жузе казахов»⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). – А., 1977. – 242-243-б.

⁴⁷⁵ Караев К.О. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование киргизского народа. – Бишкек, 1995. – 132-б.

Мұның бәрі дұрыс. Айтылғандар нақты тарихи фактілерге негізделген. Жалайырларды, наймандарды және т.б. Моңғолиядан Жетісуға қоныстанған түркі тайпаларын қазақтың байырғы, автохтонды халқы емес деп айтуға негіз жоқ. Түркі қағанаты тұсында бұл өлке олардың ата-бабаларының көшу жолдарында жатты емес пе!

Ал енді осында қоныстанған жалайырлар қашаннан бастап Шуманақ және Сырманақ атанды дегенге нақтырақ жауап беріп көрелік.

Жалайырлардың Жетісудан Мәуереннахрға қоныс аударулары XIII ғасырдың 60-жылдарында Шағатайдың немересі Алғу-хан қайтыс болған соң орын алды.

Ал Ангрэн бойына көшіп барған жалайырлар өздерінің көшпелі және жартылай көшпелі өмірлерін қорғап қалды. Олар өздерінің қауымдастығын сақтап орталарынан моңғол әкімшілігіне бағынышты әмір шығарды⁴⁷⁶. Сондай-ақ, Жетісудағы өздерінің бауырларынан әрқашанда қол үзбеуге тырысты. Алайда жалайырлардың осы екі бөлігі де моңғолдардың әскери жорықтарынан қатты күйзеліп шыққан еді. Баяғы Онон бойындағы олардың 10 рулы елі әлдеқашан бөлшектеніп, ыдырап кеткен еді. Олардың Жат, Төлеңгіт тәрізді кейбір рулары Көшпелі өзбек ұлысында өсіп-өніп, жеке тайпаларға айналып кетті. Ал кейбір рулар жойылып кетті. Аласапыран заманда өздерінің руларынан қол үзіп қалған жалайырларға енді тайпа ретінде мүлде жойылып кетпеу үшін жаңа рулық қауымдарға бас қосу қажет болды. Мұндай мүмкіндік біздің ойымызша Кебек ханның (1318-1326) билігі тұсында туды. Ол әкімшілік реформаны моңғолдық дәстүр негізінде жүзеге асырды. Ол бойынша бұрынғы ұсақ иеліктер сақталып қалды. Бірақ олар түмендерге бөлінді. Бұрынғы ұсақ ұлыстарды билеушілер енді түмендердің әкімдеріне айналды. Бұл билік әкеден балаға берілетін болды⁴⁷⁷.

Міне, осы тұста жалайырларға «манақ» құқы берілді деп ойлаймыз. Бұл бойынша жалайырлар Шу мен Сырдың бойындағы моңғол билігін жергілікті жерде жүзеге асыруды қадағалау-

⁴⁷⁶ Сонда. – 340-б.

⁴⁷⁷ История народов Узбекистана. – Т. 1. С древнейших времен до начала XVI века. – 340-б.

шылар, яғни «сақшылар» релін өз қолдарына алды. Осыдан соң, енді жалайырлар өздерінің жаңа шежірелерін Шуманақтан және Сырманақтан тарата бастады. Мұның өзі болашақта қазақтың Ұлы жүзінің нокта ағасына айналатын тайпаны мүлде ыдырап кетуден сақтап қалды. Дегенмен де жалайырлардың едәуір бөлігінің Иран мен Ирак жерінде Жалайыр мемлекетін құрғандарын, Мұқалиға ілескен бір тобының Қытайға сіңісіп кеткенін айта кеткен жөн. Мұның бәрі аталмыш тайпаның тарихи тағдырының аса күрделі екендігін дәлелдей түседі.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мыржаннның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Жалайыр	3 ᠮᠯᠮ	4 ᠮᠯᠮ	5 ᠮᠯᠮ	6 ᠮᠯᠮ	7 ᠮᠯᠮᠮ	8 ᠮᠯᠮ

3.4. Байырғы Қоңырат (олқұноуттар)

Қазақ шежірешілері Қоңыратты монғолдың Қият тайпасынан шығарады. Шежіреші Зайыр Сәдібекұлы мұны былай түсіндіреді: «Қияттың Жорлықмерген деген батырының Қоңырат деген баласы өскенде еліне билік құрады. Кейін ел соның атымен Қоңырат атанып кетеді. Олар моңғол жеріндегі Құласар деген өзен бойын мекендейді»⁴⁷⁸. Мұндағы қателік – шежірешілер Қиятты Қиянмен шатастырған. Бұл туралы біз алда арнайы айтамыз.

Әбілғазының «Түрік шежіресінің» «Поколение конкиратов» деп аталатын бөлімшесінен осы айтылғандарды дәлелдей тү-

⁴⁷⁸ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 68-б.

сегін мынадай жолдарды оқимыз: «у одного человека из поколения Кыян было три сына. Старший сын назывался Чурлык-Меркан... У Чурлык-Меркана был сын по имени Конкират: от его рода произошло все поколение конкиратов»⁴⁷⁹. Көріп отырмыз, бұл жерде «моңғол» деген сөз мүлде жоқ. Өйткені Қиян этнонимі жарыққа шыққан VI-VII ғасырларда «моңғол» деген атау әлі өмірге келген жоқ еді. Ал Қоңырат (бәлкім Қоңыра, немесе Тоңыра) деген тарихи тұлғаның VI-VII ғасырларда өмір сүруі әбден мүмкін.

Қазақ шежіресіне назар аударар болсақ, Қоңыраттың шежіресі Сенке биден басталады. XIV ғасырдың шағатай тіліндегі дерегінде бұл кісі Конграт би ұғлы Сенгелай деп көрсетілген⁴⁸⁰. Бұған қарағанда Сенке немесе Сенгелай Қоңырат деген кісінің ұлы болып шығады. Яғни деректер бойынша: **Ел хан одан Қиян. Қиянның үш ұлы болды. Олар Жорлық мерген, Құбай шыра, Тұсбұдай. Алғашқы Жорлық мергеннен Қоңырат-Сеңке-Нағанай** болып таратылса, ал Құбай шырадан екі ұл – Енграс, Олхонот (Олқұноут) өсіп-өнген. Қиянның үшінші ұлы Тасбұдайдан да екі ұл тараған. Олар – Қаранут және Құнқұлұт. Алғашқысынан тарағандар XIII ғасырда тайпаға айналса, ал кейінгісінен Мисар туып, оның екі баласы Қоралас пен Елшыған XIII ғасырда екі рулы елге айналды⁴⁸¹.

Ал енді жоғарыда аталған Қоңыраттан туған Сеңке би болса, Шыңғысханды хан көтерген 15 бидің бірі болып табылады. Билердің бұл тізімін Буданджарұлы (Бұртанханұлы) Қыят бастайды да ал Сенгелай (Сеңке) би Гирият (Керейт) биден соң алтыншы болып аталады. Ия, деректе алғашқы болып Қыят би (Қиян емес) аталады. Демек, Қыят пен Қиян екі түрлі адам. Өйткені Сеңке би Қияннан тараса, ал Қыят би Буданджардан (Бұртанханнан) тарайды. Олар Шыңғысханды хан көтеру рәсіміне екі түрлі ру-тайпаның атынан қатысқан. Тарихи деректерге қарағанда бұл хан көтеру рәсімін Үйсін Майқы би басқарған. Ол шынында да тізімде бар. Бірақ ол Қоңырат бидің ұлы

⁴⁷⁹ Абуль-Газзи-Багадур-хан. Родословное тюрков. – Ташкент, 1996. – 38-б.

⁴⁸⁰ Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингис хане и Аксаке Темпре. Перевод В. А. Панова. – Академия. – М., 1934. – 268-270-б.

⁴⁸¹ Абуль-Газзи-Багадур-хан. Родословное тюрков. – Ташкент, 1996. – 38-39-б.

Сеңгелайдан (Сеңкеден) кейін жетінші болып тұр⁴⁸². Бұл жерде тағы бір айта кетер мәселе, Буданжарұлы (Бұртанханұлы) Қият Шыңғысханның өзінің руынан болғандықтан да тізімде алғашқы болып көрсетілген. Яғни аталған деректе билер Шыңғыс билеген қоғамдағы өздерінің әлеуметтік-саяси жағдайларына қарай орналасқан. Майқы би билердің ішіндегі аса беделдісі бола тұрса да Шыңғыс әулетімен құдандалы байланыста болып келген Сеңке биден жоғары орналаса алмағаны соны байқатады. Үйсіндерді билеген Майқы биге қарағанда әрқашан Шыңғысханға жақын жүрген Сеңке би басқарған қоңыраттар қазіргі қазақ даласына алыстағы Үлкен Хинган таулы жоталарының батыс беткейлерінен Ұлы қағанның жорықтарын қолдап қоныс аударып, Сырдария өзені бойына келіп қоныстанды және Шыңғысхан балаларына үлес бөлген кезде Шағатайдың қарауында қалды. Айта кетер бір мәселе, аталмыш дерек қазақ шежіресімен де ұштасып жатыр. Қазақ шежіресі бойынша Қоңырат біз әңгімелеп отырған Сеңке биден тарайды. Бізге жеткен аңыз дерек бойынша жоғарыдағы хан көтеру рәсімі кезінде Шыңғысхан Сеңке биге қарап, «Әй, Сеңке, сенің ұраның – Қоңырат, құсың сұңқар, ағашың алма, таңбаң босаға «II» болсын депті. Шежіре бойынша осы Сеңке биден – Нағанай батыр туады. Нағанайдан 30 ұл туса да олардың Орынбектен басқаларынан ұрпақ өнбеген. Тегінде қалғандарынан өнген ұрпақтар шежіресі ұмытылған болуы да мүмкін. Орынбектен Мелде би мен Жылғалы тарайды. Жылғалы Жиделі Байсында тұрғанда қайтыс болып кетеді де одан туған Құлышығаш және Қаракөсе атты екі ұлды олардың аналары Жезбикені әмеңгерлікке алған Мелде би тәрбиелеп өсіреді. Айта кетер бір нәрсе, бүкіл Қоңырат руын тарататын қазақ шежіресі осы Мелде бидің екі әйелінен тарайтын ұрпақтардан құралған. Яғни Мелде бидің алғашқы әйелі Орынбиден Құдайберді (лақап аты – Көтенші) таратылса, ал оның екінші әйелі Жезбикеден Тәңірберді (лақап аты – «Көктің ұлы») туады».⁴⁸³ Ауызша тарихи баяндауға негізделген бұл шежірені толық және жүйелі деп айта

⁴⁸² Ахметзянов М. Ногайская Орда и ее роль в этнической истории татар // Идел. – 1991. – 34-35-б.

⁴⁸³ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. – Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 102-б.

алмаймыз. Тегінде ерте орта ғасырларда өмір сүрген Қоңыра (Тоңыра) деген тарихи тұлға мен Шыңғысханмен замандас Сеңке (Сеңгелай) бидің арасындағы кемі 17-20 атаның шежіресі ұмытылған. Сондай-ақ, Сеңке биден туған Нағанай батыр мен Орынбектің арасындағы 10-12 ата тағы да ұмытылған. Осының дәлелі Нағанай батырдан туған 30 ұлдың есімдерінің шежірешілерге белгісіз болып қалуы дер едік. Тегінде кейініректегі қоңыраттардың сандарын көбейтіп жіберген осы ұмыт қалған аталардан таралған ұрпақтар болса керек. Шамамен қазақ қоңыраттарының жүйелі шежіресі Қазақ хандығы құрылып нығайған XV-XVI ғасырлардан басталады. Осы тұста ғана қазақ есімдеріне «бек» және «бай» атаулары жалғана бастады. Яғни Қоңырат шежіресіндегі Нағанай батыр XIII ғасырдың тарихи тұлғасы болса, ал қазақ шежіресінде оның баласы деп көрсетілетін Орынбек – XV-XVI ғасырдың адамы. Шежірелік деректерге тән мұндай олқылықтарға таң қалатын ештеңе жоқ. Моңғол дәуіріндегі Шыңғысханның және оның ұрпақтарының ұлыстар құруға байланысты реформалары және осы тұтағы ғаламат ауқымды жорықтарға қатысу барысында Қоңырат ғана емес, кейіннен қазақты құраған, алғаш моңғол үстіртінің маңында отырған біраз түркі рулары мен тайпаларының рулық құрылымдары түбірінен өзгерістерге ұшырағаны тарихқа жақсы белгілі. Осыған сәйкес рулық таңбалар мен ұрандар да өзгерістерге ұшырады. Осыған дәлел ретінде айта кетер тағы бір мәселе, жоғарыдағы деректе айтылатын рәсімде Шыңғысханның Қоңырат Сеңкеге берген рулық таңбасы жарты ай түрінде бейнеленген. Алайда қазақ шежіресінде бұл таңбаны «Босаға» деп атайды. Тарихи деректерді салыстыра қарар болсақ, бұл хан көтеру рәсімі 1219 жылы Наймантауда (кейінгі аты Шыңғыстау) орын алса керек деп айтуға итермелейді. Бұл Ұлы қағанның Моңғолия аймағынан тыс жерде алғаш рет, ал жалпы алғанда үшінші рет хан көтерілуі болса керек.

Әрине, жоғарыда ескерткеніміздей, қоңыраттардың шығу тарихын тек Шыңғысхан заманынан бастауға болмайды. Қоңырат атауы осы кезде кеңінен белгілі бола тұрса да, олардың бабаларының бұдан бұрын басқаша аталып, өмір сүрген-

дері күдік туғызбауы тиіс деп ойлаймыз. Жалпы «Қоңырат» атауы тарих сахнасына X-XII ғасырлар аралығында Қидандар (Қытандар) империясының күшеюіне байланысты шықты⁴⁸⁴. Кунгей шығыстағы манчжур тілдес қидандардың күшеюі және олардың өздеріне көрші түркі тілдес халықтарды жаулап алуға белсене кірісуі түркі руларын жаңа құрылымдарға бірігіп, қорғаныс қамын ойластыруға еріксіз мәжбүрледі. Осылайша жаңа тайпалық одақтар және соған сәйкес жаңа тайпалық атаулар мен этнонимдер өмірге келді.

Мұндайда бұрынғы тарихи атаулар да ұмытыла қоймай кейде қосарлана пайдаланды. Әбілғазыны оқысақ, жоғарыда көрсетілгендей, қоңыраттар мен олқұноуттардың бір ру ішіндегі туыстас екі ата екендіктерін аңғарамыз. Өйткені Қиянның үлкен ұлы Чурлық-Мерканнан (Жорлық мергеннен) Қоңырат туса, ал екінші баласы Кубай-Ширядан (Құбайшырадан) Олқұноут туады. Сонымен қатар үшінші, кіші бала Тасбұдайдан да ұрпақ тараған. Шыңғысханның шешесі Олқұноуттан⁴⁸⁵. Дегенмен де, тарихи деректерде оның руы Қоңырат деп көрсетіле береді. Өйткені жоғарыда аталған Жорлық мергеннің үш ұлынан таралған ұрпақтар кейінірек қоңыраттардың үш атасын құрады. Тегінде Олқұноут XI ғасырдан бастап кейде Қоңырат атана бастаған.

Ал олқұноуттардың да бұрын Қиян атанғандары белгілі. Яғни қоңыраттардың түп атасының Қиян екендігі Әбілғазы шежіресінде дұрыс айтылған. Осы қияндар кезінде Бұлғашы тайпалық бірлестігі құрамында да көшіп-қонып жүрді. Ал енді қоңыраттардың бұрынғы атаулары жоғарыда аталып кеткен Қиянға тағыда қайта оралар болсақ, қытай жылнамаларына қарағанда Қиян мен Қият екі басқа рулар екеніне көзіміз жете түседі. Қиян түркі тілдес Телек тайпалар одағына жатса, ал Қият монғол тілдес Шибей татарлары одағына жатты. Қияндар Керулен өзенінен оңтүстікке қарай мекендесе, ал Қият Онон мен Керуленнің арасын мекен етті. Қияндар VII-VIII ғасырларда кең таралып, әртүрлі тайпаларға тарап кеткен болса, ал қияттар бұл кезде әлі көзге түсе қоймаған шағын ру болатын. Айта кеткен

⁴⁸⁴ История Монгольской Народной Республики. – М., 1983. – 117-б.

⁴⁸⁵ Абуль-Газзи-Багадур-хан. Родословное тюрок. – Ташкент, 1996. – 38-б.

жөн, Ергенеқоннан жалайырлардың атасы Нүкізбен бірге шыққан Қият емес Қиян, яғни монғолдардың емес, қоңыраттардың атасы болып табылады. Бірақ Ергенеқон аңызында Қиятты Қиянның баласы етіп көрсету де кездеседі⁴⁸⁶. Біздің ойымызша бұл тарихи шындыққа келмейді. Тегінде бұл Елханның ұлы Қиян мен Елханның кіші інісі Нүкүздің баласынан тараған түркі тілдес тайпаларды көрші монғол тілдес (манчжур тілдес) тайпалармен жақындастыру үшін аңызды бізге жеткізушілердің қосымша ойдан толықтырулары деп ойлаймыз.

Шындығында V ғасырдан бері түркі тілдес Телек тайпалар одағына жататын және айтарлықтай өсіп-өнген қияндардан VIII ғасырдың өзінде-ақ көптеген тайпалар бөлініп, тіптен олар дербес елдерге бөлініп кеткен болатын. Оларды қытай жылнамаларында Қиян, Қиянка, Нақиян, Салар қиян, Батыс Қиян елдері деп жеке-жеке атайды⁴⁸⁷. Осыны аңғармаған кейбір зерттеушілер қателесіп, осы екі руды (Қият пен Қиянды) бір деп білген және «т» жалғауының моңғолша көптік жалғауды аңғартатынын ескеріп және Әбілғазының «Қият» «Қиянның» көпше айтылғаны деген ескертпесіне тереңірек сын көзбен бойламаған⁴⁸⁸. Егер «Қиянға» «т» жалғанар болса ол «Қият» емес, «Қиянут» болуы тиіс еді. Оның үстіне бұл жерде Әбілғазы моңғолдардың «Қиян» деп Ергенеқон аңызында айтылатын тарихи тұлғаны емес, «таудан атқып аққан бұлақты айтатынын» ескерткенін де кейінгі зерттеушілер байқамаған. Мұндайда, «ал онда Қият деп аталатындар кімдер?» деген сауалдың туындауы да заңды. Бұған жауапты да Әбілғазының өзі береді: «Шыңғысханның арғы атасы Қабұл ханның алты ұлы болған: олардың бәрі өжет, батыл, жылдым еді. Халық осы батырларды Қият деп атады. Өйткені моңғолдар таудан атқып аққан бұлақтарды қиян деп атайды...»⁴⁸⁹. Бұдан шығатын қорытынды Қият Қияннан емес, Қабұл ханнан тараған. Қабұлханнан бұрын моңғолдарда «Қият» деген ру болмаған. Бұл шежіре былай таратылады: Қабұлхан – Бөртанхан – Есугай баһадур – Темучин

⁴⁸⁶ Келімбетов Н. Ергенеқон //Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Т.3. – 387-388-б.

⁴⁸⁷ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.275 – 840 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 308-309- б.

⁴⁸⁸ Абуль-Газиз-Багадур-хан. Родословное тюрок. – Ташкент, 1996. – 38-б.

⁴⁸⁹ Абуль-Газиз-Багадур-хан. Родословное тюрок. – Ташкент, 1996. – 38-б.

(Шыңғысхан). Қабұлханның алты баласынан таралғандар «Қият» деп аталса, көздері қой көз (бурджигин) болғандықтан Есугей баһадурдың руындағы кісілер Бурджигин-Қият аталған⁴⁹⁰. Әйтпесе, бұлар бұрын Қара татарлар (Шибэй немесе Отыз татарлар) еді. Қытай жазбаларында XII ғасырға дейін тек Қиян тайпалары туралы ғана айтылып, Қияттың аталмайтын себебі де осыдан. Ескерте кетер бір нәрсе, қытай жылнамалары «Шибейлерді» «Шығайлар» деп көрсетеді.

Дегенмен де, бұл екі рудың XII ғасырдан бастап-ақ, тығыз құдалық қарым-қатынастар сақтағандары белгілі. Нығмет Мыңжан Қият монғолдар мен Қиян қоңыраттардың құдандалы жекекат болуларын былай түсіндіреді: «ежелгі көшпелі халықтар арасында туыстас ру-тайпалар өз ішінен қыз алыспайтын әдет өмір сүрген, соның үшін олар үнемі өзге тайпалармен қыз алысып, қыз берісіп келген. Қоңыраттар көбінесе Шыңғысханның монғол тайпасымен құдаласып, қыз алып, қыз беріп отырған»⁴⁹¹. *Ия, шындығында да Шыңғысханның өзінің анасының да Олхұноут, яғни Қоңырат тайпасынан екендігін жоғарыда атап кеттік. Шыңғыстың әкесі Есугей батыр өлген соң оның әйеліне, яғни Шыңғыстың шешесіне үйленген Мунлукте (Меңлік) осы Қоңырат тайпасынан. Осы дәстүр негізінде Темучин де Қоңыраттан шыққан Бөртеге үйленді емес пе?*

Ежелгі ғұндардың ұрпақтары болып саналатын қияндарды алғаш сәнбилер, онан соң телектер мен түркілер жаулап алды. Қияндар VI ғасырда Сәнби тайпалық бірлестігінің мұрагерлері тұйғындарға ата жау болды. Бұл кезде Қиян руының көсемі Қиянсон деген кісі болған және ол Тұйғын әулеті көсемін қанжармен өлтірді⁴⁹². Осы қияндар алғаш телектерге, кейіннен түркілерге, ал онан соң татарларға бағынуға мәжбүр болды. Монғолдар тарихын нақты зерттеген Л.Л. Викторованың сызбасы бойынша **Унгират** деп берілетін қоңыраттар монғолдармен, татарлармен, тайджиуттармен, жалайырлармен, урянхайлықтармен бірге қарастырылып, олар шибейлерден (дадалар, отыз татарлар) улохеулерден шығарылады⁴⁹³. Бұл жерде Улохоу

⁴⁹⁰ Абуль-Гази-Багадур-хан. Родословное тюрков. – Ташкент, 1996. – 38-6.

⁴⁹¹ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1993. – 176-6.

⁴⁹² Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.275 – 840 жылдары).

Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 82-б.

⁴⁹³ Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. – М., 1980. – 5-б.

делініп отырғандар қияндардан тараған оққұноуттар. Бұлардың бабалары ІХ-Х ғасырларда татарлардың қол астында болды. Оққұноуттар, яғни қоңыраттар қидандардың билікке келуіне байланысты татарлардан бөлініп шықты.

Рашид ад-дин Хункират тайпасының Ұлы Қытай қорғаны жанында өмір сүрген Ақ татарларға жатқандықтарын нақты атап көрсетеді⁴⁹⁴. Шындығында да Үлкен Хинган таулы жоталарын жағалай орналасып, көшіп жүрген қоңыраттар Есун татарларының оңтүстік шығысындағы көршілері еді. Ал «Татар (Дада)» этнонимінің тарихқа VIII ғасырдан бері, яғни Орхон жазулары арқылы белгілі. Олар онда «Отыз татар» және «Тоғыз татар» деген атпен әйгілі. Томсонның ойынша татарлар деген атаумен ол кезде монғол тілдес тайпалар аталған⁴⁹⁵. Алайда, біз бұл жерде әңгіме Керулен аймағына дейінгі тайпалар туралы ғана, яғни Қара(Шибей) татарлары туралы болып отырғанын ұмытпауымыз керек. Шыңғысхан да осылардан шыққан. Ал енді Керулен өзенінен оңтүстікке қарайғы, Ұлы Қытай қорғаны маңындағы Ақ (Есун) татарларға немесе олардың құрамында болып келген қоңыраттарға келер болсақ, олар түркі тілдес тайпалар болса керек. Қалай десек те, оларды Н. Аристов түркі тілдес тайпаларға жатқызады⁴⁹⁶. Осы татарлардың кейіннен шығысқа қарай емес, батысқа түркі тілдес тайпалар аймағына қарай үдеріле көшулері де олардың түркі тілдестер екендіктерін дәлелдей түсетіндей. Оның үстіне Махмұт Қашғари да тілдерінде өзгешеліктер бола тұрса да татарлардың түркі тілдес тайпаларға жататындарын нақты атап көрсетеді. «Худуд ал-алам» дерегінде татарлар түркі тілдес Тоғыз оғыз құрамында аталса, ал Гардизи оларды Ертістегі кимақтардың жеті тайпасы қатарында атайды⁴⁹⁷. Осы айтылғандар татарлардың бір бөлігінің, дәлірек айтар болсақ, ақ татарлар атанған кейбір тайпалардың түркі тілдес болғандарын дәлелдей түседі деп ойлаймыз. Ал енді тарихи зерттеулерде осы ақ татарлардың тарихи деректерде

⁴⁹⁴ Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т.І. – 49-б.; Т.ІІ. – 54-б.

⁴⁹⁵ Бартольд В.В. Татары // Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002. – 559-б.

⁴⁹⁶ Аристов Н.Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. – 371-б.

⁴⁹⁷ Бартольд В.В. Татары // Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002. – 559-б.

өздері мекендеген Ониют аймағының атына сәйкес Онқұт аталғандары да атап көрсетіледі⁴⁹⁸. Тегінде онқұттар да оқуноуттар тәрізді ақ татарлар құрамына енген тайпалық бірлестікті құраса керек. Олардың X ғасырдағы тарихи отаны әйгілі Дешті (Гоби) шөлінің оңтүстік шығысында, Хуанхэ өзенінің солтүстігінде, қидандардың батысында, ал қоңыраттардың оңтүстік батысында болатын. З. Қинаятұлы Онқұт атауын Онғон мекені атымен байланысты шыққан деген пікірде⁴⁹⁹.

Осы жерде шатастыруға болмайтын, және бұрынғы зерттеушілер байқай қоймаған бір принципті мәселе бар екенін айтуға тиіспіз. «Онқұт» атауын қоңыраттардың қосалқы атауы болып табылатын «Олқуноут» атауымен тіптен де шатастыруға болмайды. Олқуноут жоғарыдағы Л. Викторованың пікірінде «Улехоу» деп берілген, және унгираттардың (қоңыраттардың) бабалары ретінде көрсетілген. Ал Онқұт болса Керейт, Найман, Меркіт тәрізді түркі тілдес тайпалармен бір топта қарастырылады⁵⁰⁰. Тарихи шындықтың осылай екендігін Монғолдың «Құпия шежіресін» байыппен оқыған адам айқын аңғара алады. Онда Темучиннің әкесі Есугей батырдың Олқуноут аймағынан әйел алғаны және кейіннен баласы Темучинге осы аймақтан, яғни оның нағашы жұртынан қалыңдық айттыруға барғаны анық айтылған⁵⁰¹. Темучиннің Қияннан емес Қияттан шыққаны және белгілі. Сондықтан да ол Қоңырат емес, Монғол (яғни Шибей татары) болып табылады.

Әрине, бұл заманға дейін қоңыраттардың бабалары әртүрлі этно-саяси бірлестіктер құрамында болып, біраз шырғалаңдарды бастан өткерді. Олардың арғы бабалары – ғұндар. Бірақ ғұндарды Шығыстан келген сәнбелер талқандаған соң олар осы сәнбелерге кіріптар болды. Одан Теле одағына кіріп, оларды кейінірек билеген Сіренда бірлестігінде, онан соң Ұйғыр қағанатына бағынуға мәжбүр болды. Бұл кезде олар бұлғашылармен бірге жүрді. Ұйғырларды 840 жылы қырғыздар талқандаған соң,

⁴⁹⁸ Бартольд В.В. Н.А. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен // Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002. – 270-б.

⁴⁹⁹ Қинаятұлы З. Монғол үстіртінің мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасырлар. – Астана, 2001. – 181-б.

⁵⁰⁰ Викторова Л.Л. Монғолы. Происхождение народа и истоки культуры. – М., 1980. – 5-б.

⁵⁰¹ Монғолдың құпия шежіресі. – Алматы, 1998. – 33-35-б.

бұлғашылардан бөлінген олар, ақ татарлар (Ақ сеп) бірлестігіне кірді. Олар мекендеген аймақты шығыстағы көрші қидандардың жаулап алып, қуатты Ляо мемлекетін құрғандары белгілі. Осы тұста олардан ығысқан татар тайпалары түркі руларының құрамдарын толықтырып, жаңа Керейт, Онқұт, Олқұноуыт және осы соңғылармен аталас туыс Қоңырат тайпалық бірлестіктерінің құрылуларына тікелей ықпал етті деп ойлаймыз. Ал енді біз әңгімелеп отырған ақ татарлар, яғни олқұноуттар атанған қоңыраттардың Тоғыз оғыз құрамындағы татарлармен немесе қимақтар құрамындағы татарлармен байланыстары бар ма? деген сауалдарға жауап іздестіретін болсақ, олардың географиялық орналасу аймақтарына назар аударатын отырып, біздің қоңыраттар деп жүргеніміз VIII-IX ғасырларда бұлғашылармен бірге жүріп, осы Тоғыз оғыз бірлестігіне уақытша, амалсыз бағынған, бірақ оның тұрақты құрамына кірмеген, негізінен, біраз уақыт ақ татарлар атанып кеткен тайпалық бірлестігінен бөлініп шыққан рулар екендігін аңғарғандай боламыз. Жалпы ақ татарлар деп жүргеніміз XI-XIII ғасырлардағы қоңыраттар мен онқұттардың (кейінгі Уақ бабаларының) жанама аттары болып табылады. Бұлар тегінде VII-IX ғасырлардағы Байси, Ақ сеп ұлыстарынан негіз алған, кейінірек Ұйғыр қағанаты талқандалған соң Ақ татар атанған тайпалық бірлестік болса керек. Қоңыраттардың Ақ татар бірлестігіндегі олқұноуттардан бөлініп шығуы Шыңғысханның Монғол мемлекетін құруымен және қоңыраттарды өзіне жақын тартуымен тығыз байланысты. Оның себебі жақсы белгілі. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Шыңғысханның шешесі Алун да, бәйбішесі Бөрте де осы Қоңырат тайпасынан. «Құпия жырнамаға» назар аударар болсақ, Шыңғыстың әкесі Есугей батыр Алунға үйленген кезде де, сондай-ақ, ол баласы Темучинге Қоңыраттың Тай шешенінің қызы Бөртені айттыруға барғанда да қоңыраттар әлі Олқұноут деп те аталатын еді. Дәлірек айтқанда қоңыраттар мекендейтін өлке ол кезде Олқұноуыт аймағы деп аталатын⁵⁰². *Осыған байланысты осы өлкені мекендейтін қоңыраттықтар да жоғарыда атап көрсеткеніміздей бірде Олқұноут аталса, бірде Қоңырат аталып жүрді. Алайда жоғарыда айтылған әңгімеден туындайтын мына мәселені де ұмытуға болмас:*

⁵⁰² Монғолдың құпия шежіресі. – Алматы, 1998. – 33-б.

Әбілғазы көптеген деректерді Рашид-ад-диннен алған. Ал Рашид-ад-дин болса Олқұноутты (немесе Олхонутты) жоғарыда Әбілғазы шежіресінде аталған Жорлық (Чурлук) мергеннің ұлдарының бірі ретінде атап көрсететіні белгілі⁵⁰³. Жалпы алғанда ғылыми пікірлерді тереңірек талдар болсақ, Қоңырат этнонимінің шығуын түркі халықтары болмысына жанаспайтын әртүрлі пікірлермен түсіндіруге тырысқан ғалымдар да болды. Мысалы, жаңағы Рашид-ад-диннің өзі қоңыраттарды ежелгі аңызға сүйеніп, қайдағы бір алтын ыдыстан туған аты-жөні белгісіз кісінің балалары, немесе ұрпақтары деп көрсетуге тырысса, ал белгілі зерттеуші Н.И. Березин Қоңырат атауын моңғол тілімен байланыстырып, бұл монғолша қарға дегенді аңғартады дегенге саяды. Мұндай пікірлердің сол тұстағы көшпелі халықтың рухани немесе әлеуметтік болмысына ешбір қиыспайтыны бұл тарихқа тереңден барғанда айқын аңғарыла түседі. Қоңырат атауының осындай алып-қашты пікірлерге тиек болуы кейінгі жылдары қазақ зерттеушілерінің назарларын өзіне аудара бастады. Ежелгі этнонимдер этимологиясы мен семантикасын зерттеген Н.Ж. Мыңбаев мәселені нақтылай түсіп, төмендегіше атап көрсетті: «Қоңыраттың шығуы туралы екі халықтық этимология бар. Олардың бірі қазақ тілінде негізделген: Қоңырат қоңыр+ат дегеннен шығады, сөзбе-сөз «қоңырат ат» дегенді аңғартады, басқашада моңғол тілі негізінде қаре//хире «қарға» дегеннен туындайды»⁵⁰⁴. Н. Мынбаев бұл этнонимнің шығуына байланысты зерттеулерді талдай келе мынадай қорытындыға келді: «Қоңырат этностық атауының ғылыми этимологиясы әлі жоқ, сөздің түпкі мәні де ашыла қойған жоқ. Біздің ойымызша, Қоңырат тілдік мағынада сөз жоқ прототүркілерден шыққан, этноним қазіргі фонеморфологиялық түрге көне түркілік кезеңде, дәлірек айтар болсақ, оның Батыс және Шығыс қазанаттарына бөліну кезеңінде біржолата қалыптасты. Лингвистикалық тұрғыдан біз Қоңырат этнонимінің құрылымын төмендегіше жіктейміз: қ-ен-ер-т. Этноним екі түбірлік морфтың бионимациялануы жолымен пайда болған; -ен-

⁵⁰³ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – СПб., 1868. – 147-б.

⁵⁰⁴ Мынбаев Н.Ж. Этимология и семантика древних этнонимов (на материале общепоркской и казахской этнопонимии). - Алматы, 2008. – 190-б.

«кісі», «адамдар» және –ер- «еркек», «ер адам». Этнонимнің семантикасы мынадай: Қоңырат «жоғары адам», «еркек», «батыр»⁵⁰⁵. Қалай десек те «Қоңырат» атауы ежелгі түркі дәуірінен бастау алады және сондықтан да бұл этноним қазақтан басқа түркі халықтарында да кездесе береді. Жоғарыда аталған зерттеуші Н. Мыңбаев қазақ шежіресінде аталатын Қоңыраттың 33 атасының 29-ның өзбек халқы құрамындағы қоңыраттарда да аталатынына назар аударған еді. Сондықтан да Алпамыс тәрізді ірі тарихи тұлға да осы халықтарға ортақ және ол туралы жырлайтын эпос оқиғалары да осы елдер шекарасында жатқан Жиделі және Байсын аймақтарында өрбиді. Зерттеуші Н. Мыңбаев Өзбекстан аймағынан «Қоңырат» атаумен тығыз байланысты 31 этнопонимдер аттарын өзінің зерттеуінде атап кетеді.⁵⁰⁶ Тегінде бұл атаулардың пайда болулары моңғол жасулауы барысында осында қоныстанған қоңыраттармен тығыз байланысты болса керек.

Ерте орта ғасырлардағы қоңыраттар тарихын тереңірек білуге бүгінгі күні қырғыздар құрамында жүрген Қоңырат тайпасының тарихынан туындайтын мәліметтер де көмек бере алады. Қырғыз зерттеушілері Қоңыратты Қырғыздың ежелгі руларының бірі ретінде қарастырады. Олар ежелгі шежірелік деректер бойынша бұлғашылардың рулық тобына жатады. XIII ғасырда олар бөлек тайпалық одаққа бірігіп, енді Қоңырат атана бастады. Бұл тұста олардың құрамында Инкирас, Олкунут, Каранут, Кункулут тәрізді ірі рулар болды⁵⁰⁷. Бұлғашы рулық этнонимі қырғыздарда мұндаға дейін сақталып келді. Мұның өзі Қоңырат тарихында Бұлғашы тайпалық одағы кезінде үлкен рөл атқарғанын байқата түсетіндей. Сондықтан да ежелгі қоңыраттардың этностық тұрғыдан қалыптасу тарихын қарастырғанда бұл тарихи терминді айналып кете алмаймыз.

Бүгінгі қырғыз зерттеушілерінің айтуынша, бұл «терминнің келіп шығысы Саян – Алтайдың мифологиялық діни шежіресіменен байланысты. Монғол тілді елдерде «булгач» сөзі

⁵⁰⁵ Сонда. – 192-б.

⁵⁰⁶ Сонда. – 191-193-б.

⁵⁰⁷ Қырғыз этнографиясы боюнша сөздүк / Түз.: О.К. Каратаев, С.Н. Эралтев. – Бишкек, 2005. – 245-246-б.

көтөрүлүс шыгарган ел мәнисін туындаатады. Термин-этноним Умай ене аталымының синонимі, байырғы қырғыздар қолданган діни термин. Закамендік буряттардың және олардың шамандарының сыйынушы жері «Булган тээби» деп аталды). Мұндай діни сыйыну орындарына шамандар қоян терілерін көрінетін жерлерге іліп қойған және ол терілер шамандардың діни ырымдарынан кейін жас балаларды жаманшылықтан қорғайтын және сақтайтын болады деген түсінікті қалыптастырған. Г.Н. Потанин Алар буряттарындағы бұл дәстүрдің «Бұлғаша» деген атаумен белгілі болғанын атап көрсетеді⁵⁰⁸. Бұдан шығатыны, тегінде осындай тарихи дәстүрді ұстанған терістіктегі рулар кезінде Бұлғашы атанып кеткен. Алғашқы рулық қалыптасу кезінде біз әңгімелеп отырған қоңыраттардың балалары да осы рулармен бірге жүрген.

Тарихи деректердің мәліметтері бойынша, Бұлғашы XII-XIII ғасырларда Байқалға құятын Селенга өзенінің шығысында көшіп-қонып жүрді. Олардың оңтүстіктегі көршілері Онон өзенінің бастауларын мекендеген Гурван меркіттері, тайчиуттар және жалайырлар еді. Ал болашақ Қоңырат рулары бұл кезде жалайырларға көрші болып, Шығыстағы Үлкен Хинган тау жоталарын жағалай көшіп жүрді. Қоңыраттардың оңтүстік батысында Ұлы Қытай қорғанын бойлап онқұттардың мекені басталатын еді⁵⁰⁹. Бұлардың бәрі түркі тілдес тайпалар одақтары болатын. Айта кетер бір нәрсе, қоңыраттардың батысында және жалайырлардың оңтүстігінде орналасқан татарлар 1202 жылы Шыңғысхан күйрете талқандағанға дейін жеке тайпалық одақ ретінде өмір сүрсе, аталмыш қырғыннан кейін өздерінің солтүстік батысындағы көршілері моңғолдарға бірігіп кетті.

Ал енді қоңыраттардың моңғолдар жағына өтулері «Құпия шежіреде» былай жазылған: «Қалқы өзенінің Бұйра көлге құятын жерінде жайпақ ерлі (жадағай малды – Алтын шежіре) кезбе қоңыраттар мекендейді дегенді естіп, Шыңғыс хаған: «Осынау қоңыраттар атамзаманнан Жиеннің жөнімен, Қызының өңімен жақындай жүріп келеді. Оларға жөнін айтса, бізге ерер.

⁵⁰⁸ Қырғыз этнографиясы боюнша сөздүк /Түз.: О.К. Каратаев, С.Н. Эралтев. – 119-120-б.

⁵⁰⁹ История Монгольской Народной Республики. – М., 1983. – 162-б.

Егер қарсыласса күшпен басып алыңдар», – деп Жоршыдайға бастатып, Ұруыт азаматтарын жібергенде, қоңыраттар ықтиярымен қосылады. Шыңғыс хаған өзіне берілген қоңыраттарға ешқандай тиіспейді»⁵¹⁰. Дегенмен де, тарихи деректерге назар аударар болсақ, қоңыраттардың кейбір руларының табанды түрде Шыңғысханға қарсы күрескендерін де айқын байқай аламыз. 1201 жылы біраз тайпалар Кенти өзенінің Ерғөне өзеніне құятын жерінде жиналып, Темучиннің қарсыласы Жамуханы қаған көтеріп, Темучинге және Керейт Уаң ханға қарсы аттану туралы шешім қабылдайды. Осы оннан астам тайпалардың ішінде Найман Бұйрық, Меркіт Тоқтабектің баласы Құтымен бірге **Қоңырат Терге Емел Алқұй** да болды. Алайда олардың мұндай жасырын келісімін Қоралас тайпасы көсемдерінің бірі Темучинге дер кезінде жеткізіп үлгерді. Жеделдете өзінің одақтасы Керейт Уаң ханға хабар берген Темучин Едикурған деген жерде өзіне қарсы одақ құрған тайпалармен қырғын соғыс жасады. Нәтижесінде жеңілген Жамуха қашып кетті де, ал **Алқұй бастаған қоңыраттар** Темучинге бағынды. Осыдан соң, 1202 жылы Темучин татарларды талқандады⁵¹¹. Алайда қоңыраттардың негізгі бөлігі Темучинді бәрібір мойындай қойған жоқ. Ол 1204 жылы Найман хандығына қарсы соғыс бастағанда қоңыраттар тағы да наймандарды қолдап, Шыңғысханға қарсы шықты. Алайда ұрыс Шыңғысханның пайдасына шешілді және осыдан бастап қоңыраттар Шыңғысханнан бөлінген жоқ.

Ал енді 1206 жылы Онон өзені бойында киіз туырлықты 95 тайпаның өкілдері Шыңғысханды хан көтергенде осы салтанатқа Қоңырат атынан Алшы күйеу қатысты. Бұл олкұноуттардың да біржолата Қоңырат атанған кезі. Бұл кезде Алшынның соңынан ілескен Қоңырат руларының жасағы үш мың адамды біріктірген екен. Дегенмен де, өзінің әрі нағашы, әрі қайын жұрты болып келетін қоңыраттарға Шыңғысхан ерекше құрмет көрсетті. Барлық қошемет моңғолдардың үлкен сеніміне ие жалайырлардан соң қоңыраттарға бағышталды. Жалайыр Мұқали Шыңғысханның тапсырмасымен жиырма үш мың әскерді бастап 1217 жылы Қытайға аттанды. Осы әскердің құ-

⁵¹⁰ Монғолдың құпия шежіресі. – Алматы, 1998. – 108-б.

⁵¹¹ Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Юань Чао Би Ши. – 120-, 124-125-б.

рамында екі мың Жалайыр, бір мың Қоңырат бар еді⁵¹². Жалпы Шыңғысханның шығысқа жорығына бес мыңға жуық Қоңырат қатысты⁵¹³. Қазіргі қазақ жеріне қоңыраттар Шыңғысханның баласы Жошының бастауымен келді.

Моңғолиядағы татарлардың, яғни «дадалардың» Қара, Ақ және Су татарлары деп аталғандары белгілі. Профессор С. Аманжолов деректерге сүйене отырып, қоңыраттар мен қатағандардың Шыңғысханның Қара татарлары (моңғолдары) тәрізді «Көк тәңірісіне» табынғандарын атап көрсетеді. Ал Ақ татарлар бірлестігіне жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Олқұноут және Онқұт тайпалық одақтарына кіретін Қоңырат, Қатаған және Уақ тәрізді тайпалар бірікті. Айта кетер бір маңызды нәрсе, бұлар да Қара моңғолдар тәрізді көк тәңірісіне табынды. Қазақ шежіресінде қоңыраттардың екі атасы бірінің осылайша «Көктің ұлы» аталуы сондықтан деп ойлаймыз. Осы Көктің ұлынан тарайтын рулардың Құлшығаш, Қаракөсе, Қара, Абад-Жабад аталулары да орта ғасырлардағы қаратүргештер, қарахандар, қарақытайлар заманын еріксіз еске түсіреді. Оның үстіне әйгілі шежіреші Зайыр Сәдібекұлы Абад-Жабадтан тарайтын «Оразкелді ішіндегі Көлеген деген елдің Сунақпен туыс, ескі соғдылардың ұрпағы» болып табылатындарын атап көрсетеді⁵¹⁴.

Сонымен қатар Тәңірге табыну үрдісі қоңыраттардың ежелгі бабалары ғұндардан бастау алатынын да ұмытуға болмас. Осыған байланысты кезінде қытай императоры былай деп жазған еді: «Мына Сір-енда мен оның арғы бабалары Ғұн, аспан мен жер жаралғанда жарыққа шыққан адам нәсілінің бір бұтағы ретінде Ұлубалықты жаулап, патшалармен үзенгі қағыстырып, өздерін тәңірдің еркесіміз деуші еді, ғарышта шахналық жұлдызды аспанды бөлісіп еді, жорық туындағы бескем шашаққа қарап, патшалармен елдік салтын теңестіруге де ұрынушы еді, арғы тарихқа үнілгенде, оларды күшпен бағындыра алғандар жоқ еді»⁵¹⁵. Десек те, біз әңгімелеп отырған ерте орта ғасырларда «Көктің ұлы» атауы, негізінен, қытай патшаларының

⁵¹² Д' Оссон К. От Чингизхана до Тамерлана. – Алматы, 2003. – 230-6.

⁵¹³ Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. – 371-6.

⁵¹⁴ Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. - Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 103-6.

⁵¹⁵ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 – 840 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 150-151-б.

қосымша аты болатын. Тегінде ежелгі қоңыраттар осы қытайға географиялық жағынан жақын орналасқандықтан және Ұлы қытай қорғанының арғы-бергі жағына көшіп жүргендіктен басқа Телек тайпаларына қарағанда қытай ықпалын қатты сезініп, өздерін «Көктің ұлдарымыз» деп санаған кездері де болды. Сондықтан да ежелгі қоңыраттарды құраған рулардың бір тобы өздерінің шежірелерін осы «Көктің ұлынан» бастайды. Мұның өзі Қоңырат тайпасын құраған және тәңірге табынған рулардың тарихи тамырларының тереңде екендіктерін ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар олардың қалыптасу тарихының аса күрделі екендігін де дәлелдей түседі. Қытай деректеріне назар аударсақ, Қоңыраттың екі атасының бірі «Көтеншінің» атының шығуының «Көктің ұлы» атауымен байланысты екендігін аңғарғандай боламыз. Қытай жылнамашылары өздерінің теріскейінде орналасқан көрші ру-тайпалар туралы айта келе «олардың қайсы бірі **Көктің ұлына көтеші болып істесін** (бөліп көрсеткен біз – Т.О.) деп балаларын ақ үйлі аманатқа берді, кейбірі көпшір тапсырып, таралғы ұсынды», – деген жолдарды оқимыз⁵¹⁶. Тегінде мұндағы «көтеші» немесе «көтенші» деген сөз «көмекші» деген мағынаны аңғартса керек. Қоңыраттар шежіресі өзінің екі атасының бірін осы қытайға амалсыздан көтенші болғандардан бастайтынын да айта кеткен жөн. Бұл, біздің ойымызша, біраз уақыт қытайдың қол астында еріксіз бағынышты болғандардан таралған рулардың ұрпақтары. Яғни бұл қоңыраттар шежіресінің бастауларын біздің заманымыздың VI ғасырына апаратын атау. Мұның өзі қазір біз айтып жүрген қазіргі Қоңырат тайпасының шежіресінің Көтенші мен Көктің ұлы аталарымен XV ғасырда өмір сүрген Құдайберді мен Тәңірберген екеуіне дейінгі аралықта, кем дегенде, 32-33 атаның аттары есте сақталмағанын көрсетеді. Сондықтан да шежірешілер Көтеншіні Құдайберді, ал Көктің ұлын Тәңірберді деп шатастырады⁵¹⁷. Бұндай есте сақталмаған аталардың аттарын қалпына келтіретін деректер, өкінішке орай, біздің қолымызда жоқ. Мұнда бізге белгілісі жоғарыда аталған Шыңғысханның замандасы Сеңкі би мен оның аталары ғана. Жоғарыда көрсеткеніміздей, ол

⁵¹⁶Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.275 – 840 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 20-б.

⁵¹⁷Халидуллин О.Х. Қазақтың біртұтас шежіресі. Қоңырат. – Алматы, 2005. – 61-б.

Қоңыраттың баласы. Бір деректер Сеңкі бидің баласын Нағанай батыр деп көрсетсе⁵¹⁸, екінші бір деректер Нағанайды Қоңыраттың өзінен таратады⁵¹⁹. Ал бүгінде біз айтып жүрген Қоңырат шежіресі XV ғасырдан бергі қарайғы кезеңді ғана қамтиды.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мырзаның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Конрат (Қоңырат)	3 	4 	5 	6 	7 	8

3.5. Тайпалардың Алшын атауына бірігуінің басталуы

«Алшын» атауы қазаққа жақсы таныс. Әдетте, Кіші жүз қазақтарының үш бөліктен тұратын құрылымы, яғни Байұлы, Әлімұлы және Жетіру ортақ атпен жанама түрде Алшын аталатыны белгілі. Қазақстанда жарық көрген «Атырау энциклопедиясында» осыған байланысты мынадай жолдар бар: «Алшын – Кіші жүз руларының атасы. Сондықтан да бірқатар тарихи деректерде Кіші жүзді кейде Алшын деп те атайды. Жазба шежірелік деректерге қарағанда, Алшын есімді адам басқарған бір бөлек тайпаның ежелгі мекені бүкіл түркі тайпалары сияқты осы күнгі Алтай өлкесі деседі»⁵²⁰.

Міне, алшындардың қазіргі отанындағы жергілікті тарихшылардың өздері «алшын» атауын осылай түсіндіреді. «Алшын»

⁵¹⁸Халидуллин О.Х. Қазақтың біртұтас шежіресі. Қоңырат. – Алматы, 2005. – 61-б.

⁵¹⁹Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі қақпанда. – Алматы, 2000. – 216-б.

⁵²⁰Атырау: энциклопедия. – Алматы, 2000. – 63-б.

атауының бір кездері, дәлірек айтсақ, Қазақ хандығы құрылған алғашқы ғасырларда этноним ретінде де әрекет еткенін байқаймыз. Кіші жүздің рулары ежелгі ортағасырлық деректерде ортақ «алшын» атауымен көрініс береді. Мысалы, «алшын» атауы XV-XVI ғасырлардағы Дешті Қыпшақ тайпалар құрылымын көрсететін «Маджму ат-тауарих»⁵²¹ және «Насаб-наме-ий узбек», «Асами-йи наваду ду фирка-йи узбек»⁵²², «Тухфат ат-тауарих-и хани»⁵²³ секілді деректер қатарында жеке тайпа атауы ретінде берілген.

Дегенмен де, бұл деректерде «Маджму ат-тауарихтан» бастап алшындар жалайырлармен, арғындармен, қоңыраттармен, наймандармен, қыпшақтармен, қаңлылармен және т.б. қатар берілсе, кейіннен Жетіруды құраған тайпалар, дәлірек атап айтар болсақ, керейіт, табын, тама, рамадан, телеу, кердері Алшын одағынан бөлек, сонымен қатар жеке тайпалар ретінде көрсетілген. Мұның өзі Алшын одағына, шын мәнінде, алғашқы кезде Байұлы мен Әлімұлы рулар бірлестігі мүше болған, ал Жетіру Тәуке ханның тұсында ғана қалыптасып, бір тайпа бірлестігін құрап, Кіші жүз құрамына кірген деп көрсеткен М. Тевкелевтің дерегі дұрыс екендігін байқатады. Дегенмен де, бірте-бірте Жетірудың Алшынға кірме екені ұмытылып, бүкіл Кіші жүз рулары Алшын деген ортақ атаумен аталатын болып кетті. Бір сөзбен айтқанда, Алшын шежірелік деректерде бүкіл Кіші жүздің түп атасы ретінде көрсетіледі.

Тегінде, бұл атау тым ертеде Батыс Түркі қағанатының тұсында өмірге келсе керек және ол Батыс Қазақстан территориясында біртіндеп орныққан тәрізді. Халықтың тарихи санасы ежелгі түркі дәуірінен кейінгі Қазақ хандығы тұсына дейін Алшын атауын әрқашан да құрметтеп, қастерлеп келді. Сондықтан да бұл этноним ел арасында аңызға айналған.

Мәселені аңызға айналдыруда қазақ шежіресі де өзіндік үлес қосады. Ол бойынша, Алшыннан жалғыз ұл – Қыдуар есімді бала дүниеге келген. Қыдуардан Әлқожа, Асанқожа туады.

⁵²¹ МИКК. – Бишкек, 2002. – 217-220-б.

⁵²² Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). – Ташкент, 1985. – 130-131-б.

⁵²³ Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – М., 1982. – 46-б.

Әлқожадан – Нәдірқожа, Сәдірқожа туады, Асанқожадан – Ерқожа, Қыдырқожа, Елтай, Естай, Ата, Қалпақ туады. Нәдірқожадан алты аталы Әлім, Сәдірқожадан жеті аталы Жетіру тарайды. Ерқожадан – Ожырай, Жаппас, Қыдырқожадан – Қыдырсиық, Сұлтансиық, Бақытсиық, Ысық, Мысық, Майса туады. Елтайдан – Адай, Естайдан – Беріш, Атадан – Есентемір, Қалпақтан – Таз туады. Қыдырсиықтан – Шенеш, Шеркеш, Сұлтансиықтан – Алаша, Масқар, Байбақты, Тана, Қызылқұрт туады. Бақытсиықтан бала болмай, інісі кей шежіреде – қызының баласы делінеді. Ысықты бала ретінде тәрбиелеп, одан Ысық Бақытсиықтан тараған болып есептеледі.

Қыдырқожадан он екі бала туған. Осы Қыдырқожа тарихи деректерде Байұлы деген атпен белгілі. Бұл он екі ата Беріш, Байбақты, Адай, Есентемір, Алтын, Алаша, Қызылқұрт, Тама, Таз, Жаппас, Ыстық, Серкеш (Шеркеш, Черкес) деп таралады. Сонымен бірге Қыдырқожадан Байсары, Әлім, Шемен деген балалар дүниеге келген. Осылардың үлкені Байсарыдан – Бозаншар, Майлыбай, ал екіншісі Әлімнен – Жаманақ (Шекті), Қарамашақ (Төртқара), Айнық, Ұланақ, Тегінболат, Тайқожа (Токқожа) деген балалар тараған. Ал үшінші бала Шөменнен – Шөмекей, Дойт туған⁵²⁴.

Әрине, қазақ шежіресі негізінен алғанда XVI-XVII ғасырлардағы ауызша тарих айту дәстүрінің нәтижесі болып табылады. Сондықтан да онда түп атаға байланысты деректер бірнеше аталық буындарды тастап кету арқылы айтыла береді. Әңгіме бұл жерде «алшын» атауы туралы. Тарихшылардың және ататек шежіресімен айналысатын зерттеушілердің ғылыми еңбектері бұл атаудың тарихи тамырының шынында да тереңде жатқанын мойындайды. Осы тұрғыдан алғанда, «алшын» атауының шығуына байланысты әртүрлі көзқарастар бар. Олардың ең көнесі тарихтың атасы аталған Геродоттың пікірі. Ол б.з.б. V ғасырда Қара теңіздің жағалауларында өмір сүрген Алазон (алазонес) тайпасы туралы айтқан еді. Бұл тайпа оның түсіндіруінше скифтердің тайпалық одағына кірген⁵²⁵.

Осы пікірді кейінгі зерттеушілер, дәлірек атап айтар болсақ, М. Тынышпаев толық қолдап, өзінің «Қазақ халқының тарихына

⁵²⁴ Атырау: энциклопедия. – 63-б.

⁵²⁵ Геродот. История в девяти книгах. – М., 1972. – 191-б.

материалдар» деп аталатын еңбегінде алшын атты түрік тайпасының Алтай тауынан біздің жыл санауымыздан бұрын V ғасырға дейін батысқа жылжып, қоныс аударғанын атап көрсетеді. Бәлкім, бұл Геродоттың «алазоны» болар деген пікірге келеді ол. Сонымен бірге М. Тынышпаев ертедегі Плинийдің «касокий» атты тайпасын да осы алшын болар деген болжам айтады⁵²⁶.

Бұл пікір назардан тыс қалған жоқ. Егер М. Тынышпаев алазондарды алшын болса керек деген тәрізді болжам жасаған болса, ал қазақтың әдебиетші ғалымдары осы алазонның алшын екенін дәлелдеуге тырысты. Мысалы, қазақ ономастикасын зерттеп жүрген белгілі ғалымымыз Т. Жанұзақов өзінің зерттеулерінде «бәлкім «алшын» қазақ этнонимі, Геродот атап кететін алазонестің фонетикалық үлгісі болар дегенді айта келіп, төмендегіше ой қорытады: «Оның бөлшектерін талдап көрейік. Ежелгі тайпа атауы алазон екі дербес бөліктерден тұрады. Алғашқы бөлік «аланы» Алтайдағы және ежелгі түркі тілдеріндегі көптеген этнонимдарда және топонимдарда анықтаушы ретінде кездестіреміз, мысалы: ала даг (шорлықтарда), ала яр (алтайлықтарда), ала шаһар (османдықтарда), ала чаам (округтың аты). Ала сөзі көптеген түркі тілдерінде үлкен, алып, ұлы мағынасында кездесе береді; мысалы: башк, оло, якут, улахан, каз. Ала (Алатау), қырғыздың ұлы «великий» Алатоо. Екінші бөлік – зон моңғол және тұңғыс-манчжурлардың тілдерінде, сондай-ақ түркі тілінде, халық, тайпа деген мағынаны білдіріп, әртүрлі (жоғарыда көрсетілгендей фонетикалық үлгілерде кездесе береді. Үшінші морфобөлік -с үндіеуропа тілдерінде көпшілік санның көрсеткіші болып табылады. Бұл жерде фонетикалық өзгеріс сызбасын төмендегі түрде көрсетуге болады: алазон < ализон < алзон < алсын < алшын. Алғашқы бөліктің дауысты «а» сөзі үндіеуропа тілінде, оның ішінде орыс тілінде лабиальды и-ге көшіп, соңынан гаплоглогияға ұшыраған.

Ұзын бөлігінің бастаушы дауыссыз з әрпі түрік тілінде дауыссыз с ~ ч ~ш дауыссыздарына өзгерген. (с-ның ш-ға кезектесуі түркі тіліндегі заңды құбылыс). Айтылғандарды жинақтай келе, «алшын» этнонимі алғашқы алазон сөзінің тайпалар

⁵²⁶ Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз казахского народа. – Ташкент, 1925. – 23-б.

жиынтығы, көпсанды, үлкен тайпа деген тәрізді өзгеріске ұшыраған түрі болып табылады»⁵²⁷.

Осы жерде мынадай ой келеді, алшындардан таралатын Қаракесек (Әлім) тайпасының аты да қара, яғни көп деген ұғымды береді деп жазатын зерттеушілер де бар. Мұны біз алдағы «қаракесек» этнониміне байланысты пікірлерімізде нақтырақ айтатын боламыз.

Бұл айтылғандармен жалпы алғанда келісу қиын. Өйткені Алазон тайпасы географиялық жағынан Геродотта Қара теңіз бойындағы тайпалар ретінде сипатталған. Егер де б.з.б. Ү ғасырда алазондар Қара теңіз бойында жүрген болса, ал Қазақстанның батыс территориясындағы қаңлылар, онан соң печенегтер қол астына қараған тайпалар неге алазондар аталмаған? Тіптен олардың бұрынғы атауы Алазон емес, Алан екенін де білеміз. Аландардың керісінше, амалсыздан батысқа қарай ығысып, Каспийдің солтүстік-батысында өздерінің мемлекетін құрғаны белгілі. Егер алазондарды емес, аландарды бұрмалаңқырап, «алын» деп алсақ, «алшын» этнониміне жақындай түсер едік. Алайда «аланның» «алын», ал «алынның» «алшын» болып табылатынын дәлелдеу де оңай болмай тұр. Анығы – қазіргі алшындардың мекені бұрын аландардың тарихи отаны болған. Оларға немесе олардың көршілері Хазар қағанатына алазондардың билік жасағаны туралы тарихи деректер жоқ, бірақ оның есесіне, бұл аймақта дәл осы кезеңде түркілердің жаңа рулары баса көктеп кіріп, біртіндеп біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында Ашина руы үстемдік жасаған. Бәлкім, әңгіме осы ашиналар туралы болар.

Екіншіден, Т. Жанұзақов алазон сөзін талдаған кезде, грамматикалық тұрғыдан оны екі бөлікке бөліп, «ала» сөзін ежелгі түркі тіліндегі ұғымдармен байланыстырады. Бірақ бұл жерде мынаны ескеру керек еді, алшын атауында «ала» деген түбір сөз жоқ, бірақ ол «алаша», «алаш» тәрізді атауларда шынында да бар. Ал енді қайталап айтарымыз, алшын атауында «ала» деген ұғым мүлде қолданылмаған. Сондықтан да «ал» деген ұғымды «ала» деген ұғыммен шатастырмау керек деп ойлаймыз. Сонымен бірге зерттеуші ғалым осы атаудың «зон» деп аталатын

⁵²⁷ Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алматы, 1982. – 66-67-б.

екінші бөлігін моңғол және тұңғыс-манчжур тілдерінен іздестіреді. Ал үшінші морфокомпонент «ес» ұғымын үндіеуропа тілінен қарастыру әрекеті байқалады. Сонда түсінгеніміз, «алазонның» алғашқы бөлігі ежелгі түркі тілінен алынса, қалған бөліктері үндіеуропа және моңғол, тұңғыс-манчжур тілдерінен құралған екен. Мұның өзі, шынын айтқанда, ешкімді сендіре қоймайтын түсініктеме. Оның үстіне, аталған тілдер Қазақстанның батыс өңірінде әртүрлі кезеңдерде әрекет жасаған. «Алазон» деген этноним бірнеше тарихи дәуірлерді басынан өткізді дегенге ешкім илана қоймас. Өйткені, бұл атау бір ғана Геродотта қолданылған және басқа тарихи кезеңдердегі деректерде мүлде кездеспейді.

«Ала», «алаш» атауларын «алшын» этнонимімен шатастыратын жалғыз Т. Жанұзақов емес. Қазақтың кейбір әдебиетшілері «ала» атауының мағынасына жүгініп, бұл сөздің «екі, қос, жұп» деген мағынаны білдіретінін дәлелдемек болады. Сонымен бірге олар М. Қашқаридың сөздігіне де жүгініп, онда да «ала» этнонимі тек, тайпа, ел деген мағынаны білдіретіні, яғни бұдан «қос ел», «одақтас тайпа» мағыналары шығатынын айтып жүр.

«Ала»-ны этноним деп алып, оған «ажа» деген айқындаушы сөзді және қаған деген ұғымды қосақтап жазып, *ала ажа қаған* деген сөздің Алаша хан немесе екі елдің, одақтас тайпалардың билеушісі деген мағынаны білдіретінін атап көрсететіндер де бар. Алайда мұндай ұсыныстардың логикалық тұрғыдан тарихи қисынға келе қоймайтынын байқаған авторлардың өздері де «бұл жорамалды ғылыми тұрғыдан дәлелдеу қиын» деген пікірді айтып жүр⁵²⁸.

Тілдік тұрғыдан осылайша әртүрлі жалғаулар жалғап, «аладан» әрине, «алашаны» да, «алшынды» да шығара салу қиын емес. Бірақ, мұның бәрі қисынсыз болып шықпай ма? Оның үстіне, «ала» деген нақты ұғымның «алшын» атауына жақындығын ешкім де дәлелдеген жоқ. Солай бола тұрса да «Алат» атауынан да «Алаш» этнонимін шығаруға талаптанатын зерттеушілер баршылық. Мысалы, татар тарихшысы Дамир Исқақов

⁵²⁸ Қошым-Ноғай Б., Ізімұлы М. Алшын // Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы, 2002. – 132-б.

осыған байланысты төмендегідей пікір айтқан еді: «...Несколько труднее трактовать вопрос о топониме Алат. Тут надо заметить, у этого топонима есть еще один вариант – Алатырь (Алат + ор-ыр). В данном случае ор-ыр это укрепление, крепость. Опираясь на историка XVI в. Утемиша-хаджи, я уже высказывал предположение, что более ранее укрепленное поселение с названием «Алат» находилось южнее... Далее должен заметить, что топоним «Алат» имеет непосредственное отношение к этнониму «алат». Последний известен по казахским материалам: согласно казахским легендам, один из легендарных предков этого народа – Алач (алаш – Алац)...был родственным народу *алат*... Такой этноним (алат, аллат и арлат) известен и у узбеков... Пологаю, что этноним «алат» является всего лишь вариантом этнонима «алаш» (алач – алац), возможно, возникнув на основе монгольского форманта «т», восходя, в свою очередь, к раннему кипчакскому этнониму «улаш» (отсюда – улаш-оглы, Улашевичи), у которого могли быть и варианты «олаш» – «алаш» – «алач».⁵²⁹ Мұнда татар зерттеушісінің «алатты» ешбір нақты дәлелсіз «алашқа» айналдырмақ болған әрекетін мақұлдай қою қиындау. Егер ұқсас сөздердің бәрін жақын варианттар ретінде қарастыра берер болсақ, олар тым көп болып шығады және бұл тарихи шындықтан біздерді алыстата түседі. Бұл жерде, әрине, «ала» атауы Кіші жүздегі Алаша, Жағалбай (жағал) және Телеу тәрізді іргелі тайпалардың және жалпы алғанда, Кіші жүздің көптеген тайпаларының қалыптастырушы бастауы болғанын теріске шығармаймыз. Алайда «ала» немесе «алаша» этнонимін «алшын» этнонимімен шатастыруға ешбір негіз жоқ деп ойлаймыз. Аталған рулардың ешқайсысының Кіші жүзде басқалар табынатындай, пір тұтатындай биік және біріктіруші этноним бола алмағаны белгілі. Ал «Алшын» этнонимі болса, өзінің қасиеттілігімен және барлық Кіші жүз ру-тайпаларын біріктіретін, олардың бәрі бірауыздан арғы тегіміз, ата-бабамыз деп мойындаған қастерлі атау. Сондықтан да Алшын әрқашан да Алашадан биік, бірақ барлық қазақтың

⁵²⁹ Исхаков Д. О ранних кипчакских этнонимах среди Волго-Уральских татар (по материалам топонимов и другим данным) // Древнотюркский мир: история и традиции. – Казань, 2002. – 63-б.

алғашқы атауы – «Алаштан» төмен болған. Өйткені Кіші жүздегі Алаша руының өзі арғы тектерінің Алшын екенін мойындайды. Осы тұрғыдан алғанда, тағы да қайталап айтарымыз, «ала» түбірінен басталатын этнонимдерді «Алшын» этнонимімен шатастырмағанымыз жөн.

Үшіншіден, Т. Жанұзақовтың және оның алдындағы М. Тынышпаевтың мына мәселені ескермегендері назар аудартады. Оларда «Алазон» этнонимі скиф тайпалық одағының атауы, ал қазақтың дәстүрлі шежіресінде және алшынға байланысты тарихи аңыздарда Алшын скиф тайпасының емес, жеке тарихи тұлғаның аты болып табылады. Сондықтан да Кіші жүздің ру-тайпалары өздерінің бастапқы атасын Алшын атадан таратады. Біздің ойымызша, осы келтірілген деректер «алазон» атауының «алшын» атауына ешқандай қатысы жоқ екендігін дәлелдесе керек.

Зерттеушілердің екінші бір тобы «алшын» атауын «алақшын» атауымен байланыстырады. Бұл мәселені кезінде С.М. Абрамзон⁵³⁰, Ю.А. Зуев⁵³¹, Н.В. Кюннер, Д.Г. Савинов, Әбілғазы, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Л.Н. Гумилев⁵³² және тағы басқалар арнайы зерттеген болатын. Өйткені «алақшын» атауы шынында да «алшын» атауына жақын естіледі. Олардың рулық таңбалары да ұқсас. Бірақ бұл сөздердің «ала» немесе «ал» деген сөздерден тұратын түбірлерінің мағыналары мүлдем басқаша түсініктер беретінін де байқамау мүмкін емес.

Зерттеуші К.И. Петров «алақшын» атауын топо-этнонимдер тобына жатқызған еді. Мұнда ол сөздің түбірі «аладан» басталатынына назар аударады және XVI-XVII ғасырларда Бөрюз жеріндегі Қырғыз облысының осылай аталғанына назар аударады. Рашид-ад-Дин алақшындарды Енисей мен Ангара өзенінің

⁵³⁰ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, 1990.

⁵³¹ Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – 124-б.

⁵³² Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961. – 52-53-б.; Савинов Д.Г. Основные этапы истории алатов // Историческая этнография. Вып. III. – Л., 1985. – 31-33-б.; Абуль Газиз. Родословное древо тюрков. – Казань, 1906. – 40-б.; Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. – 59-б.; Гумилев Л.Н. Динлинская проблема // ИВГО, Т.ХСІ. – М.-Л., 1959. – 18-20-б.

кыылыскан тұсына орналастырған еді. Бұл халықтың неліктен «алақшын» аталғанын кезінде ол былай түсіндірген еді: «Говорят, что лошади (жителей этой области) все пегие (ала), каждая лошадь сильная как четырехгодовалый верблюдо; все инструменты и утварь из серебра»⁵³³.

К.И. Петров дәл осындай топо-этнонимнің және аңыздың қытай жылнамаларында да кездесетініне назар аударған еді. Шынында да VIII ғасырдағы Ду Ю «Саяси жинағында» және «Жаңа Таң тарихы» жылнамасында жылқыларының бәрі ала болып келетін бұл елдің қытай тілінде – «Бомалар елі» (сөзбесөз аударғанда – «ала аттар») аталатыны нақты атап көрсетілген⁵³⁴. Осы сирек кездесетін тарихи деректі кейінгі зерттеушілердің бәрі өздерінің тұжырымдарына дәлел ретінде толықтыра және өрбіте жазып, пайдаланып келеді. Мысалы, XVI ғасырдың әйгілі авторы Әбілғазы өзінің «Түрік шежіресінде» былай деп жазады: «Олардың көптеген тайпалары елдің шығысындағы қырғыздар елінен өткенде көптеген майда өзендерді қосып алып, суын молайтқан Ангара-Мурэннің жағалауларымен көшіп жүретін. Бұл өзеннің аңғарында теңіз жағалауында төңірегінде көптеген елді мекендер бар және көшпелі тайпалар орналасқан үлкен қала бар. Олардың жылқылары сондай тамаша... Олардың бәрінің түсі ала болып келеді, басқалар кездеспейді. Бұл қалаға жақын маңда Алакчин деп аталатын күміс кен орны болды. Сондықтан да барлық қазандар, ыдыстар және вазалар... күмістен жасалған еді. Бұл ел туралы әңгімелегенде өзбектер былай дейді: «Барлық жылқылары ала, ал ошақтары алтыннан жасалған ел бар»⁵³⁵.

А. Левшин алакчиндер елі туралы мәліметті Сібір татарларымен байланыстырады. Тегінде оның айтуынша, бұлар бір ел болған, кейіннен ішкі келісімнің болмауынан бөлініп кетсе керек⁵³⁶. Ала атты алакчиндер туралы жоғарыда айтылған қытай деректері де бұл айтылғандарды толықтыра түседі. Олардың мәліметіне қарағанда, алакчиндер солтүстікке қарай

⁵³³ Рашид ад-дин. Сборник летописей. – М., 1952. – Т.1. Кн. 1. – 102-б.

⁵³⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т.1. – М., 1950.

⁵³⁵ Абуль-Гази-Баһадур-хан. Родословное древо тюрков. – М.-Т., 1996. – 34-б.

⁵³⁶ Левшин А. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. – СПб., 1832. – 27-б.

теңіз жағасында киргуттармен қатар орналасқан. Осыған байланысты қытай жылнамаларынан Ю.А. Зуев мынадай мәліметті келтірген еді: «Жағал аттылардың шаруашылығын сипаттауға келер болсақ, Таншу төмендегіні мәлімдейді: «Ту-цюэден солтүстікте тұрады; астанадан 14 000 ли қашықта орналасқан. Шөпті және суды қуалап жүреді (яғни көшеді), бірақ, негізінен, тауларды мекендейді. Сапка тұратын әскері 30 000 адам, онда әрқашан қар басып жатады және ағаштар бүршік жармайды. Жерді жылқылармен жыртады, жылқылардың бәрінің түсі ала. Сондықтан мемлекетке де осындай атау берілген. Солтүстікте теңізге жақын өмір сүреді. Жылқылары бар болса да, салт атпен жүрмейді. Олардың сүтін тағамға пайдаланады. Цзе-гумен жиі соғысады»⁵³⁷.

Зерттеушілер алакчиндердің тағдырын ежелгі динлиндермен де байланыстырады. Осыған байланысты Оңтүстік Сібір халықтарының ежелгі түркі дәуірін зерттеген Д.Г. Савинов төмендегідей пікір айтқан болатын: «Егер динлиндер дегеніміз теле болса, онда олардың аясында ежелгі түркі дәуірінің ұйғыр, сеяньто және т.б. ірі халықтарының онан әрі қалыптасуы өзара байланыста көрсетілуі тиіс...»⁵³⁸.

Қырғыз зерттеушілері алакчиндердің ежелгі қырғыздар мемлекетімен көрші болғаны туралы мәліметтер айтып жүр. Бұл белгілі қытайтанушы Н.В. Кюннердің еңбектерінде де көрсетілген дедік. Н.В. Кюннер алакчиндердің қырғыз өлкесінің және елінің құрамына кіргені туралы болжам айта келе, былай деген еді: «Байкал көлінің тұтас жерлерін мекендеген алакчындар қырғыздар мемлекетімен соғыс жағдайында болғандығы жөнінде мәліметтер бар»⁵³⁹. Д.Г. Савиновтың айтуына қарағанда, Ангара өзені арқылы жаңа қырғыздарға бас иген шығыстағы басқа руларменен (қыштындар) алақшындардың аралығында табиғи шекара өткен, – деп көрсетеді⁵⁴⁰.

⁵³⁷ Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – 124-б.

⁵³⁸ Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л., 1984. – 13-б.

⁵³⁹ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961. – 52-53-б.

⁵⁴⁰ Савинов Д.Г. Основные этапы истории алатов // Историческая этнография. Вып. 3. – Л., 1985. – 31-33-б.

Қырғыз зерттеушілері осы мәліметтерге нақты назар аударар алақшындар солтүстік-батыс жағында қырғыздармен, шығыс жағында құрыхандармен шектескен деген пікірді айтады. Олар бұрынғы құрыхандардан тараған сақа якуттардың «Олонхо» дастанында Аан Алакчын атты жердің кездесетініне назар аударған еді. Мұның өзі олардың ойынша, сақа якуттардың ата-бабалары болған құрыхандардың алақшындармен байланысын растай түседі. Алакчындар туралы пікірді Г.Е. Грумм-Гржимайло да талдай келе, оларды бома деген атпен белгілі динлин руларының бір бұтағы ретінде қарастырған болатын⁵⁴¹. Сондай-ақ, Л. Гумилев та осы бомаларды (алақшындарды) өз алдына мемлекеті болған ел ретінде қарастырады⁵⁴². Сонымен бірге Л.Н. Гумилевтің бомаларды екі жерге орналастыратыны бар. Олардың бір бөлігі Саян-Алтайда «Ди» деген атпен белгілі болса, ал солтүстік Қытайдағы Ганьсу аймағында олардың екінші бөлігі орналасқан еді дегенді айтады. Бұл пікірді К. Шаниязов та мақұлдаған еді⁵⁴³.

Сонымен бірге қырғыз зерттеушілері байырғы «алакчын» (*қытайша – бома*) этнонимінің балама атауы бүгінгі күнгі қырғыздарда ғана сақталып келе жатқанын атап көрсетеді. Олардың этностық бөлік ретінде қырғыздар құрамына кіруі VII-VIII ғасырлардан бастап орын алған деген пікір қырғыз ғалымдары арасында орныққан. Сонымен бірге қазақтардағы, қарақалпақтардағы Алшын атауының түп тамырын жоғарыда айтқанымыздай, алакчыннан іздестіретіндер бар. Дегенмен де, қырғыз зерттеушілері алакчын атауының бурят-моңғол тілдерінде жалғаулар негізінде адамдар өмір сүрген аймақтың аттарын білдіретініне назар аударған еді⁵⁴⁴. Осының нақты көрінісі Баргуджин-Токум (барғаулар өмір сүрген аймақ) және тағы басқалар. Сонымен қатар қырғыз ғалымдары «ақ алакчын» деген терминнің билік басындағылардың мансабын да көрсеткенін атап көрсеткен еді⁵⁴⁵. Әйгілі зерттеуші С.М. Абрамзон

⁵⁴¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. – 59-б.

⁵⁴² Гумилев Л.Н. Динлинская проблема // ИВГО, Т.ХСІ. – М.-Л., 1959. – 18-20-б.

⁵⁴³ Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент, 1974. – 31-б.

⁵⁴⁴ Бертагаев Т.А. Об этнонимах «кермучин» и «курамчин» // Этнонимы. – М., 1970. – 127-129-б.

⁵⁴⁵ Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек, 2003. – 19-20-б.

Алакчынның қырғыздардағы сол қанаттағы саруу рулар бірлестігіндегі ірі рулардың бірі екендігін атап көрсеткен еді.⁵⁴⁶ Мұндағы назар аудартары – «алакчын» атауының қырғыздарда көне дәуірден-ақ ешбір өзгеріссіз қалып, бүгінгі күнге бұрмаланбай аман-сау жеткені ғана емес, қазақтарда дәл осындай тарихи атаудың жоқ екендігі де болса керек. Егер біздің «алшын» деп отырғанымыз байырғы «алакчын» атауы болса, ол неге бізде қатты өзгеріске ұшыраған? Ал қырғыздарда неге қаз-қалпында бұрмаланбай қалып қойған? Ия, өкінішке орай бұл сауалдарға күні бүгінге дейін жауап жоқ.

Осы айтылғандардың барлығы, әсіресе, қырғыз ғалымдарының пікірі «алакчин» атауының шын мәнінде қазақтарға емес, қырғыздарға тән екендігін дәлелдей түседі. Жоғарыда айтылғандай, бұл атау қаз-қалпында қырғыздарда сақталып келеді екен. Олардағы саруу руында әлі күнге дейін алакчин атты ірі ру бар⁵⁴⁷.

Н. Акеров осы мәселенің төңірегінде өз пікірін айта келе: «Ортағасырлық алакчиндердің тұқымдары қырғыздардың, қазақтардың құрылымдарында алакчин, алаш және алшын деген атаулармен сақталып қалған»⁵⁴⁸, – дейді. Мұндай көзқараспен келісе қоймайтынымызды жоғарыда айтып кеттік. Шын мәнінде «Алаш» атауы «Алшын» атауынан әлдеқайда кең мағынада қолданылатыны, кейінгісінің қазақтың Кіші жүзінің аталары ретінде қолданылса, ал алғашқысының исі қазақ атаулының түп атасы түрінде бағаланатыны кез келген қазақ зиялысына жақсы белгілі. Мұны біз жоғарыда да айтып кеттік.

Алайда бұл айтылғандарымыз байырғы алакчындарды қазақ алшындарынан мүлде окшаулауды көздеп отырған жоқ. Кейінгі қазақ Кіші жүзінің түп аталарының ежелгі Алтай-Саян өңірінде алакчындармен аралас-құралас болып көшіп-қонып жүргендерін біз теріске шығармаймыз. Кезінде өзіміздің «Телеу» тарихына арналған монографиялық еңбегімізде бұл мәселеге байланысты мынадай пікір айтқан болатынбыз: «біз үшін, әсіресе алакчиндерді, боманы Кіші жүз тайпаларының жинақы аты –

⁵⁴⁶ Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек, 2003. – 19-б.

⁵⁴⁷ Сонда. -19-б.

⁵⁴⁸ Акеров Т.А. (Табылды Акертегін). Древние кыргызы и Великая Степь (по следам древнекыргызских цивилизаций). – Бишкек, 2005. – 29-б.

Алшынмен туыстастыру аса маңызды. Ежелгі Алакчин тайпасының қазақ тайпалары, әсіресе Кіші жүз тайпалары, оның ішінде ішінара Жетіру тайпаларының құрылуына белсене қатысқанына біз сенімдіміз. Осы орайда Н. Аристовтың Қалча Қадыр туралы қазақтар аңызын өзінің белгілі еңбегінде атап көрсеткені еске түседі. Бұл аңыздан алакчиндердің қазақ халқын, әсіресе алшындарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарғанын байқаймыз. ...Енді Н. Аристовтың еңбегіндегі осы аңыздың нұсқасын келтірейік: «Үлкен Орданың аңызы бойынша, Сарыүйсіннің Қалша деген баласы болыпты. Илья Казанцевтің қырғыз қазақтарының Қалша Қадырдан тарайтындығы туралы келтірген аңызы сарыүйсіндерге тікелей қатысты екенін көреміз: Қалша Қадыр белгісіз бір басқыншының қырғыз даласы арқылы өткен әскерінің қолбасшыларының бірі екен. Шөлден және аштықтан қаталаған ол әскерден қалып қойыпты және өлім аузында жатыпты. Бірақ оны аспаннан қалықтап түскен ақ қаз (қаз-ақ) құтқарып алыпты. Ол өте мейірімді екен және Қалша Қадырмен жанасыпты; олардың ұрпақтары қазақ атала бастапты. Қалшаның есімінен басқа ертегіде ешнәрсеге назар аударылмайды»⁵⁴⁹.

Бұл жерде «қалча» атауының «алшын» атауына ұқсастығы назар аудартады. Дегенмен де, ежелгі алакчин тайпасының қазақтың кейінгі рулық-тайпалық құрылымына ықпалы туралы айтқанда кейбір зерттеушілеріміз «Алакчин» этнонимінің «Алаш» атауына ұқсас екендігін естен шығарып алатын тәрізді. Ал «Алаш» немесе «Алаша» атаулары шынында да қазақ ру-тайпаларының біразының этнонимдерінің тарихи тұрғыдан қалыптасуларына айтарлықтай маңызды ықпал жасады. Бұл туралы біз, өзіміздің осыған дейін жарық көрген әйгілі монографиялық зерттеулерімізде, дәлірек айтсақ, «Телеу»⁵⁵⁰ және «Жағалбайлы»⁵⁵¹, сондай-ақ «Дулат»⁵⁵² тәрізді іргелі ғылыми еңбектерде біршама нақтырақ жазған болатынбыз. Мұнда аталған тайпалардың тарихи тағдырында «Алаш» атауының үлкен рөл атқарғаны айтылған еді. Сондай-ақ, Кіші жүзде Алаша

⁵⁴⁹ Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов. – СПб., 1895. – 35-б.

⁵⁵⁰ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. VI том. Телеу. – Алматы, 2006. – 112-134-б.

⁵⁵¹ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. V том. I-кітап. Жағалбайлы. – Алматы, 2006. – 120-126-б.

⁵⁵² Қазақ ру-тайпаларының тарихы. XI том. Бірінші кітап. Дулат. – Алматы, 2008. – 252-б.

руының бар екені белгілі. Мұнда да біз, айтылған атауға байланысты тарихи тамырды айқын аңғарғандай боламыз. Осының бәрі «Алакчин» атауының Алшын емес, «Алаш» этнониміне жақын екендігін дәлелдей түсетіндей. Бұдан шығатын қорытынды, «Алшынды» «Алашамен» салыстыру тарихи шындықты дәлме-дәл береді десек, қателікке ұрынуымыз мүмкін.

Бір сөзбен айтқанда, түбірі «ала» сөзінен басталатын «алакчин» атауы қалай десек те, «алаш» немесе «алаша» этнонимдеріне жақын естіледі. Ал «ала» атауымен басталатын этнонимдер жоғарыда атап көрсеткеніміздей, қазақ ру-тайпаларының атауларында айқын байқалады. Бұдан шығатын қорытынды, «алакчин» дегеніміз «алшын» атауынан айтарлықтай алыс жатқан этноним болып табылады.

Сонымен бірге зерттеушілер арасында Алтыр және Алт-асар деген ұлыс-княздіктер атауларын «алаш» атауына байланыстыра келе, одан «алачин» атты сөзді шығаруға тырысатындар да бар. XVI ғасырда Енисей қырғыздарында өмір сүрген Алты-сар княздігін алға тартқан зерттеушілер осы этнонимдер түбірінің ортақтығы туралы пікірлер айтады. Бірақ XVI ғасырдың басында орыстар әрқашан да алтыр деп қырғыздарды айтатын. Бәлкім, алтыр мен Алты-сар XVII ғасырға қарай Алакчын аймағынан қырғыздарға келіп қосылған болуы. К.И. Петровтың айтуынша, Алакчын тайпасы ұзақ уақыт бойы ежелгі Қырғыз мемлекетінің құрамында болып, соңғыларға әрқашан жақын жүрді. Алакчын тайпасының құмандар-половцылар құрамында аталған өңірден батысқа қарай жылжуы I және II мыңжылдықтардың қиылысқан тұсында орын алса керек. Бұл айтып отырғанымыз, Ю.А. Зувейтың пікірі⁵⁵³. Дегенмен де Ю.А. Зувейтың осы пікірі ешбір дәлелсіз айтыла салғандай әсер етеді. К.И. Петров осыған байланысты: «В переселении алачинов на запад ранее рубежа первого – второго тысячелетий, как полагает Ю.А. Зуев, мы сомневаемся»⁵⁵⁴, – деген еді.

Алакчын тайпасының бір бөлігі XVII ғасырдың басында Обь өзеніне жақын жерде Ала ордасының құрамында болса, ал тағы бір тобы Тянь-Шаньдағы қырғыздар құрамында да жүрді.

⁵⁵³ Зуев Ю.А. Из древнепоркской этнонимии по Китайским источникам. – 113-б.

⁵⁵⁴ Петров К.И. К этимологии термина «қыргыз» // Советская этнография. – №2. 1964. – 88-б.

К.И. Петров ала-құла жылқылар туралы аңыздар және олардың «ал-та» атауынан шыққандары туралы әңгімелер тегінде, топо-этнонимдердің «алатырь» тәрізді үлгілерінің жалғауларын бұрмалап жазудан, дәлірек айтар болсақ, «алатырды» «ал-аты» деп қате көрсетуден шықса керек⁵⁵⁵.

Осы айтылғандардың өзі «алакчын» атауын «алатыр» немесе «алашы» ұғымдарынан бұрмалап шығарудың тарихи шындықты бұрмалай түсетінін дәлелдейтіндей.

Зерттеушілердің аз ғана тобы «алшын» этнонимі туралы айтқанда, «ашын» немесе «ашина» атауын еске алуды ұмытпайды. Осыған байланысты қытай тілін терең меңгерген бауырымыз Тілеуберді Әбенәйұлы былай деп атап көрсетеді: «Алшын» жөнінде сөз сәл ұзақтау. Ең алдымен, бұл – атау. Кіші жүздің үлкен бір арысының атасы болуымен иісі қазаққа таныс. Ол кезінде Кіші жүз сынды тұтас ұлыстың есіміне балама болған. «Алшын» – өте байырғы ел есімдерінің (этноним) бірі. Қытайдың «Сүй нама» деректерінде: түркілердің тегі «а-шы-на»

() деп жазылған. Осындағы соңғы пішік хат «на»-ны қазақша «-н» (-ын) деп алсақ, сондай-ақ «алшын» сөзіндегі (қытайшаға баламалағанда) «лы» буынның түсіп қалу мүмкіндігін ескерсек, «а-шы-на» елесімін алшын деп аударуға әбден болады⁵⁵⁶. Қалай десек те, тіл білімі саласында өзіндік дәлелді тұжырым айтып отырған Тілеуберді ініміздің пікірін теріске шығарардай дәлел біздің қолымызда жоқ екендігін де айта кеткеніміз жөн болар.

Дегенмен де, оған қарсы пікір білдірушілер де баршылық. Олар VI ғасырда Алтайда түркілердің басын біріктірген Ашын руын және осындай атпен аталған жеке тарихи тұлғаны «Алшын» этнонимімен байланыстыруды қисынсыз деп ойлайды. Мұндай пікір айтушылардың арасында қазақтың көне тарихының күрделі тақырыптарына әдебиетші ретінде қалам тартып жүрген қазақ зиялылары да бар. Мысалы, жазушы Қ. Салғараұлының «Қазақтың қилы тарихы» атты елге танымал, тарихи-публицистикалық еңбегінде осыған байланысты былай

⁵⁵⁵ Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз» // Советская этнография. – №2. 1964. – 88-б.

⁵⁵⁶ Әбенәйұлы Т. Шыныңа көш тарих! Шыңғысхан кім? – Алматы, 2008. – 22-б.

дейді: «VI ғасырда Алтайдан шығып тарихқа танылған, әйгілі Түрік қағанатының негізін қалаған көне түріктердің ұйтқы тайпасын «Ашина» деп атайтыны белгілі. Осы «Ашинаны» біраз ғалымдар алшын деп атап, кейбір ғылыми еңбектерге енгізіп те жүр. ...Ашинаның бөрі деген сөз екенін әлем зерттеушілері бірауыздан мақұлдаған. Солай деп ғылым қабылдаған. Енді оны әкеліп Алшынға телудің ешқандай реті жоқ. Бұл және ғалымдар айтты, енді оны қозғауға болмайды деген тоңмойындық емес, ашинаны алшын деушілердің дәлелдеу пайымының дәйексіздігін, ой түйіндеуінің тұщымсыздығын білгеннен кейін айтылып отырған пікір. Сондықтан бұл арада ашина сөзі алшын этнонимінің шыққан төркіні емес деп дәлелдеп жату артық жұмыс, босқа уақыт алу болмақ»⁵⁵⁷.

Кезінде қытай деректерін орыс тілді аудармалар негізінде қазақшаға тиянақты аударған, қытай тілін білетін бауырларымыздың көмегіне сүйеніп, қазақ тарихына қатысты қытай деректерін әдеби тілде сөйлеткен, осылайша халқымыздың тарихи санасын кеңейтуге айтарлықтай үлес қосқан дарынды жазушының мәселеге терең, арнайы зерттеу жүргізбей, үзілді-кесілді «ашына» мен «алшын» сөзінің байланысы болуы мүмкіндігін теріске шығаруын құптай алмаймыз. Оның үстіне мәселенің бояуын онан әрі қоюлатқан жазушы Қ. Салғараұлының «Алшын» этнонимі қазақтың «алсын» деген сөзінен шыққан болса керек⁵⁵⁸ деген пікірді ғылыми дәлелдеусіз айта салуы дер едік. Бұл, әрине, маман тарихшының көзқарасы емес. Мұндай маңызды мәселеде кез келген, алшынға ұқсайтын сөзді оның бастауы, негізі ретінде қолдана беруге болмас. Мұндайда мынадай қарапайым сауал туындайды: егер де «алсын» сөзі «алшынға» айнала берер болса, ал «алшын» неге «ашын (Ашына)» бола алмайды?

«Алсын» деген атаудың бұл жерде қайдан шығып отырғанын М. Тынышпаевты оқығанда айқын аңғарасыз. Мысалы, ол өзінің осы мәселеге байланысты пікірлерінде мынадай ойды айтады: «Пропуски замечаются и в киргизском языке; например,

⁵⁵⁷ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – Алматы, 1992. – 286-б.

⁵⁵⁸ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – 286-б.

говорят «ачы» вместо «алчын» (возьми), «аккель» вместо «алпын кел» (принеси) и. т.д.»⁵⁵⁹.

Алайда, М. Тынышпаевтың осы пікіріне жоғарыдағы айтылған «алсын» туралы ұсыныста көркем шығарма болғандықтан, сілтеме жасала қоймаған. Дегенмен де, М. Тынышпаевтың өзі де бұл мәселені болжам түрінде айтып отырғанын түсінуіміз керек. Қалай десек те, бұл жерде «алшын» неге «алсын» аталады деген сауалға нақты жауап жоқ. Тіптен, кейінгі тіл өзгерістеріне байланысты жиі сөз қолданысындағы «алсын» неге қазақ тілінде кездеспейтін «алшынға» айналады деген сауал тағы да туындайды. Егер керісінше болса, бұл тұжырыммен келісуге болар еді. Яғни «алшын» атауы біртіндеп қазақ тіліне икемделіп, кейіннен «алсын» (возьми) деген түсінікті ұғымға орын берген болса, мұның өзін дәлелсіз бола тұрса да, логикалық тұрғыдан қабылдауға болар еді. Ал енді мәселенің керісінше қойылып, бәрімізге түсінікті қазіргі қазақ тілінде қолданылатын «алсын» сөзі бәрімізге мүлде түсініксіз «алшын» атауына қалайша айнала алады? Міне, осыны дәлелдеу әдебиетші тіл мамандарына өте қиын.

Өкінішке орай, кейбір зиялы қауым өкілдерінің осындай мүлде қарапайым сауалға тиянақты жауап іздеу қажеттігін, өздері «алшын» этнониміне байланысты зерттеу жүргізген бұрынғы тарихшылардың бәрінің дерлік пікірлерін біліп және кітаптарында олардың көзқарастарын тәптіштеп айтып отырса да түсіне қоймағандарын, мәселеге ғылыми тұрғыдан мән бермегендерін байқаймыз.

Ал енді «Алшын» этнонимінің ежелгі «Ашина» этнонимімен байланыстылығын дәлелдеуге тырысқан ғалымдар арасында, әсіресе, профессор С. Аманжоловтың көзқарастары назар аудартады. Ол кейінгі қазақ алшындарының тілдік диалектісін талдай келе, бұлардың тілінің көптеген түркі халықтарының тілдерімен байланыстылығын, оның себебі қазақ алшындарының арғы тарихи тамырлары ежелгі Алтай өңірінен, дәлірек айтсақ, VI-VIII ғасырлардағы Батыс Түркі қағанаты құрамына енген түркі тайпаларының тарихи тағдырларынан бастау алатындығын, яғни Орхон-Енисей жазуларындағы түркілер тілінің

⁵⁵⁹ Тынышпаев М. Материалы истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925. – 21-б.

кейінгі алшын диалектісінің түп тамыры болып табылатынын дәлелдеген болатын. Шынында да, профессор С. Аманжолов айтқандай, ежелгі қытай деректерінде ашындардың тайпасы туралы нақты айтылады. Қытай жылнамасы «Сүйнаманың 84-бумасы 49-баянында, Теріскей тиек – Түрік» бөлімінде мынадай жолдар бар: «Түріктердің арғы аталары Пиңлянда тұрған кірме ғулар еді. Олардың Әулет есімі – Ашна. Соңғы Уй әулетінің патшасы Тэй-у сақаларды жойғанда, Ашна бес жүз отбасымен Нөнеге кірімтал болды да, Алтынтауды мекендеп, темір қорытумен шұғылданды. Алтынтаудың пішіні дулығаға келіңкірейді. Дулыға түрік деп те аталады. Сондықтан бұл олардың аты болып қалды. Былай деп те айтады: **Олардың арғы аталары Батыс теңіздің жоғарғы жағында мемлекет құрып еді (бөліп көрсеткен біз – автор).** Кейін оны көршілес мемлекет талқандады да, адамдарын ер-әйел, кәрі-жас демей түгел қырды»⁵⁶⁰.

Бұл деректегі «Батыс теңіз» қай теңіз? Қалай десек те, ашындардың арғы бабалары географиялық жағынан қазіргі алшындар мекендеген аймаққа жақындай түседі.

Шынында да Ашинаның бастауымен 439 жылы біраз халықтардың Ханғай және Алтай тауларына тығылып, кейіннен түркілер (түркіттер) аталғаны белгілі. Олар өздерінің арғы бабаларын аңызға айналған хұндардан таратады. Осы тайпалық одақтың атақты ханы Бумын 552 жылы I Ұлы Түркі қағанатын (552-630) құрған болатын. Көп кешікпей-ақ оның иеліктері Алтайға ғана емес, Орталық Азияға, сондай-ақ төменгі Еділ, Азов жағалауларына және Солтүстік Қара теңіз аймақтарына таралып кетті. Ашина руынан шыққан түркі қағандарының билігі VII ғасырдың орта шеніне дейін созылған болатын⁵⁶¹.

Осы аталған аймақтарда Ашина руының үстемдігі, олардың Жетісудағы Он оқ бодұн мемлекетінде ғана емес, батыстағы Хазар қағанаты тәрізді іргелі мемлекеттерде де билік жасауы

⁵⁶⁰ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2-кітап. – Алматы, 2006. – 65-б.

⁵⁶¹ Сабирзянов Г.С. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала в панораме веков / Синхронистические очерки этнокультурного и политического взаимодействия с начала новой эры до второй половины XVI века. – Казань, 1995. – 11-, 13-б.

және Қазақстанның батыс өңірімен батысқа жылжыған аландарды (аорстарды) билеуі кейінгі қазақ алшындарының алғашқы түркі дәуіріндегі ру-тайпалық ұйыстырушы тарихи бабалары қалай десек те ашиндар екенін мойындауға тура келеді. Мұны жоғарыдағы қытай жылнамасы да «түріктердің арғы аталарының...әулет есімі Ашна» деп айдан анық жазып отыр емеспе? Бұдан артық қандай дәлел керек. Сонымен бірге бұл жерде профессор С. Аманжоловтың мынадай пікірлерін де назардан тыс қалдыруға болмайды: «...Кіші ордадағы қазіргі алшындардың құрамындағы көптеген рулар мен тайпалар түгелдей Алтайдан келген келімсектер емес. Мынадай тайпалар – кердері, телеу, тама, тана, әлім, адай, рамадан, қызылқұрт, есен-темір және тағы басқалар аборигендер (жергілікті халық) болып табылады. ...Алшындар арасында кезінде Батыс Түркі қағанаты құрамында болған тайпалар да кездеседі. Дәлірек атап айтар болсақ: чу-ми тайпасы. Оны Н. Аристов қазіргі шөмекейліктер (шөмекейлер) ретінде көрсетеді»⁵⁶².

Сонымен бірге алғаш «ашын» деп аталған, кейіннен түркі тілінің өзгерістеріне байланысты алшын атанған тайпа С. Аманжоловтың ойынша, «қазақтың Кіші ордасының ұйымдастырушы ядросына бұрындары билік жасаған моңғол династиясының құлауына байланысты айналса керек. Олай болмаған жағдайда ол осы одаққа кіретін барлық рулар мен тайпалардың үлгілік бейнесіне айнала алмаған болар еді»⁵⁶³.

Профессор С. Аманжолов алшындардың бір бұтағы болып табылатын Байұлы тайпасының кезінде половцы-командармен тайпалық одақта болғандығын айта келе, олардың кейбірінің кезінде Байұлы қыпшақтары атанғанын да атап кетеді. Дегенмен де, ол алшын диалектісін коман тілімен салыстыра талдау негізінде қазақ тілі коман-қыпшақ тілінен емес, ежелгі түркі тілінен, дәлірек айтсақ, ежелгі Орхон, Селенга-Талас түркілерінен (V-IX ғ.) бастау алатынын, бұл алшын диалектісіне де тән екендігін зерттеу негізінде атап көрсеткен еді. Мұның өзі шынында

⁵⁶² Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959. – 98-б.

⁵⁶³ Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – 98-б.

да қазіргі алшындардың кейбір руларын тіл мәселесінде мемлекеттігінің орталығы Жетісу өңірінде болған ежелгі ашын-дармен байланыстырады⁵⁶⁴.

Біздің ойымызша, аталмыш ғалымның бұл пікірлері кейінгі қазақ Алшын руларының кейбірінің байырғы тарихи тағдырында бір кездері Ашына руының басқарушы және билеуші рулық әулет ретінде шешуші рөл атқарғанын дәлелдей түседі. Осындайда ежелгі түркілер тарихының білгірі Л.Н. Гумилевтың төмендегідей пікірі еріксіз еске түседі: «слово «Ашина» значило «волк». Протюркски волк – бури или каскыр, а *по-монгольски* *шоночино* (бөліп көрсеткен біз – автор). «А»-префикс уважение в китайском языке. Следовательно, «Ашина» значить «благородный волк».⁵⁶⁵ Бұл айтылғандардан аңғаратынымыз, «ашыно» немесе «алшыно» ұғымдары ежелгі түркі (хұн) және байырғы монғол (сяньби) тілдерінің қосылуы нәтижесінде пайда болған аралық тілдің туындысы. Оған ежелгі қытай тілінің де ықпалы болған тәрізді. Сондықтан да тарихи тамыры диалектологиялық тұрғыдан әбден шатасқан «Алшын» атауының дәлме-дәл мағынасын күні бүгінге дейін өзіміздің тіл мамандарымыз анықтап бере алмай отыр. Мұның өзі «Алшын» этнонимінің тарихи тамырларының ежелгі түркі дәуірінің алғашқы бастауларында жатқанын тағы да дәлелдей түсетіндей.

Тағы бір назар аударарымыз, «Алшын» этнонимін «ашын» этнониміне жақындататын фактор – ол жеке тұлға мәселесі. Тарихи деректерде, әсіресе, тарихи аңыздарда Алшын да, Ашын да жеке және түркі руларын басқарушы тарихи тұлғалар болып табылады. Қазақ шежірелері сондықтан да өздерін Алшын атты нақты кісіден (тайпадан емес) таратады. Түркіттердің мемлекетін ұйыстырған да Ашын (Ашина) есімді дара бейне. Жалпы осы кісілердің дүниеге келіп, есеюіне байланысты тарихи аңыздарға назар аударар болсақ, мазмұны ұқсас әңгімелерге кездесеміз. Сызба түрінде олардың мағынасын төмендегіше салыстыруға болады:

⁵⁶⁴ Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – 98-б.

⁵⁶⁵ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 22-23-б.

Ашына туралы аңыз ⁵⁶⁶	Қалша (Алшын) Қадыр туралы аңыз ⁵⁶⁷
Аңыз – түркіттерге (түркілерге) қатысты	Аңыз – Сарыүйсінге қатысты
Ашына – Батыс теңіздің жоғарғы жағындағы мемлекет билеуші рудың баласы	Қалша Қадыр – Сарыүйсіннің баласы болыпты
Түркіттерді көршілес мемлекет талқандаған соң, адамдарын қырып, бір ер баланы ен далаға тастап кетіпті	Қалша (Алшын) шөлден және аштықтан қаталап, әскерден қалып қойыпты және өлім аузында жатыпты
Бір қаншық қасқыр үнемі ет әкеліп беріп тұрды, соны өлжал еткен бала, өлмей аман қалды	Бірақ оны аспаннан қалықтап түскен ақ қаз (қаз ақ) құтқарып алыпты
Кейін келе ол қасқырмен жақындасып, оны буаз қылды	Ақ қаз өте мейірімді екен және Қалша Қадырмен жанасыпты
Қасқырдан туған он ұлдың біреуінің әулет есімі Ашына еді	Қалша Қадырдың осыдан туған ұрпақтары қазақ атала бастапты

Бұл аңыздарды тағы да жақындата түсетін нәрсе, Ашына да, Қалша (Алшын) Қадыр да өте ақылды, сондықтан да болар олар ел басқарушылар (хандар) болып табылады. Мазмұны жағынан аса жақын бұл аңыздардың шын мәнінде, ортақ мағынаны білдіретінін байқау қиын емес деп ойлаймыз. Ежелгі түркілердің кезінде шамамен VI-VII ғасырларда шыққан Ашына туралы аңыз кейіннен бұл рудың биліктен кетуіне байланысты, тіптен Ашына руы басқа түркілермен араласып, тарих сахнасынан кеткен IX-XIII ғасырларда да халық санасында аңыз түрінде сақталып қалған. Алайда XV-XVI ғасырларда Қазақ хандығының орныға бастауына байланысты бұл аңыз жаңа жағдайға сәйкес түрленіп, өзгерістерге ұшырап, толықтырылып берілетін болған. Мұндайда мынаны да ұмытуға болмас: ежелгі түркілерде қасқыр, дәлірек айтар болсақ көк бөрі адамдар табынатын тотемдік жануар болған.⁵⁶⁸ Сондықтан да алғашқы аңызда Ашынаны асырап-сақтаушы осы көк бөрі. Түркі қағанаттарының XIII ғасырға дейін тарих сахнасынан кетуіне және моңғол

⁵⁶⁶ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2-кітап. – 65-б.

⁵⁶⁷ Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и каракиргизов. – СПб., 1895. – 35-б.

⁵⁶⁸ Козьмин Н. Н. Хакасы. – Иркутск, 1925. – VII б.

билеушілерінің жаңаша саяси жүйеге негізделген билігінің орнығуына байланысты, халықтың қасқырдан таралғаны туралы аңыз біртіндеп ұмытыла бастаған. Тіптен, аңыз тұрмақ бұл заманда Ашына руының әйгілі елі – түркіттердің өздерінің атауы да мүлде дерлік ұмытыла бастады. Халықтың санасында сақталып, жадында ұмытылмай қалған нәрсе – ол түркілердің бабасы болып табылатын Ашынаның қалай өмірге келіп, адам болғаны туралы аңыз ғана еді. Алайда жаңа жағдайда жаугершілік қарым-қатынастың азая түсуіне байланысты ұшқан құсты табынатын тотемге айналдыру кең тарала бастады. Осындайда қасқырдың орнын енді киелі құс – аққу, онан соң ақ қаз ауыстыра бастады. Осының нақты көрінісі – қытайдың «Суй-шу» жылнамасында айтылатын ағайынды төрт ұлдың бірінің аққуға айналып кеткені туралы аңыз әңгіме. Осы мәселені талдаған Н. Аристов бұл жерде аңызға айналған ұлдың көшіп-қонған тайпаны білдіретінін атап көрсеткен еді⁵⁶⁹.

Мәселенің байыбына нақтырақ бару үшін Қытайдағы бауырларымыз тікелей қазақ тіліне аударған осы аңыздың толық нұсқасын «Солтүстік әулеттер тарихының 99-бумасындағы» «Түрік, Батыс Түрік, Телек» тарауынан келтіре кетелік. Онда мұнадай жолдар бар: «былай деп те айтады: түріктердің арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі Сақ елінен шықты. Олардың ұлыс көсемі Адам бек деп аталды. Олар жетпіс ағайынды еді. Оның біреуі – Іді Нышида деген, ол қасқырдан туды. Адам бектер тумасынан өте ақымақ болды да оның мемлекеті жойылып кетті. Ал Нышиданың табиғаттың өзгеше қасиетін сезетін қасиеті бар еді. Ол күнді жауғызып, жел соқтыра алатын еді. Нышида екі әйел алды. Оның бірін жаз бен қыс тәңірінің қызы дейді. Ол бір жолда төрт егіз ұл атпты. Оның бірі *аққуға* (бөліп көрсеткен біз – автор) айналды. Біреуі Абасу мен Кем өзендері арасынан Қырғұр деген мемлекет құрды; енді бірі Чатша судың бойынан мемлекет құрды; тағы бірі Басчатпаш тауында мекендеді. Бұл оның үлкен ұлы еді. Осы тауда Адам бектің ұрпақтары да болды. Олар көбіне аш-жалаңаш жүруші еді. Үлкен ұлы от шығарып олардың бойын жылытты, асырады,

⁵⁶⁹ Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз» // Советская этнография. – №2. 1964. – 89-б.

барлығына қолғабыс тигізді. Осылайша олар үлкен ұлды құрметтеп, өздерінің көсемі етіп сайлады. Бұған «Түрік» деген атақ берілді. Оның өз аты-Нағыз Түрік шад еді. Түріктің он әйелі болды. Балаларының барлығы шешелерінің әулет есімімен аталды. *Ашына* (бөліп көрсеткен біз – Т.О) – оның кіші әйелінің баласы еді. Түрік өлгеннен кейін, он әйелдің балалары өздерінің ішінен біреуді таққа отырғызуды ұйғарды. Олар бір бәйтеректің түбіне жиналды. Олар «қайсысымыз осы бәйтерекке жоғары секірсек, сол таққа отырады» деп уәделесті. Ашына жасының кішілігіне қарамай, бәрінен биік секірді. Сонан бауырлары оны Ағын шад деген лауазыммен қошеметтеп, таққа отырғызды. Айтылуы әртүрлі болғанымен, бұл аңыздардың барлығының түйіні Түріктің арғы тегі қасқырдың тұқымы дегенге саяды»⁵⁷⁰.

Сонымен бұл аңыздан да байқап отырғанымыз, «түріктердің арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі Сақ елінен шыққан» Іді Нышида деген екен, оның төрт ұлының бірі аққуға айналып кетіпті-мыс. Осы ұлдардың үлкенінің есімі – Нағыз Түрік шад екен. Оның он әйелінің ең кішісінен Ашына туып, ол патша тағына Ағын шад лауазыммен отырыпты. Біздің байқауымызша, сандаған ғасырлардан кейін, халық санасында есімі сақталған Түріктің кіші әйелінен туған, осы Ағын кейіннен Алшын деген атаумен қазақтың Кіші жүз руларын біріктіруші рухани тұлғаға айналдырса керек.

Жаңа жағдайда қазақ халқының ел болып басының бірігуіне байланысты Қазақ хандығының алғашқы кезеңінде екі нәрсе аса маңызды болды. Бірінші мәселе – қазақ деген халықтың шежірелік атасы кім? Екінші мәселе – «қазақ» атауы қайдан шықты немесе қазақ қалай халық болды? Алғашқы мәселе туралы айтқанда, міндетті түрде қазаққа ата болатын Қалша (Алшын немесе Ағын) туралы түсінікті тілмен халыққа негіздеп беру қажет болды. Екіншіден, бұл әңгіменің тарихи тамыры тереңде жатуы және бұрынғы тарихи шындықпен негізделуі тиіс болды. Үшіншіден, бұл әңгімеде халық атауының, біз әңгімелеп отырған жағдайда «алшын» атауының (немесе бұрынғы Ашына атауының) біртіндеп қалай қазақ атауына айналғанын айқындай

⁵⁷⁰ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2-кітап. – 109-б.

түсу қажет болды. Осындай міндеттерді алға қойған халықтың рухани басшылары ежелгі түркі дәуіріндегі түркіттердің көсемі болған Ашына (Ағын) туралы аңызды жана жағдайда ақ қаз құтқарып алған Қалшаның есімімен байланыстырды. Мұнда жоғарыдағы үш міндеттің үшеуі де назардан тыс қалмаған. Оның үстіне халық жадында ғасырлар бойы сақталып келген Ашына туралы тарихи аңыз бірнеше ғасырдан кейін түркілердің ұрпағы – қазақтарға қайта оралып, олардың тарихи санасын жаңғыртып отыр.

Бұл аңыздың жаңаша түрленген мағынасында тағы бір ұтымды берілген мәселе – Қалшаны, Алшынды (бұрынғы қазақ руларының ортақ атауын) ептілікпен жаңа қазақ атауына ауыстыра білу болса керек. Дегенмен де, бұл аңыздың қисынсыздығы және күшпен бұрмаланып жасалғандығы бір ғана мәселеден айқын көрінеді. Қазақ тілінде «ақ қаз» атты құсты еш уақытта керісінше айналдырып, «қазақ» деп айтпайтынын аңызды ойлап шығарғандар және бұрмалағандар байқай қоймаған. Өкінішке орай, мұны кейінгі көптеген зерттеушілеріміз де аңғармай отыр. Тегінде бұл жерде әңгіме ақ қаз туралы емес, ежелгі түркі аңызында айтылатын, біз жоғарыда мазмұнын қытай жылнамасы негізінде баяндаған аққу туралы болса керек. Дегенмен де, осындай қорытындыны жасай отырып, жоғарыда айтылған түркі халқының шығу тегін қасқырдан немесе аққу, ақ қаз тәрізді құстардан тарататын мұндай аңыздардың деректік тұрғыдан негізсіз емес екендіктерін де айтпай кетуге болмас. Ежелгі Байкал бойындағы түркілердің кейбір руларының бірнеше аң-құстардан әртүрлі тәңірлер жасап, политеистік бағыттар ұстанғандарын кезінде Л.Н. Гумилев нақты жазған еді. Мысалы, буряттар осындай 99 тәңірге сыйынған екен. Аталмыш ғалым осыған байланысты өзінің пікірін төмендегіше негіздейді: «С такой развитой системой политеизма сопрягается реминисценция тотемизма, священнослужитель (которого назвать шаманом нельзя) носить на одежде бляху с изображением зверя (например, волка, лебедя, гуся и т.д.). Это изображение указывает лишь на принадлежность к данному роду, восходящему к мифическому прародителю-зверю»⁵⁷¹.

⁵⁷¹Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – 81-б.

Сонымен қорытып айтар болсақ, жоғарыда әңгімеленген «алшын» этнониміне байланысты ғылыми тұжырымдарымызды төмендегіше нақтылап қойғанымыз жөн болар:

Біріншіден, «ала» анықтауыш ұғымынан туындайтын руларды (алакчин, алаша, түргеш-алаш, жағалбайлы және т.б.) «алшын» атауымен шатастырмағанымыз жөн. Мұнда «ала» деген сөздің қазақ тілінде нақты мағынаны білдіретінін де ұмытпау керек. «Ала» сөзі соңғы әрпі түсіп қалып, «ал» сөзіне айналып кетті деп айтуға грамматикалық тұрғыдан ешқандай да негіз жоқ деп ойлаймыз. Тайпалар атауын өзгерту барысында түркі халқы және кейінгі қазақ елі «ала» атауын «ал» сөзіне ауыстыруға байланысты қажеттілікке мұқтаж бола қойған жоқ. Сондықтан да қазақта «Алты Алаш» тәрізді ұғымдар «Алаша» атауымен қатар қолданылып, өмір сүріп келеді. Бұл туралы нақтырақ білгісі келетін оқырманға кітабымыздың алғашқы тарауындағы «Алаш атауы туралы не білеміз?» деген атаумен берілген тараушаны оқуды ұсынар едік. Онда «алаш» атауының ежелгі «аласа» сөзінен таралғаны айтарлықтай дәлелденген. Түргештердің «алаша» атануы, олардың Түркі қағанатынан кіші екінші қатардағы мемлекет болуымен тығыз байланысты екендігін біз сонда айтқанбыз. Онда біз мынаған назар аударған едік: VIII ғасырға дейінгі тайпалық одақтарда Түргештен басқаларын «алаш» деп атамаған. «Алаш» этнонимінің өзі алғаш рет Түргеш ұлысының жанама атауы ретінде белгілі болды. Батыс Түркі қағанатының ішінен құрылған Түргеш шынында да шағын ұлыс болатын. Шын мәнінде, ол Бес түркі ұлысының бірі ғана еді. Сондықтан да қытай деректері де түргештерді Аласа ұлыс, яғни Алаш ұлысы ретінде мойындап, кейіннен әкімшілік реформалар жасаған кезде, Кертау тұтықтығында Түргеш-Алаш ұлысы деген әкімшілік аудан құрған⁵⁷².

Қытай жылнамаларында Түргеш қағанаты көбіне Алаш ұлысы деп аталады. Бұл мәселеге байланысты кеңірек түсініп алу үшін жоғарыда айтқанымыздай, алғашқы тараудағы біздің «алаш» этнониміне байланысты түсіндірулерімізге көңіл аударуға болады.

⁵⁷² Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2-кітап. – 167-192-б.

Біз әңгімелеп отырған Алшын бірлестігіне енетін бірқатар рулардың тағдыры кезінде осы Түргеш-Алаш ұлысымен тығыз байланысты болғандықтан, «Алаш» этнонимі батыстағы рулардың этнонимдерінде сақталып қалды. Дегенмен де, осы жерде тағы да қайталап айтарымыз, «Алаш» этнонимін «Алшын» этнонимімен шатастыруға тіптен де болмайды.

Мәселеге байыптап қарасақ, сондықтан да қазақтың тіл байлығында «алшын» мен «алаш» атауын екі түрлі мағынада қолданады және оларды жақындатуға байланысты әрекеттер болған емес. Өйткені бұл сөздер шын мәнінде, түбірлік тұрғыдан да және нақты мағынасы жағынан да бөлек атаулар болып табылады.

Екіншіден, алакчиннен тараған қазақтағы және қырғыздағы кейбір жоғарыда аталған рулар аттарын «Алшын» этнонимімен шатастырмаған жөн деп ойлаймыз. Өйткені «Алшын» этнонимі шын мәнінде, ежелден бастау алатын түркіттердің ашын (ашина) руының атымен үндесіп жатыр. Оның үстіне жоғарыда айтқанымыздай, бұл атауларды жеке адамның есімі ретінде қарастырсақ та және аңыз-деректерді тарихи салыстырмалы түрде зерттеп, талдасақ та, олардың жақын және уақыт өте келе аздап өзгеріске түскен сөздер екендігін байқай түсеміз. Мұндай өзгерістің орын алуына байырғы ашындардың Қазақстанның батыс территориясында биліктен кетіп, бірнеше ғасырлар бойы олардың шын мәнінде, жеке тайпа ретінде өмір сүруден қалып, тарихи санада аңызға айналған түсінік ретінде сақталып қалуы ықпал жасаған деп ойлаймыз. Сондықтан да кейінгі Қазақ хандығының ұйысуының алғашқы кезеңіндегі Қазақстанның батыс территориясындағы ордаежендік тайпаларды қолдаған қазақ ру-тайпаларының осы аймақты билеуші маңғыт және ноғай тайпаларына қарсы күресінде қалыптасқан тайпалардың жаңа бірлестігін ежелгі тарихи санадағы түсініктің негізінде «Алшын» деп атай бастағанын мойындауымыз керек тәрізді. Уақыт өте келе, Жәнібек пен Керей бастаған Қазақ хандығының Қазақстанның батыс территориясына қанат жая бастауы алшындардың (Байұлы және Әлімұлы тайпаларының) осы мемлекеттік құрылым құрамына еніп, қазақтар атана бастағанын аңғаруға болады. Дегенмен де, Батыс Қазақстандағы аталған тайпалар бірлестіктері (Байұлы, Әлімұлы) жаңа мемлекеттің – Қазақ хандығының құрамында да өздерінің «Алшын» атауынан ажырай

қойған жоқ. Оның үстіне, Тәуке ханның тұсында Алшын одағына Жетіруға құралған тайпалар кірме болып кіріп, алшындардың қатарын көбейте түсті.

Қазақтың XVI ғасырдың орта шенінен бастап XVII ғасырдың басына дейінгі кезеңде үш ордаға бөлінуінің аяқталуы да «Алшын» этнонимінің Кіші жүз территориясында сақталып қалуына жағдай жасады. Сондықтан да Алшын атауын жалпыұлттық «қазақ» этнонимі шын мәнінде ығыстырып шығара қоймағанын, алғашқы атаудың бұрынғысынша тайпа бірлестігінің аты ретінде Кіші жүз қазақтарын бірігуге, туысқандыққа және бауырластыққа шақыратын этностық құрылым және ортақ рухани негіз болып сақталып қалғанын ұмытпағанымыз жөн.

Әрине, «қазақ» атауының «алшын» атауынан үстемдік алып, қазақты құраған ру-тайпаларының басын біріктіруде үлкен маңызды рөл атқарғанын халқымыздың біртұтас ұлт болып қалыптасуына, ұлттық мемлекетін нығайтуына жол ашқанын, алғышарттар қалағанын ұмытуға болмайды. Сондай-ақ, «алшын» атауының да Қазақстанның батысындағы қазақ ру-тайпаларының ынтымағын нығайтуда белгілі бір тарихи кезеңдерде (XV-XVI ғ.) маңызды ұйыстырушы ықпал жасағанын тағы да ұмытуға болмас.

Сонымен, қорыта келгенде «Алшын» атауының тарихи тұрғыдан сатылап өзгеруін төмендегіше бейнелеуге болады:

Ашина → Ашын (Ашин) → Алшын → Қазақ. Мұнда қазақтардың ата-бабаларының қандай этностық құрылымдарға бірігу арқылы үстемдікке ұмтылып, халық болып қалыптасуға қалай қол жеткізгенін айқын аңғара аламыз. Біреулерге алшынды қазақпен алмастыруымыз қисынсыз болып көрінуі де мүмкін. Бірақ, жоғарыда айтқанымыздай, Қазақ хандығының алғашқы кезеңінде Ноғай Ордасының құрамында, Әбілхайыр мемлекетінде өздерінің бауырластық құрылымын негіздеуге тырысқан ру-тайпалардың біртіндеп қазақтар құрамына өткені айдан анық, дәлелдеуді қажет етпейтін тарихи шындық. Қолда бар тарихи деректердің бәрі бізді осындай логикалық тұрқырым жасауға итермелейді.

№	Ру-тайпалар аттары	М. Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	С. Аманжолтың мәліметтері (1959 ж.)	Н. Мынжанның мәліметтері (1987 ж.)	А. Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2 Алшын	3 ∧	4 ∧	5 ∧	6 ∧

3.6. «Бай» тайпалар бірлестігі қалай шықты?

«Бай» этнонимі түркі халықтарына кеңінен таралған әрі тарихи тамыры осы атаумен тығыз байланысты көптеген ру-тайпалардың тарихи тағдырларына жақын тәрізді. Түркі халықтарында осыған байланысты кеңінен таралған «бай» элементіне негізделген этнонимдер туралы айта келіп, белгілі башқұрт зерттеушісі Р.Г. Кузеев олардың біразын санап шыққан еді. Атап айтқанда: «Бай (ұйғырлар); байбақты, бай-қырғыз-арғын (қазақтар); баяндұр (түрікмендер); байұлы (башқұрттар, қазақтар); байтофи (өзбектер) және тағы басқалар»⁵⁷³ шынында да этностық тарихта жиі кездесетінін байқап жүрміз. Р.Г. Кузеев: «Бай» элементіне негізделген этнонимдер руникалық ескерткіштерде және шығыс деректерінде көптеп кездесетінін атап көрсете келіп, Күлтегіннің түркілер жорығындағы солтүстікте орналасқан Йир-Байырку деген ел туралы атап кетеді. Бұл тайпаның Оғыз бірлестігіне жататынын ғалымдардың көпшілігі мойындаған. Күлтегін және Білге қаған жазуларында бұл туралы нақты айтылған. Күлтегін жазуынан: «Одан соң Жер-Байырку (тайпасынан) Ұлығ-еркін жау болды», – деген жолдарды оқимыз. – Оның тоз-тозын шығарып Түргі-яргун көлінде талқандадық»⁵⁷⁴. Сонымен бірге ол Гардизидың Баяндұр тайпасын қимақтардың

⁵⁷³ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав. История расселения. – М., 1974. – 328-б.

⁵⁷⁴ Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана, 2005. – 188-б.

құрамынан кездестіргенін айтады және Әбілғазының Оғыз бірлестігінде Байындыр және Баят тайпаларын атап көрсететінін еске салады. Сонымен бірге «Бай» деген этнонимнің Жайық аймағында кеңінен танымал екенін де, башқұрттардан басқа бұл атаудың қазақтың Қоңырат тайпасында, Заравшанның өзбектерінде кездесетінін еске салады, сондай-ақ дәл осы атау Байдар деген атпен XVII ғасырдағы моңғолдарда кездесетінін, сонымен бірге Қырым татарларында да осындай этноним бар екендігін Р.Г. Кузеев шұқшия зерттеу нәтижесінде атап көрсеткен болатын⁵⁷⁵.

Р.Г. Кузеев сонымен қатар «Бай» элементімен байланысты тайпалар атауларының географиясының аса ауқымды екеніне назар аударып отырып, олардың этностық тамырларына байланысты өзіндік көзқарастарын да білдіре кеткен еді. Негізінен алғанда осы мәселеге байланысты ол екі түрлі бағыттың бар екендігін атап көрсетеді: біріншіден, Бай тайпалары оның ойынша түрік-моңғол тайпалары Орталық Азияда, Алтайда өмір сүрген тұста және олар батысқа, Орталық Азияға, Қазақстан және Шығыс Еуропа аймақтарына жаппай қоныс аударған кезеңде қалыптаса бастаса керек деген пікірді айтушылар зерттеушілердің алғашқы тобын құрайды. Олардың арасында бір-қатар ғалымдар «баяндұр-байдар» этнонимінің моңғолдарда баяут (немесе баят) тайпасымен генетикалық байланыста болған деген көзқарасты дәлелдеуге тырысып жүр⁵⁷⁶. Бұл туралы кезінде Рашид ад-Диннің нақтылап жазып кеткені белгілі⁵⁷⁷.

Бұл пікірді талдай келе, Р.Г. Кузеев былай деп жазған еді: «Мұндай салыстырулардың негізі «Байдар» этнонимінің кейінгі орта ғасыр моңғолдарындағы рулық-тайпалық этнонимдерде кездесуімен дәлелдене түседі. Егер бұл болжам дұрыс болып шықса, онда сөз жоқ, әңгіме ертеде түркі-моңғол түбірлеріне алып барады»⁵⁷⁸.

⁵⁷⁵ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав. История расселения. – 328-б.

⁵⁷⁶ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав. История расселения. – 328- б.

⁵⁷⁷ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. Кн.1. – М.-Л., 1960. – 78-, 150-б.

⁵⁷⁸ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав. История расселения. – 328-б.

Сонымен қатар Р.Г. Кузеев жоғарыда атап көрсеткеніміздей, бұл мәселеде зерттеушілердің екінші көзқарасы да бар екендігін нақтылай түседі. Ол былай деп жазған еді: «Бай» бабаларының ежелгі Оңтүстік Сібірдегі және Солтүстік Алтайдағы самодий тайпаларымен байланысты болу мүмкіндігін теріске шығаруға болмайды. Дәл осындай қорытындыға В.Ф. Геннинг Сібір халықтарының этнонимиясын талдау негізінде келген болатын. Олардың арасында «Бай» элементімен байланысты атаулар түркілердегіден көп болмаса, аз емес. Б.О. Долгихтың ізінше, В.Ф. Геннинг «байлар» «ежелгі энц тайпасының атауы болса керек» деген болжам жасайды. Б.з.д. I мыңжылдықта динлин халқы топтарының бірі «Бай-ди» деп аталған. Этноним «бай-ди» Г.Н. Василевичтің және В.Ф. Генningтің пікірлерінше, Алтай аймағындағы Орта Азия тобындағы билердің жергіліктілерінен, нақтырақ айтар болсақ, самодийліктердің «бай» тобымен араласу нәтижесінде құрылса керек. Түркілердің ежелгі тарихының жалпы дамуы және олардың оңтүстік сібірлік және солтүстік алтайлық халықтармен өзара әрекеттесулері осы болжамды шындыққа жақын деп қарауға мәжбүрлейтін тәрізді. Мұндай жағдайда байлар (бай-ди – байдар – байлар) этнонимінің шығуы б.з.д. I мыңжылдық соңындағы моңғол-түрік-самодийлердің күрделі этностық аралас ортасына алып барады»⁵⁷⁹.

«Бай» этнонимі туралы айтқанда, әсіресе, «Байырқы» атауы және «Байси» этнонимі ерекше назар аудартады. Өйткені ежелгі тарихи деректерде осы екі тайпа атаулары жиі кездесіп отырады. Байырқу елін зерттеген зерттеушілеріміз баршылық, сонымен бірге осы этнонимнің түп тамырына назар аударып жүрген тіл мамандары да кездеседі. Қытайдан оралған Т. Әбенайұлы бауырымыздың айтуынша, «ба-ыр-ху» – Барқұ. Қазіргі тіл өлшемі бойынша – барқы. Абақ Керейде барқы атты ұру әлі бар. XIX ғасырда сайланған әйгілі «Төрт бидің» (Абақ керейдегі) бірі осы рудан шыққан⁵⁸⁰. Оның ойынша, Байырқы атауы төмендегідей рулар одағымен бірге жүрген: «Барқы, қорай (қоры), туалас (тува). Дестір былай дейді: «бұл ұрулар өзара жақын болып, барлығы Барқы деп аталады. Өйткені олардың

⁵⁷⁹ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав. История расселения. – 328-329-б.

⁵⁸⁰ Әбенайұлы Т. Шыныңа көш тарих! Шыңғыс хан кім? – Алматы, 2008. – 22-23-б.

мекені мен тұрағы – Сөлєнгі (Селенгі) өзенінің арғы жағында, маңғұлдар мекендейтін әрі «барғұжын-түгөм» деп аталатын өлкенің ең қиыр шетінде». Ендеше, бұлардың бәрі «барқы» деген үлкен ұрудың тармағы – «барқыт», яғни барқылар деген ортақ атпен аталатын бір арыс ел болды... Ендігі кезек қорай руында: барқы (байырку), қорай (қоры), тұмат деген елесімдер Көлтегін ескерткішінде де кездеседі. Бұдан олардың байырғы ұрулар екенін көруге болады. Аттарының онда да тіркес-тіркес аталуы олардың ежелден-ақ қоныстас, туыстас болғандығын айғақтайды. Рашид ад-динде тұматты жоғарыдағы үш руға қосуға болады»⁵⁸¹.

Барлық зерттеулер Байыркудың Байегу деп аталатынын мойындайды. Тегінде Байырку руы кейініректе түркілердің Телеу одағында жүрген кезінде біртіндеп байырқы атауынан байегу атауына ауысқан тәрізді. Осыған байланысты С.М. Абрамзон өзінің пікірін білдіре келіп, Теленің паегу немесе баегу (байырку) атауының Теле ұрпақтары болып табылатынын тағы да атап көрсетіп, сонымен бірге қырғыздың А. Чоробаев деген зерттеушісінің төмендегідей мәліметтеріне тоқтала кетеді. Ол сөзбе-сөз былай деп жазған екен: «Байгур и Уйгур – родные братья; от Уйгура происходят кашкарлык, от Байгура – таранчи». С.М. Абрамзон Абдыке Кёкёевтың ақсақалдан естіген мәліметтері негізінде мынадай пікірді жалғастырып айтады: «Уйгуры – потомство Уйгура, кыргызы – потомство Байгыра» (уйгур – Уйгурдун тукуму, кыргыз – Байгырдын тукуму). Яғни байгур – байгыр этнонимін байегу (байырку) этнонимімен салыстыра қарастыру алдамшы болып шығады»⁵⁸². Яғни байегу немесе байырку тайпасын бұрмалап басқа рулар атына икемдеу абырой бере қоймайды. Өйткені тарихи этнонимдерде бұл атау жоғарыдағыдай екі түрде нақты берілген. Сондықтан да аталмыш этнонимді кейінгі Байұлымен байланыстыру тарихи шындыққа апармайтынын тағы да атап көрсетеміз.

Ал енді Байси атауына келетін болсақ, оның да Теле бірлестігінде дербес тайпа ретінде өмір сүргенін білеміз. Сонымен

⁵⁸¹ Әбенайұлы Т. Шынына көш тарих! Шыңғыс хан кім? – 36-37-б.

⁵⁸² Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971. – 54-55-б.

қатар байсилер байсу және байзу деген атпен қырғыздың саруу руының қырк уул тармағында кейінгі дәуірде де кездесетіні тағы белгілі⁵⁸³. Оның өзі байсилердің байырқыларға қарағанда кейінгі түркі халықтарына едәуір жақын тұрғанын дәлелдей түсетіндей.

Дегенмен де, бұл мәселенің байыбына бару үшін Байырқы руының тарихи тағдырына тереңірек баруға тура келер. Жоғарыда атап кеткеніміздей, ежелгі деректерде Байырқы жеке тайпа ретінде нақты көрсетілген.

Осы айтылғандарды қытай жылнамалары да дәлелдей түсетіндей. «Таң жарғыларының» 98-бумасында Байырқы елі туралы арнайы айтылады. Айта кеткен жөн, ежелгі түркілер тарихын зерттейтін зерттеушілерге бұл этноним жақсы таныс. Оның үстіне қытай жылнамасы бұл этнонимді әрқашан да қайталап айтып отырады. Байырқы елі деп аталатын Қытай жылнамасындағы мәліметті толығырақ баяндасақ, мәселенің байыбына бара түсеміз. Онда мынадай жолдар бар: «Байырқы бүркіттің шығысында. Олардың соғысқа жарамды адамы 10 мың, халқы 60 мың. Елі бай. Жерінің солтүстік-шығысынан 1000 ли қашықтықта Қанған атты өзен бар. Суына қарағайды бір-екі жыл салып қойса, көкшіл тасқа айталады. Жергілікті халықтар оны Ханған балбалы деп атайды. Олар мұз үстінде шаңғымен бұғы аулайды. Бұл елдің солтүстік-шығысынан 6 күндік жерде киік елі бар. Ол жерде ағаш өскенімен, шөп шықпайды. Елі қой мен жылқы емес, бұғы малданады. Олар арбаға кіндік қағанаттықтарша өгіз бен жылқы емес, бұғы жегеді. Оған 3-4 кісі отырады. Олар бұғы терісін киеді. Бұғы мүкпен азықтанады. Киік елінен шығысты бетке алып 15 күн жүргенде, Үшет еліне жетуге болады. Оның жері кең, халқы көп, әдет-ғұрпы Байырқыға ұқсайды. Жерінде мүйізді ірі кара мен жылқы аз өседі, борша тышқан көп болады. Құтукиік елінің солтүстігінде Тайған елі бар. Олардың қойы мен жылқысында қисап жоқ. Адамдары бойшаң, денелі келеді. Бойы ұзындары бір жаң үш төрт чы келеді. Олардың солтүстігінде Құтшы елі бар дейді. Ол Тайған елімен көршілес, түгін саны он бес мың, соғысқа жарамды адамы отыз мың»⁵⁸⁴.

⁵⁸³ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – 54-б.

⁵⁸⁴ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 250-б.

Көріп отырмыз, шынында да байырқулар тұратын ел түркі-моңғолдар бабаларының солтүстігіндегі баяғы самодий тайпаларымен тығыз байланыста орналасқан. Дегенмен де, кейінгі біздің заманымыздың алғашқы жылдарындағы тарих олардың біртіндеп түркі тайпаларына қосылғанын айқындай түсетіндей.

Зерттеуші Л.Н. Гумилев көне түркілердің тарихын қазбалай келе, Гаогюй бірлестігінің телестердің ата-бабасы болып табылатынын Н. Бичуринге сүйене отырып, мақұлдап, сонымен бірге оларда он екі патриархалдық ру өмір сүргенін және гаогюліктерден шыққан телестердің он бес тайпаны құрағанын атап көрсеткен еді. Осы тайпаларды Л.Н. Гумилев нақтылап санап та береді. Олардың қатарында Юаньгэ (ұйғырлар), Сеяньто, Киби, Дубо (тубалар), Гулигань (құрықандар, якуттардың бабалары), Доланьгэ (теленгітер), Бугу, **Байегу – Байырқу**, Тунло-тонгра, Хунь, Сыгье, Хусье, Хигье, Адье (едіздер), **Байси** тәрізді тайпалар бар⁵⁸⁵.

Л.Н. Гумилевтің бұл пікірлері біздерді мынадай ойға жетелейді: шынында да алғашқы кезеңде, яғни біздің заманымыздан бұрын байырқулар және басқа да «бай» атауымен байланысты рулар самодийлермен және динлиндермен тығыз байланыста өмір сүрсе керек. Кейініректе олар оңтүстікке қарай жылжып, гаогюйлер бірлестігіне, яғни түркілердің одағына қосылған тәрізді. Тарихи фактілер осы айтылғандарды нақтылай түседі.

Қазақстандық зерттеуші Ю.А. Зуев ежелгі түркілер тарихын зерттей отырып, байырқуларға арнайы тоқтала кеткен еді. Егер де ешбір аудармасыз қаз-қалпында келтірер болсақ, ол былай деп жазған еді: «точных данных о локализации байарку не имеется. Как полагают, в середине I тысячелетия н.э. пределы распространения его владений можно ограничить средним течением реки Селенги. Судя по археологическим данным, сюда входила горная система восточного Саяна и Хамар-Дабана. На западе они граничили с тюрками, а на востоке с шивэй-татарами, т.е. на западе они доходили до озера Хубсугул, на востоке – до Хэнтэя и верховьев Шилки и Аргуни»⁵⁸⁶. Сонымен бірге кейініректе, тарихымызда жоғарыдағы ежелгі байырқудан

⁵⁸⁵ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 62-б.

⁵⁸⁶ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. – 258-б.

басқа дәл осындай атпен түркі тайпаларының да Оғыз бірлестігін басқарғанын жақсы білеміз. Ол туралы қазақстандық зерттеушілер М. Жолдасбеков және Қ. Сартқожаұлы өздерінің «Орхон ескерткіштерінің толық атласы» туралы зерттеулерінде нақтырақ атап көрсеткен еді. Онда мынадай жолдар бар: «Оңтүстік шығысы Иньшань жотасынан батыс солтүстікте Ақку көліне (Гусиное озеро) дейінгі созылған үлкен аймақты алып жатқан Байырку конфедерациясының (КТ.І. 35, 36) жері. Шамамен алғанда 105⁰-111⁰ бойлық, 42⁰-51⁰ ендікте орналасқан. VIII ғасырдың басында Байырку деп атай отырып, ішінен тоғыз-оғыз, сегіз-оғыз деп бөліп атаған. Иер-байырку аймағындағы Байырку конфедерациясы 17 ірі тайпадан құралған (Теркін.10). Біріккен Түрік қағанаты орнаған соң, Тур-айын қаған 749-750 жылдары қағанаттың құрылымын жаңадан жасағанда, 17 Аз-байыркуды екі бөліп екі қанатқа орналастырған. Тоғыз тайпадан тұратын тоғыз-оғыздарды Төлес қанатқа, сегіз тайпадан тұратын сегіз оғыздарды Тардуш қанатқа енгізген. Кейін тоғыз-оғыздар «Керейіт» атанып кетсе, сегіз-оғыздар «сегіздер» немесе «Найман» атанып кетті»⁵⁸⁷.

Осы үзіндіден байқап отырғанымыз, байыркулар кейініректе оғыздармен тығыз араласып, тіптен, Оғыз бірлестігінің ірі-ірі тайпалардан тұратын біріккен конфедерациясын құраған екен. Ал байыркулардың өзі осы тұста Аз-байырку деген атауға ие болып, тарих сахнасына жаңа этнониммен бой көтерген екен. Байыркулардың түркі Байыркы немесе оғыз Байырку атанатыны да осы тұс.

Л.Н. Гумилев байыркулардың 715 жылы қарлықтармен, Батыс түркілерімен, татарлармен, кидандармен, изгилдермен, ұйғырлармен бірге Түркі қағанына қарсы өздерінің тәуелсіздігі үшін бас көтергенін атап көрсетеді. Бұл тұста Тонькөк 70 жасқа келген қарт еді. Сондықтан да қағанатты мұндай жойқын көтерілістен қорғап қалу ісін атақты Күлтегін басқарды. Ол көтерілісшілерді дәлірек атап көрсетер болсақ, қарлұқтарды, онан соң изгилдерді күйреге жеңіп, ұйғырлардың біріккен әскерін төрт рет талқандап, үлкен жеңіске жетті. Дәл осы уақытта Қапаған қаған түркілердің ең

⁵⁸⁷ Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана, 2005. – 195-б.

басты жасақтарын басқарып, Тола өзенінде Байырку тайпасын күйрете жеңген болатын. Осы жеңістің буына мастанған хан орман арқылы елеусіз келе жатқанда, алдында ғана талқандалған байыркулардың бір тобы оған аңдаусызда бас салып, оны атынан сыпырып түсіріп, басын кесіп алған еді⁵⁸⁸.

Осыған байланысты Ю.А. Зуевтің былай деп айтқаны бар: «байарку-оғыздармен қатар байарку-түркілер де белгілі. Олар X ғасырдың басында ұйғырлық-манихейлік Гуаньчжоу мемлекетінде аса маңызды саяси күш болып табылды»⁵⁸⁹. Сонымен қатар М. Қашқари аргу деп аталатын манихейлер елінде ең жоғарғы құдайдың Баят деп аталатынына назар аударғанын атап көрсеткен зерттеуші осы материал жер құдайы Баяр туралы түсініктің бұрынғыларда орын алғанын дәлелдей түседі деген қорытындыға келген еді. Ю.А. Зуевтің ойынша манихейлік ұстанымды ежелгі түркі тайпаларының көпшілігі, бәрінен бұрын Батыс түркілер, түргештер және қара түргештер, сондай-ақ олардың құрамына кірген ас және тұхс, чигиль, чумул, қарлұқ, кимек, **байарку**, қара-йағма және қара-игиль және тағы басқалары осы тұста мойындаған екен⁵⁹⁰.

В.У. Махпиров өзінің зерттеулерінде Баят тайпасының атауын Рашид ад-Диннің бақытты және толық ауқатты деген мағынада аударғанына назар аударады. Сонымен бірге ол Әбілғазының мұны бай, яғни ауқатты деп аударғанын атап көрсетеді⁵⁹¹. Моңғол тілінен аударушылардың көпшілігі оны дәл осылай аударады. Бірақ Махмұд Қашқариде баят деген сөз арғулардың тілінде құдай деген мағынаны білдіретінін, яғни тайпаның табыну белгісі болғанын кезінде жазып кеткен екен⁵⁹².

С.П. Толстов өзінің зерттеуінде орыс жылнамаларында баят атауының боут деген атпен белгілі болғанын, баяттың М. Қашқари және Рашид ад-Диннің еңбектерінде 24 оғыз тайпасының қатарында аталатынын, сонымен бірге олардың кейінгі Кіші Азия селжүк ескерткіштерінде де кездесетінін атап көрсете

⁵⁸⁸ Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – СПб.-М., 2002. – 198-б.

⁵⁸⁹ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – 258-б.

⁵⁹⁰ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – 259-б.

⁵⁹¹ Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. – Алма-Ата, 1990. – 49-50-б.

⁵⁹² Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинения Абу-л-Гази, хана Хивинского. – М.-Л., 1958. – 93-б.

келе, Мұхаммед Насавидың бұл тайпаны йемектердің баяут тайпасымен байланыстыратынына назар аударған еді. Осы тайпадан Хорезмшах Текештің (1172/3 – 1200) әйелі Турканхатун шыққан еді⁵⁹³. С.П. Толстов 24 оғыз тайпасының тізімін талдай келе, олардың 4 – кайы, баят, бакондур және печенег Оңтүстік орыс жерінің түркі-печенег халқының құрамында кездесетінін, мұнда оларды коуи, боут, берендей және печенег деп атайтынын көрсеткен еді. Селжүктер дәуіріндегі Иран және Кіші Азияның оғыз тайпалары құрамында бұл төрт тайпа ерекше орын алған екен. С.П. Толстов Равендидің түрікшеден аударылған еңбегіне сүйене отырып, жалпы оғыз әскерлерінің оңтүстік қанатын әрқашанда кайы және баят тайпаларынан шыққан бектер басқарғанын айта кетеді. Сонымен бірге ол «Оғыз-намеде» және Рашид ад-Диннің еңбектерінде осы екі тайпаның тайпалар тізімінде алғашқылар қатарында аталатынына да назар аударады⁵⁹⁴.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды, өздерінің шығу тегі жағынан ғана емес, сонымен бірге рухани ұстанымы жағынан да ежелгі «бай» элементімен байланысты тайпалар әртүрлі этностық тамырлардан бастау алды және біртіндеп Түркі одағына бірігіп, алғаш ежелгі гаогюй, телес және оғыз тайпалық бірлестіктерінде өмір сүру негізінде қалыптасты. Түркілердің мұрагерлері болған кейінгі түркі халықтарының құрамындағы «бай» этнонимінен бастау алып, ру-тайпалық бірлестіктердің қалыптасуына дейінгі ұзақ, бұралаң және аса күрделі этностық, сонымен бірге саяси үрдістердің де ықпалына түскен ерекше тарихты бастан өткізді. Сондықтан «бай» элементінен басталатын тайпалардың кейінгі тарихи тағдырлары біріне-бірі ұқсамайтын, тіптен алшақ рулардың да қалыптасуына негіз болды. Олар этностық жағынан ғана емес, тілдік тұрғыдан да бірінен-бірі алшақтай бастаған рулық-тайпалық бірлестіктер еді. Бұдан туындайтын қорытынды, ежелгі байырқу, байегу және байси тәрізді тайпалар мен кейінгі башқұрт, қазақ, өзбек және тағы басқа түркі халықтарындағы «баймен» байланысты кейінгі ру-тайпаларды тікелей байланыста қарас-

⁵⁹³ Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. – 1947. – №3. – 86-б.

⁵⁹⁴ Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. – 1947. – №3. – 86-87-б.

тыруға тарихи үрдістегі күрделі құбылыстар ешқандай мүмкіндіктер бере қоймайды. Біздіңше, осындай жағдайда ең дұрысы, әрбір халықтағы «бай» элементімен байланысты рутайпаның жеке тарихын арнайы зерттеу ғана тарихи шындықты нақтырақ анықтауға мүмкіндік береді. Осындай ұстанымды мойындар болсақ, біз, бәрінен бұрын, Кіші жүз қазақтарын Байұлы тайпалары ортақ этнонимінің қандай байырғы этнонимдерден бастау алатынын анықтап алуымыз керек.

Жалпы басқа түркі халықтарына қарағанда, «бай» элементінен басталатын этнонимдер қырғыз халқында көп кездесетін тәрізді. Олардың ішінде, мысалы, бай, байбағыш, байқазақ, байқалмақ, байкесек, байкөнек, байкөчек, байкучук, бай моңол, байсогур бай тейит, бай терек, бай төбет, бай чубак, байге кашка, баймат тукуму, баймырза, байсейит, байсу, байталчы, байым, байыш тәрізді рулар немесе ру тармақтары кездесе береді⁵⁹⁵. Мұның өзі «бай» этнонимінің бастауы қырғыз халқының қалыптасуында үлкен негіз болған-ау деген ойға жетелейді. Әрине, қазақта да, башқұртта да және тағы басқа түркі халықтарында да «байдан» басталатын этнонимдер баршылық.

Зерттеуші С. Атаниязов түрікмен этнонимдерін талдай келе, оларда «байдан» басталатын бай, байгелді, байлым, баймечгей, байрамажы, байрамалы, байрамгулы, байрамшалы, байрач, байталлы, байтебер, байтохум, байым, байындыр, бай-эрки тәрізді рулардың кездесетінін нақты атап көрсетіп, сонымен бірге олардың әрқайсысына тарихи талдаулар берген еді⁵⁹⁶. Ол «Бай» атауының түрікмендердегі арсары, ата, гарадашлы, емрели, ёмут, мукры, олам, салыр, сарык және теке руларында кездесетініне нақты назар аударады. Бұл сөзге талдау жасай келе, ол «Бай» сөзінің қазақтардағыдай ұғымды білдіретінін және бұл этностық терминнің бай/байлар деген атаумен ежелгі түркі-моңғол тайпаларының атауы түрінде де тарихта қазіргі қазақтарда, өзбектерде, башқұрттарда, қырғыздарда, қырым татарларында, моңғолдарда және тағы басқаларда сақталып қалғанын атап көрсеткен еді⁵⁹⁷.

⁵⁹⁵ Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек, 2003. – 31-35-б.

⁵⁹⁶ Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад, 1988. - 27-28-б.

⁵⁹⁷ Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. – 27-б.

Біз әңгімелеп отырған Алшын тайпасы Байұлы тармағындағы Байбақты деп аталатын үлкен рудың тарихи тамыры да осы «Бай» түсінігіне алып баратыны анық. Бұл этнонимнің шығу тарихын біз алда арнайы және жеке әңгіме қыламыз. Бұл айтылғандар қырғыз және қазақ ру-тайпаларының қалыптасуында «Бай» этнонимінің үлкен рөл атқарғанын мойындауға итермелей түсетіндей. Оны қырғыз тарихшылары да мойындап отыр.

Зерттеуші Т. Акеровтың ежелгі қырғыздарға арналған зерттеуінде түркі дәуіріндегі «Бай» этнонимінің бастаулары жан-жақты және нақтырақ талданған. Онда ежелгі кезеңде сақтардың «Бай» деп аталатын княздігі болғаны туралы нақтырақ жазылған. Ол Мөде билік жасаған дәуірді талдай келе, «Бай» княздігінің адамдары Шығыс Түркістан көшпелілерімен бірге, дәлірек айтар болсақ, хуге, чили, юли және тағы басқалармен ғұндар шаньюінің орталық билігіне қарсы көтеріліске қатысқан болса керек деген болжам айтады. Ол өзінің зерттеулерінің негізінде Бай иеліктерінің Бай-Шань (Ақ таулар) тауларына жақын маңда Қытайдың солтүстік аймағында орналасқанын атап көрсете келе, осы маңдағы Мұзарт-Дарияның солтүстік тармағының және Тарим өзенінің бір тармағының әлі күнге дейін «Бай» деген атауды сақтап отырғанын, дәл осы маңда «Бай» деп аталатын қала бар екендігін атап көрсетеді⁵⁹⁸.

Т. Акеров ежелгі қытай деректеріне сүйене отырып, б.з. VII ғасырында Байси тайпасының қырғыздармен (хегулермен) бірге Теле конфедерациясының 15 руы қатарына кіргенін және олардың Орталық Азияның үлкен бөлігін, соның ішінде Шығыс Түркістанды жайлап жатқандарын нақты айта кетеді. Байсилер Шығыс Түркістанда және Жоңғарияда өмір сүрді. Зерттеуші қырғыздың Саруу (ашық-сары ру) тайпасының құрылымында ежелгі байсидың байсу түрінде сақталып қалғанын атап көрсетеді⁵⁹⁹. Мұның өзі оның ойынша, қырғыздардың Байси тайпасымен ежелден қалыптасқан этногенетикалық байланыстары бар екендігін тағы да мақұлдай түсетін тәрізді.

⁵⁹⁸ Акеров Т. (Табылды Акертегин). Древние кыргызы и Великая степь (по следам древнекыргызских цивилизаций). – Бишкек, 2005. – 131-б.

⁵⁹⁹ Акеров Т. (Табылды Акертегин). Древние кыргызы и Великая степь (по следам древнекыргызских цивилизаций). – 132-б.

Г.Е. Грумм-Гржимайло Теле тайпаларын талдай келе, Байсиге арнайы токталған еді. Онда мынадай жолдар бар: «Байси Халханың солтүстігінде байырқулардан оңтүстікке қарай көшіп жүрді. Тун-ло және пу-гу иеліктерімен батыста олардың жері шектесетіндіктен, олар Толы және Керулен өзендерінің жоғарғы тұстарын мекендеді деп санауға болатындай. Кейініректе се-янь-то Толыға қарай жылжығанда олар шығысқа қарай көшті және Юэ-чжи (Юэ-си?) өзенінің аңғарларын мекендеді. Бұл қидандардың жерінің солтүстігі еді. Юэ-си аймағы Чан-ту-фу мен Мукденнің арасында жататын. Ол туралы мәлімет соңғы рет 660 жылы жазылған»⁶⁰⁰.

Көріп отырмыз, байсилердің шығысқа жылжуы олардың қидандарға жақындасуына алып келді. Тегінде, қидандар батысқа жылжыған кезде байсилер де батысқа бет алуға мәжбүр болса керек. Осында ол Жетісудағы түркі тайпаларымен бірге көшіп-қонып жүруге мәжбүр болғандай.

Қырғыз зерттеушілері дәлірек айтсақ, С.М. Абрамзон байсуларды қырғыздың Сарру руынан анықтап, бұлардың бұрынғы байсилер екендігін дәлелдеуге тырысқан еді⁶⁰¹.

Соған қарағанда, VII ғасырдың орта шенінен кейін байсилерді байсу деген атпен іздестіргеніміз жөн сияқты. Қытайдың деректеріне қарағанда, 648 жылы байсилер (байсулар) Теле руларының бірі ретінде белгілі болды. Оны біз жоғарыда айтып кеттік. Зерттеуші Ю.А. Зуев байсилерді (байсуларды) қазіргі Эдзин-Голго аймақтарында өмір сүрген дейді⁶⁰². Қырғыз зерттеушілерінің айтуынша, бұл тұста қырғыздар жуан-жуандардың (хуннулардың) қол астына қарап, қазіргі Моңғолия аймағының Минусин ойпатында Теле руларымен көршілік қарым-қатынаста болған.

Қазіргі кезде И.Н. Лезина, А.В. Суперанская тәрізді зерттеушілер Қырым түбегінде де Байсу этнопонимика бар екендігін анықтап отыр⁶⁰³. Ал енді Байсу атауының өзі қырғыз

⁶⁰⁰ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.2. – Л., 1926. – 248-249-б.

⁶⁰¹ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – 109-б.

⁶⁰² Зуев Ю.А. Тамги лошадей у вассальных княжеств // Новые материалы по древней и среднесковской истории Казахстана. Труды ИИАЭ АН КазССР. – Алма-Ата, 1960. – 112-б.

⁶⁰³ Лезина И.Н., Суперанская А.В. Об этнонимах Крыма // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – 84-б.

зерттеушілерінің айтуынша VI-VII ғасырлардан бері қарай қырғыздардың этностық құрамында белгілі бола бастаған. Сонымен бірге осы кезеңде қырғыздар құрамына Байырқы Телес (Теле) руларынан төөлөс / дөөлес, төлөк, телек және басқа да этнокомпоненттер кірген екен⁶⁰⁴.

Ежелгі түркілер кезінде Байси иеліктері дулулардың он ок будунға кіретін Бес тайпалары құрамында болды. Олардың әрқайсысының басында шорлар тұрды. Ежелгі түркі тілінде Шор деген сөздің жауынгер деген мағынаны аңғартатынын және моңғол тілінде оның «черик» деп аталатынын Т. Акеров тағы да қайталап айта кетеді. Оның ойынша «Бай» княздігі ежелгі оңғыттармен тығыз байланысты болған. Ал оңғыттардың түрік шатоларының ұрпақтары екенін және ежелден-ақ Шығыс Түркістанның ежелгі тайпалары қатарына жататынын басқа зерттеулерден де жақсы білеміз.

Т. Акеров өзінің пікірін дәлелдеу үшін дерек ретінде «Манас» дастанынан мәліметтер келтіреді. Оның ойынша, Манастың ежелгі аталарының бірінің есімі Байгур болған. Бай есімін батырдың әкесі Жақыптың туыстарының бірі алып жүрген. Бай өзінің Алтайдан қоныс аударған туыстарын іздеп, осында көшіп келген және ағайындарының кеңесі бойынша Тянь-Шаньға қайта оралған.

Т. Акеров Әбілхайыр ханның ата-тегін қазбалай отырып, оның үш ұлының Байчоро, Жанчоро, Қарачоро деп аталғанына назар аударады. Шынында да, қырғыздың ежелгі шежіресі бойынша, Арслан биден Байчоро, Жанчоро, Қарачоро тарайды. Т. Акеров С. Аттокуровтың мәліметгеріне сүйене отырып, Ұлы және Орта жүз қазақтарының қырғыздардағы Қара чоро руын Бай қырғыз деп атайтынын айта кетеді. Манастың және Семетейдің ноғайлармен болған қақтығыста Іле аңғарында Қырғызбайдың басшылығымен соғысқан жасақтар әңгіме болады екен. «Бай» атауының шығуына терең талдау жасай келе, Т. Акеров қырғыз руларының құрамында бірталай рулардың, дәлірек айтар болсақ, тағай, жетиген, черик, чон бағыш, бағыш, сары бағыш, азык (байкючюк) және тағы басқаларының құрамында Бай атауының кездесетінін атап кетеді. Оның ойынша,

⁶⁰⁴ Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – 34-б.

«байкючюк» этнонимі ежелгі Бай княздігімен осы өлкені мекендеген кучуктердің орта ғасырдан бері қарай аздармен (асигилермен) тығыз байланыста болғаны, бірге көшіп-қонғандарын байкатады⁶⁰⁵. Жалпы «Байкүшік» атауы қазақта да кездесетінін айтпасқа болмайды, Дулаттың Шымыр руының Жаңабайдан тарайтын бір тармағы күні бүгінге дейін Байкүшік деп аталатынын осындайда айта кеткен жөн. Мұның өзі қазақ пен қырғыздың кейбір руларының ортақ тарихи тағдырынан жан-жақты хабар ететіндей.

Т. Акерев «Бай» атауымен басталатын этнонимдерді талдай келе, мынадай қорытындыға келеді: «Названия ряда родов, связанные с «бай», можно прикрепить к определенному историческому периоду. Например, к дотюркской эпохе можно отнести роды бай, байсу, байсогур, байкючюк, тюркской – байтеит, байкесек; огузовской (тогузгузской) – тогузбай, баймундуз, толобай; карлукской – байбостон, байчубак; карханидской – байчоро, жанчоро, карачоро; кыпчакской – басыз, байрек, баян, баянды; кара китайской – байтобот; монгольской – баймогол, бай черик»⁶⁰⁶.

Қазақ тарихын талдаған кезде де мұндай «бай» элементінен басталатын атаулардың біршама көп кездесетінін аңғарғандай боламыз. Тақырыптан ауытқып кетпеу үшін алғаш өзіміз әңгімелеп отырған Байұлы атауының қайдан шыққанын және орта ғасырлардағы этногенетикалық тамырлары қайда апаратынын нақтылай түскеніміз жөн сияқты. Осы тұрғыдан алғанда назарымызды аударатын Т. Әбенайұлының төмендегі пікірі екенін де жасырмаймыз: «Байұлы. Бұл ұрудың аты парсының (бә), (әһ), (и), (әһ) және (тә) харыптарынан құралған. Оны «бәиуіт» немесе «баяғұт» деп оқуға болады. «-т» және «-ты» немесе «-лы» жұрнақтары, түркі тілінің түрлі кезеңінде, иә болмаса бір кезеңдегі түрлі тармақ тілдерде бірінің орнына бірі келе беретінін ескерсек, жоғарыдағы тіркесті мынадай түрлендіруге болады: баяғұт – бяғұты – байғолы немесе байғұлы. Бұл қазіргі қазақтың Кіші жүзіндегі Байұлы арысы екенін

⁶⁰⁵ Акерев Т. (Табылды Акертегин). Древние кыргызы и Великая степь (по следам древнекыргызских цивилизаций). – 133-б.

⁶⁰⁶ Акерев Т. (Табылды Акертегин). Древние кыргызы и Великая степь (по следам древнекыргызских цивилизаций). – 131-133-б.

жоғарыда, «Құпия шежіре» жөнінде тоқталғанда да айтып едік. Дестірде олар екі салаға бөлінеді делінген. Бірі, Жете өзенінің аңғарына орналасқандықтан, «Жете-байұлы (баяғұт)» аталған. Енді бірі, қырда болғандықтан, «Қырын-байұлы (баяғұт)» аталған.

Байұлы да Шыңғысхан әулетімен құда-шатыс өткен екен. Одан шыққан Сорқан-сары (бұрынғы аудармаларда Сорқаншыра) деген көріпкел Шыңғысханның Ұлы хан болатынын ертеден-ақ болжаған. Сондықтан Сорқан-ажеке аталып, Шыңғысханның құрметіне бөленген. Нағай деген жарғышы да сол елден шыққан. Мөңке қағанның Байұғжан атты ханымы осы елдің қызы екен. Бұл жерде «Байұғжан» атауы Баяғұт елінің қызы дегенді білдіреді. Қазіргі қазақ тілі бойынша айтқанда, «Байұлыханым» деген сөз. Ендеше, әйгілі Мөңке қағанның үрім-бұтағының біртегі Байұлы арысы болып келеді»⁶⁰⁷.

Дегенмен де, Байұлының моңғол жаулауының қарсаңындағы тарихы тарихи жазба деректерде нақты сақталмаған. Жоғарыда айтылғандай, егер де түркілік қауымдастағы Байұлының арғы атауын баяғұт деп алсақ, онда есімізге ежелгі баяут тайпасы еріксіз оралады. Қалай десек те, баяут тайпасының кезінде түркі бірлестіктерінде өмір сүргені жақсы белгілі. Ал енді байырқының (байегудің) Байұлы бірлестігінің арғы бабалары ретінде тарихи орнын негіздеу аса қиын. Оның өзі жоғарыда Р.Г. Кузеев атап көрсеткендей, этнотамырларын тарихи тұрғыдан қарастырғанда, солтүстіктегі Бұғы және балық аулап өмір сүрген Самодий тайпаларына жетелейтінін байқаймыз. Тіптен, құрамында жартылай түркі рулары болғанына қарамастан, жоғарыда атап кеткеніміздей, Байырқыны этногенетикалық тұрғыдан кейінгі Байұлы бірлестігімен байланыстыру қисынға келе қоймас. Ал енді Теле бірлестігіндегі түркі тайпасы Байсидің жағдайы мүлдем басқаша. Осы Байси одағымен баяут бірлестігінің тікелей этногенетикалық байланыстары болуы әбден мүмкін нәрсесі. Ал Баясидің өзінің қырғыз зертеушісі Т. Акерев айтқандай, байырғы Бай тайпалар бірлестігіне алып баруы да мүмкін. Мұны сызба түрінде бейнелер болсақ, былай көрсетуге болар еді: бай – байси (байшы) – қаанбайлы – байлы – байұлы.

⁶⁰⁷ Әбенайұлы Т. Шыныңа көш тарих! Шыңғыс хан кім? – 43-б.

Байұлы рулық бірлестігінің Байси тайпасынан бастау алу мүмкін деген көзқарас бар екендігін жоғарыда қырғыз тарихшысы Т. Акеровтің еңбегін талдағанда айтып кеткен едік. Осы тұжырымдар тегінде тарихи шындыққа едәуір жақын тұрған тәрізді. Өйткені байсилар (байшылар) ежелден-ақ Теле тайпалық бірлестігінде өмір сүріп, байырғы түркі руларын біріктірген. Гаогюй одағы күйреген кезде, олар батысқа жылжыса керек. Бұл біздің заманымыздың V ғасырының соңында орын алған оқиға. Кезінде осыған байланысты А.Н. Бернштам өзінің пікірін айтқан болатын⁶⁰⁸. Батысқа жылжыған байсилар алғаш Дулат одағында болса, онан соң кейініректе қаңлылармен жақындасып, Алшын бірлестігіне қосылса керек. Бұл оғыздардың Арал бойына қоныстануына байланысты орын алған тарихи үрдіспен байланысты болуы да мүмкін.

Осы айтқан пікірлерімізді Т. Сұлтанов пайдаланған Әбілхайыр ханның тарихына байланысты рулар мен тайпалар тізімі де мақұлдай түсетіндей. Онда 1428 жылы Әбілхайырды хан сайлауға қатысқан тайпалар арасында Каанбайлы деген тайпа кездеседі⁶⁰⁹. Біздің ойымызша, байси немесе байшы, бәлкім байлы атанған осы күні түркі тайпасы қаңлылармен біріккен соң, осылай каанбайлы аталған болса керек. Құрамы әртүрлі рулар қалдықтарынан құралған бұл бірлестік Алшын одағына қосылған соң, жеке ру ретінде өмір сүруден қалса керек.

Сонымен Бай элементінен басталатын әртүрлі этнонимдерді талдау барысында төмендегідей қысқаша тұжырымдарға тоқталғанды жөн көрдік.

Біріншіден, «Бай» атауы түркі халықтарында ежелгі дәуірден бері кездесетін этноним. Тіптен, байырғы хун және үйсін дәуірінде осындай өлкенің Шығыс Түркістанда болғаны, оны, негізінен, байырғы түркілердің мекендегені анықталып отыр. Осы «бай» атауының кейінгі бірқатар түркі тайпаларының этнонимдерінде негізгі бастаушы элементке айналғаны байқалады.

⁶⁰⁸ Бернштам А.Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // Советская этнография. – 1943. – Т.6-7. – 154-б.

⁶⁰⁹ Сұлтанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – М., 1982. – 15-б.

Екіншіден, ежелгі түркілер дәуіріндегі Теле одағында, яғни б.з. IV-V ғасырларда байырку – баегу, байси деген тайпалық бірлестіктердің болғанын білеміз. Олардың қайсысы кейін қазақта кездесетін Байұлы бірлестігінің байырғы бабалары болып табылады деген сауалға жауап іздегенде осы тайпаларға нақтырақ назар аударуға тура келеді.

Үшіншіден, байырку немесе баегудың жалайырлармен бірге жүргеніне қарамастан, моңғол тайпалар одағына қосылып кетуі және кейінгі қыпшақ даласында да олардың моңғол тайпалары ретінде қабылдануы аталған тайпалар мен қазақтың байұлының арғы бабаларын байланыстыруды қиындата түседі. Сондықтан да бұл пікірді кейбір ғалымдардың қолдау жасағанына қарамастан, деректік негіздері әлі де әлсіз.

Төртіншіден, байырғы түркі тайпаларының арасында байұлын құраған кейбір рулардың этногенетикалық бастаулары байси одағымен байланысты болуы мүмкін деген тұжырым тарихи шындыққа әлдеқайда жақын тұрған тәрізді. Мұны байсилардың о бастан-ақ түркілердің тайпалық одағында өмір сүріп, кейіннен батысқа жылжуы дәлелдей түсетіндей.

«Ашын» этнонимінің шығуы байси этнонимін ығыстырып шығарған деген қорытынды әлдеқайда дәлелді тәрізді. Оның үстіне осы тақырыпты зерттеген қырғыз ғалымы Т. Акеровтің қырғыздарды байсилермен туыстастыруы және байсилердің оларды байсу атауымен сақталуы аталмыш тайпаның кейінгі тағдырының да түркілермен тығыз байланысты болғанын көрсетеді. Жоғарыда айтқанымыздай, қырғыздарда да, қазақтарда да және т.б. түркі тайпаларында да Бай элементінен басталатын тайпалар мен рулардың көптеп кездесуі осы айтылғандардың айқын куәсі. Қырғыз рулар бірлестігін құрауға қатысқан байсилердің қазақтың Байұлы бірлестігінің негізін қалауы әбден мүмкін нәрсе. Мұны байсилердің тарихи тағдырын қаңлылармен байланыстыру арқылы XV ғасырдың алғашқы ширегіндегі Каанбайлы этнонимі түрінде көрсетуге болады деген ойлаймыз. Осы пікірімізді А.А. Семеновтың Шайбан ханның тұқымдары 17 жасар Әбілхайырды хан сайлаған тайпалар тізімін көрсеткенде, келтірген деректері айқындай түсетін тәрізді. Мұнда оны хан сайлауға қатысқан 24 тайпаның ішінде үшінші болып Қият және Маңғыт тайпасынан кейін Байлы

тайпасы атап көрсетіледі. Зерттеуші осыған байланысты өзінің пікірін былай деп тұжырымдайды: «Эти племена поддерживали юного Абулхаир-хана в его первых шагах на поприще расширения и упрочения своей власти»⁶¹⁰. Осыдан көріп отырғанымыздай, байырғы телестер құрамындағы байси деген атпен белгілі болған рудың енді сандаған ғасырлардан кейін байлы немесе қаанбайлы деген атпен тарих сахнасында көрініс бергенін және олардың кейініректе қазақтың батыс өңірінде мекендеген көшпелі өзбектер мемлекетінің құрамында айтарлықтай күшті тайпа болып, Әбілхайырды қолдаушылар қатарында белсенділік танытқанын айқын байқап отырмыз.

3.7. «Адай» этнонимі немесе тайпаның арғы тегі туралы

а) «Дай (Дах)» тарихи атауының «Адай» этнонимімен байланыстылығы туралы мәселе

Байұлының ең саны көп тайпасы – Адай. Сонымен бірге адайдың қалыптасу тарихы басқа осы бірлестікке қосылатын тайпаларға қарағанда өзіндік ерекшелігі бар бөлек тарих. Оның үстіне «адай» этнонимінің шығуына байланысты көзқарастар, пікірлер әртүрлі болып келуімен де ерекшелене түседі. Олардың арасында, әсіресе, «Адай» этнонимін «Дай» атауынан шығаруға тырысатындардың пікірлері сенімдірек естіледі. Бұл істің бастауында белгілі қазақ ғалымы С. Аманжолов тұр. Өзінің зерттеулерінде кезінде оның былай деп жазғанын білеміз: «Нам кажется, что адаи относятся к древним даям, которые упоминаются рядом с саками или массагетами у древнегреческих географов и историков Страбона и Геродота; по их рассказам даи во II в. до н.э. жили у берегов Каспийского моря. Возможно, это название возникло из огузского ада (остров) – адаи (островяне)»⁶¹¹. Кезінде осы мәселемен арнайы айналысқан және С. Аманжоловтың жоғарыдағы пікіріне қолдау жасаған

⁶¹⁰ Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. 1. – Сталинабад, 1954. – 24-б.

⁶¹¹ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Часть первая. – Алма-Ата, 1959. – 160-б.

қазақстандық В.В. Востров былай деп жазған еді: «Как нам кажется, вполне допустима версия, что даи (дахи) являются далекими предками рода адай»⁶¹².

Айта кеткен жөн, бұл мәселеге Қытайдағы бауырларымыз да назар аударып отыр. Ежелгі қытай жылнамасын қазақ тілінде сөйлеткен олар да бұл мәселені ежелгі «дай» этнонимімен байланыстырады. Сөзбе-сөз айтар болсақ, олар былай деп атап көрсетеді: «Дай, көнеше оқылуы: дад-иек немесе дариек) – ертедегі ел. Бұл жөнінде «Тарихи жазбалардың түсіндірмелі толық аудармасында»: «Дай – шағын мемлекет, орны Әмударияның төменгі алабында. Батыстың тарихи кітаптарында айтылатын Дае болуы мүмкін», – дейді (3199-бет). «Қазақ совет энциклопедиясында»: «Ежелгі грек жазушыларының мәліметтері бойынша Каспий теңізінің шығыс жағын мекендеген көшпелі сақ тайпаларының бір тобы. Дайлар қоныстанған мекен Иран әдебиетінде Дейстан деп аталған. Дайлар өжет, жауынгер халық болған. Бірсыпыра ғалымдар ежелгі дайды осы күнгі қазақ адайының түпкі тегі деп есептейді», – делінген (3-том, 466-бет). «Шынжаң тарихы сөздігі»: «Каспийдың Хорезмге таяу шығыс жағын мекендеген ұлыс. Сондықтан «Тарихи жазбаларда» Хорезммен қатар аталған», – дейді. (17-бет)»⁶¹³.

Айта кеткен жөн, қытайдың тарихи жазбаларында осы елден батысқа бірінші болып барған Чжан Цянның (Жаң Чянның) және оның серіктерінің алғашқы мәліметтерінде Дай елі және олардың көршілері туралы мардымсыз болса да әңгімеленген. Одан мынадай жолдарды оқимыз: «Алғашқыда Хән сарайының елшісі Парфияға барғанда Парфияның ханы 20 мың атты әскеріне шығыс шекарада оларды қарсы алуға бұйырды. Шығыс шекарасы астанасынан бірнеше мың ли қашық еді. Елшілер олардың астанасына жеткенше халқы қара нөпір ондаған қаланы басып өтуге тура келетін. Парфия ханы Хән әулетінің ұлылығына көз жеткізу үшін, Хән елшілері қайтқанда оларға өз елшілерін қосты. Хән патшасына түйеқұстың жұмыртқасы мен Александрия сиқыршысын тарту етті. Дад-уанның батысындағы

⁶¹² Востров В.В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов(конец XIX-начало XX в.). – Алма-Ата, 1968. – 84-б.

⁶¹³ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.б. 177 – б.з. 222 жылдары). Бірінші кітап. – Алматы, 2006. – 257-б.

Хорезм, Дай (бөліп көрсеткен бізбіз – Т.О.) және Дад-уанның шығысындағы Каси, Уағме, Сағай және және т.б. ұсақ елдер де Хән елшілеріне қосып өз елшілерін Көктің ұлына қол тапсыруға жіберді. Көктің ұлы бұған мейлінше риза болды»⁶¹⁴. Мұндағы «Көктің ұлы» – Қытай императоры екендігін оқырман түсініп отырған болар деген ойдамыз. Бұл айтылғандардан байқайтынымыз, Дай елі бұл тұста шағын елдер қатарында болған және солай бола тұрса да басқалармен бірге Қытай императорына елшілер аттандырған. Әрине, қытай жылнамашыларының «қол тапсыруға жіберді» дегендерін бас июге немесе бағынышты болуға жіберді деген мағынада түсіну қате болар еді. Қытайлықтар кейде өздерінің жылнамаларында өткен тарихтарын көтермелей келе, басқаларды төмендетіп, тіптен қорлап отырғандарын да «байқамай» қалады. Бұл жерде әңгіменің ауанынан қарым-қатынасты жолға қою туралы болып отырғаны айқын көрініп тұр емес пе?

Ия, ежелгі қытай жазбаларынан байқайтынымыз, қазіргі қазақ адайлары орналасқан аймаққа жақын төңіректе ежелгі дәуірде Дай деген тайпаның өмір сүргені ақиқат нәрсе. Егер мәселені осылай қабылдайтын болсақ, онда жоғарыда айтылған қытай жылнамасындағы «Дай – шағын мемлекет» деген қорытынды да рас болып шығады. Біздің бұл пікірімізді дахтардың/дайлардың басқаларға ылғи да тәуелді халге түсуге мәжбүр болғаны дәлелдей түсетіндей. Өте жауынгер, өжет бола тұрса да, бұл тайпалар саны аз, мемлекеті әлжуаз болғандықтан, көршілерінің шылауына ілесіп, айдауына жүруге мәжбүр болған болса керек.

Алайда «дай» немесе кейінгі «адай» атаулары арасында этногенетикалық байланыстар бар ма, әлде мүлде жоқ па деген күрделі сауалға бүгінгі тарих ғылымының мүмкіндігі тұрғысынан тиянақты жауап беру де оңай мәселе емес. Мұны бүгінгі зертеушілер арасындағы осы мәселеге байланысты әртүрлі қайшылықты көзқарастар да айқын байқата түседі. Осыған байланысты қазақстандық Т.А. Инсебаев және Е.З. Қажыбеков тәрізді авторлар «дай» атауының шығу түбірін ежелгі скифтер

⁶¹⁴Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.б. 177 – б.з. 222 жылдары). Бірінші кітап. – Алматы, 2006. – 53-б.

мен сақтардың және ғұндардың аңыздарындағы итті және көкбөріні қасиет тұтатын түсінікпен байланыстырады⁶¹⁵. Осы мәселені едәуір нақты талдаған олар, хакас тілінде «адай» деген сөздің «ит» деген мағынаны білдіретінін де ескерте кеткен еді. Бұл пікірді айтушылардың хакас сөздігін пайдаланып айтып отырғаны да белгілі⁶¹⁶. Алайда аталып отырған ежелгі дәуірде «Адай» этнонимінің өзінің қазіргідей қаз-қалпында кездеспеуі, Дай, Адийе, Джадай және т.б. түрдегі ұқсас этнонимдер арасында «Адай» деген сөздің өзінің болмауы бұл пікірді қисынсыз етеді. Оның үстіне ежелгі діни таным негізінде дайлардың немесе дахалардың байырғы ата-бабалары «жылан анандан» шықты деген көзқарастың да бар екендігін Серікбол Қондыбайдың зерттеулерін оқығанда айқын аңғарамыз. Осыған байланысты ол былай деп жазады: ««Даха» (даса, дай) этнонимі де осындай жолмен пайда болған. Даха этносы жылан культін ұстанған, яғни олар дей-түркітер болатын. Сондықтан біз б.з.д. 2-мыңжылдықтағы, тіпті одан бұрынғы (б.з.д. 4-3 мыңжылдықтардағы) «Жылан-баба» тұтас этносынан енші алып шыққан (дей-эламдық және дей-дравидтік топтармен бірге) дей-түркітер тармағын біз «дахалар», «дасалар», «дайлар» немесе дей-дайлар (протодайлар) деп атай алатын боламыз. Ал б.з.д. 1-мыңжылдықтағы дахтар немесе дайлар (дах-массагеттер) батыс дей-түркі тайпаларының атауы да немесе иранданып кеткен солардың жаңа ұрпағы да болуы мүмкін, дегенмен, осы дайларда (олардың бір тармағынан таралған парфиялық әулетте) жылан культінің кейінгі ғасырларда да сақталуына қарап, олардың әлі де болса дей-түркілік жұрт болғандығын жорамалдауға еркіміз бар»⁶¹⁷.

Әрине біз мұндай жорамалдарды ақиқат тарихи шындық ретінде қаз-қалпында қабылдай беруді ұсынудан аулақпыз. Дегенмен, тарихи шындықты анықтауға барар жолда нақты деректерге сүйенген кез келген балама пікірдің өмір сүруге қақысы бар екендігін де ұмытпағанымыз жөн. Жалпы алғанда

⁶¹⁵ Инсебаев Т.А., Қажібеков Е.З. Некоторые предварительные результаты сопоставление и анализа названий родоплеменных групп *Адай* и *Сүйіндік* // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – 98-б.

⁶¹⁶ Русско-хакасский словарь. – М., 1961. – 804-б.

⁶¹⁷ Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 6-том. Гиперборея: түс көрген заман шежіресі. – Алматы, 2008. – 370-б.

«Адай» этнонимінің мән-мағынасын тайпаның шығу және пайда болу тарихынан бөліп қарауға болмайтынын осы мәселені зерттеп жүрген ғалымдар дұрыс аңғарған. Осының нақты көрінісі зерттеуші А. Нұрмағамбетовтың Адай этнонимінің шығу тарихын ежелгі Атйе, Адйе тайпаларымен байланыстыруы дер едік. Бұл қисынды пікір қытай жылнамасынан алынған. Сонымен қатар зерттеуші осы көзқарасты қолдайтын басқа ғалымдардың пікірлеріне де жүгінеді. Мысалы, В.В. Радловтың ежелгі Гао-гю құрамынан Бае-гумен қатар Аде руын да кездестіргені белгілі⁶¹⁸. Л.П. Потаповтың VI-VIII ғасырлардағы Теле бірлестігі құрамынан басқалармен қатар *Адйе* руын да атап кеткенін білеміз⁶¹⁹. Л.Н. Гумилевтың Теле құрамы туралы жазғанда осы *Адйени* кейде *Аде* деп көрсеткенін байқаймыз⁶²⁰. Осы тарихи зерттеулерді қамтып жазған А. Нұрмағамбетов бұрынғы тарихи деректерден 1425 жылы Адай деген кісінің өзін хан жариялағаны туралы деректі кездестіргенін айта кетеді⁶²¹. Алайда өзі келтіріп отырған осы соңғы дерекке зерттеушінің өзі күмәнданып, былай деп жазады: «...Однако вести род адай Младшего жуза от этого имени было бы неправильным. Как видим, в вышеупомянутых источниках этот этноним встречается в самых различных звуковых вариантах: Ады, Аде, Адйе, что не может быть отнесено к фактам случайного характера»⁶²².

Ия, тарихта Адай деген тарихи тұлғаның болғаны да, оның өзі басқарған руда аса беделді болғанын да ешкім теріске шығара қойған жоқ. Алайда аталмыш этнонимнің моңғол жаулауы кезеңінен бұрын тарих сахнасына шығуы шындығында да бұл пікірді қабылдауға кедергі келтіреді. Осыны жақсы түсінген А. Нұрмағамбетов *Аде*, *Ада*, *Атйе*, және *Одоют* атауларының фонетикалық заңдылықтар негізінде Адай деген түрге өзгерулері мүмкін екендігін дәлелдеуге тырысады. Ол Одой атты сөз түбіріне жалғанған -т, ут жалғауларының моңғол тілінде көптік

⁶¹⁸ Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. – Спб., 1893. – 90-б.

⁶¹⁹ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – Л., 1969. – 151-б.

⁶²⁰ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967. – 62-, 266-б.

⁶²¹ Нұрмағамбетов А. О казахских этнонимах *Адай* и *Шеркес* // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – 91-б.

⁶²² Нұрмағамбетов А. О казахских этнонимах *Адай* и *Шеркес* // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – 91-92-б.

жалғауларды аңғартатынына назар аударады. Біздің ойымызша, ғалымның осы соңғы пікірі дәлелді де қисынды.

Сонымен қатар зерттеушінің Адай тайпасының ежелгі рулар қатарына жататындығын дәлелдеуін де мақұлдаймыз. Қытай деректерінде көрсетілгендей, *Аде* тайпасының Теле бірлестігіндегі *Баегулермен* қатар, бірақ дербес жүргендері де белгілі. Адайлардың алғаш мүлде бөлек ру түрінде өмір сүргендерін қазақ шежіресі мен аңыздары да дәлелдейді деген пікір де қисынды⁶²³. Алайда Адай тайпасының атауы бұрын жоғарыда атап көрсеткеніміздей «ада», яғни «арал» деген түсінікті беретін болса, онда тайпаның шығыстан, ешқандай теңіз де, арал да жоқ Батыс Моңғолия өңіріндегі аймақтан келуін қалай түсіндіріп бере аламыз?

Тағы бір назар аударар мәселе, Вамберидің, Н.А. Аристовтың, С. Аманжоловтың түрікмендердегі Адали руымен ежелгі «ада» атауы арасынан тарихи байланыстар іздестіретіндері⁶²⁴. Әрине адайлардың кейбір руларының түрікмендермен қандас туыстықтары бар екені ешбір күдік туғызбайды. Алайда ежелден дербес тайпа ретінде өмір сүріп келе жатқан адайлардың тұптамырларын түгелдей түрікмендерден іздестіру де шындыққа апаратын жол емес. Мұндайда адайлар неге түрікмен болып қалмаған, қалайша қазақ болып кеткен деген табиғи сауал өзінен-өзі туындайды емес пе.

Осы жерде айтпай кетуге болмайтын тағы бір маңызды мәселе бар. Еліміздің тәуілсіздік алуы қытайдағы бауырларымызбен ғылыми байланысымызды жолға қоюға мүмкіндіктер берді. Соңғы жылдары Қытайдағы бауырларымыздың көне қытай жылнамаларын қазақ тіліне тікелей аударған еңбектерімен танысуға және оларды ғылыми айналымға қосуға толық мүмкіндіктер алып отырмыз. Олардан аңғарғанымыз, Еуропаның және Ресейдің синологтары Телек тайпасының атын *Аде*, *Ада*, *Атйе* деп біржақты жазып жүр. Шын мәнінде бұл тайпаның

⁶²³ Нұрмағамбетов А. О казахских этнонимах *Адай* и *Шеркес* // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – 92-б.

⁶²⁴ Нұрмағамбетов А. О казахских этнонимах *Адай* и *Шеркес* // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – 92-б.; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – Спб., 1997. – 82-83-б.; Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959. – 160-б.

екінші, қосалқы аты *Едіз* екен. Мұны алғаш анықтап көрсеткендердің бірі Л.Н. Гумилев⁶²⁵. Ол «Адйе» атауының жанына жақша ішіне «Эдиз» деп қосымша көрсетіп жазған еді. Бұл ел туралы қытай жылнамасынан қазақ тіліне тікелей аударылған мынадай жолдарды оқимыз: «Едіз» деп те жазылады. Бір кезде байырқылармен бірге сарайға қол тапсырды. Оның жеріне Кеден дуаны құрылды. (Таң Шюанзұң заманы) кәйюан жылдарында Едіз Сетей Түрік Бөгі чорға келіп тізе бүкті. Кейінірек Гуансен, Гуанан соғыстағы ерлігі үшін, үлкен мансапқа ие болды да Ли деген әулет есімі беріліп, шежіреге енді»⁶²⁶.

Ия, үзіндіден байқап отырғанымыздай, кезінде едіздер байырқылармен бірге жүрген, алайда олар байырқылар тәрізді қуатты тайпа бола қоймаған. Сондықтан да олардың басшысы Едіз Сетей Шығыс Түркі қағанатын билеуші түркі Бөгі шорға (Қапаған қағанға) келіп тізе бүккен. Осы едіздердің кезінде шығыстағы телектер жерінде он бес тайпа қатарында жүргендерін төмендегідей жолдардан аңғарамыз: «Телек – асылы ғұнның бір тармағы. (Таң Гаузу заманы) удының (618-626) алғашқы жылдарында Сір-енда, Қыбыт, Құйғыр, Тыба, Құрықан, Теленгіт, Бүркіт, Байырқы, Тонра, Ғұн, Сегет, Қоқсар, Қығыт, Едіз, Ақ септер Маңғар шөлдің теріскейіне бытырап қоныстанады. Олар түгелімен Телек ұлысына қарады»⁶²⁷. Алайда кейініректе жана Сір-енда одағына біріккен Байырқы, Адйе (Едіз) және т.б. Телек тайпаларымен оларға туыстас түркі тайпаларының арасындағы қарым-қатынас мүлде нашарлап кетті. Оның үстіне 745 жылдан бастап құйғырлардың күшеюі Телек тайпаларын мүлде ыдырата түсті. Осындайда олардың батысқа қарай жылжу үрдістері басталды⁶²⁸.

Едіздерге байланысты тарихи деректердің шынайылығы еш күдік туғыза қоймас. Алайда Адйе (Едіз) деген этнонимнің біз әңгімелеп отырған Адай атауына жақындығын дәлелдеу оңай шаруа емес. Бұдан шығатын қорытынды Едізден Адайды шы-

⁶²⁵ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 62-б.

⁶²⁶ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.б. 177 – б.з. 222 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 217-б.

⁶²⁷ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.б. 177 – б.з. 222 жылдары). Екінші кітап. – 247-б.

⁶²⁸ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з.б. 177 – б.з. 222 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 293-б.

ғару онша дәлелді бола қоймайды. Ал енді мұндайда Едіз этнонимін жоғарыда аталған Дай атауымен салыстыру мүлде қисынсыз болып шығары және түсінікті емеспе. Мұндайда адайлардың ата-бабаларын телектер құрамындағы Едіз тайпасынан емес, осы бірлестікке енген Баегу (Байырқу) тайпасынан іздестіргеніміз жөн болар. Алайда Баегу мен біз әңгімелеп отырған ежелгі Дай тайпасының тарихи сабақтастығын анықтау да оңай шаруа емес. Мәселеге тереңдеңкіреп барар болсақ, ең алғаш «Дай» этнонимінің, дәлірек айтар болсақ, Дай тайпасының шығу тегін анықтап алған жөн екендігін байқағандай боламыз. Бұл мәселеде еуропалық және қазақстандық зерттеушілердің сүйенетін ең басты дерегі әйгілі Страбонның «География» атты еңбегі. Ол Дай деп аталатын скифтердің бір бөлігінің Каспий мен Арал теңіздері арасында жортып жүретіндерін алғаш рет жазып қалдырған еді. Оның айтуынша, бұл тайпа Апарна, Ксанфия, Писсур деп аталатын үш бөліктен тұрады екен⁶²⁹. Осы мәселені тәптіштеп зерттеп жүрген қазақ ғалымдарының зерттеулерінің арасында С.Е. Әжіғалидың ізденістері ерекше назар аудартады. Ол «Дай» этнонимінің шығуына байланысты нақты зерттеулер жүргізген еді. Оның айтуынша, Шығыс Каспий жағалауының өңірінде б.з.б. I мыңжылдықтың екінші жартысында ежелгі дайлар (дахтар) өмір сүргенін парсы және антикалық деректер атап көрсетеді. Оны зерттеген кейбір зерттеушілер массагет конфедерациясының құрамында ахеменидтерге қарсы күресте осы тайпаның күрес жүргізгенін жазып кеткен болатын. Шындығында да бұл айтылған пікірлер С.П. Толстовтың зерттеулерінде біршама нақтыланған. Алайда кейбір тарихшылар массагеттерді және дахтарды екі түрлі халық деп санайтынын және соңғыларының өздерінен бұрынғыларды б.з. 4-ғасырына дейін Маңғышлақтан, Үстірттен және оңтүстік Арал жағалауынан ығыстырып шығарғанын жазып жүр. Бұл туралы зерттеуші И.В. Пьянковтың нақты ізденістер жасағанын жоғарыда атап көрсетілген С.Е. Әжіғалидың еңбегінен білуге болады⁶³⁰. Қолда бар дерек-

⁶²⁹ Страбон. География. В семнадцати книгах. – М., 1879. – 521-б.

⁶³⁰ Ажигали С.Е. Очерк этнической истории аридной зоны Арало-Каспий (в свете проблем этногенеза) // История и культура Арало-Каспия. Сборник статей. Вып. 1. – Алматы, 2001. – 14-б.

терді талдағанда байқайтынымыз, дахтардың/дайлардың нақты қай жерде шоғырланғанын анықтау өте күрделі, өйткені олардың қоныстанған жерлері туралы мәліметтер айтарлықтай қарама-қайшы. С.П. Толстовтың тарихи карталарынан олардың шығыстан батысқа қоныс аудару үрдістерін бастан өткергенін аңғарғандай боламыз⁶³¹.

Геродоттың айтуынша, дайлар парсылардың құрамында өмір сүрген көшпелілер болып табылады. Ал Ксеркстің жазбаларында (б.з.б. 486-464 ж.) олар туралы ахеменидтерге бағынышты халық ретінде айтады. С.Е. Әжіғали осы мәселеге байланысты зерттеушілердің көзқарастарына нақты талдаулар жасаған. Ол кейбір зерттеушілердің дахтардың/дайлардың Каспийдің оңтүстік-шығыс жағалауын мекендегендері туралы мәліметтеріне назар аударма келе, сонымен бірге дахтар алғашқы кезде солтүстік-шығыс Арал жағалауларында қоныстанған болса керек деген пікірге де тоқтала кетеді. Зерттеуші бұл жерде әйгілі Страбонның осы мәселеге байланысты айтқандарына сүйенеді⁶³².

Дахтардың тарихи жылжу жолдарына көрнекі түрде көз жеткізу үшін жоғарыда біз атап кеткен С.П. Толстовтың тарихи карталарына назар аударған жөн деп ойлаймыз. Ол Хорезм мемлекетінің және оны қоршаған елдердің б.з.б. VI-IV ғасырлардағы орналасу орындарын көрсететін картасында Арал теңізінің шығысында, исседондардың батысындағы көршілер ретінде орналастырған. Онан дахтардың солтүстігін яксаматтар, оңтүстік шығысын сақтар, оңтүстігін массагеттер, оңтүстік батысын хорасмиилар мекендегенін айқын байқауға болады⁶³³.

Маңғыстау өңірінің көне тарихына көптеген еңбектерін бағыштаған талантты зерттеуші Серікбол Қондыбай кезінде осы Страбонның пікірін төмендегіше аударған еді: «Страбон: «Каспий теңізінен бастап скифтердің көпшілік бөлігі Дай деп аталады, одан әрі шығысқа қарай тұратындары массагеттер мен

⁶³¹ Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.-Л., 1948. – 102-, 142-б.

⁶³² Ажигали С.Е. Очерк этнической истории аридной зоны Арало-Каспий (в свете проблем этногенеза) // История и культура Арало-Каспия. Сборник статей. Вып. 1. – Алматы, 2001. – 14-б.

⁶³³ Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.-Л., 1948. – 102-б.

сақтар, қалғандарын жалпылай скифтер дейді, алайда әрбір тайпаның өз атаулары бар. Олардың ішінде ең танымалдары – сақтар мен соғдылардан соң Яксарт жағасынан келген астар, пасиактар, тохарлар, сакаравлдар; бұл жағалауды сақтар иеленген». «Страбон осы тайпалардың грек-бактра патшалығының құлауында шешуші рөл атқарғанын атап көрсетеді. Бірақ ол қытай деректерінде айтылатын, осы патшалықтың құлауына негізгі жазықты – юечжи тайпасы жөнінде ештеңе айтпайды. Антик авторлары дайларды Геродот жазған массагеттерге қарайтын жерлерге орналастырады. Осылардың бәрі де не дайлардың (дахтардың) бастапқыдан массагеттердің солтүстік жағындағы аймақтарға қоныстанғанын, не дайлардың жалпы массагеттік ру-тайпалар конфедерациясына кіргендігін көрсетеді. Мұны біз жоғарыда келтіріп отырған С.П. Толстовтың картасы бейнелі түрде нақты көрсететінін жоғарыда айтып кеттік. Б.з.д. 3-ғасырдың орта тұсында дайлар Хасарлы (Каспий) теңізінің (Парфияға шекаралас) оңтүстік-шығыс жағалауындағы аймақтарға, яғни бүгінгі Түркпенстанға қоныстанады, сөйтіп олар тарих сахнасында массагеттердің орнын басады. Сол уақыттан бастап Хасарлы теңізінің шығыс жағында көшпелілер жалпылама түрде дайлар деп атала бастаған»⁶³⁴.

Айта кеткен жөн, өзінің осы пікірлерін зерттеуші тарихи деректерге және тарих мамандарының еңбектеріне сүйене отырып, нақты дәлелдеуге тырысқан⁶³⁵. Мәселенің байыбына нақтырақ бара түсу үшін осы өңірге кезінде нақты археологиялық зерттеулер жүргізген әйгілі ғалым С.П. Толстовтың пікірлеріне де назар аударуға тура келер. Оның Хорезмнің және оны қоршаған елдердің б.з.б. II – б.з. II ғасырларындағы тарихи орналасуларын көрсететін картасынан дахтардың осы тұста Каспий теңізінің оңтүстік шығыс жағалауында, массагеттердің оңтүстік батысында орналасқандарын айқын аңғара аламыз. Бұл кезде олардың оңтүстіктегі көршілері Парфиян империясы болды⁶³⁶.

⁶³⁴ Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы, 2008. – 320-321-б.

⁶³⁵ Ермұқанов Б. Орта Азия және қазақстан көшпелілері туралы // «Ана тілі» газеті. – 14 мамыр, 1998; Дандамаев М.А. Иран при первых Ахеменнидах // История древнего мира. – 1983. – 115-116-б.; Страбон. География. – XI, 8, 2.

⁶³⁶ Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.-Л., 1948. – 143-б.

Серікбол Қондыбай Страбонның дайларға байланысты олардың орналасу орнын көрсететін пікірін нақтылай түседі. Ол былай деп жазады: «Страбон былай дейді: «Парны-дат пришли с северных берегов Азовского моря, но тут же он делал оговорку, что не все согласны с тем, что даи есть среди скифов, живущих над Меотидой. Затем Страбон опять подчеркивает, что от этих скифов-даев ведет свой род аршак, зотя некоторые считают его бактрийцем (т.е. выходцем из среднеазиатского государства Бактрии)». Зерттеушінің бұл пікірді осы мәселемен айналысқан В. Щербаковтың еңбегінен алып отырғандығы назар аудартады⁶³⁷.

Осы айтылған көзқарасқа байланысты С. Қондыбай мынадай тұжырым жасайды: «Егер Геродот пен македондық Ескендір, Страбон заманында гректердің Хасарлы (Каспий) туралы түсінігі ол үлкен мұхиттың шығанағы дегенмен шектелген болса, онда дайлар мекендейді делінетін «выше Меотиды» сияқты аймағы нақты Азаулы (Азов) теңізінің солтүстігі емес, Хасарлы теңізінің солтүстігі болуы да мүмкін.

Ал рим тарихшысы Аммиан Марцеллин **дайларды аландардың ата-бабасы** деп жазыпты. Бұл дай – алан этностық сабақтастығын көрсетеді⁶³⁸. Ал енді аландардың кім екендігін біз жоғарыда арнайы түрде тәптіштеп жаздық емес пе.

Осы айтығандардың бәрі дайлардың негізінен алғанда Каспий теңізінің айналасында өмір сүрген байырғы тайпа бірлестігі екендігін анықтай түсетін тәрізді. Сонымен бірге С. Қондыбайдың зерттеулері бойынша «даха» этнонимінің «дай» этнонимімен жақындығы салыстырыла баяндалады. Онда мынандай пікір бар: «Даса» этнонимінің ежелгі ирандық («авесталық») айтылу нұсқасы – «Даха». «Авестада» кездесетін этнонимдер арасында «даха» (Daḥa) атауы да бар, ол сондай-ақ б.з.д. VI ғасырдағы Ксеркстің «дәулер туралы жазуларында» сақ тайпаларымен байланысты аталады... «Даса» мен «даха» сөздері – бір сөздің екі түрлі фонетикалық варианты болып табылады. Сондықтан «Авеста» мен парсы анналдарындағы «даха» (яғни «даса» этнонимінің кездесуіне және оның орта-

⁶³⁷ Щербаков В. Асард и ваны // Дорогами тысячелетий. – М., 1988. – 88-б.

⁶³⁸ Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 4-том. – 321-б.

азиялық көшпелі сақ тайпаларымен байланыстырылуына қарап, «даха» (даса) этнонимінің үндістандық жергілікті аборигендерге ғана емес, расында да ортаазиялықтарға қатысты атау екендігін анықтауға болады.

Б.з.д. I мыңжылдықтың 2-жартысындағы Орта Азия мен Қазақстан тарихында «даха» (дай) атауы реалды этнонимдік көрсеткіш ретінде көріне бастайды. Ескендір Зұлқарнайын дәуіріндегі Арриан деген автор («Ананбасис») дайларды Сырдарияның оң жағындағы далаларға, яғни бүгінгі Сыр, Ұлытау-Сарыарқа далаларына орналастырса, кейінірек грек географы Страбон (1-ғасыр) дайларды массагеттердің тұрған жерлерінен солтүстікте, «Меотидадан» жоғарырақта» жайлайтынын жазады. ...жеке мәселелерге тоқталып жатпай-ақ тақырыпқа қажетті тоқ етерін айтар болсақ, «дай» (даха) этнонимі бірнеше ғасыр бойына, Орта Азия мен Қазақстан көшпелілер кеңістігіндегі ең танымал және іс жүзінде ең реалды тарихи этноним болғаны.

Осы атауды иемденгендердің соңғы тұяғы – парн (парндай, апарндай) немесе дах (дай) тайпасының көмесі Аршак б.з.б. 243 жылы бүгінгі түрікпен жерінде Парфия патшалығын орнатты. Бұл пікірді С. Қондыбай И. Артамоновтың еңбегінен алып отыр⁶³⁹.

Сонымен бірге зерттеушінің осы мәселеге байланысты өзіндік қорытындылары да қызықты. Ол дәлірек айтсақ былай дейді: «Үндіарийлық «Ригведаның», ирандық «Авестаның», антикалық авторлардың мәліметтеріне сенсек, сонымен «даса», «даха», «дай» этнонимі Орта Азия мен Қазақстан жерінде б.з.д. 2-1-мыңжылдықтар бойына, яғни аттай 2000 жыл бойына белгілі болып шыққан! Неткен ұзақ уақыт және деген ұзақ сақталғыштық! Яғни осылардың жайдан-жай емес екендігі анық. Осы жерде айта кетер тағы бір жайт – «даса» (даха, дай) атауының үндіирандықтардың өзіне жау болған бөгде жұртты атау үшін ойлап тапқан аты емес екендігі, бұл атау – қазақстандық-ортаазиялық жұрттардың өзін-өзі атауы (самоназвание) болып табылады. Ең қарапайым дәлел – антикалық (грек) авторларының қазақстандық, ортаазиялық көшпелілерді парсыларсыз-ақ тіке-

⁶³⁹ Артамонов И. Соковиче саков. – 1973. – 12-б.

лей «дай» деп атағандығы. Олар өздері естіген реалды этнонимді қағазға түсірген»⁶⁴⁰.

Осы соңғы тарихи пікірді айтушылар дахтар/дайлар Каспий жағалауына б.з.б. 3-ғасырдың орта шенінде ғана, дах тайпалар конфедерациясына кірген парндар Парфян мемлекетін құрған кезде келсе керек дегенді айтқаны белгілі. Зерттеуші дахтардың және дайлардың Арал-Каспий далаларында б.з.б. I мыңжылдықтың 2-ғасырында пайда болуы мүмкіндігі туралы күрделі мәселеге көп тоқталып жатпай, бұлардың өмірінің белгілі бір кезеңі шығыс Каспий жағалауымен байланысты болғанын да ескерте кетеді. Бұл жерде ол тағы да ежелгі Страбонның төмендегідей пікіріне сүйенеді: «Наши современники называют даями кочевников, живущих на побережье *Каспийского моря* (*курсив наши – С.А.*) по левую руку для врывающегося в него и называемых также парнами. Далее в промежутке лежит пустыня, а за нею Гиркания...». Осы пікірге сүйенген С.Е. Әжіғали тегінде дахтардың парн (апарн) тайпасы б.з.б. 3-ғасырдың орта шенінде аршакидтер әулеті өмірге келгенге дейін Балхан тауынан солтүстікке қарайғы аудандарда, дәлірек айтар болсақ, Маңғышлақта, Үстіртте көшіп-қонып жүрсе керек. Дахтарды кейбір тарихшылар дәл осы жерге шоғырландырады дегенді айтады⁶⁴¹.

С.Е. Әжіғали дахтардың/дайлардың Каспий жағалауындағы этно- және топонимикада өзіндік із қалдырғандарын атап көрсете келе, бәлкім, Яик (қазақша – Жайық) өзенінің атауы да Птоломейдің картасында көрсетілген «Даикс» атауымен байланысты болар (б.з. II ғасыры) деген болжам айта кетеді. Сонымен бірге ол өз зерттеулерінде бұл мәселеде А. Әбдрахмановтың және В.В. Бартольдтың қорытындыларына сүйенеді. С.Е. Әжіғалидың ойынша, егер осыны дұрыс деп қабылдасақ, онда біздің заманымыздың басында-ақ түркілердің этностық топтарының солтүстік Каспий жағалауына қоныстанғандарын мойындауға тура келеді. Өйткені Птоломейдің картасында көрсетілген «Дайксудың» бойында бұл тұста «аорстар» қоныстанып

⁶⁴⁰ Қондыбай С. Тольк шығармалар жинағы. 4-том. – 366-б.

⁶⁴¹ Ажигали С.Е. Очерк этнической истории аридной зоны Арало-Каспий (в свете проблем этногенеза) // История и культура Арало-Каспия. Сборник статей. Вып. 1. – 14-15-б.

үлгерген еді⁶⁴². Мұндай орналасу ежелгі қытай жылнамаларында нақты көрсетілген. Қытай жылнамаларында бұл мәселеге байланысты былай деп жазылған: «Солтүстік айбат елі мен қаңлының солтүстігіндегі леу (лок) және нәм (ням) елдерін атауға болады. Сондай-ақ сармат (эмсай) – алан деп аталатын аорстар да бұларға көрші. Аорстардың әдет салты қаңлылармен ұқсас. Елінің шекарасы батыста Александриямен, оңтүстік-шығыста Қаңлымен шектеседі. Бұлғын, сусар аулап, бағалы ұлпандарын шетке шығаралы. Мал жағдайымен көшіп-қонады. Жер қонысы телегей теңізге таяу. Бұрын қаңлыларға қараған екен, қазір оған қарамайды»⁶⁴³. Егер мәселені осылай қабылдайтын болсақ, онда жоғарыда айтылған қытай жылнамасындағы «Дай – шағын мемлекет» деген қорытынды рас болып шығады.

ә) Баяуыттар кімдер, немесе олармен кейінгі қазақ адаларының бабалары арасында этногенетикалық байланыстар бар ма?

Ал енді баяутқа байланысты деректерді іздестіретін болсақ, кезінде С.П. Толстов өзінің Хорезм мәдениетін зерттеген іргелі еңбегінде гуздар туралы әңгімелей келе, гуздардың құрамында сарматтардың, аландардың кейінгі ұрпақтарының және угрлардың арғы бабаларының, Орта Азия печенегтерінің жұрнақтарының болғаны туралы және оларды түркіттердің қағанаттың батыс шекарасына ысырып тастағанын айта келе, осындай батысқа көшкен тайпалар арасында баяуттардың, баяндүрлердің, кайилардың да болғанын атап көрсеткен еді. Л. Гумилев өзінің зерттеуінде бұл аталған тайпаларды сяньби тегіне, яғни ежелгі моңғол бабаларына жатқызады⁶⁴⁴. Дегенмен де, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, сяньбилердің өзін түркілер қатарына жатқызатын М. Закиев тәрізді зерттеушілеріміз де баршылық⁶⁴⁵. Қалай десек те сяньбилердің хундардың аймағын басып алып, олармен аралас-құралас өмір сүргені белгілі.

⁶⁴² Ажигали С.Е. Очерк этнической истории аридной зоны Арало-Каспий (в свете проблем этногенеза) // История и культура Арало-Каспия. Сборник статей. Вып. 1. – 15-б.

⁶⁴³ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (Б.з.б. 177 – б.з. 222 жылдары). Бірінші кітап. – 226-б.

⁶⁴⁴ Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – СПб.-М., 2002. – 245-б.

⁶⁴⁵ Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. – М., 2003. – 112-б.

Баяуттың шығу тегі туралы мәселе шындығында да аса күрделі. Тарихи деректерге тереңдеп барар болсақ, баяут туралы негізгі мәліметтер Рашид ад-Динде кездесетінін байқаймыз. Сондай-ақ, Рашид ад-Динге сүйене отырып, бұл мәселеге арнайы тоқталған Б.Я. Владимирцев баяуттарды моңғол тайпаларымен бірге қарастырады. Шындығында да, Шыңғысханның «Құпия жылнамасында» ол өзінің туыстарының біріне баяуттардың Чаншикит және Тархут, Тоқырауыт руларымен және жанұяларымен бірге жүріп, ата-бабасына жақын араласқанын әңгіме қылады. Рашид ад-Динде келтірілген осы үзіндіні Б.Я. Владимирцев пайдалана келе, баяуттарды ежелгі моңғол тайпаларына қосып жіберген еді⁶⁴⁶. Рашид ад-Дин кейінгі хулагидтер ұлысында баяуттардың ойраттармен, сулдуздармен, жалайырлармен, кераиттармен, бекриттермен және т.б. бірге көшіп-қонып жүргенін әңгімелейді⁶⁴⁷. Рашид ад-Дин Ергенеконнан шыққан тайпаларға талдау жасаған кезде негізгі моңғолдардың біртіндеп екі бөлікке бөлінгенін, алғашқы бөлікке жаттындар арасында Ергенеконда болған және содан шыққан тайпалар арасында баяутты да атап кетеді. Бұл жерде баяутпен бірге нукуз, уряхат, қоңырат, қоралас, және т.б. тайпалар айтылады⁶⁴⁸.

Баяутқа жақын естілетін Баят этнонимі тарихи деректерде былай түсіндіріледі: «*Bajat* (МК, 1, 56). По Рашид-ад-дину – «счастливый и полный благодати» (Березин, там же, с.25), по Абу-л-Гази – богатый (Кононов, 1958, с.53). Большинство исследователей *bajat* < *bajan* – монг. «богатый», «богатство» + *t* (аффикс мн. числа). По Махмуду Кашгарскому, *bajat* на языке племени аргу означало «бог» (МК, III, 126) и, вероятно, как тотем служило названием племени (Самойлович, 1936, с.31-32); (Кононов, 1958, с.93)»⁶⁴⁹. Бұл деректер Баят атауының моңғолдарда ғана емес, түркілерде де кездесетінін аңғартатындай.

Сонымен бірге Рашид ад-Дин қырғыз тайпасына арналған өзінің тараушасында олардың көршілері ретінде Баргуджин-

⁶⁴⁶ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л., 1934. – 57-б.

⁶⁴⁷ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.І. – М.-Л., 1952. – 29-б.

⁶⁴⁸ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.І. – 78-б.

⁶⁴⁹ Махширов В.У. Древнетюркская ономастика. – 49-50-б.

Тоқумды мекендейтін бір топ тайпалар арасында баяутты да атай кетеді. Н.И. Березинде осы жолдар байлұқ деп аударылған, яғни баяуттың аты байұлының атауына жақындай түседі⁶⁵⁰. Сонымен бірге Рашид ад-Диннің баяут тайпасына арнайы тоқталғанын да айтпасқа болмайды. Ол сөзбе-сөз былай деп жазады: «Это племя имеет несколько ветвей, но (но из них) известны две ветви: одну (называют) джадай, ее (же) называют (и) баяут, а другую – кэхэрин-баяут. Джадай – речная долина в Монголии. Так как стойбще их было там, то они и относятся к этой местности и (ее название) стало их собственным именем. А тех, что сидят в степи называют кэхэрин-баяут. Юрты их по реке Селенге»⁶⁵¹.

Осы жолдардан байқап отырғанымыздай, баяут тайпасының екінші аты – *джадай* (*бөліп көрсеткен біз – Т.О.*), яғни біздің қазақтың құрамындағы кейінгі адай тайпасының атының «джадай» атауына өте жақын естілетінін мұндайда аңғармау мүмкін емес. Оның үстіне адайлар кейінгі Байұлы бірлестігіне кешірек қосылғанын, бұрынғы тарихта едәуір уақыт дербес тайпа ретінде өмір сүргенін және олардың аталған Байұлы бірлестігінде ең саны көп тайпа болғанын да білеміз. Осының өзі джадайды, яғни баяуттың кейінгі қазақтағы Байұлы бірлестігінің арғы тарихи этногенетикалық тамыры болып шығуы шынында да мүмкін-ау деген ойға жетелейді. Сонымен бірге баяуттардың моңғол тайпаларына сенімді одақтас болғанын тағы да айтпасқа болмайды. Рашид ад-дин Шыңғысханның жас кезінде ол көптеген тайпаларды біріктіру соғысын бастағанда, әсіресе, тайджиут тайпасына қарсы күресте оның жинаған әскерлерінің көпшілігі біз жоғарыда әңгімелеген баяут, яғни джадай тайпасынан болып шықты.

Рашид ад-Дин Шыңғысханның заманында сол қанаттағы әмірлердің ішінде Бұқа гургэн деген әмірдің аса ерекшеленгенін айта келе, Шыңғысханның оған өзінің қызын бергенін, ал бұл тарихи тұлғаның «Баяут-джадай» тайпасынан екендігін айта кетеді. Сонымен қатар Рашид ад-Дин Унгуз деп аталатын беделді мыңбасы әмірді айта келе, оның Борағұл ноянға қолбасы

⁶⁵⁰ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. – 150-б.

⁶⁵¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. – 175-б.

болғанын және оның өзінің кәжэрин-баяут тайпасынан шыққандығын атап көрсетеді. Ноқай атты белгілі тарихи тұлғаның да арғы бабаларының баяуттардан, яғни джадай тайпасынан шыққанын Рашид ад-Дин атап жазады. Осы Ноқайдың арғы шежіресін баяндаған ол, Шыңғысханның әкесі атанған Сорхан деген тарихи тұлғаны айта келе, оның жоғарыда аталған Ноқайға әке болып табылатынын атап кетеді. Мұның өзі баяут, яғни жадай тайпасынан шыққан тарихи тұлғалардың кейініректе Шыңғысханға аса жақын жүргенін айқын байқата түседі⁶⁵².

Осы жерде айтпай кетуге болмайтын тағы бір маңызды мәселе бар. Кейбір зерттеушілер «Адай» этнонимінің шығу тегін джадай – бауыттардан емес, ежелгі меркіттерден іздестіреді. Мысалы, Ә. Нұрмағамбетов Рашид ад-диннің «Меркіттер жалпы алғанда одоют болып табылады» деп жазғанын айта келе кейінгі адайлардың арғы бабаларын меркіттерден іздестіреді⁶⁵³. Алайда Л.А. Хетагуровтың аудармасымен берілген Рашид ад-диннің еңбегінен «одоют» деген сөзді кездестіре алмайсыз. Онда сөзбе-сөз мынадай жолдар бар: «**Племя меркит**. Их также называют племенем **удуит** (*бөліп көрсеткен біз – Т.О.*), хотя некоторая часть монголов называет меркитов мекритами, но смысл обоих названий один и тот же»⁶⁵⁴. Көріп отырмыз, текстте «Одоют» емес, «Удуит». Шын мәнінде түпнұсқа қолжазбада – «Удут». Ал бұл соңғы сөз «Адай» атауына мүлде жақындамайды ғой. Оның үстіне меркіттер бұған дейін өзінің атауын сақтаған және адайлармен тікелей байланыста болмаған тайпа екендігін тарихымыздан жақсы білеміз. Ал енді И. Березиннің аудармасына жүгінер болсақ, оның меркіттерді «Ороют» деп аударғанына көз жеткіземіз⁶⁵⁵. Мұнда да «Адай» этнониміне ұқсастықты таба алмайсыз. Бұл айтылғандар адайлардың арғы бабаларын меркіттерден іздестірудің қисынсыз екендігін тағы да дәлелдей түседі.

⁶⁵² Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.І. – 176-б.

⁶⁵³ Нұрмағамбетов Ә. Қазақ тілі говорларының батыс тобы. – Алматы, 1978. – 18-б.

⁶⁵⁴ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.І. – 114-б.

⁶⁵⁵ Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашидь-Элдина. – Спб., 1858. – 70-б.

Бұл айтылғандардан гөрі адайлардың арғы бабаларын Джадай-Баяуттан іздестірудің әлде қайда қисынды болып шығатынын тағы да аңғара түскендей боламыз.

Сонымен қорыта айтқанда, баяуыттардың үлкен бір бөлігі моңғолдарға ежелден-ақ джадай немесе жадай деген атпен жақсы мәлім және аса жақын болғанын байқап отырмыз. Ал енді осы баяуыттардың үлкен бір тобы кезінде телектерден билікті тартып алған сір-енда тайпалық бірлестігін құйғырлар (ұйғырлар) талқандаған тұста, яғни VIII ғасырдың орта тұсында батысқа қарай ығыса түсті. Бұл баяуыттарды зерттеушілер оғыз-баяуыттар деп жазып жүр. Тегінде осы тұста баяуыттардың сяньбилерге жақын, моңғол тілдес рулары бөлініп, батысқа көшкен оғыз-оғыз баяуыттарға ілеспей шығыста қалып қойғанын аңғару қиын емес. Ал енді осы монғоодарға жақын баяуыттардың өзі қайдан шыққан тайпа еді деген сауалға жауап іздейтін болсақ, Рашид ад-Диннің оларды Шыңғысхан руына құлдар ретінде бағалағанын байқаймыз. Сөзбе-сөз айтар болсақ, ол былай деп жазған еді: «Большинство племен баяут, которые являются рабами уруга Чингиз-хана, принадлежат к потомкам (насл) этого мальчика»⁶⁵⁶. Рашид ад-Диннің бұл жерде айтып отырған «баласы» баяут деген тайпадан шыққан Баялық деген адамның ертіп келіп, Шыңғысханның арғы анасы Алан-Гоа анаға тарту еткен бала туралы. Яғни осы баладан кейінірек Баяут тайпасы өсіп-өне түскен.

Осы айтылғандардың бәрі Баяут тайпасының едәуір көпшілігінің ежелгі моңғолдарға жалайырлар тәрізді құл, яғни бағынышты тайпа болғанын, олардың Шыңғысхан руына шын мәнінде сырттан келіп, серік болғанын жалайырлар тәрізді моңғолдарға адал қызмет еткен, бірақ өздері нағыз моңғолдар қатарына жатпайтын тайпа болғанын байқатады.

Б.Я. Владимирцевті оқығанда баяуыттардың бытыраңқы түрде көшіп жүргенін, олардың бір бөлігінің Шыңғысханмен, ал бір бөлігінің Тайчиут тайпасымен көшіп-қонғанын байқаймыз. Ғалым жалайырлардың да дәл осындай әртүрлі руларды біріктіріп, бытыраңқы түрде көшіп жүргенін атап көрсеткен еді⁶⁵⁷.

⁶⁵⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. Кн. 2. – М.-Л., 1952. – 10-б.

⁶⁵⁷ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – 63-б.

Сонымен бірге Б.Я. Владимирцев баяуттардың да жалайырлар тәрізді «ұнаған бол» яғни құлдар категориясына жатқанын, сондықтан да олардың моңғолдың әртүрлі руларына тәуелді болып, бытыраңқы көшіп-жүргенін нақты атап көрсеткен еді⁶⁵⁸. Мұның өзі ғалым айтқандай, жалайыр, баяут және тағы басқа тәуелді тайпалардың ататек шежіресін «Құпия жылнамадан» іздеуді қиындата түседі. Бұл дерек көзінің негізінен алғандаб аристократиялық рулардың генеологиясын қамтып, ал екінші қатардағы баяут тәрізді тайпаларды назардан тыс қалдырғанын жақсы білеміз⁶⁵⁹.

Тегінде құрамында моңғолдардың ғана емес, түркілердің де (оғыздардың да) болуы баяуттардың о бастан-ақ біртұтас ынтымақта болуына кедергі жасаған тәрізді. Ол тіптен кейініректе де байқалды. Шыңғысханның тұсында баяуттар мен жалайырлар алғаш бытыраңқы түрде Шыңғысханның қарсылашы Жамұқаны қолдаса, кейіннен олар ішінара одан кетіп, Шыңғысханның жағына өткенін көреміз⁶⁶⁰. Тіптен, баяуттардан мықты тұлғалар шыққан кездің өзінде де Шыңғысхан оларды құл ретінде ғана көтермеледі. Мысалы, баяуттардан шыққан Сурхан деген белгілі тұлғаны құрметтей отырып, Шыңғысхан оны байырғы құлдар өкілі ретінде әспеттеген болатын⁶⁶¹.

Сонымен Рашид ад-Диннің жоғарыда атап көрсеткеніміздей, баяуттарды ежелгі моңғол тайпасы ретінде сипаттағанына қарамастан, олардың географиялық орналасу аймағы да, сондай-ақ моңғолдарға құл ру ретінде ерекшеленуі бұларды таза моңғол тайпалары ретінде қабылдауға мүмкіндік бере қоймайды. Оның үстіне күдігімізді арттыра түсетін нәрсе, баяут-дұғлат тайпасының өмір сүргені туралы. Рашид ад-Диннің өзінің жазғандарына қарасақ, бұл тайпаның аты кейде Баяут-дұғлат деп те аталады екен⁶⁶². Өзінің еңбегінің тағы бір жерінде Рашид ад-Дин

⁶⁵⁸ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – 68-б.

⁶⁵⁹ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – 78-б.

⁶⁶⁰ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – 84-б.

⁶⁶¹ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – 85-б.

⁶⁶² Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 2. – 236б.

Баяут-қоралас тайпасы туралы әңгімелейді. Бұл тайпаның да екінші аты Баяут-қоралас болған тәрізді⁶⁶³.

Дулаттардың Рашид ад-Динде моңғол тайпалары ретінде қате сипатталғанын жақсы білеміз. Шын мәнінде, дулаттар о бастан-ақ ежелгі үйсіндерден таралған және байырғы дулулардан өсіп-өнген ежелгі түркі тайпасы болғанын біз өзіміздің Дулат тарихына арналған монографиялық зерттеуімізде тәптіштеп және нақтылап айтып кеткен едік⁶⁶⁴. Сол пікірімізді дәлелдей отырып, егер де баяуттар дулат атанған болса немесе олардың бір тармағы дулаттармен бірге жүрген болса, онда баяут руының бір бөлігі немесе кейбір рулары шындығында да түркі тайпалары болып шықпай ма? Оның үстіне Рашид ад-Дин айтып отырған Қоралас тайпасы моңғол жаулауынан кейінгі ғасырларда қалыптасқан Дулаттың Ботбай руына кірме болып табылады және қазіргі ботбайлар құрамында Қоралас ру тармағы бар. Мұның өзі де ежелгі Баяут-қоралас руының ежелден-ақ түркілерге жақын ру болғанын дәлелдей түседі емес пе. Қалай десек те, Баяут тайпа одағына кезінде моңғол руларымен бірге ежелгі түркі, оғыз рулары да кірген деген жоғарыдағы қорытынды біршама дұрыс. Бұл пікірімізді баяуттардың өз атының джадай немесе бәлкім, адай аталуы да дәлелдей түсетіндей.

Дегенмен де, баяуттарды Байұлына немесе оның үлкен тайпасы Адайға жақындатуға тырысқан жоғарыдағы пікірлеріміз әлі де болса дәлелдердің жетіспеуіне байланысты күдік туғызатынын да айтпасқа болмайды. Жартылай моңғол немесе жартылай түркі руларын біріктірген баяуттар немесе баяут-дұлаттар, баяут-қораластар, кейіннен, әрине қазақ даласында бір-жолата түркіленіп кетті. Бірақ баяуттардың қалдықтарының кейбір деректерде дәлірек айтар болсақ, «Маджму ат-Тауарих» бойынша XIV ғасырға дейін Алшынмен бірге көшіп жүргенін байқаймыз. Мұның өзі кейінгі адайлардың кейбір руларының арғы бабалары кезінде біраз уақыт Оғыз одағында болып, баяуттармен бірге көшіп-қонған деген тұжырымымыздың дұрыстығын дәлелдей түседі. Сонымен бірге баяуттар XV-XVI

⁶⁶³ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. Кн. 2. – 37өб.

⁶⁶⁴ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Дулат. XI том. Бірінші кітап. – Алматы, 2008.

ғасырларда Дешті Қыпшақ тайпаларын атап көрсеткен «Насаб-наме-йи узбек», «Асами-йи наваду ду фирка-йи узбек», «Тухфат ат-тауарих-и хани» деректерінде мүлде кездеспейді. Мұндайда мынадай фактіге де назар аудармауға болмас. Кезінде көшпелі өзбектерге хан болған Әбілхайырды көтермелеген рулар мен тайпалар арасында баяуыттар кездеспейді. Олар кейініректе Әбілхайырдың немересі Шайбани ханның кезбеге айналып, қаңғырып жүрген тұсында да онымен бірге бола қоймаған. Баяуыттар XVI ғасыр басындағы Шайбани хан әскерлеріне кірген рулар мен тайпалар қатарында да жоқ.⁶⁶⁵ Мұның өзі XV ғасырға қарай баяуыттар Қыпшақ даласында жеке тайпа ретінде өмір сүруден қалған деген пікірге де итермелейді. Тегінде қалай десек те олар осы тұста бөлшектенген. Олардың бір бөлігі қыпшақ даласындағы зобалаң кезінде башқұрттарды паналаса керек.

Олардың кейбір қалдықтарының Орта Азияға қоныс аударуы да мүмкін. Қалай десек те, баяуыттарды алшынға біріктіре алмаймыз. Өйткені Алшынның құрамында Бай элементінен басталатын бір ғана ру – Байбақты ғана белгілі. Ал Байбақты атауының баяуыттарға ешқандай байланысы жоқ екенін байқау қиын емес. Осы айтылғандардан туындайтын қорытынды, баяуыттарды Байұлының бастауы ретінде қарастыру тарихи шындыққа жеткізетін жол емес. Айта кететін бір нәрсе, мұндай пікірді мақұлдайтын жалғыз біз ғана емеспіз, кезінде зерттеуші А. Нұрмағамбетов өзінің зерттеуінде Кіші жүздің Байұлы атауының түптамыры Бағу этнонимінен шығаруға күш салған еді⁶⁶⁶.

Ал енді Бағудың Байырқының байырғы атауы болып табылатынын жоғарыда атап көрсеттік. Тіптен тарихи деректерде Бағу Байырқы атауымен қосақталып жүреді. Оның үстіне өзі түркілердің байырғы IV-V ғасырларда Теле одағынан бастау алатын бұл тайпалық бірлестіктің кейіннен Оғыз тайпаларымен бірігіп кеткені және белгілі. Осылай бола тұрса да, кейінгі Қыпшақ даласындағы түркі тайпалары арасында байырку да,

⁶⁶⁵ Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVI вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – М., 1982. – 15-6.

⁶⁶⁶ Нурмагамбетов А. О казахских этнонимах адай и Шеркес // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – 92-6.

баегу да кездесе қоймайды. Олардың он оқ бодун құрамындағы тарихи тағдырының жалғасы тарихи деректерде көрініс бермеген.

Г.Е. Грумм-Гржимайло кезінде нақты зерттеулермен баегу тайпасының тарихына шолу жасаған еді. Одан мынадай жолдарды оқимыз: «Ба-е-гу (Орхон жазуларында байырқу, Hirth Thomsen-нің айтуынша осылай деп көрсеткен дәлірек). Олардың жері өте кең және Гентеядан шығысқа қарай мохэлердің көшу жолдарына қарай, яғни Сунгари өзенінің арнасына дейін созылып жатты. Керулюн өзенінің оңтүстігін олар мекендемеген тәрізді; олардың солтүстіктегі шекарасына келер болсақ, ол тегінде таулы тайғаға дейін жалғасқан. Өйткені «Тан-шуда» олардың аңшылыққа құмар болғандықтан, шаңғымен қыста бұғыларды қуып жүргені айтылады. Осы ба-е-гудің мұрагерлері камасиндердегі байға және чулым татарларындағы байгул емес пе екен?» – дейді⁶⁶⁷.

Бұл айтылғандар жоғарыдағы Байырқыға байланысты қытай деректеріндегі мәліметтерді ішінара қайталайтынын байқаймыз. Соған қарамастан, беделді ғалым ретінде Г.Е. Грумм-Гржимайлоның өзіндік болжамын да айта кетуді жөн көрдік. Оның баегуларды қазақтың байұлымен байланыстыруға тырыспайтындығы назар аудартады. Өте көне дәуірдегі атау болғандықтан, оның бұнысы дұрыс та шығар. Ол тіптен Байұлы тұрмақ, Алшын атауымен де баегуды жақындастыруды жөн көрмейді.

Егер де Баегу кейініректе Алшын тайпалық бірлестігіне қосылған болса, ол жеке ру ретінде болса да осы тайпалық бірлесіктің ішінде өмір сүруі керек еді. Өкінішке орай, Алшын бірлестігінде Байырқының да, Баегудың да атаулары мүлде кездеспейді. Мұның өзі Байұлы атауын Байырқыдан немесе Баегудан шығарудың айтарлықтай дәлелді емес екендігін байқата түсетіндей.

Мұны біз жоғарыдағыдай «Баяут» этнонимін асықпай талдаудың нәтижесінде біршама айқындадық деп ойлаймыз.

Сонымен Баяуыт тайпасына байланысты зерттеулерімізді қорыта келе мынадай тұжырымға тоқталамыз: тарихшыларымыз

⁶⁶⁷ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.2. – Л., 1926. – 248-249-б.

жиі шатастыратын Баяут атауы тарих сахнасына Жалайыр атауымен бірге Х ғасырға қарай шыққанын байқаймыз. Бұлар Рашид ад-Дин атап көрсеткендей, Ергенеқон шатқалынан шыққан ежелгі тайпалар болды. Баяуттың құрамында, негізінен, екі тайпа айқын көрініс беретінін жоғарыда атап көрсеттік. Олардың алғашқысы Джадай немесе Баяут деп аталса (баяут-джадай), ал екіншісі кэхэрин-баяут⁶⁶⁸ деген атпен белгілі болған. Бұл туралы біз жоғарыда арнайы әңгіме қозғап, баяуттардың сонымен қатар баяут-доғлат, баяут-қоралас деген руларының да бар екенін айта кеткен болатынбыз. Мұның өзі баяуттардың арғы тегінің моңғолдармен ғана емес, ежелгі түркілермен де шатасқанын айқын байқатады. Сонымен қатар баяуттар жалайырлар тәрізді моңғолдарға құл болған тайпа. Осының бәрі кейінгі Байұлының арғы бабалары баяутпен де байланысты болуы мүмкін деген қорытындыға итермелейді. Оның үстіне баяуттың құрамында адайлардың ежелгі бабаларының өмір сүргендігін мақұлдайтын дерекке кездесіп отырмыз. Ол жоғарыда атап көрсеткеніміздей, баяуттардың кезінде «джадай» деген атаумен белгілі болуына қатысты.

Сонымен көріп отырмыз, И. Березиннің жолымен жүрсек те, «Джид» атауы «Адай» этнониміне алып барады. Сонымен бірге Сібірдің талантты ғалымы Д. Банзаров джид атауына төмендегіше түсініктеме берген болатын: «Джидь, метательное копье. У монголовъ и ныне копье вообще называется не иначе, какъ *джидда* или *джада*. Чахоль для лука у русскихъ назывался *тохтуй*; у монголовъ *токтуй* или *доктуй* означаетъ вообще чахоль, а в тесномъ смысле кожанный чахоль, сделанный по форме лука и употребляемый для защиты лука отъ сырости для ношений его на плече»⁶⁶⁹. Мұнда «джид» атауы лақтыратын найза деген мағынаны білдіріп қана қоймай, ол адайларда кездесетін рулық таңба садақтың жебесіне жақын жауынгерлік құрал туралы әңгімелеп отырғанын жоғарыдағы үзіндіден айқын байқауға болады. Олай болса, бұл сөздің мағынасы да адайлардың рулық таңбасына алып баратын болып шығады.

⁶⁶⁸ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. – 175-б.

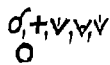
⁶⁶⁹ Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголов. – Казань, 1846. – 67-б.

Ал енді Баяут атауының кейінгі «Адай» этнонимімен байланысын дәлелдеудің тағы бір жолы Оғыз тайпаларының рулық таңбасы болса керек. Рашид ад-Дин кезінде М. Қашқаридың еңбектерін талдап жаза келе, Оғыз ханның алты баласының ұрпақтары болып табылатын Оғыз рулары арасында адайлардың арғы бабаларына жақын тұрған Баяут руын тағы да атап кеткен еді. Онда баяуттардың дәрлікендерден шыққанын, оларды Шыңғысханның кезінде Оңғұр деген адамның басқарғанын Рашид ад-Дин атап көрсетеді⁶⁷⁰. Бұл, әрине, моңғолдармен бірге қалып қойған баяуттардың бір бөлігі. Ал енді М. Қашқарида көрсетілген 24 оғыз тайпасының XII ғасырдағы құрылымы арнайы көңіл бөлуі қажет етеді.

Осында М. Қашқари мен Рашид ад-Дин Оғыздан тараған тайпалар тізімін келтіргенде, екінші тайпа ретінде Баят руын атап өтеді. Оның рулық таңбасы көрсетілген⁶⁷¹. Бұл жерде баят атауымен берілген рудың шын мәнінде баяут екені ғалымдар арасында ешқандай айтыс тудырмайды. Әрине, әңгіме моңғолдарда қалып, кейіннен Шыңғысханға қолдау жасаған баяуттар туралы емес, VIII ғасырдың орта шенінде батысқа жылжып, Арал бойынан шыққан оғыз-баяуттар немесе баяттар туралы болып отыр. Жоғарыдағы таңбадан байқайтынымыз, баяттардың таңбасында адайлардың таңбасына ұқсастық айқын байқалады. Онда біріншіден – таңбаның бір бөлігі найзаға немесе садақтың жебесіне ұқсаса, екінші бөлігі жебесі бар садақтың өзіне ұқсайды. Айта кеткен жөн, А.И. Левшиннің мәліметтері бойынша (1832 ж.) адайлардың таңбаларының бірі жебе салулы тұрған

садаққа ұқсайды (). Дәл осыған ұқсас таңбаны кезінде

Н. Гродеков (1889 ж.) және М. Тынышпаев (1925 ж.) өз еңбектерінде көрсеткенін білеміз. С. Аманжоловтың 1959 ж. адайларға қатысты рулық таңбаларды бейнелегенде

, олардың бірі осы баяттардың рулық таңбасына ұқсас

⁶⁷⁰ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Кн. 2. – М.-Л., 1952. – 87-б.

⁶⁷¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. – М.-Л., 1952. – 88-б.

екендігін байқаған болатынбыз⁶⁷². Осылардың бәрі баят немесе баяут тайпасының бірлестігінде кейбір адай руларының арғы бабалары көшіп-қонып жүргенін растай түседі. Баяуттар туралы орыс жылнамаларында да мәліметтер сақталған. Торко-уз тайпасы боут туралы мәлімет әрине баяуттарды әңгімелеп отыр. Сонымен бірге тарихи деректер арасынан йемектер тайпасына жататын баяут руынан хорезмшах Текештің (1172/3-1200) әйелі Туркан-хатун шыққаны туралы Мұхаммед Насавидың айтқандары сақталған⁶⁷³. Айта кеткен жөн, С.П. Толстов тәрізді еуроцентристік көзқараста қалып қойған белгілі ғалымдар баяуттың бір бөлігінің оғыздар тайпасына жататынына назар аударғылары келмейді. Тіптен, М. Қашқари мен Рашид ад-Дин баяуттардың (баяттарды) оғыз тайпасы қатарында көрсете тұрса да, мұндай зерттеушілер баяуттардың шығу тегін тек моңғолдардан іздестіреді. Баяуттардың тарихи үрдістер барысында бір бөлігінің оғыз руларынан тұрғандығын естен шығаруға болмайтынын мұндай зерттеушілеріміз ескере бермейді. С.П. Толстов кезінде сөзбе-сөз былай деп жазған еді: «Что касается баят, то монгольское происхождение их почти несомненно: в форме баяут (ср. баяут – племя канглов (йемеков) в XII в., а также род баяут у современных туркмен-гокланов, боут русских летописей) они в этнографии Рашид ад-Дина выступают как монгольское племя, классифицируемое с коренными монгольскими племенами, которые были в Эргенехоне», и бывшее одним из первых племен, присоединившихся к Чингизхану»⁶⁷⁴. Бұл жерде оғыз тайпалары туралы бір ауыз сөз жоқ. М. Қашқари көрсеткен 24 оғыз тайпасының ішінде баяттардың аса беделді екінші тайпа ретінде көрсетілгені белгілі. Бұл Шыңғысхан жаулауынан біраз бұрынғы кезең. Арал бойына көшіп келген оғыздардың құрамында баяттардың беделді екінші тұрған үстем тайпа ретінде көрсетілуі тегіннен-тегін болмаса керек. Өйткені Арал өңірі XII ғасырда моңғолдар билеп-төстейтін аймақ емес еді. Сондықтан да Оғыз бірлестігінде моңғол тайпасы мұндай билеуші үстемдікке ие бола алмайтын

⁶⁷² Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Табын. Т.ІІ. Бірінші кітап. – Алматы, 2006. – 93-б.

⁶⁷³ Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. 1947. №3. – 86-б.

⁶⁷⁴ Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. 1947. №3. – 80-81-б.

еді. Осы мәселенің өзі-ақ түркі тілдес Оғыз бірлестігінде баяуттардың (баяттардың) да түркі тілдес оғыз руларын біріктіргенін айқын байқаймыз. Осы Оғыз бірлестігінде адайлардың арғы бабаларына баяттар ғана емес, басқа да кейбір тайпалар этногенетикалық тұрғыдан жақын тұрғанын аңғару қиын емес. Мұны рулық таңбаға жүгінгенде тағы да байқауға болады. Осының нақты мысалы Қынық тайпасының рулық таңбасы.

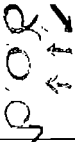

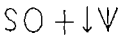
Айта кеткен жөн, біз жоғарыда әңгімелеген Қынық тайпасы осы Оғыз бірлестігінде шешуші рөл атқарып, жетекші тайпа болғанын білеміз. Бұл туралы тарихи зерттеулерде нақты пікірлер бар.

Сонымен бірге осы оғыздардың тайпалар тізімінде адайдың рулық таңбасынан айнымайтын таңбасы бар қынықтарға кездесеміз. Бұл руда рулық таңба садақ жebesі жоғары қарап тұр⁶⁷⁵. Ал кейінгі қазақ адайларында дәл осындай қазақтың жebesі төмен қарап тұр, яғни қынық пен адайдың рулық таңбасындағы айырмашылық садақтың жebesінің орналасуына ғана байланысты екенін байқамау мүмкін емес.

Осыған байланысты зерттеуші В.У. Махпировтың төмендегідей деректік мәліметтері назар аудартады: «Qunuc – главное племя огузов, из которого вышли хаканы. (МК, 1, 55). По Рашид-ад-дину, «КАНЬК» означает «во всяком месте, где бы ни был, будь почтен» (Березин, 1858, с. 29), по Абу-л-Гази «Кынык» – почтенный (Кононов, 1958, с. 54). Нельзя ли сопоставить название племен с qunuc – ревностный, устремленный, усердный, перен. сильный, чрезвычайный. Мухаммедова (1971, с. 29) отмечает, что в ряде языков Сибири qunuc «усердствовать» и пишет: «Знаменательное значение этнонима, хотя и не совпадающее с толкованиями наших источников, весьма важно. Оно, как правило, имеется в виду при наречии именем»⁶⁷⁶. Ия, келтірілген деректер, тарихтың оғыздармен байланысты кезеңінде Адай бабаларының Қынық оғыздарға жақын жүргендерін байқатады.

⁶⁷⁵ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. – 90-б.

⁶⁷⁶ Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. – Алма-Ата, 1990. – 47-48-б.

№	1
Ру-тайпалар аттары	2 Алғай
А.Левшиннің мәліметтері (1832 ж.)	3
Л.Мейердің мәліметтері (1862 ж.)	4
И.Казанцевтің мәліметтері (1867 ж.)	5
А.Харузиннің мәліметтері (1889 ж.)	6
М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	7
М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	8
С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	9
Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	10
Н.А. Окладников (Тэвш ула қола д.)	11
Д.Дорж, Э.Новоградова	12
Д.Цэвээндолж (Цахир, темір д.)	13
Қ.Сартқожаұлы (түрік д.)	14
А.Сейдімбек мәліметтері бойынша	15

3.8. «Қара» атанған рулардың этностық бастаулары

Әлім тайпасындағы Қаракесек, Қарасакал және Төртқара руларының жоғарыда біз әңгімелеген түргештердің «Қара» бөлігіне жататын тайпалармен байланыстылығы күдік туғызбайтын тәрізді. Осыған байланысты «Қара» атауына аз да болса, тоқтала кетуге болады. «Қара» атауына байланысты қырғыз зерттеушілері өздерінің «Қара бодун», «Қара будун» бірлестігіне сипаттама берген сөзінде бұл тайпалық одақтың VI-XII ғасырлардағы түркі еліндегі халықтың жалпы атауы болғанына назар аудара келе, «Қара» сөзү «қалың», «көп», «улуу» маанисін да туюнтқан. Бұл термин руна сымал эстеликтерінде көп кездешет»⁶⁷⁷ – деген еді.

Шындығында да Күлтегін бітік тасында Болчуда болған үлкен шайқаста «қағанын сонда өлтірдіміз: елін: алдымыз» деп баяндай келе, «Қара түргеш: бүтін (халық): көп ішке енді:», – деп жазылған⁶⁷⁸. Мұнда да байқайтынымыз, қара түргештер санының көп екені айтылып отыр. Дегенмен де, бұл жерде «Қара» атауы түргештердің санына емес, олардың халықтық атауына қолданылған тәрізді.

Сонымен қатар қара түргештердегі «қара» атауын басқаша түсіндіруге тырысатын ғалымдар да бар екенін біз бұрынғы «Дулат» тайпасының тарихына арналған зерттеуімізде атап көрсеткен болатынбыз⁶⁷⁹. Онда осы мәселеге байланысты Г.Е. Грумм-Гржимайлоның төмендегідей пікірі келтірілген еді: «қара» деген эпитет «Орта Азия түркілерінде халықтың кіші, бағынышты бөлігін анықтауға қолданылғандықтан, осындай жағдайда қара түргештер деп Түргеш тайпасының төменгі бұтақтан шыққан билік иелері аталған деп ойлауға болады»⁶⁸⁰. Осы соңғы пікірдің нақты тарихи негізі бар. Сондықтан, әрине, бұл дәлелді пікір, шынында да Орхон-Енисей жазуларында бұл атаудың осындай мағынаны аңғартқанын байқауға болады. Сонымен бірге «қара» сөзі қарапайым халық, қара бұқара деген мағыналарды білдірген жағдайлар да болған. Бұл, әсіресе,

⁶⁷⁷ Қырғыз тарихы. – Бишкек, 2003. - 218-219-б.

⁶⁷⁸ Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – Алматы, 2005. – Т.ІІ. – 73-б.

⁶⁷⁹ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Дулат. – Т. ХІ. 1-кітап. – Алматы, 2008. – 240-б.

⁶⁸⁰ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Т.ІІ. – 314-б.

түргештердің Сары түргеш және Қара түргеш болып бөлінуінен айқын көрінеді. Бұл жерде сары түргештер бұрынғысынша Ашына қағандарын және олардан шыққан әулетті билік иелері ретінде мойындаған болса, ал қара түргештер Сұлудан бастап ашыналарды мойындаудан бас тарта бастады. Енді қара түргештер өздерін билейтін қағандарды Ашына әулетінен емес, өз араларынан шыққан жергілікті бектерден тағайындайтын болды. Дегенмен де, Ашына әулетін мойындамай, екінші қатардағы қара бұқараға айналған қара түргештер, өздерінің байырғы бабаларының Ашына руының басшылығымен ел болғанын ұмыта қойған жоқ. Осыған байланысты Ашына рулық әулеті қаралардың санасында арғы бабалардың бейнесі ретінде тарихи тұрғыдан сақталып қалды.

Л.Н. Гумилевтың VII ғасырдағы қара түргештерді апар, яғни абар түркілерінен шығаратыны белгілі. Ол «сары» түсінігі биліктегілерді сипаттаса, ал «қара» түсінігінің Азияда халық деген мағынаны аңғартатынына назар аударған еді. Дегенмен де, VIII ғасырға қарай ата-бабадан қалған бірін-бірі жақтырмайтын және қабылдамайтын ұстаным мен айырмашылықтар жойылып, олар өзара бірігіп кеткендей еді⁶⁸¹. Алайда сарылар мен қаралар өздерінің ағайыншылыққа негізделген жеке, дербес бірлестіктерін бәрібір сақтап қалды деп ойлаймыз. Оларды өз руларымен ұйысып жүруге сыртқы жаулардың үздіксіз шабуылдары мәжбүрледі. Мысалы, ұйғырлар олар үшін осындай жау еді. VIII ғасырдың орта шенінде ұйғырларға бағынбай батысқа жылжыған «қара салт аттылар» дегендердің өздері жекелеген зерттеушілер пікірлеріне қарағанда осы қара түргештер болса керек⁶⁸². Бұл пікірмен В.В. Бартольд та келіседі⁶⁸³. Бұл тұста қара түргештер мекені алыстағы Ферғана аймағына дейін созылып жатты⁶⁸⁴. Жалпы түргештердің ғана емес, олардан көп ғасырлар кейін қалыптасқан Әлім тайпасының, яғни қаракесектердің географиялық аймағына орналасқан қаңлылардың да кейіннен VIII ғасырдың соңына қарай Қара және Сары қаңлылар

⁶⁸¹ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 353-б

⁶⁸² Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 377-б

⁶⁸³ Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью. – СПб., 1897. – 125-б.

⁶⁸⁴ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 377-б

деген атпен белгілі болғанын байқаймыз. Мұндай бөліністі қаңлылар түргештерден қабылдаған болулары мүмкін. Кезінде ежелгі қаңлылардың көшіп-қонып жүрген мекенінің кейініректе құрылған Нүшбе (нушиби) бірлестігінің орналасу аймағына айналғаны және белгілі. Қара түргештер де осыған көрші аймақты жайлаған болатын. Шын мәнінде, қара түргештермен араласып, көрші және қоңсы болып көшіп-қонып жүрген қаңлылардың да қара атанғанын білеміз. Жалпы қаңлылардың қара атануы туралы «Қаңлының» тарихын жазған кезде арнайы баяндаған болатынбыз. Енді сол айтылғандарды қайталап, Қара қаңлылардың арғы тегіне біраз көз жүгіртуге тура келетін тәрізді. Осыған байланысты қытай жылнамасындағы төмендегідей дерекке көңіл бөлгеніміз жөн сияқты: «Осы тұста құйғырлардың қағаны Өкей деген адам болатын. Ол жолда торуылдап, генгүндарға бара жатқан Қытай елшісін өлтіріп тастайды. Осыдан кейін құйғырлар мен қытайлықтардың арасы өте шиеленісіп кетеді. Қытай құйғырларға қарсы қалың әскер шығарады. Тұтқиылдан түн ішінде баса көктеп келген қалың қолдан шошынған «Өкей әскерін еріксіз шегіндірді. Шы Шюң (*қытайдың жасақ басы – автор*) Оны Ғуқырған тауына (杀胡山) дейін өкшелей қуғанда, Өкей жараланып әзер құтылды. ...олардан салықшы тобының қазына-мүлкі және бұрынғы жарлықнамалар қайтарып алынды. Қаған қалған қолын жиып, **Қара қаңғалыларға** (*бөліп көрсеткен біз – автор*) барып паналады»⁶⁸⁵. Онан соң мәселе былай өрбіді: қытайлықтар Өкейді және оның соңынан ілескен құйғырларды өкшелей қууға бұйрық алды. Нәтижесінде, қытайлықтар **Қара қаңғалыларға** мол пара беріп, Өкейді өлтіртті. Артында қалған Құйғыр халқы оның інісі Атнап тегінді қаған етіп көтерді»⁶⁸⁶.

Мұндағы **Қара қаңғалылар** кімдер деген сауал туындайды. Қытайдағы жылнамаларды қазақ тіліне аударған бауырларымыз бұған мынадай түсініктеме берген: «Қара қаңғалылар (黑车子) – қара сырлы арбаға отыратындықтан осылай аталған. Толық

⁶⁸⁵ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2-кітап. – 211-б.

⁶⁸⁶ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2-кітап. – 211-б.

аты – **Қара қаңғалы** Шығай немесе Қара қаңғалы татар. («Билік ғибратнамасы сөздігі», 1-т., 455-бет.)»⁶⁸⁷. Көріп отырмыз, «Қаңға» деген атау – биік арбалылар деген мағынаны байқататыны анық, тіптен жоғарыда айтылғандай, Шығай немесе татар тайпаларының жекелеген рулары да қарамен сырланған арбаға отырғандықтан, қара қаңғалылар аталған. Бұдан шығатын қорытынды, Батыс Моңғолия территориясындағы қаңғаларды батыстағы қаңлылармен шатастыруға болмайды. Осылайша, Қаңға мен Қаңлының екі түрлі тайпалық бірлестік екендігі тағы да анықталып отыр. Алайда бұдан Қаңлы мен Қаңғаның түп атасы да бөлек деген қорытынды шықпауы керек. Тегінде бұлардың ертеректе ата-бабаларының түп аталарының жоғарыда айтқанымыздай, ортақ этностық бұтақтан, ғұндардан және динлиндерден тарауы әбден мүмкін нәрсе.

Ал енді жоғарыда айтылғандай, Қара қаңғалылар деп аталатын тайпа бар болса, онда сары қаңғалылар да болуы мүмкін бе деген сауал туындайды. Алайда мұндай атаумен аталатын тайпа атының қытай жылнамаларында кездеспеуі мұндай сауалға жауап беруді қиындата түседі. Дегенмен де, кезінде Қаңға аталған құйғырлардың көршілері ғырғыздардың кезінде Шүкір сарылар атанғаны ойлантады. Осыған байланысты қытай жылнамаларында мынадай жолдар бар: «(Таң Сузұң заманында чянюан жылдары (758-760) құйғырлардан жеңіліп, сонан кейін кіндік қағанатпен (яғни Қытаймен – Т.О.) барыс-келіс жасай) алмаған генғұндар кейін «тиектердің тілімен ғырғыз деп жаңылыс аталып кетті. Құйғыр тілінде Шүкір сарылар деген мағына беретін бұл сөз онан әрі бұрмаланып, Қырғыз делініп жүрді»⁶⁸⁸.

Қырғыздардың нұшбелермен (нушибилермен) Жетісу өңірінде көрші орналасқандарын зерттеушілер жазып жүр. Сонымен бірге Сыр бойындағы және Жетісу бойындағы қаңлылардың Қара және Сары қаңлыларға бөлінгені де зерттеушілерге белгілі болып отыр. Бұлар, әрине, шығыстағы қаңғалардан бұл кезде этностық және саяси болмыстары жағынан әлдеқайда алыстап кеткен болатын. Сыр бойындағы және Жетісудағы Қара қаң-

⁶⁸⁷ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2-кітап. – 337-б.

⁶⁸⁸ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2-кітап. – 220-б.

лылар, әрине, біз жоғарыда әңгімелеген Батыс Моңғолиядағы қаңлылардан (*қаңғалардан – автор*) қол үзіп, шын мәнінде алғаш Батыс түркі қағанатына және кейіннен Түргеш қағанатына қосылған руларға әлдеқайда жақын болып, олармен бірде дос, бірде қас дегендей күн кешті. Бұл туралы Түргеш қағанатына байланысты деректер нақты мәліметтер бере алады. Алайда тақырыптан ауытқып кетпеу үшін біздер қара түргештер мен қара қаңлылардың көрші аймақтарды мекендеп және олардың қара немесе сары атанулары бір тарихи кезеңде, яғни түргештердің екіге бөлінуіне байланысты орын алған деп айта аламыз.

Ал енді Алшынның Қаракесегіне, Қарасақалына және Төртқарасына келер болсақ, бұлардың арғы бабалары осы Түргеш қағанатынан бастау алатын қаралармен тығыз байланысты деуге негіз бар. Алшын құрамында кейініректе есімдері қарамен байланысты ру тармақтарының шығуына олармен қоян-қолтық араласып жатқан Сыр және Жетісу аймағындағы Қара қаңлылардың да ықпалы аз болмаса керек. Оның үстіне Қара қаңлылардың арғы бабалары Сыр бойында алшындардан әлдеқайда бұрын қоныс тепкенін тарихи деректерден жақсы білеміз. Осының өзі алшындар құрамындағы қара атауымен аталатын Қаракесек, Қарасақал және Төртқара руларының арғы бабалары біз әңгімелеп отырған Қара түргештердің бірлестігінен тарихи бастау алатынын байқатады.

Яғни шежірелік деректерде Әлімнің атасы атанған немесе Әлімнің екінші есімі болып табылатын Қаракесек рулық бірлестігі (құрамында Қаракесек, Қарасақал, Төртқара рулары бар) өзінің арғы бабаларын қара түргештер құрылымынан алады. Осыған қарағанда, біз әңгімелеп отырған Алшын тайпалық бірлестігіндегі Әлімұлы тайпасының тарихы тереңде жатыр. Негізінен алты рулық бірлестіктен құрылған бұл тайпа кейін Қазақ хандығы тұсында Әлім атауымен жеке тайпа ретінде тарих сахнасына шыққан болса, ал оның құрамына енген рулардың арғы бабаларының тарихи тамырлары Түркі қағанаты дәуірлеріне барады. Әлім құрамына енген рулардың шығу тегіне алғаш рет нақты және ғылыми түрде тереңдеп барған Н.А. Аристов еді. Ол әлімдердің әртүрлі тайпалық бірлестіктерден құралғандарына назар аударатынын, өзіндік болжамдар

жасаған болатын. Шежірелік деректер бойынша, Әлімнің өзі кейде Қаракесек деген жанама атпен аталады және ол Қаракесектің ұрпағы ретінде шежірелік тұрғыдан таратылады. Сондықтан да «Қаракесек» этнониміне алғаш және арнайы тоқтауымызға тура келеді.

«Қаракесек» атауы қазақ шежіресінде айтарлықтай белгілі этноним. Бұл арғындарда да белгілі ру. Кезінде Н.А. Аристов арғындардың Қарақаралы округіндегі 17 болыста қаракесектердің кеңінен таралғаны және ондағы тұрғындардың өздерінің «ежелгі күшті қаракесектер ұрпағы» екендіктерін әрбір болыстың мақтаныш ететіндігін атап көрсеткен еді⁶⁸⁹. Мұның өзі Қаракесек руының ежелден-ақ аса беделді бірлестік болғанын аңғартса керек. Сонымен бірге Кіші жүздің Әлімұлы тайпасы да Қаракесек руына аса құрметпен қарайды. Тіптен, жоғарыда атағанымыздай, Қаракесек Әлімнің арғы атасы болып келеді. Н.А. Аристов қаракесектердің арғындар немесе әлімдер құрамында ғана емес, сонымен бірге Сырдарияның арғы жағындағы қарақырғыздардың ичкилик руында да кездесетінін ескертеді. Осыған байланысты ол: «Жалпы алғанда бұл ру Алшынға бөтен және тегінде оған кейініректе қосылған, бәлкім арғындардан келген болар», – деген тәрізді болжам жасайды⁶⁹⁰.

Шынында да, кезінде Қаракесек рулық бірлестігі ортақ бір одаққа біріккен ру тармақтарының басын қосқан бірлестік болған тәрізді. Біздің ойымызша, ол кезде ол Арғынға да, Алшынға да кірмеген. Әрине, Қаракесек атауымен бұл бірлестік ІХ ғасырға дейін тарих сахнасына шыға қоймаған. Өйткені мұндай тарихи атау бұл кезеңде еш жерде кездеспейді. Дегенмен де, қаракесектердің арғы бабалары қара түргештер одағында өмір сүргенін мойындар болсақ, олардың Түргеш қағанаты құлағаннан кейін және «Түргеш» этнонимі тарих сахнасынан кеткен соң, біраз уақыт қаралар деген атаумен Сыр бойында көшіп-қонып жүрулеріне тура келсе керек.

Қара түргештерді қарлұқтар бағындырған соң, Қаракесек бірлестігі біртіндеп ІХ-Х ғасырларға қарай қалыптаса бастаған

⁶⁸⁹ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897. – 104-б.

⁶⁹⁰ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 108-109-б.

болса керек. Тегінде Басмыл тайпалар одағының күйреуі де, VIII ғасырдан соң осы одаққа біріккен тайпалардың ыдырауына байланысты бұл жіктелу үрдісін бастап берген тәрізді. Дегенмен де, моңғол жаулауына дейінгі кезеңде біз тарихи деректерден «Қаракесек» атауын кездестіре қоймаймыз. Оның есесіне ежелгі түркі рулары арасында «Кесек» этнониміне жақын «Кесе», «Калсер» тәрізді этнонимдер кездесетіні белгілі. Бұлардың кейінгі ұрпақтары қазіргі кезде башқұрттар арасында кездеседі. Башқұрттың белгілі зерттеушісі Р.Г. Кузеев аталған рулардың кезінде Алтайдағы ежелгі түркілер ортасынан шыққандарын атап көрсеткен еді. Оның ойынша, бұл кесе, калсар атауын алып жүрген рулардың тарихи тағдырлары Алтайдың солтүстігіндегі б.з.б. I мыңжылдықтың басында өмір сүрген угор-самодий қауымдастығымен тығыз байланысты. Белгілі ғалым бұлардың башқұрт немесе қазақ жеріне жылжу жолдарын төмендегіше түсіндіреді: «В начале и первой половине I тыс. н.э. древние тюрки (в составе, как правило, объединений в этническом отношении неоднородных) устремились на запад, вовлекая в свой состав тюркских и угорских кочевников степей Приаралья и Западного Казахстана. Уже в ту эпоху одни и те же этнонимы (в результате образования и распада различных племенных сочетаний кочевников) могли принадлежать племенам, говорящим и на тюркских, так и на угорских языках... Предки башкир родов кесе, кальсер и юмран поселились в Башкирии во второй половине I тыс. н.э. в общем потоке движения булгарских племен»⁶⁹¹. Назар аударар тағы бір нәрсе, қырғыздарда жоғарыдағы рулар атауларына жақын, ичкилик тобында *кесек*,⁶⁹² ал тувалықтарда *кезек-қулар*⁶⁹³ руларының кездесетіндігі. Тегінде осы, кейініректе әртүрлі халықтар арасына таралып, олардың тілдік ерекшеліктеріне сәйкес, атауларында кейбір ерекшеліктер пайда болған жоғарыда аталған ұқсас рулық этнонимдер ежелгі түркілердегі *кесе* немесе *кесек* атауларынан бастау алса керек. Осыған сәйкес жоғарыда аталған

⁶⁹¹ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – М., 1974. – 273-274-б.

⁶⁹² Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971. – 27-б.

⁶⁹³ Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки. – М., 1961. – 3-б.

белгілі ғалымымыз, Р.Г. Кузеев кезінде мынадай негізді тұжырым айтқан еді: «Означает ли тождественность этнонимов кесе у башкир, кесе (или кичи) у туркмен-салоров, кичи-мерген у локайцев, кесек, кезек у киргизов и тувинцев общность происхождения или общность каких-то древних этапов этнической истории этих образований? Вероятно, да, но появление этнонима кесе(киши) в Средней Азии и Восточной Европе можно объяснить лишь раннетюркскими миграциями на запад»⁶⁹⁴. Р.Г. Кузеев көне венгер тарихын зерттеуші академик Д. Неметтің пікірлері негізінде Кесе этнонимінің ежелгі венгер тайпаларының жетеуінде кездесетініне назар аударған еді. Аталған ғалым сонымен қатар қазіргі Венгрия аймағында Кесе деген атаумен 50-ге тарта этнонимдердің кездесетіндерін, аталмыш этнонимнің түркілік негізі бар екендігін атап көрсеткен болатын.

Қырғыз зерттеушілері өздеріндегі ичкиликтер (Булгачы) рулық тобындағы ең ірі рулардың бірінің атауы *кесек* екендігіне назар аударады. Олардың ізденістері кесектердің байырғы қырғыз рулары болып табылатынын және олардың ежелгі Енисей қырғыздары ұрпақтары болып табылатынын аңғарта түседі⁶⁹⁵. Айта кетер тағы бір мәселе, «Кесек» атауы түркі халықтарында, соның ішінде қазақ-қырғыз тілдерінде ортақ мағынаны – «бөлек», «нәрсенің бөлігі» деген түсінікті білдіреді. Мұның өзі тайпалық бірлестіктің бір бөлігі немесе мемлекеттің бір бөлігі дегенді аңғартуы да әбден мүмкін⁶⁹⁶. Осы айтылғандарды қорыта келе мынадай тұжырым жасауға болады: Қаракесек рулар бірлестігі о баста Алтай-Саян өңіріндегі және Енисей бойындағы ежелгі түркілер қауымдастығының Кесек атанған одағында қалыптаса бастаған. Кезінде *кесе* немесе *кесек* атанған осы Алтай рулары кейіннен Жетісудағы түргештер құрамында өсіп-өніп, араға бірнеше ғасырлар салып, Қаракесек этнониміне ие болған.

IX-XIII ғасырларда «Қара» атауымен топталып жүрген бұл тайпалар біртіндеп, өздерін басқаратын тарихи тұлғаның атына

⁶⁹⁴ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – 272-б.

⁶⁹⁵ Қаратаев О. Қырғыз этнонимдер сөздүгі. – Бишкек, 2003. – 106-107-б.

⁶⁹⁶ Қаратаев О. Қырғыз этнонимдер сөздүгі. – 107-б.

сәйкес (Қаракесек, Қарасақал) немесе құрамындағы ру тармақтарының санына қарай (Төртқара) жаңа этнонимдерді қабылдай бастады. Мұның өзі кезінде қара түргештер құрамында болған Алшынның Қара руларының жаңа тайпалық топтарға бірігу үрдісі аса күрделі болып, бірнеше ғасырларға, дәлірек айтсақ, XIII-XV ғасырлардың өн бойына созылғанын байқаймыз. Сонымен бірге тарихы едәуір тереңде жатқан, Он оқ бодұн немесе Түргеш қағанаты дәуіріне алып баратын Алшынның қаралардан тұратын тайпалары жоғарыда айтқанымыздай, алғаш Алшын бірлестігінде өмір сүрді. Қазақ хандығының алғашқы ғасырларында қаралардың қазақтарға Алшын тайпалық бірлестігі деген атаумен әйгілі болғанын білеміз. Ол туралы жоғарыда айтып кеттік. Дегенмен де, рулық таңбаларға талдау жасағанда ескерткеніміздей, кейбір Қаракесек бірлестігіне кірген рулардың, дәлірек айтар болсақ, Қарасақалдың Алшын бірлестігімен таңбалас, яғни осы одақта алғашқылардың бірі ретінде өмір сүргенін аңғарамыз.

Егер Қарасақал байырғы «Сақалды» немесе «Сақал» рулық бірлестігінен бастау алады деген тұжырым жасар болсақ, ал мұндай тұжырымды кейбір тарихи дәлелдер қостай түседі, онда оның тарихи тамырлары орта ғасырлардағы түркі дәуіріне барады. Н.А. Баскаков XI-XIII ғасырлардағы Қыпшақ бірлестігінде осындай рудың болғанын жазып кеткен еді⁶⁹⁷. Кезінде осы қыпшақтардың (VII-VIII ғасырларда) Алтай маңын және Ертістің орта ағысын мекендегенін жақсы білеміз. «Соххы» деген атпен хакастар⁶⁹⁸, «Сақалды» деген атпен қырғыздар, «Сокалыг» деген атаумен сары ұйғырлар⁶⁹⁹ құрамдарында осындай рудың күні бүгінге дейін сақталып қалуы, сақалдардың арғы бабаларының VI-VII ғасырларда Енисей жағалауында өмір сүргендерін дәлелдейтіндей. Тегінде түргештермен бірге Жетісу өңіріне қоныстанған осы сақалдар қара түргештермен бірге көшіп-қонғандықтан және олармен бірге жүргендіктен Қара сақал атанса керек. Кейінгі қырғыздарда қазақтар тәрізді барғы, долос, саяк, солто, суу мұрын руларының құрамына қарасақал-

⁶⁹⁷ Баскаков Н.А. Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – 72-б.

⁶⁹⁸ Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв. – М., 1990. – 60-б.

⁶⁹⁹ Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздігі. – 155-156-б.

дардың таралып кетуі де осыны дәлелдей түсетіндей⁷⁰⁰. Кейін IX-X ғасырларда қарасақалдардың бір бөлігі Оғыз тайпаларымен бірге Арал бойынан түрікмендерге барып қосылса керек. Қазіргі түрікмендерде де Қарасақал руының сақталып қалуы осыны дәлелдейді⁷⁰¹. Сонымен бірге тарихтың белгілі бір кезеңінде қарасақалдар Жағалбайлымен, Телеумен және Шектімен көрші-қоңсылық өмір кешкен тәрізді. Мұны қарасақалдардың екінші рулық таңбасының аталған руларға жақындығы дәлелдей түседі.

Ал Кете, Төртқара, Шекті рулары болса, ол кезде бір тайпалық құрылымға бірігіп, Төртқара немесе Шекті тайпалық одағында өмір сүрді.

Қытай тарихи деректерінде Шектінің ежелгі атауы VI-VII ғасырлардағы жылнамаларда кездеседі. Мұның өзі алғаш Шектінің құрамында болған Төртқара рулары кейін Қаракесек бірлестігіне қосылса керек деген қорытындыға жетелейді.

Дегенмен де, VII ғасырдың өзінде қытай деректерінде көрініс беретін Шөмекең (Шөмекей) тайпа бірлестігінің рулық таңбасының бірі – Қаракесектің екінші рулық таңбасына ұқсас кейінгі – л әрпіне жақын бұл таңба Қаракесекте аяғымен тұрса, ал Шөмекейде ол көбінесе бір жағына сұлап жатады . Мұның өзі бұл таңбаның алғаш қаракесектерге тән болғанын, кейін осы таңбаны шөмекейліктердің қабылдағанын, бір сөзбен айтар болсақ, Шөмекей тайпасының қаракесектер құрамына, яғни Алшын одағына кейінірек кіргенін байқататын тәрізді. Шежірелік деректер де мұны теріске шығармайды. Оларда Шөмекей Өлімнің баласы емес және оның інісінен тарайтын туыс. Сонымен қатар Шөмекейдің рулық таңбасының бірі жоғарыда айтқанымыздай, Алшын тайпа бірлестігінің ортақ таңбасын еске түсіреді. Мұндағы айырмашылық – Алшын таңбасының ұшы жоғары қарап тұрса , ал Шөмекейдің дәл осындай таңбасының жоғары қараған тұмсығына көлденең сызық қойылған . Мұның өзі Алшын одағындағы Шөмекей орнының шектеулі екендігін және оның бұл одаққа кейіннен

⁷⁰⁰ Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздігі. – 155-156-б.

⁷⁰¹ Атанязов С. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад, 1988. – 44-б.

қосылған кірме екенін аңғартатындай. Осы біз әңгімелеп отырған үрдістер тегінде VII-IX ғасырларда орын алған тәрізді.

Оның үстіне, Шөмекейдің екінші таңбасының Алшынға және Қарасақалға жақын болуы оның бұл одаққа кейінірек қосылғанын тағы да байқатады. Тегінде бұл VIII ғасырға қарай орын алған болса керек. Өйткені Он оқ бодұнның құрамында нұш-белердің емес, дулулардың (Бес түркілердің) одақтасы болған шөмекейлер (шөмекендер) кейін Түргеш қағанаты күйреген соң, Батысқа қарай жылжып, біртіндеп Алшын (Қаракесек) одағына қосылған тәрізді.

Ал енді, өзіміз әңгімелеп отырған Әлімнің Қаракесек тобының жеке тарихына арнайы тоқталатын болсақ, бұл туралы кезінде М. Тынышпаев та өз пікірлерін айтқан еді. Ол Қаракесек тайпалық одағына Шөмекейді және Кетені біріктірген. Олардың ежелден келе жатқан ұраны ортақ. Олар жауға «Дөйт» деп ұрандатып шапқан. Осы ұранның мән-мағынасына тереңдете назар аударған ол, кейінгі кезге дейін Қашқардың оңтүстік-батысынан Алай тауларының шығыс бөлігіне дейінгі аралықта қарақырғыздардың Қаракесек және Тойт деген руларының баяғы заманнан бері қатар өмір сүріп келе жатқандарын және бізге келіп жеткен аңыз бойынша, олардың өзара туыс екенін атап көрсетеді. Осыған байланысты ол төмендегідей қорытынды жасайды: «Осылайша, Қаракесек және Дөйт (тоит) Кіші жүз қырғыздарында (*қазақтарында – автор*) және қарақырғыздарда қатар кездесе береді. Оның үстіне бұл атаулар онда да, мұнда да өзара байланысты»⁷⁰².

«Қаракесек» этнонимі туралы айтқан кезде өзімізге көрші қырғыз жерінде де дәл осындай атаумен рудың кездесетінін айтпасқа болмайды. Қырғыздың «Окчу» руынан шыққан Қаракесек «Манас» дастанында эпизодтық кейіпкер қатарында қатысады. Ол бойынша қол бастаған Қаракесек Алтайдан Анжиянға келіп, батырлар мен билер бас қосқан үлкен кеңеске қатысады. Сонымен бірге Қаракесек хан төңірегінде жүрген ірі батырлар қатарында аталады⁷⁰³. Тегінде осы дерек назар

⁷⁰² Тынышпаев М. Материалы истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925. – 23-25-б.

⁷⁰³ Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – 92-б.

аударарлықтай мәлімет деп ойлаймыз. «Манас» жырының тарихи тамыры тереңде жатқанын ескерер болсақ, осында аталатын Қаракесек атты батырдың қазақ және қырғыз руларының арғы бабаларының басын қосқан көрнекті тарихи тұлға болып шығуы әбден мүмкін. Оның үстіне қазақтар тәрізді қырғыздарда да Қаракесек руының құрамында дәл осындай атпен Қаракесек рулық тармағы кездеседі екен⁷⁰⁴.

Қазақта да Әлімнің бабасы Қаракесек тайпасының құрамында Қаракесек руының кездесетінін ескерсек, мұндай ұқсастықтарды кездейсоқтық деп қарай алмаймыз. Тегінде, шамамен VI-VII ғасырларда осындай есіммен аталған тарихи тұлғаның үлкен тайпалық бірлестікке ықпалды тұлға болғаны, бәлкім «Манаста» көрсетілгендей, қол бастаушы батыр болғаны рас болар. «Манас» жырындағы көптеген деректер тарихи шындықты негізге алғанын ескерер болсақ, кезінде Қаракесектің ықпалында болған үлкен рулық бірлестіктің кейіннен шашырап, әртүрлі халықтың құрамында жүруі тарихи үрдісте жиі кездесетін жағдай екенін ескермеуге тағы болмайды.

Н. Аристов 1876 жылы қарақырғыздарды зерттеген әскери ғылым экспедициясының материалдарына сүйене отырып, төменгі Алай жеріндегі қырғыздың Ичкилик руының құрамында 20 бөлімше бар екенін, олардың ішіндегі ірілері – кадырча, канды, найман, таит, кесек, каратеит және т.б. болып табылатынын атап көрсеткен еді. Сонымен бірге зерттеуші Алшынның біз жоғарыда айтқандай, кейбір руларына жауынгерлік ұран болып жүрген таит (доит) атауының қырғыздардың ичкилик руы ішіндегі кеңінен таралған ру тармағы болып табылатынына назар аударған еді⁷⁰⁵.

Тағы бір назар аударатын мәселе, жоғарыда аталғандай, қырғыздардың Тейит руының құрамында Қара тейит деген ру тармағы кездеседі. Қырғыз зерттеушілері бұл рудың атындағы «Қара» деген сөз географиялық орналасуға байланысты келіп шыққан деп түсіндіреді. Біздің ойымызша, бұл қаракесектерге жақын ру аты. Өйткені осыған байланысты қырғыз ғалымы

⁷⁰⁴ Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. – Бишкек, 1997. – 195-б.

⁷⁰⁵ Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов. – СПб., 1895. – 143-б.

О. Каратаев былай деп жазады: «Манас» эпосында қара тейиттер қырғыздың белгілі руларының бірі, белгілі қаһармандардың руы қатарында саналады. Үлкен Алай жерінде Қара-Тейит атауының топонимикалық атауы бар»⁷⁰⁶.

Осы дерек қазақтың Қаракесек одағына кірген руларының Дөйт (*қырғыздарда тейит – автор*) руының есімін жайдан-жай жауынгерлік ұран ретінде пайдаланбағанын байқататындай. Тегінде дөйт руы (*қырғыздарда тейит – автор*) қаракесектердің о бастағы қалыптаса бастаған бірлестігіне беделді тарихи тұлғаның басшылығымен үлкен ықпал жасаған болса керек. Осыған байланысты Қаракесек тайпалық одағының осы атауды өздеріне жауынгерлік ұран ретінде қабылдаулары әбден мүмкін.

Қытай деректерінде осы «Қара» атауына байланысты назар аудартатын тағы бір мәлімет бар. Одан байқайтынымыз, Он оқ елі күйрегеннен кейін қытайлықтар түркілер аймағына әкімшілік реформасын жүргізген кезде, Қара дуаны деген атпен Қара ұлысында жаңа әкімшілік аудан құрған. Мұның өзі қаралардың саны жағынан да, көлемі жағынан да сол тұстағы Қарлық, Генгүн, Құйғыр тәрізді іргелі елдермен қатарлас тұрғандығын аңғарта түсетіндей. Бір сөзбен айтқанда, түркі жерінде құрылған он тоғыз дуанның бірі, осы Қара дуаны болды. Осылайша Түргеш, Қаңлы тәрізді мемлекеттер халықтарының қараға және сарыға бөлінуі, тіптен, осындай «қара» атауымен жеке әкімшілік ұлыстың өмірге келуі, онан соң оны қытайлықтардың қолдап, өздерінің түркілерге ықпалын күшейту мақсатында Қара ұлысын Қара әкімшілік дуанына айналдыруы немесе бір сөзбен айтқанда, «Қара» атауының тарихымыздан қалмай, үздіксіз тарихи үдерістерге ілесіп отыруы осы өңірде (Қаратау мен Сырдың аралығында) алғаш Қаракесек деген атпен әйгілі болған, кейін Кіші жүз бірнеше тайпаға (Қаракесек, Қарасақал, Төртқара) бөлінгенде оның ішінде үлкен бір бірлестіктің қалыптасуына алғышарттар қалады деуге әбден болады.

⁷⁰⁶ Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгі. – 96-б.

№ 1	Ру-тайпалар аттары 2 Аним (Әлім)	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.) 3 	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.) 4 	Н.Мылқапның мәліметтері (1987 ж.) 5
--------	---	--	---	--

№ 1	Ру-тайпалар аттары 2 Каракиелькь (Каракесек)	А.Леминнің мәліметтері (1832 ж.) 3 	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.) 4 	И.Добротасловтың мәліметтері (1895 ж.) 5 	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.) 6 	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.) 7 	Х.Арығабаев М.Мұсаев В.Востров мәліметтері бойынша (2010 ж.) 8 	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.) 9
--------	---	--	--	--	--	---	---	---

№ 1	Ру-тайпалар аттары 2 Қарасақыл	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.) 3 	И.Добротасло втың мәліметтері (1895 ж.) 4 	М.Тынышпае втың мәліметтері (1925 ж.) 5 	С.Аманжолов тың мәліметтері (1959 ж.) 6 	Н.Мылқапның мәліметтері (1987 ж.) 7 	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.) 8
--------	---	---	--	--	---	---	--

№ 1	Ру-тайпалар аттары 2 Қаракерей	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.) 3 	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.) 4 	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.) 5 	Н.Мылқапның мәліметтері (1987 ж.) 6 	Х.Арығабаев М.Мұсаев В.Востров мәліметтері бойынша (2010 ж.) 7 	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.) 8
--------	---	--	--	---	--	---	---

3.9. «Найман» тайпалық бірлестігі

Тарихымызда «Найман» этнониміне байланысты әртүрлі көзқарастар орын алып келеді. Мұның басты себебі, Найман тайпасының арғы тарихы туралы нақты деректердің өте сирек кездесетіні. Сонымен бірге Найман тарихына қалам тартқан зерттеушілер о бастан-ақ өздерінің осы мәселеге байланысты өзіндік көзқарастарын білдіруге тырысты. Ал мұның өзі әртүрлі тұжырымдарға негіз болып, тарихымызды бұрмалауға жол ашты.

Жалпы «Найман» этнонимінің шығуын түсіндіруде алты түрлі көзқарастарды анық байқаймыз. Олардың **алғашқы тобына** бұл этнонимді жеке тарихи тұлғадан таратушылардың пікірлері жатады; **екінші көзқарас** бұл этнонимді өзен атымен байланыстырады; **үшінші көзқарас** Найман атауын моңғолдың «сегіз» деген сандық көрсеткішінен шығарады; **төртінші көзқарас** «Найман» этнонимінің «найы» түбірінің көне түркі тілінде «дос» деген мағынаны білдіретіні туралы; **бесінші көзқарас** найман атауы «сегіз өзен елі» деген мағынаны білдіруі мүмкін дейді; **алтыншы көзқарас** бұл этнонимді «үлкен мәлін» деген көне түркі сөзі деп таниды.

Көзқарастардың осындай әртүрлілігі кімдікі дұрыс деген сауалға келіп тіреледі.

Өкінішке орай, мұндайда негізгі табан тірейтиміз ежелгі қытай жылнамалары болса, олардан да бұл мәселеге тиянақты жауап таппай отырмыз. Мәселенің шиеленісе түсуіне дәстүрлі тарихи деректеріміз, оның ішінде әсіресе, шежіре өз үлесін қосуда. Тарихымызды жазуда кейінгі жылдары шежіреге баса мән бергендіктен, «Найман» этнониміне байланысты көзқарасты осы шежірелік деректерден бастағанымыз жөн болар.

Қазақ шежіресі Найманды тарихи тұлға ретінде көрсетуге құмар. Мұны шежіремен айналысқан өткен ғасырлардағы біліктілеріміздің бәрі қолдай түседі. Соның нақты мысалы Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамса» еңбегіндегі деректер дер едік.

Құрбанғали Халид (1843-1913) өзінің аталмыш еңбегінде Найманға байланысты мынадай пікірді айтады: «Орта жүздің өзінен, яки баласынан Найман туған. Найманның баласы

Өкіреш, бағзылар Өкіреш лақабы дейді, оған мынадай мәтел де айтады:

Өкіреш атты Найман-ды,
Қартайғанда қыз құшып,
Өкіреш атын алған-ды.

Найманның Шұбартай атты жалғыз ұлы болып жасында опат болған. Есті келін деп аталатын оның әйелі ерге шықпай қайын атасы Найманның қолында отырған. Бір күні атасы дәретке шыққанда зәрдің орны көпіріп қалған екен, оны көріп келіні атамның әлі бір балалық қуаты бар көрінеді деп, атасына әйел алдырған. Ол кезде қарттың жасы 90-нан асып кеткен, сонда әйеліне қосылып болған да қырылдап жатып жан берген. Соңында әйелі бір ер бала тауып атын Өкіреш қойған. Өкіреш өскен соң әлгі жеңгесіне үйленіп, онан Соқурше туған. Сол кезде Арғынның алты ұлы Шұбартай өлген соң жесірімізді аламыз деп, кезінде көп таластар, дау-дамай өтіп, тіпті дау күшті болғаннан уәзірлер де екі дай болып, ханның өзі араласып, келісімге келтірген. Мұнан қазақта жесір дауы үлкен нәрсе және ескі заманнан келе жатқан жол, яғни дәстүр деп ұғу керек болады.

Найман дәуірі Орыс хан уақытымен замандас болса керек. Әбул-Файз хан мен Байғара би тұғырлас деп есепке алсақ, әрі екеуі 14 атадан барып Найман мен Орыс ханға қосылады. Найманның келіні туралы қазақ арасында ұзақ тарихи жырлар да бар, оны бізге жеткізген ақын-жырау, ата-бабалар. Содан келе-келе, баласының аты – Өкіреш, әкесі Найманның лақап атына айналады»⁷⁰⁷.

Өрине, «Найман» этнонимінің шығуын Орыс хан өмір сүрген XIV ғасырдың 2-жартысына әкелу тарихи шындықты мойындамау болып шығады. Өйткені барлық беделді зерттеушілер «Найман» этнонимінің VIII ғасырдың 2-жартысында «сегіз оғыз» этнонимін ауыстырғаны туралы мәселенің төңірегінде дауласып жүр. Оның үстіне Найман хандығының атақты Шыңғысханға қарсы табанды күрескен мемлекеттік бірлестіктер қатарында саналатыны ежелгі ортағасырлық деректерден белгілі.

⁷⁰⁷ Халид Қ. Тауарих Хамса (Бес тарих). – Алматы, 1992. – 94-б.

Зерттеуші Б.Н. Бияров өзінің «Кейбір түркі этнонимдерінің этимологиясына шолу» атты еңбегінде осыған байланысты былай деп жазған еді: «Орыс хан 1361-1375 жылдары хандық құрып, Ақсақ Темірмен алысып өткен адам. Ал «Найман» сөзі VIII ғасырда-ақ іргелі мемлекеттік бірліктің аты ретінде қытай жылнамаларына түсіп қойған. Қ. Халидтың шежіресіне С. Аманжолов та сүйенеді. Найман өмірде болған адам (антропоним) ретінде көрсету кейінгі шежірелерге де тән. Мәселен, Б. Кітапбаев өз шежіресінде «Найман ата», «Найман шал» деп суреттейді. Бүкіл тайпа Найманның 90 жасқа келгенде көрген жалғыз ұлы Белгібайдан тарапты-мыс. Осы шежіредегі кез келген бір атаның қазіргі ұрпағын мысал ретінде алып, әр буынға орта есеппен 50 жыл ғұмыр беріп есептеп көрелік. Мысалы: Қайрат (қазір 30 жаста) – Бабағұмар – Қабылбек – Райыс – Кенжебай – Меңей – Мая – Тоқарыстан – Жарылғас – Қожамберді – Шоңмұрын – Қаратай – Көкжарлы – Сарыжомарт (Ергенекті) – Сүгірші – Белгібай – Найман. Шежіредегі осы 17 буынды 50-ге көбейтсек, 850 жыл болады екен. Осы санды 2000 жылдан шегерсек, 1150 жыл шығады. Бұл XII ғасырдың алғашқы жартысы. «Найман» сөзі мен Найман тайпасы VIII ғасырда белгілі болып, Орхон өзеніне Қара Ертістің басына дейін жайылған ұлыс болатын. Сондықтан бір адамның кіндігінен тарату, бертінгі бір мәшһүр тұлғадан бастап санамалап кету, көбінесе, аңыздың желісі. Жалпы алғанда, әр адам өзінен бастап Адам Атаға дейін таратып айтып беру мүмкін емес. Мұндай хронологиялық жүйе дүние жүзінде жоқ, оның үстіне көшпенді халықтардың тарихы мүлде хат танымағанын есте ұстаған жөн. Сондықтан шежірені жазғанда, өзіңнен бастап, тарих тереңіне қарай жүру керек. Ғылыми деректермен дәлелдеп, неше атаға дейін таба алсақ таптық, ал одан әрі не болғаны жұмбақ күйінде қала бермек»⁷⁰⁸.

Жазушы Қойшығара Салғараұлы өзінің «Қазақтың қилы тарихы» атты роман-эссесінде Найман атауының шежірелік мәліметтеріне байланысты мынадай пікірді келтіреді: «Кей

⁷⁰⁸ Бияров. Б.Н. Кейбір түркі этнонимдерінің этимологиясына шолу. «Байырғы түркі өркенігі: жазба ескерткіштер: (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары, Астана қаласы, 2001. 18-19 мамыр.). – Алматы, 2001. – 319-б.

атаулар жөнінде ел арасына тараған ауыз-әңгімелер бар болғанымен, дәл осы Найман жөнінде ондай ештеме кездеспейді. Шежіреде Найман Орта жүздің түп аталығы – Жанарыстың алты баласының бірі – Аққожадан туған баланың аты. Одан Кетбұға, Барыжомарт, Төлегетай. Осының кейін ұрпағы таңбасын жылқының теріс жағына салғандықтан Терістаңбалы атанып кеткен. Кетбұғасынан Мәмбет пен Рысқұл; Сарыжомарттан – Бағаналы, Балталы, Көкмарлы, Бура деген балалар тарайды. Халық Сарыжомарттың балаларын Ергенекті-найман деп те атайды. Төлегетайдан Қаракерей, Матай, Садыр. Осы Матайынан туған Қаптағай есімі бүкіл Найманның ұранына айналады. Бір қызығы, жекелеп алғанда, Төлегетай балаларының өз ұраны бар. Мысалы, Қаракерейдің ұраны – Қабанбай, Матайдікі – Бөрібай, Садырдікі – Алдияр. Ел ұранына айналған бұл үш есім де XVIII ғасырда өмір сүрген нақты тарихи тұлғалар»⁷⁰⁹.

Бұл дерек тағы да Найманды Аққожадан туған Жанарыстың алты баласының бірі ретінде, яғни жеке тарихи тұлға түрінде көрсететіні көрініп тұр.

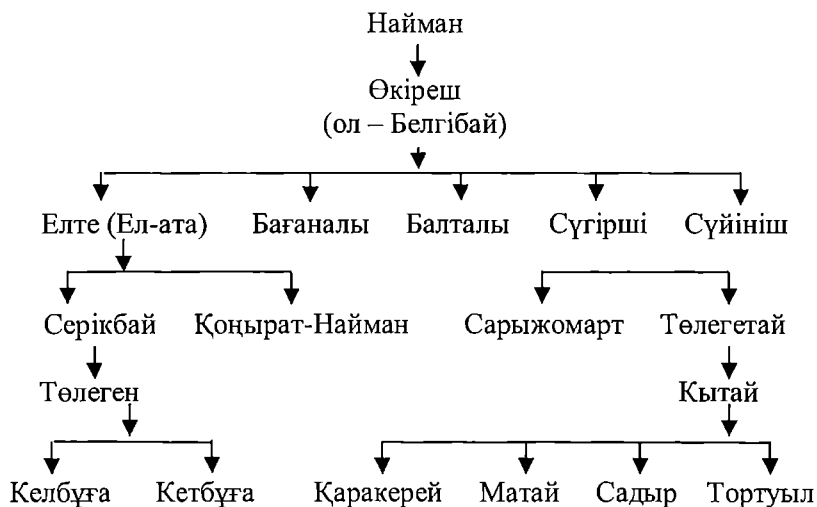
Мұнда мынаны ескерген жөн. Аққожа XIV ғасырда өмір сүрген тарихи тұлға болуы мүмкін. Оның осы тұста Найман тайпасына билік жасаушылардың бірі болуы да мүмкін. Өйткені Арғын шежіресін бастайтын Қарақожа Тоқтамыс ханмен бірге жүрген XIV ғасыр адамы.

Сонымен қатар жазушы Қ. Салғараұлы белгілі ғалымдар С. Аманжоловтың және М. Мұқановтың Найманға байланысты шежіре-деректерінің жоғарыда келтірілген шежірелік мәліметтерден өзгешелеу екендігін атап көрсете кетеді. Сонымен қатар ол Ш. Құдайбердіұлының шежірелік деректерінде де бұларға ұқсамайтын мәліметтер кездесетініне назар аударады. Ол сөзбе-сөз бұл мәселені былай талдайды: «Мысалы, С. Аманжолов нұсқасы бойынша, Найманнан бір ғана, кейін ел аузындағы Өкіреш деген атымен танылған, Белгібай деген бала туады. Одан – Елте (Ел ата деп те атайды), Бағаналы, Балталы, Сүгірші (Шәкәрімде – Сүкіргі), Сүйініш деген бес бала тарайды. Елтеден – Серікбай, Қоңырат-Найман; осының Серікбайынан – Төлеген, одан Келбұға, Кетбұға»⁷¹⁰. С. Аманжоловтың бұл мәлі-

⁷⁰⁹ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – Алматы, 1992. – 253-б.

⁷¹⁰ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – 253-254-б.

метті Темірбай Бектасов атты шежірешіден келтіріп отырғаны белгілі. Схема түрінде берер болсақ, бұл былай болып шығады⁷¹¹:

Қ. Халид пен Т. Бектасовтың өзара ұқсас шежірелері негізінде жасалған бұл сызбаға талдау жасай келе, С. Аманжолов былай деп атап көрсеткен болатын: «Айта кеткен жөн – Халидовтан (*Халид – Т.О.*) біз алғаш рет қытай тайпалық одағы туралы мәліметті көреміз. Олар, яғни қытайлар XII ғасырдан бастап Қазақстандағы Талдықорған облысының солтүстік-шығысында және Шығыс Қазақстан облысының оңтүстік-шығысында өмір сүрген». Бұл жерде ғалым Найман шежіресінде орта ғасырлармен байланысты деректер бар екенін алға тартып отыр. Оның айтып отырған қытай тайпасы Орхон-Енисей ескерткіштерінде кездесетін тағаштармен байланысты болуы әбден мүмкін екендігін, сонымен бірге осы ескерткіштерде «қытай» этнонимінің де кездесетінін атап көрсете келе, ғалым осы қытайдан тарайтын Садыр, Матай, Төртуыл және Қаракерей руларының XII ғасырдан кейін ғана наймандар

⁷¹¹ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. I. – Алма-Ата, 1959. – 59-б.

одағына қосылып, бұған дейін қытай деген жалпылама атпен дербес өмір сүргендерін атап көрсетеді⁷¹².

Қытай деректерінде қидандардың қытан деп аталғанын да байқаймыз. Сонымен бірге қидандарда VIII-IX ғасырларда Сегіз қидан тайпалық бірлестігінің болғаны «Ляо-шиден» және белгілі⁷¹³.

С. Аманжолов М. Қашқаридың қытай тайпасын түркі тайпалары қатарына жатқызатынына да назар аударады. Бұл пікірді кезінде В.В. Бартольд та қостаған еді⁷¹⁴.

Жазушы бұл жерде жоғарыдағы деректен өзгешелікті атап көрсете кетеді. Онда Кетбұғадан тікелей Найман тарайтын еді. Сондай-ақ, Сүгіршіден – Сарыжомарт, Төлегетай; онан соң осы Төлегетайдан Қытай, одан Қаракерей, Матай, Садыр, Төртуыл өсіп-өрбитін⁷¹⁵. Шындығында да бұл деректерде айтарлықтай алшақтықтар бар. Алғашқысында Төлегетай Найманның бел баласы болса, кейінгі шежіреде оның шөбересі. Оның үстіне Қаракерей, Матай, Садыр, Төлегетайдың өзінен емес, баласы Қытайдан туып отыр және оларға Төртуыл атты жаңа есім қосылады⁷¹⁶. Жазушы М. Мұқановтың шежіресіндегі өзгешеліктерге де назар аударады. Осыған байланысты ол былай деп жазады: «Ал М. Мұқановта әлгі Қытайдың баласы Төлегетайдың немересі деген тікелей Найманның өзінен тарайды»⁷¹⁷.

Қ. Салғараұлы сондай-ақ Шәкәрім қажы келтіретін шежіредегі өзгешеліктерге де назар аударған болатын: «Шәкәрім қажы Найманнан Сопы мырзаны, одан Өкірешті, одан Домбауыш, Сүкіргі, Сарыжомартты туғызады»⁷¹⁸. Жазушының бұл талдаулары өзінен бұрынғы М. Тынышпаевтың мәліметтеріне сүйенетінін оның өзі де мойындайды. Осыған байланысты ол былай деген еді: «Жоғарыда айтқан деректерді ойдан

⁷¹² Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. I. – 59-б.

⁷¹³ История и древности восточной части Средней Азии, от X до XIII века; с приложением перевода китайских известий о Киданях, Джурджитах и Монголо-Татарах В.П. Васильева // Труды восточного отделения императорского археологического общества. Ч.4. – СПб., 1859. – 172-б.

⁷¹⁴ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. I. – 59-б.

⁷¹⁵ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – 253-254-б.

⁷¹⁶ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – 254-б.

⁷¹⁷ ⁷¹⁷ Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – 254-б.

⁷¹⁸ Сонда. – 254-б.

шығарғаным жоқ. Қазақтың алғашқы білімді зерттеушілерінің бірі М. Тынышпаевтың «Қазақ халқының тарихына материалдар» деген еңбегінен алдым. Ал қолда бар басқа деректердің ішінен қалаудың неге М. Тынышпаев дерегіне түскеніне келсек, оның мынадай сыры бар. М. Тынышпаев мамандығы басқа болғанымен, тарихқа ден қойып, оны ғылыми тұрғыдан зерттеген білікті жан. Оның сыртында осы Найманның Төлегетай аталығынан тараған ұрпақтың өкілі»⁷¹⁹.

Наймандардың казактардың, қырғыздардың, өзбектердің және т.б. арасында кездесетіндерін айта келе, зерттеуші Л.П. Потапов Оңтүстік Алтай құрамындағы наймандарға назар аударған еді: «Біздің далалық материалдарымыздың мәліметтері бойынша, – деп жазады ол, – Найман сеогы Алтайға көшіп келушілер қатарына жатады. Оның өкілдері мұнда Тувадан келген. Айта кеткен жөн, қазір ол жақта мұндай рутайпалық ру бұтағы жоқ. Бізге Найман сеоктары туралы әңгімелеп берген алтайлық ақсақалдар наймандардың бұрын (қашан екені белгісіз) Хемчик өзенінің бойында өмір сүргеніне күмәнданбайды. Бірақ кейіннен оның Саянның солтүстік жағында, Абақанда қалай пайда болғаны белгісіз. Әріректе наймандардың Ырғай және Сырғай деп аталатын екі ағайынды бауыры және олардың нағашы ағалары Шыбықтай Телес көліне ұласатын тайганың ішіне тереңдеп еніп, сонда Пыжи өзенінің тармағына (Бийдің солтүстік жылғасы) Юс сеоктарының арасына қоныстанған. Алайда тувалармен жиі жанжалдаса бергендіктен, олар Чемал өзенінің бойына (Катунның оңтүстік тармағы) көшіп кетіп, ал одан әрі Катунның солтүстік жағалауына 5-Алтай қопасына келіп жеткен. Бұл Зайсан Тодош руының ата-бабасынан қалған жер еді. Ағайындыларының бірінің терісі қара торы екен. Сондықтан одан тараған ру Алтайда қаранаймандар аталды. Екінші бауыры Көгүл-Найман руының басталуына негіз болды. Кейін наймандар соншалықты көбейді және күшейіп алды. Олар тіптен, Зайсанның 7-Алтай қопасына да қоныстанды»⁷²⁰.

Л.П. Потаповтың наймандар мекендеген Пыжи өзені (Бийдің солтүстік жылғасы) туралы айтқандары қазіргі Талдықорған

⁷¹⁹ Сонда. – 254-б.

⁷²⁰ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – Л., 1969. – 39-б.

қаласының оңтүстігіндегі тау ішіндегі Быжы өзенінің атын еске түсіреді. Тегінде Алтайдан батысқа көшкен наймандар өзен атауын да өздерімен бірге алып келсе керек.

Өзінің осы айтқандарын Л.П. Потапов С.М. Абрамзонның пікірімен нақтылай түседі. С.М. Абрамзон қырғыздардың құрамында кара-найман және көке-найман деген рулық тармақтар бар екендігін атап көрсеткен болатын⁷²¹.

Әрине, мәселені тереңдете зерттейтін Л.П. Потапов жоғарыдағы ақсақалдар әңгімелеген аңызды шындыққа жатқыза қоймайды. Сонымен бірге ол наймандардың Таулы Алтайда, дәлірек айтар болсақ, Телес көлінің маңындағы аудандарда өмір сүргені туралы деректердің XVII ғасырды баяндайтын Сібір жылнамаларында да айтылатынын атап көрсетеді. «Наймандар, – деп жазады ол, – Алтайға XIV-XV ғасырлар кезеңінде Ақ Орданың феодалдық бөлшектену тұсында келуі мүмкін. Ол кезде көптеген тайпалардың араласуы және қосылуы орын алды және мұның өзі қазақ, өзбек, қырғыз және т.б. халықтардың қалыптасуына қатысуға жол ашты. Олар мұнда ертеректе моңғолдардан бұрын келуі де мүмкін. Өйткені XII ғасырда наймандар Хангайдан Монғол Алтайына дейінгі қоныстарды жайлады, яғни Саян-Алтай тау қыраттарындағы халықтардың көршілері болды»⁷²².

Көріп отырмыз, Л.П. Потапов наймандардың бабаларының Оңтүстік Алтайға қоныстануына байланысты жеке тарихи тұңғалардан туындайтын аңыздарды тарихи шындық ретінде қабылдай қоймайды. Сонымен бірге ол кейбір Найман руларының бұл өңірге айтарлықтай ертеректе қоныстануы мүмкін екендігін де ескерте кетеді. Қалай десек те, ол байыпты зерттеуші ретінде мәселені ғылыми тұрғыда қойып отыр.

П. Семенов пен Г. Потанин құрастырған еңбекте Л. Потапов жазған өңір жан-жақты айтылған. Онда Майма (Найму), Пыжа, Сауысқанды, Шабдар, Уймен тәрізді өзендер жан-жақты сипатталған. Мұнда да аталмыш өзеннің бірде Найм, бірде Майм аталғанын байқаймыз⁷²³.

⁷²¹ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – 39-б.

⁷²² Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – 176-б.

⁷²³ Землевладение Азии Карла Риттера. Т. IV. – СПб., 1877. – 423-425-б.

Сонымен «Найман» этнонимінің шығуын жеке тарихи тұлғалармен байланыстыру ғылыми нәтиже бере қоймайтынын байқаймыз. Яғни жоғарыда айтылған шежірелік деректердің «Найман» этнонимінің шығуын шынайы түсіндіруге берер көмегі шамалы екенін байқау қиын емес деп ойлаймыз. Оларды тіптен басқа жанама деректермен салыстырғанның өзінде қазақты құраған аса ірі және іргелі тайпаны, оның құрамындағы көптеген руларды бір ғана Найман деген тарихи тұлғадан тарату ғылыми тұрғыдан қисынға келмейді.

Жазушы Қ. Салғараұлының сөзімен айтар болсақ: «Бұл арада кезінде хатқа түсіп, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан қытай жылнамалары секілді нақты дерегіміз болып, олармен салыстыра, тексермегеннен кейін, ананікі, не мынанікі дұрыс деу қиын, тіпті олай деу қателікке ұрындырады»⁷²⁴. Ал қытай жылнамаларында «Найман» этнонимінің VIII ғасырға дейін кездеспейтіні және белгілі. Онда Найман аталатын тарихи тұлға туралы ешқандай да мәліметтер жоқ. Сондай-ақ найман атауы ежелгі түркілердің руникалық жазуларында да кездеспейді. Оларда наймандардың бабалары болып есептелінетін «сегіз оғыздардың» өзі VIII ғасырдан бастап қана ауызға алынады.

Найман атауын нақты өзеннің атымен байланыстыратын көзқарас та бар екенін жоғарыда атап көрсеттік. Бұл пікірдің авторы – Н.А. Аристов. Кезінде ол былай деп жазған еді: «Естественнее полагать, что имя найманов происходит от реки Найма, притока Катуня, и что на ней они первоначально обитали. Перейдя прямо на юг, на западную Монголию найманский род стал здесь после падения Уйгурско-Орхонского ханства, во главе местных родов Теле и турков-тукю и образовал союз родов или племя найманское»⁷²⁵.

Профессор С. Аманжолов осыған байланысты өзінің пікірін былай білдірген еді: «Слово «найман», по мнению Аристова происходит от названия реки **Найма** (приток реки Катуня на Алтае). Он также объяснил происхождение имен Аргун или

⁷²⁴ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – 254-б.

⁷²⁵ Аристов А.И. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897. – 87-б.

Аргын (от реки Аргунь). Дулат (р. Тулати) и Канглы (от реки Кан). Все это вполне возможно и логично»⁷²⁶.

Ғалымдардың мұндай тұжырымдарына ежелгі қазақ тарихына байланысты көркем шығармалар жазып жүрген жазушы Қ. Салғарин мынадай қарсы уәж айтады: «Көшпелілердің, оның ішінде түркі халқының арғы-бергі тарихында далалықтар ешқашанда барған жерінің атымен аталмаған, қайта сол жерге өз атауын беріп отырған. Мекендеген жеріне ат беріп, айдар тағатын сол халықтың өзі ғой. Топонимдік атаудың этнонимдік атаудан кейін шығатынына В.А. Никонovтың «Қысқаша топонимикалық сөздігін» парақтап шыққан адамның оп-оңай-ақ көз жеткізуіне болады. Бұл бір.

Екіншіден, Н.А. Аристовтың этностық атауға негіз болды деп отырған өзеннің аты Найма емес, Майма. Қатын өзеніне құятын бұл шағын өзеннің аты да, оның жағасында орналасқан поселкенің аты да Майма деп аталады. Ал майма – Керей тайпасының бір руының аты. ХХ ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген ақын Арғынбай Апапашбаевтың «Жоғарғы майма, мұңал, боқай, қостай. Екі елді екі айырды құдай қоспай» деп келетін ұзақ өлеңіндегі «жоғары» деген сөз Майма руының тауды, дәлірек айтсақ осы Майма өзенінің бойын мекендегенін көрсетеді. Мұны көне көз қарттар да дәлелдейді. Осы орайда тіпті бұл өзеннің аты бұрын Найма, кейін дыбыс өзгерісіне ұшырап Маймаға айналған шығар, Керей руына содан соң берілген болар деп қарасақ та аталған өзеннің наймандарға ежелгі атамекен болмағанын көреміз. Қытай жылнамаларының, моңғол шежірелерінің мәліметі бойынша наймандардың VIII ғасырда Байкал көлінің оңтүстігінде, ал IX ғасырда Орхон өзенінің жоғарғы ағысынан Қара Ертіске дейінгі аралықта болғаны аян. Наймандардың Алтай асып кетуі, Сырдария бойына құлауы Шыңғысханның тұсында, оның Таян ханды жеңгеннен кейін басталған жоқ па? Ал бұл XIII ғасырдың басы, яғни 1204 жыл еді ғой. Демек, наймандар Найма өзенінің бойына «найман» деген атпен жұртқа танылғаннан кейін барды. Олай болса, найман атауын қалай Найма өзенінің атынан шықты дей аламыз»⁷²⁷.

⁷²⁶ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. I. – 53-б.

⁷²⁷ Салғарұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – 249-250-б.

Зерттеушілер арасында «найман» этнонимінен монғолдың «сегіз» деген сандық көрсеткішін көретіндер де бар дедік. Осыны нақтылап айтқан И.Н. Березин болды. Ол былай деп жазған еді: «Название Найман из монгольское числительное

 найман, восемь, и конечно означало союз восьми племен»⁷²⁸.

Осы пікірді өзінің зерттеулерінде мақұлдаған Л.Л. Викторова монғолдың шығыстанушы ғалымдарының осындай пікірді қолдайтынын айта келіп, Н.П. Шастинаның төмендегідей көзқарасына арнайы тоқталады: «Одно из наиболее крупных монгольских племен, кочевавших на обширной территории между Хангаем и горными хребтами Алтаин-Нуру, в долине р. Черного Иртыша и оз. Зайсан-нор... Название «найман» по-монгольски значит «восемь». Можно предполагать, что некогда найманы состояли из восьми племен, или родов, объединение которых и стало называться найман. Подобные числовые наименования племен встречаются у монголов»⁷²⁹.

Кезінде осы мәселені арнайы зерттеген Л.Л. Викторова өзінің қорытынды пікірін былай деп аяқтаған еді: «Найманы были тюркоязычным народом, которые происходят от огузских племен и составил союз носивших с VIII в. сначала название «секиз-огуз», а позднее «цзу-бу» и «найман» – названия, данные соседними народами»⁷³⁰.

Қазақстандық зерттеушілер В. Востров, М. Мұқанов Л.Л. Викторованың көзқарасын мақұлдай келе, өздерінің еңбектерінде мынадай пікір айтқан еді: «Л.Л. Викторованың «найман» сөзінің шығуы туралы зерттеуі баса көңіл бөлуге тұрады. Шығыстық және руникалық ескерткіштерге сәйкес, секиз оғыздар, түрікше «сегіз оғыздар» YIII ғасырдың орта шенінде Хангайдан батысқа қарай Тарбағатайға дейін, яғни кейіннен наймандар қоныстанған аймаққа қоныстанды. Автор

⁷²⁸ Сборник летописей. Пер. И.Н. Березина //Труды восточного отделения императорского археологического общества. Ч. 5. – СПб., 1858. – 264-б.

⁷²⁹ Викторова Л.Л. К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII-XIII вв.) // Ученые записки ЛГУ. Язык и народов востока. – №305. – 1961. Серия востоковедческих наук. Вып. 12. – 138-б.

⁷³⁰ Сонда. – 155-б.

тарихтың өте аз зерттелген кезеңіне – Ляо империясының кезеңіне, моңғол тілдес қидандар 947 жылы қырғыздарды қазіргі Моңғолия территориясынан Тарбағатайға дейін қуып шығып, онда өздерінің мемлекетін құрған уақытқа тоқталған.

Дәл осы кезеңде «Ляо-шидың» беттерінде (30, л. 7а; 69, л. 24б.) «Найман» атауы пайда болады, ол тайпаны қидандардан, татарлардан (шивэйлерден), хилардан (татабылардан) және т.б. ерекшелендірді. «Найман» атауын «сегіз тайпаның» одағы ретінде Моңғолияда және Тарбағатайда қырғыздар кеткеннен кейін қалған моңғол тілдес қидандар түріктерге, «сегіз-оғыздарға» таратты. Міне, дәл осы аймақта наймандардың ежелгі мемлекеті пайда болды.

Рашид-ад-диннің жылнамаларындағы мәліметтер бойынша, моңғолдардан бұрынғы дәуірде-ақ наймандардың өздерінің айтарлықтай күшті мемлекеті болды»⁷³¹.

Б.Н. Бияров «найман» этнонимінің шығу тарихына байланысты жазған өзінің мақаласында осы «сегіз оғыз» этнонимінің шығу тарихына нақтылап шолу жасаған болатын. Онда мынадай жолдар бар: «Найман» моңғолдың «сегіз» деген сан есімді сөзі екенін алғаш жазған араб ғалымы Жувейни. Одан соң Жамал қаршы Түркістанды билеген найманның ержүрек ханын «Әл-Күшлік ас-Сегіз» деп атайды. Наймандарды «сегіз» деп жазатын көне ғалымдардың бірі – Шарафаддин. Ол «сегіз», «сегізман», «қыпшақман», «қаңлыман» деп атайтын болған. Шыңғыс мемлекеті құрылмас бұрын, наймандардың аты «сегіз ата» деп аталғанын Н.А. Аристов пен Жапония ғалымы С. Мураяма да қостаған еді. Наймандар тарихын жете зерттеген орыс ғалымы Л.Л. Викторова: «Наймандар VIII ғасырда «сегіз оғыз» тайпасы деп аталып, Хангайдан Тарбағатайға дейінгі жерді мекендеген. Олардың көршілері, моңғол тілді қидандар «сегіз оғыз» этнонимін өз тілдерімен «найман» деп атай бастаған», – деп жазады.

Күні бүгінге дейін созылып келе жатқан айтыс-тартысты доғарғысы келгендей-ақ, Советқазы Ақатаев былай деп кесіп айтады: «Наймандар VIII ғасырдың орта шенінде Зайсан

⁷³¹ Востров В., Муканов М. Родоплеменной состав и расселение казахов. – Алма-Ата, 1968. – 63-б.

шұңқыры мен Орхон су қоймасының аралығында пайда болып, түркіше «Сегіз оғыз», кейіннен тибетше «Цзу-бу» және монғолша «Найман» деген атпен белгілі болған түркі тілдес этно-саяси бірігу деген тоқтамға келдік».

Дегенмен, бүгінгі күнгі этностық атаулардың басы толық ашылмай тұрғаны байқалады. Мәселен, жоғарыдағы айтылған үзілді-кесілді тұжырымдарға кінәмшіл ғалымдар мынадай уәж айтады. Мейлі «найм», монғолша «сегіз» болсын, ал «ман» сыңары (әлде қосымшасы) нені білдіреді? Осыдан келіп дау қайта өршіп жүре береді.

Бұл мәселеде қытай тілін жетік білетін Қытайдағы бауырларымыз да елеулі көмек көрсете алмай отыр. Оның нақты мысалы «Шыңжаң» қоғамдық журналында жарияланған XI-XII ғасырдағы наймандар тарихы туралы пікірлері дер едік. Бұл мақала тарих ғылымынан докторлық диссертация қорғаған Бақыт Еженқанұлының осы ғылыми еңбегінен алынған⁷³². Осы мақалада мынадай жолдар бар: «Сегіз оғыз» деген атау түрік руни құлыптасынан көшірілген: «Мойыншур құлыптасы» ... Ұйғыр қағандығының 2-ұрпақ қағаны ғана. Қаған мен (747-759 жылдар мансапта болған) сегіз оғыз, тоғыз татарлардың соғысы жазылған. Кейбір зерттеу еңбектерде сегіз оғыз бен кейінгі наймандарды табиғи байланыстырады. Жапонның Майеданаионори деген ғалымы осылай деген. Ал совет ғалымдарының көбі-ақ осы көзқарасты құптайды. «Қазақ ССР тарихы» мұны тіпті де сәулендіріп: «наймандар тайпа бірлестігі сегіз оғыз (түрік тілінде сегіз тайпа бірлестігі деген сөз) деген атпен әлемге әйгілі болған. 8-ғасырдың орта шенінде Ертіс өзенінің шығысы мен Орхон өзенінің аралығынан бой көрсеткен еді, олар Ханка тауынан Тарбағатай тауына дейінгі жерлерді иеленіп жатты...

Лиану патшалығы тұсында найман ресми көрінген. Бұл «найман» әлде батыстағы бу этнонимінен дамып келген ру аты болуы керек. Алайда бұл тұста сегіз оғыз бірлестігі үздіксіз жалғасып отырған еді (сірә, монғол тілі семьясындағы қидандар кейін келе оларды «наймандар» деп атаған бұл түрік тіліндегі

⁷³² Бақыт Еженқанұлы. XI-XII ғасырдағы Наймандар //«Шыңжаң» қоғамдық журналы. – 1991. – №3. – 56-б.

«сегіз тайпа бірлестігі» деген сөздің мағынасына жанасады) дейді. Бұл арада осы пікірді қуаттаған автордың... найман деген атау қидандардан келген ба, жоқ па? деген мәселелердегі болмашы фактісінің жоқ екендігін айтпаған күннің өзінде наймандар // сегіз оғыздар деуі күмәнді. Мүлде дәлелдеуге болмайтын «найман» моңғұл тіліндегі «сегіз» деуден тыс, талай фактілер «сегіз оғыздың» асылы бір тұлға екендігін түсіндіреді. Жәміс Хамитун Зеглейдтің зерттеуінде аталмыш «сегіз тайпа» амалиятта «тоғыз тайпаның» көлемінде, ол ұйғырлардан тыс, тоғыз-оғыздан басқа да сегіз тайпасы болған деген мағынан меңзейді. Ең мәндісі сол бүкіл моңғұл, Иуан патшалығы дәуіріндегі тарихи деректерден наймандарды асылы, «сегіз тайпа» болған еді дейтін жазылым кездеспейді. Найман руларында аты жағынан түрік, ұйғыр тайпалар бірлестігіне ұқсап кететіндері аз емес. Сондықтан «сегіз оғыз» деу де нанымсыз сөз»⁷³³.

Қытайдағы қазақ бауырымыз Бақыт Еженқанұлының бұл пікіріне қарсы қандай уәж айтуға болады? Біздіңше, сегіз оғыздардың наймандардың бабалары болып табылатынына күдіктенудің өзі онша негізді емес. Автордың сүйеніп отырған зерттеушісі Жәміс Хамитунның еңбегі 1972 жылы жарияланған екен. Одан бері талай су ақты, талай зерттеулер жазылды және соңғы жылдардағы зерттеушілердің басым көпшілігі наймандардың бұрынғы сегіз оғыздар болып табылуы мүмкін деген көзқарасты мақұлдады.

Ал енді осы тұжырымға қарсы болатын болсақ, онда оған қарсы пікірілер де болуы керек қой. Иә, мұндай пікір Бақыт Еженқанұлында бар. Ол наймандарды қырғыздардан шығарады. Сөзіміз дәлелді болуы үшін автордың өзінің пікірін келтірелік: «Жоғарыдағы пікірлерді салыстырғанда наймандардың тегі «қырғыз еді» дейтін сөз ақылға сиымдырақ. «Қырғыз еді» деушілердің ситатқа алатындары «Иуан патшалығы тарихы» ертеде қырғыздар мен наймандарды байланыстырып айтатын. «Иуан патшалығы тарихы, жағрапия дерегі» қырғыз тараушасында: «наймандар осы араға қоныстанып келген аңыз деп

⁷³³ Бақыт Еженқанұлы. XI-XII ғасырдағы Наймандар // «Шыңжаң» қоғамдық журналы. – 1991. – №3. – 61-62-б.

пайымдалған. Бұл бір аңыз, сірә, негізсіз болмаса керек. «Жамих ат-тауарихтағы» деректе наймандар мен қырғыздар ортасында жаугершілік ахуалдар болған екен. Солай да олар да туыстық қатынастардың болғаны айқын. Бұйрық хан Шыңғысхан мен Таянханнан жеңілгеннен кейін сонау Алтай маңындағы Шырбылбас (Үліңгір маңы – мақала авторы) деген жерден қырғыздармен аварлар (жужандар) районуна қашып барады». «Жамих ат-тауарих» рулар тарихи дерегі қырғыздар тараушасында қырғыздар мен аварлар жеріндегілердің «хандарының құрмет аттары Найынал, барлық хандар да өзінің аттары болса, бұл өңірдегі ұлттардың аттары иди» делінген. Бұдан наймандардың бұл жақтарда қырғыздармен белгілі ұқсастықтары бар екендігін көруге болады»⁷³⁴.

Бұған не айтуға болады? Бәрінен бұрын мынаны ескеруіміз керек. Наймандарды қырғыздардан шығарып жүрген жалғыз Бақыт Еженқанұлы ғана емес, қазіргі қырғыз ғалымдарының арасында да наймандарды ежелгі қырғыздардың аз тайпасынан таратуға талпынушылар бар. Бұл туралы біз алда арнайы тоқталамыз. Әзірше айтарымыз, қазақты құраған ең ірі және көп санды Найман тайпасы қырғыз бола алмайды. Олай болған жағдайда қазақ халқының көпшілігі қырғыздан тараған болып шығар еді. Бұл, әрине, мүмкін емес нәрсе.

Екіншіден, автордың өзі айтып отырғандай, кезінде «наймандар мен қырғыздардың арасында жаугершілік ахуалдар болған». Осы сөйлемнің өзі-ақ наймандардың ата тегінің қырғыз еместігінің айқын көрінісі емес пе?

Сонымен бірге Бақыт Еженқанұлы бауырымыздың VIII ғасырдағы наймандарды Күшір (Күшіт) тайпасынан шығармақ болған әрекеті де назар аудартады. Ол осыған байланысты былай деп жазады: «...Осыған қатысты және бір маңызды дерек: наймандардың үстемдік орындағы тайпасы VIII ғасырда Шан өзені аңғарында жасаған. «Иуан патшалығының құпия тарихы» 141-тарауында Күшіт найманның бұйрығы (ханы)» деген дерек бар. Міне, бұдан Күшіттің Бұйрыққа қарасты тайпа екендігін көруге болады, ол наймандардың үстем тап тайпасы. Бұл

⁷³⁴ Бақыт Еженқанұлы. XI-XII ғасырдағы Наймандар // «Шыңжаң» қоғамдық журналы. – 1991. – №3. – 62-63-б.

Пелиоттың Дунхуан 1283 номерлі заңуша жазудан тапқан дерегінде Күшір деген тайпа болған. Лигат пен Муриасутакау қатарлылар осы тайпаны найманның Күшіт тайпасымен салыстырған, Муриасутакау қатысты зерттеу мақалаларында: «Лигат мырза түсіндірген Гүт тибеттердің батыс терістігіндегі Күшір тайпасы, бұлар кейін наймандардың бір бөлігі ретінде «Иуан патшалығының құпия тарихынан» көрілген Күшір тайпасы екендігі шүбәсіз» деп жазады. Айта кетуге тиістісі сол: Лигат пен Муриасутакаулар осы мәселеге тоқталғанда «сегіз-оғыз найман» деген пікірдің ықпалына азды-көпті ұшыраған. Бұл жағын есепке алмағанда, олардың салыстырмасы үйлесімді. Бұлар «Иуан патшалығы тарихы, жағрапия дерегіндегі» қырғыздар тарауындағы дерекпен қабысып жатады. Десе де, Күшір ең алғаш ұйғыр, қырғыздардан парықты болған. Пул Пелионның 1283 номерлі заңу тіліндегі жазылымынан, Күшірлердің ұйғырлар жаңа көркейіп келе жатқан шақта олар ұйғырлардан бөлек тіршілік ететін, сондай-ақ ол екі жақ бір-біріне жау көзбен қатынаста болған. Мурнасу Такау: ол жазылымдағы 3-дерек хордан басталған, бұл хорұйғыр болып табылады» дейді. Ал, бұл документ Күшірді қырғыздардан бөліп жазады. Демек Күшір қырғыздарда ұқсамайтындығы түсіндіреді.

Күшірттердің әрекеттері жөнінде тарихи дерек аз. Алайда, күшірлер Шиан өзені маңында жасаған тайпа болғандықтан, оны көркейіп, күшейген Қырғыз қағандығының тайпа құрамына енгізіліп кеткен деп болжам жасауға болады. Осылай болғандықтан қырғыздар оңтүстікке ірге кеңейткенде, күшірттерде түстікке ауып Алтай тауына барған. Қырғыздар Алтай тауын меңгеріп тұрғанда, маңында қимақ сынды күшті көрші іргелес тайпа отырған жағдайда, Алтай районында басқадай тайпалардың едәуір күшті акмиат құрулары мүмкін емес-ті. XI ғасырдың алғашқы жартысында қырғыздар терістікке ауды. Қимақтар ыдырады да, наймандар тайпа бірлестігі біртіндеп Алтай тауы төңірегінен бой көрсете бастады. Бұл тайпалар бірлестігіне басшылық еткен бұрын күдіреттілердің айбарынан көріле алмаған Күшірт тайпасы болды»⁷³⁵.

⁷³⁵ Бақыт Еженқанұлы. XI-XII ғасырдағы Наймандар // «Шынжан» қоғамдық журналы. – 1991. – №3. – 63-64-б.

Бұл айтылғандарға не деуге болады? Біздің ойымызша, Бақыт Еженқанұлы бауырымыз найманның атасы ретінде көрсетіп отырған Күшір тайпасы XI-XII ғасырға қарай өмір сүрген бірлестік. Өйткені Бақыт Еженқанұлы бауырымыз келтіріп отырған «Лиану патшалығы тарихы» XI ғасыр тарихын баяндайды⁷³⁶. Ол бәлендей қуатты және әлеуетті тайпа емес. Олай дейтін себебіміз, Қытайдағы Мырзахан Жақыпұлы басқарған бауырларымыз көне қытай тілінен аударған екі томдық Қытай жылнамаларында IX ғасырдың орта шеніне дейінгі ежелгі түркі және оғыз тайпалары арасында Күшір тайпасы ауызға алынбайды. Тегінде бұл сегіз Оғыз бірлестігінен әлдейқайда кейінірек пайда болған тайпа бірлестігі. Бұлардың Найман бірлестігіне негіз болуы әбден мүмкін. Алайда моңғол тілінде «сегіз» деген мағынаны білдіретін тайпаның басым көпшілігі осы күшірлерден ғана тұрған деп айтқанымыз жөн бола қояр ма екен? Тіптен наймандарды Күшірден шығарғанның өзінде Күшір қайдан шыққан деген сауал туындайды. Қырғыз тарихшылар мұндай тайпа туралы өздерінің зерттеулерінде ауызға да алмайды. Олай болса, тарихи деректерде елеусіз қалған қайдағы бір шағын тайпаны наймандардың этностық негізі ретінде қарастырғанымыз дәлелді бола қоймас. Сондықтан наймандардың бабалары болып табылатын сегіз оғыздар туралы нақты деректен бас тартуға ешқандай негіз жоқ деп ойлаймыз. Оның үстіне мынаны да ұмытпағанымыз жөн, сегіз оғыздардың VIII ғасырдағы орналасқан тарихи мекені ежелгі наймандардың орналасқан географиялық орнына сәйкес келеді. Ал сегіз оғыздардың көршілері басқа түркі тайпалары Қытай жылнамаларында нақты атап көрсетілген. Мысалы, сегіз оғыздардың солтүстікте байырқулармен, солтүстік-шығыста қыбыттармен, оңтүстік-шығыста агнилармен, оңтүстікте тоғыз оғыз тайпаларымен, батыста ұйғырлармен шектесіп жатқаны Қытай деректерінен белгілі. Мұны біз алда осы деректер негізінде жасалған картамызда анығырақ көрсетуге тырыстық.

Осылайша өзіміздің тұжырымдарымызды нақтылай келе, сонымен бірге басқа зерттеушілердің «найман» этнониміне

⁷³⁶ Бақыт Еженқанұлы. XI-XII ғасырдағы Наймандар // «Шыңжаң» қоғамдық журналы. – 64-б.

байланысты көзқарастарын да елеусіз қалдыра алмайтынымызды атап көрсетеміз.

Кезінде С. Аманжолов «Найман» сөзін көне түркі тілінде кездесетін (Л. Будаговтың сөздігіне сүйеніп) **нажы // найы**, яғни «дос» деген сөзінен пайда болған деген. Мұндағы **-ман// -мен** қосымшасы «түрікмен» тұлғасындағы сияқты мағына береді.

Араб-парсы – соғды жағынан келген *ман* сөзі III-IX ғасырлар арасында Тұран өлкесіне кең тарап, талай этноним құрамына еніп үлгерген тәрізді. Мысалы, түрікмен «түркі елі», найман «сегіз ел»; құбаман / құман / куман/ «сары (құба) дала елі»; ойман «төменгі (ормандағы) ел» т.б. Бұл құбашаң – қыпшақ этнонимін *құбаман* түрінде өзгерткенімен, мағынасы сақталып қалған: «құба дала, құба түз, сары дала жұрты»⁷³⁷.

Жағдайды күрделендіре түсетін Н.А. Аристовтың мына пікірі: «Монгольское «восемь» мне кажется совершенно невероятным для имени тюркского племени, а что найманы были искони тюрками, это удостоверяется нынешним тюркским языком этого многочисленного племени: отуречение первоначально монгольских найманов было бы несогласно совсем ходом истории Средней Азии»⁷³⁸.

Мұндай қарама-қарсы пікірлер біздің ойымызша, шындықты айқындай түсуге көмектеседі. Осының айқын көрінісі профессор С. Аманжоловтың Н.А. Аристовтың пікіріне байланысты мынадай тұжырымы дер едік: «В дополнение к мнению Аристова следует сказать, что монголы не могли нумеровать все в соседстве с ними живущие племена. И следа такого акта нумерации племен вообще нет. Поэтому корень слова «найман», возможно состоит из тюркского) «нажы» // «найы» – «друг», плюс **ман // мен** – как это в слове «тюркмен». Последний аффикс, по мнению М. Кашгари, означает «подобно» или «похож» (из персидского: مانند). Возможно еще то, что слово-аффикс **ман**, заимствованное у арабов, вначале означало

⁷³⁷ Бияров Б.Н. Кейбір түркі этнонимдерінің этимологиясына шолу. «Байырғы түркі өркеніеті: жазба ескерткіштер: (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары, Астана қаласы, 2001. 18-19 мамыр.). – 320-321-б.

⁷³⁸ Аристов А.И. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 87-б.

«человек»), потом превратилось в аффикс. Доказательством этому служат еще такие древние слова-термины, как: «атарман» (букв.: «стреляющий человек», стрелок), «шабарман» (посыльный, рассыльный, курьер), «аламан» // «аларман» («войско», букв.: «человек, берущий или забирающий» и др.)⁷³⁹.

С. Аманжоловтың «найы» дос деген мағынаны білдіреді деген пікірін «найман» этнонимінің негізі ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан берік негізді емес деп ойлаймыз. Өйткені «найы» – «дос» сөзі тайпаның аты және көне түркі сөзі болса ол туралы көне руникалық жазуларда неге бір ауыз сөз кездеспейді. Жалпы Тонұқұқ (Тонькөк), Күлтегін, Білге қаған, Ел Етміш Білге қаған (Мойын-чұр) және т.б. ескерткіштердің ешқайсысы «дос» тайпалар туралы ештеңе де айтпайды. Керісінше, бұлардың бәрінде түркі тайпаларының өзара және басқа көрші тайпалармен жау болғандары туралы жазылады. Мысалы, бір ғана Білге қаған бітік тасында «жау» деген сөз 10 рет кездессе, «дос» деген сөз бірде-бір рет кездеспейді. Ол тұста «дос» ұғымының орнына «бүтін халық» деген сөз қолданылды. Тек Білге қаған бітік тасының екі қапталындағы мәтіндердің өзінде ғана осы «бүтін халық» сөзі 78 рет қайталанатын екен⁷⁴⁰.

«Найы» немесе «дос» тайпасы туралы не руникалық, не қытай деректерінде ештеңе айтылмайды. Егер наймандардың о бастан-ақ Моңғол үстіртіндегі іргелі тайпалардың бірі екендігін ескерер болсақ, белгілі әдебиетші ғалымның пікірін қабылдай қою қиын.

Оның үстіне «найман» сөзінің монғолдарда «сегіз» деген мағынаны білдіретінін А. Позднеев өзінің 1892-1893 жылдардағы Монғолияға саяхаты кезінде көрсеткен еді⁷⁴¹. Сөзбе-сөз аудармасы бар сөзді бөлшектеп аударып, одан басқа мағына іздестірудің не қажеті бар.

Алайда «Найман» атауы моңғол сөзі екені айдан анық бола тұрса да, осы тұтас сөзді екіге бөліп тағы да жаңа мазмұн іздестіреміз. Соның нақты көрінісі зерттеуші Әбдікәрім Хасенов-

⁷³⁹ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. I. – 53-54-б.

⁷⁴⁰ Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). Т. 2. – Алматы, 2005. – 85-99-б.

⁷⁴¹ Позднеев А. Монголия и монголы. Т. 1. Дневник и маршрут 1892 года. – СПб., 1896. – 79-б.

тың мына сөзі: «Шын мәніне келгенде, Найман атауында ешқандай моңғол, парсы тілдерінің қоспасы жоқ. Ол көне түркі тілінде «най» – үлкен, «ман» – мәлін деген сөздерден шыққан. Тұба, төленгіт, сақа-хакас халықтары Алтай, Саян тауларында кездесетін мәлінді әлі күнге дейін ман дейді. Міне, осындай аң атына байланысты қараман, ақман, сарыман, көкман, тайман деген ру, адам аттары шыққанын ескергенде, тайпа атының таза түркі тілінде тұрғанында шүбә болмаса керек»⁷⁴².

Бұған не айтуға болады? Адамның аты аңның атымен қойылғанын көріп едік. Ал енді тұтас тайпаны «мәлін» деген онша мәлім емес аңның атымен атағанды әлі кездестірмедік. Егер «найман» «үлкен мәлін» болса, ал «кіші мәлін» қай тайпа деген сауал туындайды. Егер бұл тайпа шығында да «үлкен» тайпа болса, руникалық жазуларда, қытай деректерінде бұл туралы неге айтылмайды? Ешбір дерекке сүйенбей, сөзбе-сөз аудармаға ғана сүйеніп, ежелгі наймандарды «үлкен мәліндер» деп қайдағы бір аңға теңеу тарихи шындыққа жеткізе қоймайды. Осыны түсінсек, ары қарай дауласа қоймас едік.

Тағы бір айта кетер мәселе, «найман» этнонимі «сегіз» деген ұғымнан туындамайтынын дәлелдеу үшін оларды «тоғыз» санымен байланыстыру. Осының нақты көрінісі Ә. Хасеновтың мынадай пікірі: «Тарихи тоғыз оғыз елінің аты тоғыз таңбалы найман атауында да жаңғырып тұрған тәрізді. Осыған байланысты айтқанда, Л. Викторованың Орхон-Енисей жазуындағы «сегіз оғыздың» орнында отырған жұрт найман деуі ғылыми дәл тұжырым болмаса керек. Бұлай дейтініміз, кез келген жұрт басқа көршілеріне қарағанда өз тегін, өз шежіресін жақсы біледі десек, қазақ ұғымында найманды сегіз арыс ел деп атамайды.

...Сонымен найман атында ешқандай сегіз сөзінің жоқ екеніне көз жеткізген соң, енді халық ұғымындағы тоғыз таңбалы сөзінің мағынасын ашу міндеті қойылады. Шежірелердің құптауына қарағанда, найманның тоғыз таңбаға ие болып отырған рулары – бағаналы, шегелі, балталы, каракерей /жарғақ, жармауыт/, садыр /шато, шүйе/, матай, төртуыл /тоғыс, тухси/, көкжарлы /көкжаймауыт/, сарыжомарт, бура /боғыра, боғыр-ашы/»⁷⁴³.

⁷⁴² Хасенов Ә. Қазақ тарихының бес мың жылдық баяны. – Алматы, 1996. – 87-б.

⁷⁴³ Хасенов Ә. Қазақ тарихының бес мың жылдық баяны. – 87-б.

Мұнда автордың «тоғыз таңбалы найман» ұғымын орта ғасырлармен байланыстыруы мүлде қате. Өйткені XIII ғасырдағы монғол жаулауына дейінгі найман руларының шежірелік деректері бізге белгісіз. Ол кезеңнен наймандардың екі руының ғана аттарын білеміз⁷⁴⁴. Шыңғысхан Найман хандығын талқандаған соң, батысқа қашқан Найман бірлесігінің құрамы жаңа жергілікті рулармен толықты. Жаңа найман құрылымындағылар өздерінің бұрынғы қуғын-сүргінге ұшыраған руларын естен шығарды. Тоғыз рудан тұратын найман тайпалық бірлестігі XIII-XVI ғасырлардан бастап қана біртіндеп қалыптасты. Бұларды VII-XII ғасырлардағы монғол жаулауынан бұрынғы найман руларымен шатастырмау керек. Монғол жаулауы монғолдардың бұрынғы рулық құрылымын күйретіп, оларды жаңа рулық бірлестіктерге алып келді. Сондықтан да кейінгі қазақ халқын құраған тоғыз таңбалы найман руларын VIII ғасырдағы тоғыз оғыздардан іздестіру еш нәтиже бермейді. Бұлай жасау оның үстіне тарихты бұрмалау болып шығады. Бұлар туралы кезінде Л. Гумилев: «Уйгуры назывались токуз-огузы, т.е. девять племен», – деп дұрыс жазған еді⁷⁴⁵.

Тоғыз таңбалы Найман бірлестігінің XIII-XIV ғасырлардан бастап біріге бастағандарын Найман тайпалық одағына кірген рулардың рулық таңбаларының бір-біріне ұқсамауы да дәлелдей түседі. Осыған байланысты кезінде Нығмет Мыңжан мынадай пікірді алға тартқан еді: «Енді бір айтушылар тоғыз таңбалы найманға мыналарды жатқызады: қаракерей, төртуыл, садыр, матай, бағаналы, балталы, ергенекті, терістаңбалы және шыршыт.

Найманның таңбасы – «», ұраны – «Қаптағай». Ал найманның ішіндегі кейбір рулардың да өз алдына таңбасы бар.

Мысалы, бағаналының таңбасы – «УХ», балталының таңбасы – «», қаракерейдің таңбасы – «», садырдың таңбасы – «», матайдың таңбасы «», сарыжомарттың таңбасы – «».

Тоғыз таңбалы найман дегеніне қарағанда, бұрынғы осы рулардың барлығында да айырым таңба болған сияқты, ше-

⁷⁴⁴ Қазақ ССР тарихы. Т. II. – Алматы, 1983. – 46-б.

⁷⁴⁵ Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. – М., 1992. – 103-б.

жірешілер: «теріс таңбалы» тайпасының аты «Домбауыл» екен, найманның ноқта ағасымын деп басқа найман тайпаларына (сегіз тайпаға) таңба үлестіріп, өзіне таңба жетпей қалғандықтан, таңбаны теріс басып, содан терістаңбалы атаныпты» дегенді айтады⁷⁴⁶.

Рулық таңбаларға қарар болсақ, «тоғыз таңбалы» деген сөздің мағынасы «әртүрлі» дегенді аңғартатындай. Ал енді Найман руларына «таңба үлестірген» делінетін терістаңбалының таңбасына келер болсақ, оның теріс таңба екендігін дәлелдеу қиын. Бұл рудың бұрын Табын тайпасы құрамында болғаны аңғарылады. Кезінде Албан, Рамадан, Табын тайпаларымен бірге X-XII ғасырларда көшіп жүргендер арасында осы Терістаңбалы Табын да болса керек⁷⁴⁷. Найманның Терістаңбалысы осы Табынның Терістаңбалысынан кейініректе бөлінген. Бұлай дейтініміз Табынның құрамында Терістаңбалымен қатар Оңтаңбалы Табын да бар. Оңтаңбалының таңбасы – , ал Терістаңбалы Табындыкі – ⁷⁴⁸. Жалпы Табынның Кіші жүзге «ноқта аға» екенін ескерер болсақ, Терістаңбалының Найманға «ноқта аға» болу себебін түсінгендей боламыз.

Найман одағына басқа тайпалардан кейін қосылған тек Терістаңбалы ғана емес, сонымен қатар жоғарыда аталған рулық таңбалары әртүрлі Найман руларының басқа тайпалармен де этностық байланыстары бар. Мұны кезінде белгілі қазақ шежірешісі Зайыр Сәдібекұлы байқап, төмендегідей кесте жасаған еді⁷⁴⁹:

Аталар аттары	Ұқсас немесе туыстас
Найман тайпасы А/ Терістаңбалы: Балталы	Жалайыр – сырманак – балғалы – құлмамбет – тоқырауық – балталы
Бағаналы – Қызылғаз – Елтузер	Дулат – жаныс – қасқарау – елтузер
Ә/ Төлегетай:	

⁷⁴⁶ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994 – 173-б.

⁷⁴⁷ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Табын. Т.ІІ. 1-кітап. – Алматы, 2006. – 157-б.

⁷⁴⁸ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Табын. Т.ІІ. 1-кітап. – 98-б.

⁷⁴⁹ Қаржани З.С. Шежіре шеңбері. – 2002. – 227-228-б.

Кетбұқа – Сарықұл	Шапырашты – екей – бейімбет – сарықұл Албан – шыбыл – қоңырбөрік – жарман – сарықұл
Б/ Сарыжомарт: Көкжарлы – Қара	Алшын – байұлы – байбақты – батак – нгемген – кара Алшын – байұлы – серкеш – жауқашты – кара Қоңырат – көктінұлы – кара /осы қарадан алғи, карасирак, аккойлы рулары өрбиді/.

Ал рулық таңбаларды қуалар болсақ, жоғарыда таңбалары көрсетілген Найман руларының қазақтың басқа жүздеріндегі бірлі-жарым руларға жақындықтарын байқағандай боламыз. Мысалы, бағаналының \curvearrowright таңбасы Кіші жүздегі Алашаға \curvearrowleft жақын. Ал Матайдың \curvearrowright таңбасы Уақтың \curvearrowleft таңбасына ұқсайды. Қаракерейдің рулық таңбасы \top Кіші жүздегі Жағалбайлының немесе Ұлы жүздегі Шанышқылының \uparrow, \downarrow рулық таңбаларына келеді. Сарыжомарттың \curvearrowright рулық таңбасы қазақ қожаларының \curvearrowright таңбасына жақын. Ал Найманның өз таңбасы – \vee – Кіші жүздің Алаша \curvearrowleft , Шеркеш \curvearrowright рулары таңбаларына ұқсас.

Осы дәлелдердің өзі-ақ Найман тайпасына XIII-XIV ғасырлардан бастап, бұрын дербес немесе басқа тайпаларға жақын рулар келіп қосылғанын аңғартады. Бұл, әрине, қазір біздің шежірешілер пайдаланып жүрген Найман шежіресінде көрініс таба қоймаған. Өйткені қазіргі Найман шежіресі XV-XVI ғасырлардан таратылады.

Дегенмен де, Найман шежірелерінің кейбір үлгілері ішін-ара болса да рулық таңбаларға байланысты. Мысалы, жоғарыда айттық, шежірелердің бір нұсқасында Найманның Қаракерей, Матай, Садыр, Тортуыл аталары Қытайдан тарайды. Ал рулық таңбаларға жүгінер болсақ, қазақтың жоғары таңбалы Қытай \curvearrowleft немесе Төмен таңбалы Қытай \curvearrowright руларының таңбалары Найман тайпасының ортақ таңбасына (\vee) ұқсайды. Осыған қарап, XII ғасырда қидандар (қытандар) деген атпен кезінде

үстемдік орнатқан қарақытайлар немесе қытайлар ұрпақтары наймандарға кейбір рулардың бірігуіне ұйытқы болған-ау деген ой келеді. Олардың арасында жоғарыда аталған төрт атаның болуы әбден мүмкін.

Тағы бір ақиқат нәрсе, VIII-IX ғасырларда-ақ наймандардың бабалары сегіз оғыздардың шығыстағы монғол тілдес тайпалармен аралас-құралас өмір сүргендері. Бұл тарихта дәлелденген. Әсіресе наймандарға қидандардың (қытандардың) ықпалы қатты болды. Сегіз оғыздарды Найман атап жүрген де осылар. Айта кеткен жөн, қытай-қытан атанған осы қидандардың осындай атаулармен кейінгі башқұрттар, қырғыздар, өзбектер және қазақтар құрамында кездесетіндері белгілі⁷⁵⁰. Ал наймандарға келсек, олардың шежіресінде де қытайларға орын берілген. Мұны біз жоғарыда келтірген найман шежіресінен анық байқаймыз. Онда қытайлар Төлегетайдан тараса, ал Қытайдан Қаракерей, Матай, Садыр, Төртуыл келіп шығады. Осыған қарағанда, Төлегетай батырдың кезінде қара қытайларға (қидандарға) үстемдік жасап, ал осы қара қытайлар жеке жүрген жоғарыдағы төрт рудың басын найман одағына біріктіруге тікелей ықпал етулері әбден мүмкін.

Осы айтылғандар «Найман» атауын наймандардың бабаларына шығыстағы көршілері берген деген пікірді дәлелдей түседі.

VIII-IX ғасырларда сегіз оғыздардың тоғыз татарлармен (шибэйлермен) одақтас болып, бірге көшіп-қонғандары белгілі. Ал татарлар болса қидандармен аралас-құралас. Қалай десек те осы тайпалар сегіз оғыздарды найман атап кеткен. Мұнда VIII ғасыр соңында байыркулардың (бүркіттердің) сегіз оғыздар мен тоғыз оғыздар бірлестіктеріне үстем болып, Байырқу конфедерациясының құрылуы сегіз оғыздарды «сегіздер» немесе наймандар деп атауға алып келді деуге негіз бар.

«Найман» этнонимі туралы айтқанда «сегіз» деген санды өзендердің сандарымен байланыстыратын көзқарас та бар. Мұндай пікірді айтып жүрген Моңғол үстіртіндегі IX-XII ғасырлардағы наймандар тарихын тиянақты зерттеген Зардыхан

⁷⁵⁰ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – М., 1974. – 225-б.

Қинаятұлы. Зерттеуші «Найман» этнонимін Рашид ад-диннің Сегіз өзен туралы дерегімен байланыстырып, өзінің көзқарасын төмендегіше түсіндірген еді: «біз ат атаудың шығыстық екінші үрдісі – тайпаның Х-ХІ ғасырдағы жағрафиялық орналасу жағдайына жүтінгенді жөн деп таптық. Шынымен наймандар мекен еткен Хангайдан Тарвагатай, Ононнан Көк Ертіске дейінгі аралықта белгілі Сегіз өзен-мөрін бар. Олар: Орхон, Сэлэнгэ, Бұлғын, Идэр, Завхан, Эгий, Цаган гол, Қобда – міне осылар. Бұл наймандардың ежелгі мекені, бірақ аталмыш жағрафиялық жағдай наймандар Кидан билігіне өткен ХІ ғасырдың басында айқын болды да қидан-моңғолдар батысындағы сегіз өзен бойын мекендейтін тайпаны «Найман» немесе «Сегіз өзен елі», ал шығысындағы үш өзен: Хэрлэн, Онон Тола бойындағы моңғолдарды «Үш өзен моңғолдары» немесе «Ежелгі моңғолдар» деп атай бастаған ба деген қорытындыға келесің.

Ел, тайпаны оның орналасқан жер, су жағдайына орай атау әлем тарихи үрдісінде көптеп кездесетін жағдай...

Бірақ Рашид-ад-диннан бастап көптеген авторлар аталмыш өзенді (муренді) ойраттар мекен етті деп көрсетіп келгені кейбір зерттеушілерді адастыруы мүмкін. «Ойраттар, – деп жазады д’Оссон, – Кемге құятын сегіз өзеннің суарылмалы жеріне ие болды». Е.И.Кычанов: «Сегіз мурен бойын ойраттар (Ойн арат) немесе «Орман елі» мекен етті», – деп жазады. Әбілғазы да «Ойраттар сегіз өзен бойын мекен етіп келді» деп баяндайды. Бірақ жоғарыдағы авторлардың қай-қайсысы «Ойн ард» (орман халқы) деп аталатын Ойраттар Шыңғысханға дейінгі уақытта Байкөлден Көпсу көліне дейінгі ну ормандарда өмір сүріп «сегіз өзеннен» наймандар қуылғаннан кейін сонда келіп» мекен ете бастағаны туралы шындыққа жете мән бермей келді.

...Сайып келгенде найманның «Найман» аталуының сырын осынау сегіз өзен төңірегінен іздеген жөн деп қараймын. Меніңше «найман» атауы моңғолша сегіз» немесе «Сегіз өзен елі» деген мағына береді»⁷⁵¹.

Бір қарағанда, З. Қинаятұлының бұл пікірлері көңілге қонымды болып көрінеді. Алайда осы болжамның ғылыми негіз-

⁷⁵¹ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – Астана, 2001. – 63-65-б.

дерін іздестіретін болсақ, айтылғандарды дәлелдей алмаймыз. Өйткені, біріншіден, «найман» монғолша «сегіз өзен» емес «сегіз» деп нақты аударылады. «Өзен елі» деген сөздер мұнда артық; екіншіден, наймандар тарихын арнайы жазған Рашид-ад-дин өзінің еңбегінде Сегіз Мулен (сегіз өзен) туралы айтқанда бұл атауды «Найман» этнонимімен байланыстырмайды. Мұндай байланыстыру Әбілғазыда да жоқ. Ал бұл Сегіз муленнің ежелгі наймандарға қатысы жоқ екендігін көрсетіп тұр; үшіншіден, «сегіз» атауы өзендер сандары емес, рулар (арыстар) саны екенін Орхон-Енисей ескерткіштерін тереңдетіп оқығанда анық байқаймыз. Осыған нақты мысал, VIII ғасыр ортасында жазылған Білге қаған бітік тасындағы мәтін. Мұнда аталатын ру-тайпаларды төмендегіше екі топқа бөліп қарастыралық. Алғашқы бағынада сандық көрсеткіштермен берілетін ру-тайпалар, ал екінші бағынада сандары көрсетілмейтін ру-тайпалар (арыстар) берілген⁷⁵²:

Білге қаған бітік тасындағы сандары көрсетілген ру-тайпалар	Осы ескерткіштегі сандық құрамы көрсетілмеген ру-тайпалар
Үш оғыз	Қытан
Тоғыз оғыз	Татабы
Екі Едіз	Қырғыз
Отыз татар	Табғач
Үш құрықан	Түргеш
Он ок (бүтін) халық	Басмыл
Тоғыз татар	Таңғұт
	Қарлұқ

Ру-тайпалардың осынау атауларындағы сандық көрсеткіштер бір ғана бітіктастың мәтінінен алынып беріліп отыр. Он ұйғыр, үш қарлық, үш табын, тоғыз байырку дегендей, бұл этнонимдердің басқа ескерткіштерде де созылып кете баратыны белгілі. Байқайтынымыз, аталмыш сандық көрсеткіштер тайпалық бірлестікке кірген рулар сандарын білдіреді. Ал рулық құрылымының сандары нақты белгілі емес, немесе тұрақсыз, бірақ әбден қалыптасып біткен ірі тайпаларда рулар сандары қосақталып көрсетілмейді.

⁷⁵² Қазақстан тарихы туралы түрік деректемелері. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). Т. 2. – 85-99-б.

Мұнда, ең алдымен, мынаны түсініп алғанымыз дұрыс болар еді: Сегіз оғыз одағы ұйғырлардың бірлестігін қолдаған тоғыз оғыздарға (арыстарға) қарсы құрылды. Соңғы тоғыз арыстардың аттары қытай жылнамасынан белгілі. Оны біз алда айта аламыз. Ғалымдарды шатастырып келе жатқан Сегіз оғыз руларының (арыстарының) аттары. Мұны шамалап болса да айқындауға болады. VIII ғасырдың орта шенінен бастап Сегіз оғыз бірлестігінде Байырку тайпасы үстемдік жасай бастады. Бұл тайпа туралы қытай жылнамаларында нақты жазылған. Оны біз алда айтамыз. Сегіз оғыз бірлестігі біртіндеп Сегіз байырку аталғаны белгілі. Бұдан шығатын қорытынды сегіз оғыздар о бастан-ақ байыркуларға көрші орналасқан рулардан құралды. Алғаш бұлардың сандары сегіз ғана болып, өздерінің шығыстағы көршілері тоғыз татарлармен одақтасып, ұйғыр билігіне қарсы соғысты. Осындайда татарлар мен қытандардың (қидандардың) оларды наймандар деп өз тілдерінде атаулары әбден табиғи нәрсе еді. Бұл этноним біртіндеп сегіз оғыздарға (сегіз байыркуларға) орнығып қалды.

Осыған орай монғол деректерінің негізінде ежелгі тарихымызды едәуір жемісті зерттеп жүрген З. Қинаятұлының да наймандардың түп атасы Сегіз оғыз екендігіне күмән келтірмейтінін айта кеткен жөн. Осыған дәлел оның мына пікірі: «Наймандардың этнотегі және ат айдарын анықтауда Жапония ғалымы С. Мураяма, Чехия ғалымы П. Поуха елеулі үлес қосты. «Найман» атауы «сегіз оғыздан» шықты деген пікірді С. Мураяма қолдайды. Әрине, бұл пікірді жоққа шығаруға болмайды. Өйткені, біріншіден, найманның тегі оғыздан, оның ішінде сегіз оғыздан екені дау тудырмайтын ақиқат болса, екіншіден, ел, тайпа, ұлыс атын оған біріккен тайпа санымен атау шығыс көшпенділер үлгісінде қалыптасқан жай.

Тарихтағы «Он оқ будун», «Үш оғыз», «Тоғыз оғыз», «Жеті оғыз», «Төрт ойрат» атауы жоғарыдағының айғағы. «Сегіз оғыздың» да жөні осыған сай»⁷⁵³.

Мәселе осылайша анық бола тұрса да, тарихшыларымызды «Найман» этнонимінің Сегіз оғыздан шығуына байланысты

⁷⁵³ Қинаятұлы З. Монғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 61-62-б.

төмендегідей сауалдар мазалайтынын байқаймыз: «1. Егер найман «Секиз оғуз» сөзінен шыққан болса, бұл тайпаның аты тарихтан IX-XI ғасыр аралығында неге жоғалып кетті? 2. Найман атауы «Секиз оғуздан» шықса, онда өзі түркі тектес халық болса онда неге тайпа атауы «сегіз оғуздар» немесе «сегіз» күйінде қала бермеді? 3. Моңғолдың тайпа бірлігі «Хамаг монгол улс» XI ғасырда пайда болғанға дейін «Моңғол» деген халық тарихтан белгісіз. Сөйте тұра олар VIII ғасырдан белгілі болған «Секиз оғузды» қалай найман атамақ? Міне, осы жағдайлар зерттеушілерді «Найман» атауын тарихтың басқадай қалтарысынан іздестіруге итермелейді»⁷⁵⁴.

Найман тарихын зерттеушілер бұл сауалдарға жауап іздестіргенде наймандар бабаларының әр ғасыр сайын жаңа тайпа үстемдігіне түсіп отырғанын, соған орай олардың атауларының да өзгеріп отырғанын ұмытпаулары керек. Наймандар бабалары алғаш VII ғасырда Сіренданың билігіне бағынып, Сірента хандығының тайпасы атанса, VIII ғасырда ұйғырлар билеген тоғыз оғыздарға қарсы сегіз оғыз одағын құрды. IX ғасырда бұл екі жау одақты үстем болған Байырку тайпасы біріктіріп, Байырку конфедерациясына енгізді. Енді олар Тоғыз байырку, Сегіз байырку аталды. Сондықтан да Сегіз оғыз атауы біраз уақыт аталмай қалды. Бұл оғыздар одағына негіз болған кезінде Ақтауды қапталдай қоныстанған оғыздар тайпасының негізгі бөлігінің батысқа, Жетісу аймағына қоныс аударып, оларды биліктен байыркулардың ығыстыруынан болған еді⁷⁵⁵. Жоғарыдағы №1 және №2 сауалдарға берер жауабымыз осындай.

Байырку конфедерациясы туралы кезінде М. Жолдасбеков пен С. Қаржаубайұлы төмендегідей түсініктеме берген еді: «КТ.І.34: 22 «Jerbajurguu» (КТ.І.34: II. 4) – географиялық атау. Оңтүстік шығысы Иньшань жотасынан батыс солтүстікте Акку көліне (Гусиное озеро) дейінгі созылған үлкен аймақты алып жатқан Байырку конфедерациясының (КТ.І.35, 36) жері. Шамамен алғанда 105°-111° бойлық, 42°-51° ендікте орналасқан. VIII ғасырдың басында Байырку деп атай отырып, ішінен тоғыз-оғыз, сегіз-оғыз деп бөліп атаған. Иер-байырку аймағындағы

⁷⁵⁴ Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 6- б.

⁷⁵⁵ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері. 2-кітап. – 122-б.

Байырку конфедерациясы 17 ірі тайпадан құралған (Теркін.10). Біріккен Түрік қағанаты орнаған соң, Тур-айын қаған 749-750-жылдары қағанаттың құрылымын жаңадан жасағанда, 17 Аз-байыркуды екі бөліп екі қанатқа орналастырған. Тоғыз тайпадан тұратын тоғыз-оғыздарды төлес-қанатқа, сегіз тайпадан тұратын сегіз оғыздарды тардуш қанатқа енгізген. Кейін тоғыз-оғыздар «керейіт» атанып кетсе, сегіз-оғыздар «сегіздер» немесе «найман» атанып кетті»⁷⁵⁶.

Сегіз оғыздар кірген Байырку бірлестігінің Тардуш қанаты туралы әйгілі Күлтегін ескерткішінде мынадай жолдар бар: «...әлсіреген, қансыраған халықты ата-бабам төрінше қайта жаратты, орнатты. **Төлес, тардуш** (бөліп көрсеткен біз – Т.О.) халқын сонда құрды»⁷⁵⁷.

Осылайша сегіз оғыздар, яғни наймандардың бабалары яғру басқаратын қағанаттың тардуш халқының құрамына кірді. Біріккен Түркі қағанаты тұсында, яғни VIII ғасырдың соңынан және IX ғасырдың орта шеніне дейін сегіз оғыздар осы тардуш құрамында сегіз байырку (оғыз) деген атпен белгілі болды. Бұл жоғарыда айтқанымыздай, байырку тайпасының батысқа көшпей қалған оғыздарға үстемдік жасаған тұсы. Алайда X ғасырда шығыстағы қидандардың билігінің орныға бастауы сегіз байыркуларды цзубулар, немесе наймандар деп атау орын алды. Мұнда бір ескерте кетер нәрсе, жоғарыдай айтқанымыздай, «Найман» этнонимін айналымға енгізгендер моңғолдар емес, олардан бұрын Керулен, оның аймағында сегіз оғыздарға көрші, аралас өмір сүрген моңғол тілдес татарлар мен қидандар рулары.

Осындай «найман» этнониміне байланысты әртүрлі көзқарастарды тарихи салыстырмалы түрде талдау біздерді мынадай қорытындыға алып келеді.

Біріншіден, найман тайпасының алғашқы қонысын Найм өзені тәрізді шағын өзен бойынан іздестіру онша қисынға келе қоймайтын тәрізді. Өйткені бұл аймаққа оңтүстік Байкал өңірінен наймандар қидандар шапқыншылығы кезінде, яғни X ғасырда қоныс аударды. Ал «найман» этнонимі бұдан әлдеқайда

⁷⁵⁶ Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – 195-б.

⁷⁵⁷ Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – 187-б.

бұрын, IX ғасырда белгілі болды. Кейініректе Шыңғысхан құрған қуатты Моңғол империясына қарсылық көрсетушілер арасында наймандардың мықты хандығы ерекше әрекет жасады. Мұндай мықты мемлекетті көптеген ірі рулардан және арыстардан тұратын, саны жағынан өсіп-өнген, мемлекеттік құрылысы жаңа сапалық деңгейге жеткен үлкен тайпалық бірлестік қана құра алатын еді. Егер наймандар тарих сахнасына X ғасырда ғана шыққан болса, арада 200 жылдан кейін мұндай қуатты хандықты қалай ұйымдастыра алды деген орынды сауал туындайды. Мұның өзі бұл тайпаның найман атауына ие болмай тұрып-ақ, бұрын да ірі тайпалық бірлестік болғанын байқатады. Мұндай одақ сол тұста, яғни VIII-IX ғасырларда біздің ойымызша, Сегіз-оғыз бірлестігі еді. Ал енді бұл бірлестіктің бастауында Сір-енда (Сеяньто) мемлекеті және одан бұрын қуатты Теле (Телек) одағы тұрған болатын.

Екіншіден, «Найман» этнонимі IX ғасырда кенеттен пайда болған жоқ. Түркі тайпаларының шығыстағы өзара аралас құралас өмір сүрген моңғол тілдес көршілері, дәлірек айтар болсақ қидандар өздерінің тілдеріне икемдеп «Сегіз оғыз» атауын қысқаша «сегіздер», яғни наймандар деп атады.

Үшіншіден, кейбір зерттеушілер айтып жүргендей, қидандар «сегіз оғыздарды» тайпалардың санына байланысты ғана осылай атаған жоқ. Шын мәнінде алғашқы кезде сегіз тайпаның басын біріктірген бұл одақ кейіннен басқа арыстарды да қосып алып, ұзын саны сегізден асып кетті. Солай бола тұрса да, бұл тайпалық бірлестік тарихта сегіз-оғыз атауымен қалды. «Найман» этнонимі сондықтан осы санның моңғолша мағынасын аңғартады. Айта кеткен жөн, VIII ғасырдың орта шеніне дейінгі түркі руникалық жазбаларында «найман» атауы жоқ, оның есесіне «тоғыз оғыз» және «сегіз оғыз» бірлестіктері айтылады.

Осыған байланысты түріктердің шығыстағы көршілері қидандар бұл тайпалық бірлестіктерді өз тілдеріне икемдеп атауға мәжбүр болды. Бұл жерде әсіресе, сегіз оғыздардың қидандарға және олармен аралас өмір сүрген «тоғыз татарларға» аса жақын болғандығын айтпасқа болмайды. VIII ғасырдағы түркі бітік тастарында сегіз оғыздардың тоғыз татарлармен одақтас болып, ұйғырлармен тоғыз оғыздарға қарсы соғысқаны бірнеше рет атап көрсетіледі. Бұдан шығатын қорытынды, IX ғасырға қарай

қырғыздар талқандаған және қалдықтары біртіндеп қидандарға бағынған сегіз оғыздар және тоғыз татарлар бірлестіктері қидан тілінде «Найман» атанып, X ғасырда жаңа тайпалық құрылым төңірегіндегі көршілеріне осындай этнониммен белгілі болған.

Төртіншіден, наймандардың бабалары Теле тайпалық бірлестіктерінен құралған рулар еді. Олар кейініректе Сір-енда тайпалық одағында болып, бірінші және екінші Түркі қағанаттары тұсында мемлекеттегі билікке түркі тайпаларымен қатар тайталасты. Біріккен Түркі қағанаты тұсында наймандардың бабалары ұйғырларға қарсы күресте Сегіз оғыз одағын құрды. Мұндағы «Оғыз» этнонимі, негізінен, наймандардың бабаларын ұйғырлардан ажырату үшін қажет болды.

Жалпы тарихи зерттеулерде «Оғыз» этнонимі әртүрлі түсіндіріледі. Осыған байланысты В.У. Махпиров кезінде жан-жақты талдау да жасаған болатын. Енді соған кеңірек тоқталайық:

Оғуз. О его происхождении существует также несколько мнений:

1. В соответствии с народными легендами, название племени и названия всех его родов восходят к имени родоначальника огузов Огуз-хан и именам его потомков.

2. Некоторые сводят этноним Оғуз к апеллятиву Оғуз. “молозиво”.

3. Подавляющее большинство исследователей видят в Оғуз этноним тотемного происхождения: Оғуз < öküz “бык”.

4. С.П. Толстов сделал попытку возвести Оғуз к названию массагетского племени аугассиев аугалов: Оғуз < ауғас

массагетское племя, ауғас «речные», может быть «приморские». «Приняв предположение Толстова, – как справедливо заметил Кононов, – пришлось бы пересмотреть все, основанные на исторических фактах представления о происхождении и состава огузов».

5. По мнению Рамстеда, термин Оғуз является тюркским вариантом этнонима ojrät/ojrad.

Если приведенные выше этимологии основаны на рассмотрении слова ооо как единого и неразложимого, то вторая группа исследователей видит в термине оғуз < оғ (Q) + уз.

6. Так, по мнению Маркварта $O\chi uz < oq$ «стрела» + uz «человек», отсюда $O\chi uz$. 'Pfeijmänner'. Но, как указывает Кононов, uz не имеет значения «человек», оно значит «мастер», «специалист».

7. Л. Лигети видел во второй части слова аффикс с множественного числа: $O\chi uz < oq$ «стрела» + uz – аффикс мн. ч.

8. Принцип рассмотрения этнонима $O\chi uz < oq$ (к) + - uz представляется Кононову наиболее убедительным и обоснованным с точки зрения историко-филологической. Данный принцип положен в основе его гипотезы, согласно которой: $O\chi uz < \ddot{o}\chi + -uz < \ddot{o}\ddot{z}$ «род», «племя», которое в свою очередь находится в прямой связи со старотюркским словом $\ddot{o}\ddot{g}$ «мать», + - uz - аффикс мн.ч. Таким образом, слово $\ddot{o}\chi\ddot{u}\ddot{r}$ первоначально могло означать просто «племена», «объединение племен», впоследствии превратилось в этническое имя с собирательным значением, получившим в известных случаях определение как необходимый детерминатив: $toquz$ $O\chi uz$. «девять (разных) племен), $\ddot{u}\ddot{s}$ $O\chi uz$. «три (разных) племени».

Бернштам указывает, что «алтаизация» тюркских племенных и языковых групп Семиречья, начавшаяся в VI в. «...совпадает с утратой ротацизма, во всяком случае, в этнонимах, что приводит к модификации гуров, расположенных на путях по западной миграции по Сырдарье в-гузов, широко известных уже в мусульманских источниках». Нельзя ли связать термины $O\chi uz$ о χur ? (ср.: этимологию этнонима $Ba\check{s}kirt$ у Н.А. Баскакова).

В генетической взаимосвязи с огузами находились туркмены. В силу сложившихся исторических условий в IX-XI вв. Происходит естественная дифференциация на западных и восточных огузов, называвшихся также туркменами. «До первой четверти XI в. название «туркмен» прилагалось лишь к части огузов. Туркменами тогда именовали тех огузов, которые приняли ислам и ассимилировались с коренным, главным образом ираноязычным населением Средней Азии. Во второй половине XI в. название «туркмен» получает широкое распространение и старое название «огуз» постепенно исчезает»⁷⁵⁸.

⁷⁵⁸ Махширов В.У. Древнетюркская ономастика. – Алма-Ата, 1990. – 43-45-б.

Зерттеуші В.У. Махпиров жоғарыда айтылғандарға қосымша мынадай мәселеге назар аударады: «Оғыздардың атауын Моңғолиядағы және басқа да елдердегі көптеген рулар алып жүрді. Тегінде рулық атаудың таралуына көптеген түркі халықтарында Оғызхан туралы аңыздардың таралуы себеп болса керек. Аристов айтқандай, мәселені ежелгі түріктердің өгізге (окузге) табынуымен ғана түсіндіруге болмайды. Бұл мынадай қорытындыға апарды: «Тегінде – бұл құрамы тұрақсыз болған кейбір тайпалар шығып кетуге немесе кейінірек оған қайта кіруге мүмкіндік алған тайпалардың ірі бірлестігі (бұл атынан да көрініп тұр). Сондықтан да, бір жағынан, Махмұд Қашқарда да, екінші жағынан, Рашид ад-Дин мен Әбілғазыда да оғыздардың сандары және құрамдары әртүрлі.

Тағы атап көрсетеріміз, Оғызхан туралы аңызда және тағы да басқа деректерде ірі түркі тайпаларының шығу тегі әрқашан да оғыздармен байланысты болып келеді»⁷⁵⁹.

Бұл айтылғандармен толық келісуге болатынын атап көрсетеміз. Шындығында да «Оғыз» этнонимі түркі тілдес ірі тайпаларға немесе тайпалық бірлестіктерге тән. Наймандар бабаларының сегіз оғыздардан шығуы бұл бірлестіктің ауқымдылығын ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар бұл наймандардың ежелден-ақ түркі тілдес тайпалар болғандығын даусыз дәлелдейтіндей. Мұны Л.Л. Викторованың мынадай тұжырымдары да бекіте түсетіндей: «1) б.э. VII–VIII ғасырларында Тандың Қытайдан солтүстікке қарай, яғни қазір МХР-да орналасқан далалық және таулық аймақтарда қытай деректерінде гаогюй (немесе теле) аталған тайпалар өмір сүрді. Солар көптеген тайпаларға бөлінетін және өздерінің аттары бар болатын, түркі тілдес Орхон ескерткіштері оларды жалпы атаумен оғыздар және түріктер дейтін еді.

2) Мұндайда тағы бір әдеттегі нәрсе, түрік және оғыз атаулары түркі тілдес тайпаларға ғана қолданылды»⁷⁶⁰.

Осы пікірлерге назар аударсақ, наймандардың бабаларының о бастан-ақ түркі тілдес болғанына ешқандай күдік тумайтын

⁷⁵⁹ Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. – 53-б.

⁷⁶⁰ Викторова Л.Л. К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII–XIII вв.) // Ученые записки ЛГУ. Языки народов востока. – №305. – 1961. Серия востоковедческих наук. Вып. 12. – 149-б.

тәрізді. Алайда В.В. Бартольд, Б.Я. Владимирцев тәрізді беделді ғалымдар кезінде наймандардың бабаларын моңғол тілдес тайпаларға жатқызғанын да айтпасқа болмас.

Оларға қосылған Л. Гумилев наймандардың бабаларын кидандар арасынан іздестіріп, оларды моңғол тілдес тайпаларға жатқызған еді. Өзінің пікірін ол төмендегіше түсіндірген еді: «Народа и культуры без истории не бывает, следовательно, предки найманов были членами какого-то иного этноса, и даже можно определенно утверждать, что это были просто кидани.

В Срединной Азии каждый народ имел кроме этнического наименования синоним – число племен, его составлявших. Так, уйгуры назывались токуз-огузы, т.е. «девять племен», карлуки – уч-огузы, или «три племени», басмалы – «сорок племен», тангуты – «семь племен». Восьмипленным народом были кидани, а слово «найма» значит по-монгольски «восемь». От найманского языка сохранились только имена собственные и «культурные слова». И те и другие чаще всего бывают заимствованными у соседей. Зато мы знаем, что при столкновении с кераитами и монголами найманы великолепно с ними объяснялись, что говорит об их монголоязычии. А откуда могли монголоязычные кочевники попасть на Алтай во второй половине XII в.? Только вместе с киданями, а скорее как часть киданей, соратников Елюя Даши»⁷⁶¹.

Наймандар бабаларының қидандарға көрші болғанын, бірге көшіп-қонғанын теріске шығармаймыз. Қидандардың ұрпақтары біздің бабаларымыздың санасында «қытандар», «қара қытайлар» деген атпен сақталып қалған. Осыдан туындар сауал: наймандар Л. Гумилев айтқандай қидандар болған болса, олар неге «қара қытай» аталмады?

Наймандардың моңғол екендігін дәлелдемек болғандар осы сөздің моңғол сөзі екендігіне жүгінуден шаршаған емес.

В.В. Бартольд кезінде наймандар – моңғолдар, өйткені олардың аты моңғолша деген пікірді ашық айтқан еді. Зерттеушілердің біразы осы пікірді қолдап, бұл көзқарас ғылымда біраз уақыт үстемдік жасады. В. Бартольдтың пікіріне қарсы С. Аманжолов өз көзқарасын білдірген болатын. Оның ойынша,

⁷⁶¹ Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. – 103-б.

наймандарды моңғол тілдес деп айтудың дәлелдері жеткіліксіз. Ол тіптен найман этнонимінің сөздік түбірінен де түркі сөзін іздестірген болатын. Оның ойынша, «нажы» // «найы» сөздері «дос», қосымша ман жалғауымен бірігіп, ман //мен жалғауларымен бірігіп, «түрікмен» сөзі тәрізді мағынаны білдіреді. Соңғы аффикс М. Қашқаридың ойынша, «тәрізді» немесе «ұқсайды» деген мағыналарды білдіреді. С. Аманжолов өзінің сөзіне дәлел ретінде «ман» аффиксы қолданылғанда адам туралы түсініктердің қалай өзгеретінін «атарман» («атқыш адам»), «шабарман» («хабар тасушы»), «аламан// «аларман» («әскер» және т.б.) сөздерін нақты мысалдарға келтіріп, әңгімелеген еді⁷⁶².

Шындығында да мәселеге осылай қарайтын болсақ, академик В.В. Бартольдтың наймандарды моңғол тілділер ретінде көрсетпек болған әрекеті негізсіз болып шығады. Біздің ойымызша, бұл жерде наймандарды түркі тілділер деген профессор С. Аманжолов тарихи шындыққа жақын тұр. Ежелгі наймандарды моңғол тілдес тайпа ретінде көрсетуге тырысатындар қатарында Б.Я. Владимирцов та бар дедік. Ол 1929 жылы моңғол тілі мен жазуының шығуындағы найман-керейт теориясын негіздеген еді. Ол наймандар мен керейттерді моңғол тайпалары ретінде көрсете отырып, оларды моңғол тілділерге жатқызған еді⁷⁶³. Ол осы аталған тайпаларда моңғолдың жазба тілі Шыңғысхан дәуірінен бұрын қолданылған деген болжамдарды айта келе, моңғолдың әйгілі дерегі «Алтан-тобчидан» алынған аңызға сүйенеді. Бұл аңыз бойынша Тата-тунга атты ұйғыр найман ханына хатшы болған және оны ұйғыр жазуымен таныстырған, үлкен беделге ие болған бұл хатшы ханның мөріне және ақшаларына ие болып, Найман хандығында зор сыйсияпатқа ие болған. Кейіннен наймандар Шыңғысханнан жеңілген соң бұл ұйғыр моңғол әскерінің қолына түсіп, Шыңғысханды осы жазумен таныстырған. Шыңғысхан өзінің мемлекеті үшін осылайша дайын моңғол әдеби тілін ұйғыр әріптерімен қабылдаған. Осыған байланысты Б.Я. Владимирцов, егер де моңғол жазуы наймандарда пайда болған болса, онда бұл

⁷⁶² Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. I. – 53-54-б.

⁷⁶³ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Введение и фонетика. – Л., 1929. – 19-б.

қаралып отырған диалект ежелгі найман мақамы болып шығуы мүмкін деген болжам айтты⁷⁶⁴.

Тата-тунга туралы дерек «Юань-шиде» шынында да сақталған. Зерттеуші Л.Л. Викторова С. Мураяманың Юань-шиден аударған осыған байланысты жолдарын толығырақ келтірген болатын. Онда былай деп жазылған: «Тата-тунга ұйғыр еді. Табиғатынан ол ақылды болатын. Ол тілді де күшті игерген еді. Ол өзінің отанының жазуынан да хабардар болатын. Найман королі Таянг оны қастерледі (немесе құрметтеді) және өзіне мұрагер етті. Ол алтын мөрге және ақшаларға, сондай-ақ, астыққа (немесе «даладағы егіндікке») қожалық жасады. Шыңғысхан батысқа қарай жылжыды және Найман мемлекетін ол бағындырып алды. Тата-тунга қолындағы мөрімен қашып кетті. Кешікпей ол тұтқынға түсті, Шыңғысхан одан жауап алды: «Таянгтың халқы және жері менің қолыма түсті. Мөрді алып алып сен қайда бармақ болдың?». Ол былай деп жауап берді: «Бұл менің борышым. Мен мөрді өзімнің өміріммен (немесе өз өмірімді қиып) қорғағым келеді. Өзімнің бұрынғы қожайынымды іздеп тауып, мен оған мөрді тапсыруға міндеттімін. Бұл менің жалғыз тілегім». Король былай деді: «Сен – адал адамсың. Мөр неге тұрады?». Ол былай деп жауап берді: «Ақша мен астық түскен кезде және (біреулерді қызметке) тағайындаған кезде мөр қажет. Осылайша бәрі бекітіледі». Король оның сөзін қолдады және оны өзінің жанында қалдыруға бұйрық берді. Осыдан соң алғаш рет жарлықтар жарияланғанда мөр қолданыла бастады. Король оған мөрге қожалық етуге нұсқау берді. Король былай деді: «Сен өзіңнің отаныңның жазуын жақсы біледі екенсің». Тата-тунга оған өзінің билетінің бәрін айтып берді. Бұл корольдің ерік-жігеріне сәйкес келді. Король оған өзінің принциптерін оқытуды және ана тілін ұйғыр жазуымен жазуды тапсырды»⁷⁶⁵. Осы үзіндіні өзінің еңбегінде дерек ретінде нақты пайдаланған Л.Л. Викторова мынадай

⁷⁶⁴ Викторова Л.Л. К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII-XIII в.в.) // Ученые записки ЛГУ. Языки народов востока. – №305. – 1961. Серия востоковедческих наук. Вып. 12. – 138-139-б.

⁷⁶⁵ Викторова Л.Л. К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII-XIII в.в.) // Ученые записки ЛГУ. Языки народов востока. – №305. – 1961. Серия востоковедческих наук. Вып. 12. – 152-б.

қорытынды жасаған еді: «Юань династиясы тарихынан алынған осы үзінді моңғолдардың ұйғыр жазуын наймандар арқылы алғаны туралы фактіні растайды. Ал әдеби моңғол тіліне келетін болсақ, ол әрине, түркі тілдес наймандарда қалыптаса алмайтын еді»⁷⁶⁶. Бәрі де дәлелді тәрізді. Мұнда наймандардың және оларға туыстас керейттердің бұрыннан-ақ түркі тілдес болғаны көрініп тұр деуге толық негіз бар. Соған қарамастан жоғарыда айтқанымыздай, кейбір беделді зерттеушілер наймандар мен керейттердің Шыңғысханнан бұрын да моңғол тілдес болғаны туралы тұжырымды өрбітіп келеді. «Бұл пікір кеңестік және кейбір шетелдік моңғолтанушылар арасында қолдау тапты. Мысалы, Н. Поппе былай деп санады: «Жазба моңғол тілі XIII ғасырда-ақ сөйлесу тілінен өзгеше болды. Ол бұл кезде ежелгі моңғол фонетикасының белгілерін алып жүрді және 1206 жылға қарай Моңғол империясы құрыла бастағанда моңғол тайпалары арасында кеңінен таралды және бірінші кезекте сол тұста елеулі рөл атқарған наймандарда пайда болды»⁷⁶⁷.

Н. Поппе өзінің 1937 жылы жазылған тағы бір басқа еңбегінде Шыңғысхан империясының жазба моңғол тілі олардан мәдени деңгейі әлдеқайда биік болған керейттерден алынды деген пікірді айтты⁷⁶⁸. Ал енді керейттер де наймандар тәрізді моңғолдарға батыста көрші орналасқан тайпалар болып табылатындықтан және олар өзара туыстас болғандықтан Н. Поппенің пікірі Б.Я. Владимирцовтың пікірімен негіздес болып шықты. Наймандар мен керейттерді моңғол тілдес тайпалар қатарына жатқызумен КСРО-ның беделді ғалымдары айналысты. Моңғолияның және Кеңестер Одағының бір топ белгілі ғалымдары академик А.П. Окладниковтың басқаруымен «История Монгольской Народной Республики» деп аталатын іргелі еңбек жазған болатын. Бұл басылым өңделіп, толықтырылып үш рет Мәскеуде жарық көрді. Онда мынадай жолдар бар: «Найманы считались наиболее культурными из всех

⁷⁶⁶ Сонда. – 152-б.

⁷⁶⁷ Викторова Л.Л. К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII-XIII в.в.) // Ученые записки ЛГУ. Языки народов востока. – №305. – 1961. Серия востоковедческих наук. Вып. 12. – 139-б.

⁷⁶⁸ Сонда. – 139-б.

монгольских племен (*бөліп көрсеткен біз – Т.О.*). найманская знать, например, пользовалась услугами уйгурских писцов. Однако найманов, знающих уйгурскую письменность, было немного»⁷⁶⁹. Осылайша кеңестік және моңғолдық тарихнамада наймандардың моңғол тайпалары болып табылатыны туралы пікірді беделді ғалымдар орнықтыра түсті.

Қазақ зерттеушісі профессор С. Аманжолов бұл пікірлерге қарсы Рашид-ад-диннің еңбегін пайдаланған еді. Онда наймандар оғыздың ұрпақтары болып саналады және қырғыздармен қатар тұр. С. Аманжолов наймандардың түркі тілді тайпалар болып табылатындығына қосымша дәлел ретінде XII-XIII ғасырлардағы наймандардың хандары мен бектерінің түрікше аттарын алға тартады. Олардың ішінде Уаң хан, Таян хан, Бұйрық хан, Күшілік хан тәрізді тұлғалар мысалға алынады⁷⁷⁰. Сондай-ақ, С. Аманжолов Рашид-ад-диннің еңбегінде наймандардың ұйғырларға туыстық жақындығы атап көрсетілгенін наймандар кейде ұйғырлар, ал ұйғырлар – ұйғыр-наймандар деп жазылғанына назар аударады. Ал енді ұйғырлардың түркі тілдес тайпа болып табылатындығы барлық зерттеушілер мойындаған нәрсе.

Наймандардың түркі тілдес екендігіне соңғы дәлел ретінде С. Аманжолов олардың арғындармен, қыпшақтармен, керейлермен, уақтармен, қоңыраттармен жақындығын алға тартады. Шындығында да, Орта жүздегі найман шежіресінде аталатын тарихи тұлғалар есімдері арасында моңғол атауы кездесе қоймайды. Найманның ежелгі аталарының атаулары байырғы түрік атауларынан тұрады⁷⁷¹. Осы айтылғандардың бәрі наймандардың ежелден-ақ түркі тілдес тайпа болғандығын дәлелдей түсетіндей.

Нығмет Мыңжан академик Әлкей Марғұланның Тамғалы тастағы жазуды зерттеген пікірлерін басшылыққа ала келе, ежелгі наймандардың түркі тілдес екендіктерін төмендегіше дәлелдеген еді: «Наймандар ерте кезде Орхон жазуын, одан кейін көне ұйғыр жазуын қолданған. Шыңғысхан әскерлері

⁷⁶⁹ История Монгольской Народной Республики. – М., 1983. – 124-б.

⁷⁷⁰ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. I. – 54-55-б.

⁷⁷¹ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. I. – 55-56-б.

наймандарды талқандағанда, найман Таян ханның бас уәзірі және хатшысы Тататонға Шыңғысханға тұтқынға түсіп, моңғолдарға көне ұйғыр жазуын үйреткен. Найман Инаных Білгі Бұқа ханның тұсында Құбатегін атты әйгілі жырау өмір сүрген. Абахан өзені бойындағы Ашурадан табылған орхон жазуы жазылған таста найман елінің тарихы суреттелген. Онда: «Ел ұлысы Инаных Білгі (Бұқа хан) оғлы аты Күш Оры Оғлан, ератыңыз Өзбег, еліңіз ушун қазғану... яғыға тегмиш сутеги, ети бың оғлан ерти», – деп жазылған. Бұл қазіргі қазақ тілінде «Ел атыңыз өзбек, еліңіз үшін күресіп... жауына тиіскен әскерлерінің тегі жеті мың ұлан еді» деген сөз. Бұл ертедегі қазақ тілінде жазылған көне мәдениет куәліктерінің тасқа басылған таңбалары «тегінде наймандар маңғол тілдес тайпа еді» дейтін дауларды жоққа шығарады»⁷⁷².

Айта кеткен жөн, ХІХ ғасырдың 2-жартысында және ХХ ғасырдың басында біраз зерттеушілер (Ховорс, П. Поуха, С. Мураяма және т.б.) өзіндік зерттеулер негізінде моңғолдардың түркі тілдес тайпа екендігін атап көрсетті. Олар «Моңғолдың құпия жылнамасындағы», Рашид-ад-диннің еңбегіндегі және Орхон ескерткіштеріндегі наймандардың есімдеріне байланысты атауларды талдай келе, бірауыздан оларды бірде-бір моңғол сөзі кездеспейтіндігін және түркі тілінде әртүрлі баламалары бар атаулар болып табылатындықтарын дәлелдеп шықты. Аталған ғалымдардың арасында әсіресе, С. Мураяманың зерттеулері тиянақты да жан-жақты. Сондықтан да оның еңбектеріне Л.Л. Викторова баса назар аударып, арнайы қорытындылар жасаған болатын. Онда мынадай жолдар бар: «Действительно, если бы найманы были монголоязычны, то хотя бы часть языкового материала должна быть собственно монгольской: найманы существовали одновременно с монголами, общались с ними, и если бы они говорили на монгольском языке, то несомненно у них должна была бы произойти хотя бы частичная монголизация культурных терминов, тем более, что в предшествующий трехсотлетний период гегемония на территории Центральной Азии принадлежала монголоязычным киданям. Этой монголизации не произошло. Поэтому сам собою

⁷⁷² Мынжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 170-171-б.

напрашивается единственный вывод: тюркский языковой и этнический субстрат на этой территории оказался чрезвычайно стойким»⁷⁷³. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды, тарих ғылымындағы «найман» этнониміне байланысты айтыс-тар-тыстар бұл атаудың моңғолдың «сегіз» деген сөзінен пайда болғанын байқатады. Зерттеуші Б.Н. Бияровтың сөзімен қоры-тындылар болсақ, бұл былай болып шығады: «Қазақ халқының этностық құрамына енген байырғы тайпаның бірі – Найман. Олардың үнемі моңғолдармен көрші болғанын, атының моң-ғолша аталуын («найм» – сегіз) тілге тиек етіп, И.Я. Шмидт, д’Оссон, А.М. Позднев, В.В. Бартольд, В.Г. Васильев, Ш.Ш. Уәлиханов, т.б. ғалымдар наймандарды моңғол тектес халық деген шешімге келген болатын. Бұл пікірді Н.А. Аристов, С. Мураяма, П. Поуха, Л.Л. Викторова, С. Аманжолов, Ә. Марғұлан, т.б. ғалымдар теріске шығарып, наймандардың түркі тектес, түркі халық екенін дәлелдеп берді»⁷⁷⁴.

Мысалы үшін наймандардың түркі тілдес екендігін Әлкей Марғұлан өзінің «Тамғалы тас» жазуы» атты еңбегінде тө-мендегіше қорытындылаған еді: «Керей мен наймандар түрік тілінде сөйлеген бір туысқан елдер. Кейін олар қазақ пен өзбек ұлысына қосылды. Олардың шығу тегі түркі тілінде сөйлеген үңгіттермен бірдей.

Найман мен керейлердің түрік тілінде сөйлеген тайпа-лар екенін ХІХ ғасырда әдемі жазып кеткен ғалымдар – Н.А. Аристов, Ю. Клапрот, Ховорс. ХХ ғасырдағы атақты ғалымдардан найман мен керейлердің түркі тайпасы екенін айқын шешкен ғалымдар – С. Мураяма, П. Поуха, А. Инан. Совет ғалымдарынан – Л.Л. Викторова.

Осы ғалымдардың жаңадан табылған тас жазуларға сүйеніп зерттеу бойынша, несториан (Айса) үлгісіне кірген наймандар, керейлер, үңгіттер, меркіттер бір ғана түрік тілі мен жазатын болған»⁷⁷⁵.

⁷⁷³ Викторова Л.Л. К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII-XIII в.в.) // Ученые записки ЛГУ. Языки народов востока. – №305. – 1961. Серия востоковедческих наук. Вып. 12. – 143-144-б.

⁷⁷⁴ Бияров Б.Н. Кейбір түркі этнонимдерінің этимологиясына шолу. «Байырғы түркі өркеніеті: жазба ескерткіштер: (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары, Астана қаласы, 2001. 18-19 мамыр.). – Алматы, 2001. – 320-б.

⁷⁷⁵ Марғұлан Ә. «Тамғалы тас» жазуы // Жұлдыз. – 1984. – №1. – 138-б.

Соңғы жылдары Қазақстанның тәуелсіздік алуына байланысты қазақстандық зерттеушілер қытай тіліндегі деректерді зерттеген Қытайдағы бауырларымыздың еңбектерін пайдалануға мол мүмкіндіктер алды. Олардан байқайтынымыз, ежелгі наймандар бұрыннан-ақ түркі тілдес болған деген пікір. Осының нақты мысалы ретінде Қытайдағы бауырымыз Бақыт Еженқанұлының «Шыңжаң» қоғамдық журналында жарияланған наймандар тарихына байланысты мақаласында айтылған төмендегі тұжырымдарға тоқтала кетелік. Онда мынадай жолдар бар: «Наймандардың тегі жөнінде екі түрлі пікір бар: бірі оларды мұңғолдарға жатады дейтін пікір, енді бірі, түріктерге жатады дейтін көзқарас. Моңғолдарға жатады деушілер ең алғаш бір түрлі болжамға негізделген. Бұл болжам «найман» деген атау бәлкім моңғол тіліндегі ұқсас дыбыстالاتын сөзден келген болу керек дейді. Алайда бұны дәлелдейтін бірде-бір материал жоқ. Бізше бұл сынды болжамнан наймандардың арғы тегі Моңғолға жатады дейтін пікірдің адам назарын аударатыны таяудағы зерттеулер болып отыр. Хуаң Шижиан мырза, Пиау Гуңжиң мырзалар Иуан патшалығы дәуіріндегі тарихи материалдарға негізделе отырып, Иуан патшалығындағы наймандардың моңғұлға жататындығын дәлелдеген. Олардың басты дәлелге тартатындары – Иуан патшалығы дәуіріндегі материалдар наймандарды ауызға алғанда екінін бірінде «моңғұл керейлері» деп атайды. Демек, бұл екі мырза «Иуан патшалығы тарихы» және Иуан патшалығы тұсындағы жинақтар, шежірелердегі «моңғұл наймандар» және «моңғұл керейлер» делінген көптеген деректер арқылы наймандармен керейлер де Иуан патшалығы дәуіріндегілер моңғолдар еді деп санайтын асте түсті көздер деп қараған емес дейді. Наймандардың тегі моңғұлға жатады дегендеріне күмандануға болады. Тарихи документтерден «моңғұл наймандары» деген деректерден көптеген қайшылықты ахуалдарды байқаймыз.

Алдымен Иуан патшалығы үстемдік етушілері наймандарды өздерінің тұқымы деп санаған емес, жоқ дегенде Иуан патшалығы алғашқы мезгілінде осылай болған. Иуан патшалығы тұсында әрқайсы ру-тайпалардың саяси жақтағы кенелетін орны әртүрлі болған. Моңғұлдардың өздерін ең жоғары қоятын. Егер наймандар моңғұл тұқымынан болатын болса, олардың

әртүрлі саяси ұқыққа кенелуіне күмән тумаған болар еді. Бірақ «Иуан патшалығы тарихы» 6-том «Жызу дерегінде»: «Жиуанның 5 жылы әр жылдағы Нуйжин, Кидан, Ханзуларды дару хаш мансабынан алып тастады. Хуйхуйлар, ұйғырлар, наймандар, таңғұттар бұрынғы орнында қала берді» деп жазылған. Сол кітаптың 82-том «Сайлам дерегі»: «Жиуан 5-жылғы жарлықта мансаптан алынғандар орнына моңғұлдарды» қою керек. 6-жылы әр жылға мансапқа отырғандарды көзден кешіріп Даруқаштықтан алынып тасталған нуйжин, кидан, ханзулар көп, хуйхуй, ұйғыр, найман, таңғұттарды моңғұл заңы бойынша істетуден тыс, басқалары мансаптан алынып тасталынсын, бұрынғы оқымыстыларын ел басқаратын мансапқа отырғызу керек», – деп жазылған. Бұл деректер, хуйхуй, ұйғыр, таңғұттар сияқты наймандар Иуан патшалығы саяси тұрмысында 1-дәрежелі орынға кенелген емес, тек ертерек моңғұлға бағынғандықтан жақсы мәмлеге ие бола алған.

Екінші, найман тілі, моңғұл тілі емес, қайта түрік тілі есепті. «Ұуұнжің жинағы» 34-том «Дарухаш Есенбұқа қабірі хатында»: «Ұуұжианжун Есенбұқаның тегі найман Жиау елінен шыққан... Ол сатып алынып келіп көк болып, атқа мініп садақ тартуға жаттығып, кітап оқып, жарлық, заң білген, сондай-ақ ол моңғұл тілін толық білген, жастайынан ішкі жақта атқосшы болған...» деп жазылған. Бұл арада наймандардың «моңғұл тілін» жетік білгендігін назарға алғандығын баса дәріптеп отыр. Міне бұл найман тілі мен моңғұл тілінде зор парықтың жатқандығын аңғартады. Наймандардың тілінің моңғұл тіліне ұқсамайтын фактілері Рашидиннің «Жамих ат-тауарих» атты еңбегінде де көп сөз болады. «Иансунның тың асу дерегі» наймандарды моңғұлдың 72 тайпасының қатарына қойып қойғандығымен «Иуан патшалығы тарихы» және мәлім жинақтар, жерлік шежірелерде «Моңғұл наймандары» деген жазылым болғанымен, ол қалаймақандастырудан немесе «ұқсас бірдей көруден» болған ахуал. Өйткені наймандар сол деректе моңғұлдың 72 тайпасы қатарына тізілгендігімен, 31 «түсті көздер» ішінде де енгізілген. Сондықтан түсті көздердің кейде моңғұл делініп кетуін түсінуге әбден болады.

Әрине, бейне тарих тағы көптеген ұлттар, рулардың құрылым тұлғасы сияқты этнографиялық мағанадан айтқанда найман

руы немесе тайпа бірлестігі тап-таза бір ғана қайнардан болуы мүмкін емес. Коби терістігіндегі ұйғыр қағандығы жойылғаннан тартып моңғұл империясының құрылуына дейін ежелгі моңғұлдардың дамып, қоныс аударып отырған дәуірі. Шығыстан батысқа қарай тайпалардың қоныс аударуы барысында, ежелгі моңғұлдардың кейбір факторларының батысындағы төргі тайпалар қоғамына ала келінуі табиғи, қимақтар ішінде татар тайпаларының болуы (бұл арадағы татарлар жалпы атауды меңземейді) бір мысал. Біз наймандарды найман тілін жалпы түлғадан түрік тілдес тайпаларға саналуға тиіс демекпіз»⁷⁷⁶.

Бұл тұжырымды біздің тарихымызда толық қабылдауға болады деп ойлаймыз. Жоғарыда аталған ғалымдар арасындағы тартыстар наймандардың моңғол тілдес екендігін нақты дәлелдеп шығу мүмкін еместігін көрсетіп берді. Барлық негізгі деректер және ғылыми талдаулар наймандарды түркі тілдес тайпалар қатарына алып келеді. Әрине, кезінде кеңестік-тоталитарлық жүйенің рушылдыққа және ұлтшылдыққа айыптайтын ахуалы үстемдік жасап тұрған тұста қазақ ғалымдарының пікірлері естіле қойған жоқ. Оның үстіне ол тұста мәскеулік ғалымдардың тұжырымдары әрқашанда үстем тұрған болатын.

№	Ру-тайпалар аттары	А.Левшиннің мәліметтері (1832 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мыржанның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Аргыбаев М.Мұқанов Б.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша
1	2 Найман	3 ✓	4 O-), v	5 ✓	6 ✓	7 ✓	8 Y Λ O

⁷⁷⁶ Бақыт Еженқанұлы. XI-XII ғасырдағы Наймандар // «Шыңжаң» қоғамдық журналы. – 1991. – №3. – 59-61-б.

3.10. «Арғын» этнонимінің тарихи тамырлары

Қазақ халқын құраған аға арыстар қатарында Арғынның айтулы орын алатыны белгілі. Сондықтан «Арғын» этнониміне байланысты зерттеушілер арасында алуан түрлі көзқарастар, сан алуан пікірлер орын алып, осы этнонимді тіптен бұрмалап түсіндіруге де жол берілді. Егер солардың кейбіреуіне тоқталар болсақ, төмендегідей талдаулар жасар едік:

1. «Арғын» этнонимі V ғасырдағы қытай жазбасында ұшырасатын «Алун» этнонимінің сәл өзгерген түрі деп атап көрсететіндер бар⁷⁷⁷. «Алун» ежелгі Гаугуй немесе Гаогюй тайпасының аты. Белгілі қазақ этнографы Х. Арғынбаев осыған байланысты былай деген еді: «Арғындардың арғы тегін «Орхон-Енисей» ескерткіштеріндегі жазуларда кездесетін «ұлық-арғұн», 5-ғасырдағы Қытай жазбаларында ұшырасатын Гаугуй (алун) тайпаларымен, моңғол тіліндегі «он» деген сан есімді білдіретін «арғын» сөзімен байланыстыра қарастыратын пікірлер бар»⁷⁷⁸.

Осындай пікір бар екендігін кезінде қытайдағы қазақтың белгілі тарихшысы Нығмет Мыңжан да айтқан еді. Мына жолдар сол кісінің жазғандары: «Арғындардың арғы тегі туралы тарихи әдебиетте талай пікір айтылған. Кейбір ғалымдар: арғындарды 5-ғасырға тән Жұңго жылнамаларында әйгілі болған гаугүй тайпасы «алун» болса керек дейді. Олар алғашында (5-ғасырларда) Тарбағатайдың шығысындағы Қобық өзенін мекен етіп, одан соң оңтүстікке қарай жылжып, шығыс Тянь-Шань өңірін мекен еткен»⁷⁷⁹.

Нығмет Мыңжан өзінің бұл пікірін белгілі қазақ түркітанушысы С. Аманжоловтың тұжырымын қолдай отырып айтқан еді. С. Аманжолов «Алун» және «арғын» этнонимдерін бір сөз ретінде қарастырған еді. Ол арғынның қытай деректерінде «алун» деп берілгенін төмендегіше дәлелдейді: «р» әрпі жоқ болғандықтан қытай транскрипциясында «арғын» сөзі «а-лун» түрінде ғана дәлме-дәл беріледі»⁷⁸⁰.

⁷⁷⁷ Арғынбаев Х. Арғын // Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. Т. 1. – Алматы, 1998. – 429-б.

⁷⁷⁸ Сонда, - 429 б.

⁷⁷⁹ Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 189-б.

⁷⁸⁰ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959. – Ч. 1. – 37-б.

Арғынның «алун» немесе «арун» болып қытай деректерінде жазылуы мүмкін деген пікірді М. Тынышпаев та қолдаған еді⁷⁸¹.

Мәселенің тамырын тереңдете зерттесек, «алун» деген «арғын» болып табылады деген болжамды алғаш айтқан Н. Аристов екендігін анықтаймыз⁷⁸². Г.Е. Грумм-Гржимайло тәрізді Моңғолиядағы түркі тайпаларының тарихын жан-жақты қарастырған зерттеуші де Н. Аристовтың пікіріне балама, жаңа тұжырым айта алған жоқ⁷⁸³.

2. «Арғын» этнонимінің шығуына байланысты өзіндік тың көзқарасты қазақ тарихының қадірменді ақсақалы Ә.Х. Марғұлан айтқан еді. Оның пікірінде мынадай жолдар бар: «...ұлы жүзде (алпан, алапан, лабан), кіші жүзде кердері абдал (эфталит), адай, кете, орта жүзде арғын, (аруғұн), қыпшақ, қоңырат. Бұлардың барлығы ғұндардың ескі атасы қияттардан тарап, Ергене кең алабынан шыққан елдер»⁷⁸⁴.

Ергенекон (Әлкей Марғұланда – Ергене кең) түркі-моңғол жұртының ежелгі мекені ретінде алғаш рет Рашид ад-динде айтылатынын біз атап көрсеткен едік. Ә. Марғұланның жоғарыдағы пікірі зерттеушілерді «Арғын» этнонимі, яғни «Аруғұн» осы ежелгі құтты мекеннің, Ергене кеңнің атынан туындауы мүмкін деген тұжырымға итермелейтінін байқау қиын емес. Ергенеден – Аргуне-Арағұн туындауы мүмкін тәрізді.

3. Махмуд Қашқари өзінің әйгілі «Түрік сөздігі» атты еңбегінде түрік тілінде сөйлейтін тайпалар туралы айта келіп, «арғу тайпаларының сондай екі тіл білетіндерге кіретінін» атап көрсетеді⁷⁸⁵. Осыны оқығанда «Арғын» этнонимінің түптамыры «арғу» болуы мүмкін ғой деген ой келеді. Айта кеткен жөн, аргулар туралы Орхон жазуларында кездесетінін зерттеуші Ғ. Айдаров та байқаған еді⁷⁸⁶.

4. Соңғы жылдары Қытайдағы қазақ бауырларымыз көне қытай тілінен аударған жылнамалар арасынан ежелгі дерек –

⁷⁸¹ Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казацкого народа. – Ташкент, 1927. – 7-б.

⁷⁸² Аристов Н.А. Заметки об этническом составе поркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897 // Живая старина. – Вып. 3-4. – 1896. – 92-б.

⁷⁸³ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. – 1926. – 256-б.

⁷⁸⁴ Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985. – 57-58-б.

⁷⁸⁵ Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. 1. – Алматы, 1997. – 55-б.

⁷⁸⁶ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971. – 107-б.

«Жаңа Таңнамадан» «Арағұн» деген тайпа атын оқимыз. «Олар Арағу деп те аталған екен»⁷⁸⁷. Бұл атаулардың қазіргі Арғын атауына аса жақын екендігін байқау қиын емес.

5. Жоғарыда айтылған Аргу этнонимін көне дәуірдегі Аругун атты ежелгі тайпаның атынан шығаратындар және бұл Арғын этнонимінің түп негізі дей ойлайтындар бар⁷⁸⁸.

6. Ғылыми-көпшілік әдебиеттің бірінен «Арғын» этнонимінің шығуына байланысты «негізінде дұрысы **арғын** емес, **арғұн** немесе **арғы (ару) ғұн** болу керек», – деген пікірді оқимыз⁷⁸⁹.

7. «Арғын» этнонимінің шығуына байланысты Шәкәрім Құдайбердіұлының өзіндік көзқарасы бар. Ол кезінде былай деп жазған еді: «Және менің ойымша, біздің осы орта жүздегі арғынның атасы Әбілғазы ханның шежіресінде айтылатұғын Ойрат арғын аға деген кісінің нәсілі болса керек. Оның мәнісі мынау: Шыңғысханның кенже баласы Толу үлкен хақан болған кезде, ойрат атанған елден Арғын аға деген кісіні Хорасан деген жерге хан қойған, сол мұсылманша 440 жылы, орысша 1262 жылы еді. Он жылдан соң Арғын аға өлген соң, Толудың баласы Мәңгу хақан Арғын ағаның орнына өз інісі хөләку, яғни қазақша Әлеке ханды жіберген. Бұл Арғын аға ойрат табынан дейтұғыны бұрынырақ мағолдар, ұйғыр, татарларды жеңіп қуғанда жерін қимай отырып қалғандар, қалмақ ойрат атанғандықтан Арғын аға сондағы қалмақ атанып, қалған елдің ішіндегі Байергун яки ұлұғ ерғын атанған арғыннан болса керек. Бұл сөзді Әбілғазы кітабынан сөз көшіріп алған орыс жазушылары байқамай кеткен болса керек деп ойлаймын. Жердің жүзіндегі әртүрлі түрік нәсілді елдерде жүрген арғын, арғынуг атанғандар арғы арғын халқынан болса да, дәл осы орта жүз ішіндегі арғындар осы арғын ағаның нәсілі болар. Себебі Арғын аға деген аты да дәл келеді, және біздің үлкен атамыз Құнанбай хажы мархұм Арғын аға хан болған кісі екен деуші еді»⁷⁹⁰.

8. Тарихи әдебиетте «Арғын» этнонимін «ғұн» этнонимінің кейініректе өзгерген түрі ретінде қарастыру орын алған. Осыған

⁷⁸⁷ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). Екінші кітап. – Алматы, 2006. – 218-б.

⁷⁸⁸ Рысжанов Т. Аругун немесе арғын тайпасының тарихына шолу. – Алматы, 2003. – 43-б.

⁷⁸⁹ Қуанғанов Ш.Т. Ғұн немесе арғұн тарихы туралы. – Алматы, 1997. – 5-б.

⁷⁹⁰ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. – Алматы, 1991. – 40-б.

байланысты «Қазақ Совет энциклопедиясынан» мынадай жолдарды оқимыз: «Арғындар ежелгі Ғұндардан таралып, солардың атын этноним түрінде сақтағаны байқалады.

Тарихи мәліметтерде Арғын аты бірнеше түрде кездеседі: Ғын, Ғұн, Ақ Ғұн, Қара Ғұн, Аруғ-Ғун, Тағ-Ғұн. Мұндағы Ақ-Ғұн, Аруғ-Ғұн – екеуі бір мәнді сөз. Мұндай аттар ежелгі тайпалар арасында жиі кездеседі. Мәселен, аруғ – тұқым, аруғ (арық) – тыным, Ақ Қаңлы, Қара Қаңлы, Ақ Найман, Қара Найман, т.б. Мұндағы «Ақ», «аруғ» (арық) сөздері «таза», «ару» деген ұғымды көрсетеді. Ерте кезде тайпаларды біріктіріп, оған басшы болған оқтарды осылай атайтын болған»⁷⁹¹.

9. Арғын арысының Болатқожа (Қаракесек) және Тарақты тайпасының шежірелерін жазған Медеу Сәрсекеев төмендегідей пікір айтады: «Қазақтың түп тегі ерте замандарда өмір сүрген **ҒҰН** тайпасы, одан барлық түрік халықтары тарағаны белгілі. Арғын да солардың бірі, ертеден дербес қауымдастық болып топтанған ел. Біздіңше, ол **ару** (бәлкім арух, арулау, иә арукан) және оған **ҒҰН** (бәлкім гун) сөзі қосылып, ақыр аяғында А Р Ғ Ы Н болып қалыптасқан. Оның түпкі мәні тегінде «Сұлу ғұн» болса керек: көптеген тарихшы, жазушы, шежірешілердің пікірінше, арғын қауымдастығының қанында, жүзінде моңғолдың әсері өте аз, қаны араласпаған; тілін де таза сақтаған; көбіне олар ашаң өнді боп, бойшаң һәм сұлу туады-мыс...»⁷⁹².

10. «Тарих ғылымында қазақ және басқа халықтар құрамындағы **арғын** тайпасының тарихы... уархундардан басталады деген пікір бар»⁷⁹³. Т. Жұртбаев бұл мәселені кеңірек түсіндіріп, төмендегіше жазған еді: Батыс гүн империясы «Уархүн қағанаты деген атпен тарихта ІХ ғасырға дейін өмір сүрді. Уархундар кейіннен Қара теңіз жағасына бөлініп кеткен ежелгі туыстарымен қайтадан табысып, құдіреті күшті Византия империясын өзіне алым-салық төлеуге мәжбүр етті. Әсіресе, Баян ханның тұсында қайтадан дәуірледі. Уархүн қағанатының құрамындағы герман тайпалары Франк кәрәлі Ұлы Карлдің қол астына жасырын өтіп кетуге тырысты. Содан барып 791 жылы франк пен Уархүн әскері кескілескен шайқасқа шықты. Гүн

⁷⁹¹ Арғын // Қазақ Совет энциклопедиясы. – Алматы, 1972. – 451-б.

⁷⁹² Сәрсекеев М. Тарақты және Қаракесек шежіресі. – А., 1995. – 6-б.

⁷⁹³ Рымжанов Т. Аруг гун немесе арғын тайпасының тарихына шолу.

қағанаты ойсырай жеңілді де, бірте-бірте тарих қатпарына сіңіп кетті. Хунгрия (Венгрия), Түркия мемлекеті мен былғарлар, аварлар, ғағауыздар ғана түркі тілін сақтап қалды. Олардың біразы батыс түрік қағанаты мен Шыңғыс ханның тұсында солардың әскеріне қосылып, Еділ бойына қайтып оралды»⁷⁹⁴.

11. «Арғын» этнонимін қытай жылнамаларында кездесетін «іркін» немесе «ұлуғ-иркин» атауларымен байланыстыру бар⁷⁹⁵.

12. «Арғын» этнонимін «Басмыл» этнонимімен байланыста қарастырып, олар «аралас» немесе «құрама» деген мағынаны білдіреді, яғни «Арғын» этнонимі осы ұғымдардан шығады деп түсіндірушілер бар. Осыған байланысты С. Аманжолов былай деп жазған еді: «В исторической литературе первым об аргынах подробно писал Аристов. Он предполагал, что басмыл то же самое, что позднейшее «аргын», что они оба имеет значение «помесь». Академик Бартольд, соглашаясь с мнением Аристова, писал: «Слово аргын, по интересной и очень правдоподобной догадке г-на Аристова, означало «помесь». Такое значение Марко Поло придавал слову *Аргон* и отождествлял его со словом *Gastul*; г-н Аристов, ссылаясь на Потье, приводит свидетельство Дюканжа. (*Glossarium ad medial et infimal scriptores Greacitis*), что *Basmoule* именовались в византийской империи потомки отца-француза и матери-гречанки; отсюда делается вывод, что «басмылы» орхонских надписей («басими» китайских источников) также были «смесью» многих, вероятно, разного происхождения родов (стр. 91-92). Термин с таким значением мы, как известно, имеем и в новейшей истории тюрков (курама)». Такого же мнения придерживался Г.Е. Грумм-Гржимайло. Он писал: «Эта гипотеза о смешанном происхождении басмылов подтверждается еще и тем обстоятельством, что тогда, как уйгурский народ слагали девять, а карлукский – три рода, басмылы насчитывали у себя сорок родов»⁷⁹⁶.

13. Түркітанушы Г.Г. Мұсабаев «арғын» этнонимі моңғол тіліндегі «аргуй» – «мал бағушы» деген ұғымнан шыққан дейді⁷⁹⁷.

⁷⁹⁴ Жұртбаев Т. Дулыға: көне түркі батырлары туралы тарихи әфсаналар. – Алматы, 1994. – 63-б.

⁷⁹⁵ Қуанғанов Ш.Т. Ғұн немесе арғұн тарихы туралы. – 19-б.

⁷⁹⁶ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. 1. – 36-б.

⁷⁹⁷ Қараңыз: Қаратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздігү. – Бишкек, 2003. – 24-б.

14. Н.А. Аристов бұл этноним Алтайдағы «Аргун» өзені атынан келіп шыққан деген ойда⁷⁹⁸. Айта кеткен жөн, бұл этнонимді жер-су атымен байланыстыратын жалғыз Н. Аристов емес.

Г.Н. Потанин Сібірдегі Аригэн тайпасының аты Ариг өзенінің атынан шыққанын алға тартады⁷⁹⁹. Бұл пікірді М. Тынышпасев та қолдайды және ол «Арғын» этнонимінің негізіне Алтайдағы Катун өзеніне құятын Аргут өзенінің аты алынған деп ойлайды⁸⁰⁰.

15. Т. Жанұзақов, А.Н. Кононов «арга-гун» термині «агда – көпшілік», «аса көп» деген сөздерден туындаған дегендей пікір айтады⁸⁰¹.

16. Соңғы жылдары түркітанушылар Енисей ескерткіштерін зерттеу барысында көне түркі күл жазулы ескерткіштерінен «арқырт» деген сөзді оқып, соңғы «ырт» сөзінен «ел» деген мағынаны аңғарғандарын, «арқырт» сөзі «башқұрт» этнонимі тәрізді «архы елі» деген мағынаны білдіреді дегенді айтып жүр⁸⁰². Бұл мәселенің арғын этнониміне жақын естілетіні де рас.

«Арғын» этнонимі көне түріктің «аргун» сөзінен бастау алады деген тұжырымның да негізі бар. «Ежелгі түркі сөздігін» ақтарсақ, осыған байланысты төмендегідей жолдарды оқимыз: «**ARQUN** II многочисленный, многий (?): incip arqun ayig ada tuda kelsär jemä ketärü umaz таким образом, если многочисленные и тяжелые беды [на них] обрушатся, [они] не будут в состоянии их отвратить (ТТ YI₂₆₃)»⁸⁰³.

Бұған жүгінсек «аргун» дегеніміз «көпсанды», яғни «көп» деген мағынаны аңғартатынын байқаймыз. Бұл жоғарыда айтылған «аралас» деген ұғымға жақын естілетіндей. Алайда бұл түсініктерді қабылдар болсақ, арғындардың этнонимінде ғұн атауымен тарихи байланыс сақталған деген түсініктен де бас тартуға тура келеді. Мұндайда жоғарыда айтылған «арағұн» этнонимін «арғунмен» шатастырмағанымыз да жөн болар. Бұл

⁷⁹⁸ Сонда. – 24-б.

⁷⁹⁹ Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. 2. – СПб., 1881. – 12-б.

⁸⁰⁰ Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казацкого народа. – Ташкент, 1927. – 7-б.

⁸⁰¹ Жанұзақов Т. Очерк казахской онамастики. – Алматы, 1982. – 62-63-б.

⁸⁰² Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер: (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары, Астана қаласы, 2001 жылғы 18-19 мамыр). – Алматы, 2001. – 476-483-б.

⁸⁰³ Древнепоркский словарь. – Л., 1969. – 54-б.

атаулар кейінгі арғын руының бабаларының әртүрлі тарихи кезеңде өзгерістерге түскен түрлері тәрізді. Тарихи өркендеу барысында этнонимдердің мағыналарының да, аталуларының да өзгерістерге ұшырап отыратынын кез келген тайпа тарихы дәлелдеп бере алады.

Сонымен «Арғын» этнонимінің шығуы туралы пікірлердің алуан түрлі екендігін жоғарыдағы әртүрлі көзқарастар нақты көрсетіп отыр. Олардың кейбірі маман зерттеушілер айтқандықтан негізді. Сонымен қатар сөз үндестігін ғана қуалап, «арғын» атауын сан-саққа бұрмалап түсіндіретіндердің де кездесетіні өкінішті. Бұдан табар пайдамыз шамалы. Этнонимді әркімнің өзінің ыңғайына қарай бұрмалап түсіндіруі шын мәнінде тарихи шындықты бұрмалауға алып келетінін ұмытып кетіп жүрміз.

Ал енді «Арғын» этнонимінің әртүрлі аталуы мәселесіне келер болсақ, біздің ойымызша бұл мәселе тарихи кезеңдерге байланысты жүйеге түсіруді қажет етеді. Арғын атауына байланысты жоғарыда аталған әртүрлі этнонимдерді осылай тәртіптер болсақ, біз төмендегідей сызбаны ұсынар едік:

Этноним	1	Ғұн (Ғулар немесе Хунну)	→ Алун (Қанғу) Алун Арун немесе (гаугүй)	→ Арағұн (Арағу)
Тарихи кезең	2	б.з.д. III – б.з. III ғ.	б.з. II-III ғ. – б.з. IV-V ғ.	б.з. VI-VII ғ.

1	→ Аргу (Басмыл-Қарлық)	→ Аркенут (Аргун)
2	б.з. VII-XIII ғ.	б.з. XIII ғ. бастап

Тарихи болжамдарға біз қарсы емеспіз, алайда олар қисынды, ғылыми тұрғыдан негізді болулары керек емес пе? Әйтеуір арғын атауына ұқсас сөз екен деп арғындардың тарихи іздерін Еуропаның түкпір-түкпіріндегі жер аттарынан іздестіру абырой әпәре қоймайтынын түсінгеніміз жөн. «Арғын» атауымен түбірлес, оған сарындас сөздерді көптеген халықтар тілінен кездестіре аламыз. Алайда бұдан арғындар сол халықтар құрамына енген деген қате қорытынды туындамауы тиіс.

№	Ру-тайпалар аттары	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	И.Добросмысловтың мәліметтері (1895 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мыңжапның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша
1	2 Арғын	3 ○○	4 ○○ ○○ ○○	5 ○○,○○ ○○ ρ	6 ○○,○○	7 ○○ ○○	8 ○○ ○○	9 ○○ ρ

3.11. Қыпшақтардың түркі тайпаларына этно-саяси ықпалдары

760 жылғы ежелгі түркі руналық ескерткіші арқылы «Қыпшақ» этнонимі алғаш рет ғалымдар назарына ілікті. Ал мұсылман деректеріндегі қыпшақтар туралы мәлімет араб географы ибн Хордадбектің 846-847 жылдары жазылған түркі тайпалары тізімінде кездесті. Ұйғыр қағанатының басына қойылған VIII ғасырдағы ескерткіште түркі қыпшақтарының ұйғырларға 50 жыл үстемдік жүргізгені нақты атап көрсетілген. Мұның өзі қыпшақтардың Моңғолияның орталық аудандарында өмір сүрген «Тоғыз оғыз» бірлестігіне билік жасағанын айқын көрсетеді. Тарихи деректер қыпшақтардың алғаш Алтай-Саян таулары өңірін мекендеп, онан соң біртіндеп қазіргі Қазақстан аймағына қоныс аударғанын байқатады.

656 жылы Батыс Түркі қағанаты құлаған соң Алтайдың солтүстігіндегі және Ертіс бойындағы қыпшақтар Кимек қағанатының құрамына кірді. Бірақ XI ғасырда бұл мемлекеттің ыдырауына байланысты кимек, қыпшақ және куман тайпалары жайлайтын бұл өңірдегі үстемдік қыпшақ хандарының қолына көшті. Қыпшақтар мекендеген аймақ біртіндеп батысқа қарай кеңейді. XI ғасырдың екінші ширегіне қарай қыпшақ тайпалары

Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы оғыздарды қуып шығып, Арал мен Каспий өңіріндегі далаларға үстемдік орнатты. Бұрын Оғыз даласы аталған бұл аймақ, X ғасырдың екінші ширегінен «Дешті Қыпшақ» (Қыпшақтар даласы) атала бастады. Каспий теңізіне дейінгі қазіргі Қазақстан жерін басып алған қыпшақтар оңтүстікте Хорезм мемлекетімен шектесті. XI ғасырдың орта кезіне қарай олар Еділден батысқа жылжып, Қара теңіз далаларын, Византия, Венгрия аймағына дейінгі жерлерді бағындырды. Орыстар Еділден дейінгі аймаққа қоныстанған қыпшақ тайпаларын «половецтер» деп атай бастады. Қыпшақтардың бір бөлігі 1071 жылы Кіші Азияның Анатолий қаласына дейін жетіп, Осман түркілері мемлекетінің негізін қалады. Олар Венгрияда – мадьярлар, Молдавияда – гагауздар деген атпен белгілі болды. Батыс Еуропа деректері қыпшақтарды «командар» деп атайды.

XI ғасырдың басында Қыпшақ бірлестігі мейлінше күшейіп, Ертістен Қара теңізге және Дон өзеніне дейінгі ұлан-ғайыр алқапта Шығыс Қыпшақ қағанатын құрды. Кавказ, Қырым өңірлерінен батысқа қарай Батыс қыпшақтарының бірлестігі салтанат құрды. Қазақстан аумағы Шығыс Қыпшақ ұлысына қарады. Осылайша қыпшақтар қыпшақ хандарының билеуімен этнос болып қалыптаса бастады.

Қазақстан аймағына келетін болсақ, мұнда қыпшақ хандары билейтін өлке Тараз қаласына дейін жетіп, қарахандармен шектесті. XII ғасырға қарай қыпшақ тайпалары Алтайда және Ертістің жоғарғы жағында наймандармен, қаңлылармен, керейіттермен шектесе, солтүстікте олардың көршілері қырғыздар мен хақастар болды. Қазақстан аумағындағы қыпшақтар екі қанатқа бөлінді. Бірінші қанат – Торғай, Жайық, Еділ өзендері бойындағы қыпшақтарды қамтып, ордасы Сарайшық қаласы болды. Екінші қанаттағы мемлекет бірлестігі – Орталық және Шығыс Қазақстанды, Сырдариядан Ертіске дейінгі аралықтағы қыпшақ тайпаларын қамтыды. Орталығы – Сығанақ қаласы еді. Бұл екі қанаттың алғашқысы әскери әкімшілік басқару жүйесіне ерекше мән беріп, едәуір күшейді. Қыпшақ хандары саясатында билікті мұрагерлікпен әкеден балаға қалдыру үрдісі қалыптасты. Қыпшақтың ең қуатты руы – Елбөріліден хан әулеттері шықты. Орда деген атпен мәлім болған хан қамалында басқару

аппаратының әскери-әкімшілік жүйесі сақталды. Қыпшақ хандары көне түркілерден келе жатқан дәстүрді сақтай отырып, мемлекет билеушісі ретінде хан билігін мойындады. Ханнан кейін билікте – тархандар, басқақтар, бектер мен байлар тұрды. Басты байлық жылқы малы болды. Жылқысы көп адам мемлекетте те үстем болды. Археологиялық қазба жұмыстары барысында Қыпшақ обаларынан табылған бағалы ат әбзелдері, жылқы сүйектері де осыны дәлелдейді. Жайылымдардың шұрайлысы да Қыпшақ руының ірі иелеріне бұйырған. Дегенмен, қыпшақ қоғамы басым көпшілігінің еркін де ерікті адамдардан тұрғанын да ұмытуға болмайды. Жалпы Қыпшақ хандығы ежелгі түркі қағанаттарының саяси жүйесін одан әрі дамытып, жалғастырған көшпелілер хандығы болды. Қыпшақ хандарының XI ғасырда Орта Азия елдерімен, орыс жері және бұлғарлармен ішкі және сыртқы саясатында тығыз байланыс орнатқандары байқалады.

1060 жылдан бастап селжүктер билеушісі Алп Арслан Маңғыстаудағы қыпшақ иеліктеріне шабуылдар жасай бастайды. Оларды бағындырғаннан кейін Сыр бойы қалаларына жорықтар ұйымдастырып, Селжүк мемлекетіне қосады. Қыпшақтардың Хорезмді бағындыруға тырысқан әрекеттері сәтсіздікпен аяқталып отырды. XII ғасырдың алғашқы жартысына қарай Сырдарияның төменгі ағысындағы қалалар қыпшақтар мен Орта Азияны билеуші мұсылман әулеттерінің талас-тартыс аймағына айналды. Хорезм шахы Атсыз солтүстікке бет алып, Маңғыстауды бағындырды. Ол қыпшақтарды ойсырата жеңіп, мемлекеттің ыдырауына негіз жасады. Алайда кең-байтақ даланы мекендеген қыпшақ мемлекетін түгелдей бағындыру Хорезм билеушілеріне қиынға түсті.

XII ғасырдың 2-жартысынан Хорезм мемлекеті Текештің билеуімен қыпшақтардың ықпалды тайпаларының басшылығын Хорезм мемлекетінің билеуші қызметтеріне тартып, оларға әскери атақтар беріп, ислам дініне кіруге үгіттеді. Хорезм билеушілері қыпшақтарды өз ықпалында ұстау үшін олармен туыстық, жежкаттық қарым-қатынастарды нығайтуға күш салды. Олар қаңлылар мен қыпшақтардың хан әулеттерінен әйелдер алып, Қыпшақ хандығын өздеріне жақын тартуға тырысты. Мұның өзі қыпшақтардың ішіне іріткі салып, оларды хорезм-

діктердің ықпалына түсуге бейімдеді. Осы саясат ұзақ жылдарға созылып, Хорезм мемлекеті XIII ғасырдың басында Сығанақты қосып алып, Хорезм шахы Мұхаммедтің кезінде Қыпшақ даласының оңтүстік аймақтарын өзіне бағындырды.

Көшпелі дәстүр-салт және әскери аристократиялық жүйеге негізделген мемлекеттік билік қыпшақтардың Еуразия кеңістігінде этностық және саяси тұрғыдан кенінен тарауына алып келді. Осы аймақта өмірге келген көптеген түркі тілдес мемлекеттер өздерінің этностық және саяси дамуында қыпшақ дәстүрін жалғастырды. Қыпшақ тілі орасан зор аумақты қамтыған түркі халықтарының ұлттық тілінің және мәдениетінің қалыптасуына тікелей ықпал етті. Олардың арасында кейін жеке ұлт болып қалыптасқан қазақ халқы да бар. Қазақстанның орталық және батыс аумақтарындағы тайпалық одақтардың тарихи тамырларының осы қыпшақ бірлестігімен тығыз байланысты екендігін ұмытуға болмайды. Қыпшақ тарихы қимақтар тарихымен де тікелей байланысты.

Зерттеуші Б.Е. Көмековтің әл-Идиридидің картасы негізінде келтірген картасында қимақтардың қырғыздармен де көрші болғанын,⁸⁰⁴ сонымен қатар тарихымызда VIII ғасырдың басында құрылды делініп жүрген Қимақ конфедерациясында 7 тайпа немесе 7 рудың қатарында қыпшақтар да болғанын көреміз. Б.Е. Көмеков бұл деректерді Гардизидің мәліметі негізінде баяндайды.⁸⁰⁵ Бұл, әрине, кейінгі Кіші жүз құрамындағы Жетіру емес.

Айта кеткен жөн, керейттердің 8 рудан құралған бірлестігі өздерінен біраз бұрынғы қимақтардың Жетіру бірлестігінің үлгісімен құрылуы әбден мүмкін. Сонымен бірге Гардизи келтіретін қимақтардың жеті руының құрамында имақ, ими, татар, байандур, қыпшақ, ланиказ, аджлад тәрізді жеті тайпа бар. Б. Көмеков бұлардың аттарының көпе-көрнеу бұрмаланып берілгенін атап көрсетеді⁸⁰⁶. Бұл пікірді біз де қолдаймыз. Алайда мұнда назар аударуға тұрарлық факті бар екенін тағы да қайталап айтамыз. Ол – алғаш Ертіс бойында құрылып, сонау

⁸⁰⁴ Қараңыз: Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – 69-б.

⁸⁰⁵ Сонда. – 36-б.

⁸⁰⁶ Сонда. – 36-б.

VIII ғасырдағы Жетіру бірлестігіне Тама руымен таңбалас және қоныстары көрші қыпшақтардың да енуі болып табылады.

Көне Түркі жазуларын шұқшия зерттеген С.Е. Малов Енисейдегі түркі жазуларынан «иэти бори» – «жеті бөри» – «жеті қасқыр» деген этнонимді оқып шыққан еді.⁸⁰⁷ Л.Р. Кызласов бұл атаудың қазіргі хакастар мен шорлар құрамындағы этностық топтардың «Читі-Пуур» – «жеті қасқыр» деген түсінікпен толық сәйкес келетініне назар аударады.⁸⁰⁸ Мындаған жылдар бойы мұндай ұғымның тарихта сақталып келуі, әрине, тегін емес. Оның үстіне зерттеуші Р.Г. Кузеев этностық Жетіру бірлестігінің бірнеше түркі халықтарында кездесетінін кесте түрінде көрсетеді.⁸⁰⁹

Сонымен қатар мынадай фактіге де назар аудармасқа болмайды: XI-XII ғасырлар қиылысында Қыпшақ тайпаларының ішінде де «Жеті» деп аталатын тайпа болған. Қазақстандық зерттеуші С.М. Ақынжанов Тизенгаузеннің аудармасымен берілген Ан-Нувейридің мәліметінде ішінде «жеті» (түп нұсқада «йета») тайпасы да бар Қыпшақтың 10 тайпасының аттарын санап шығады. Бұл тайпа аттары XIV ғасырдың авторы Ибн Халдунда да аздаған өзгерістермен қайталанатын. Бірақ мұнда тайпалар саны 11 және «жеті» тайпасы «сета» деген атпен беріледі. Орыс жылнамаларын зерттеген С.М. Ақынжанов «йета» немесе «сета» атты қыпшақ тайпасының орыс жылнамаларында «етебичи» немесе «йета» деген атаулармен берілетініне назар аударады.⁸¹⁰

С.М. Ақынжанов осы «етебичи» – «йета» – «жеті оба» атты қыпшақ тайпасының Жетіру бірлестігі болып табылатынын атап көрсетеді. Оның ойынша «оба» термині одаққа кірген рулық тармақтар атауы болып табылады. Зерттеуші өзінің осы пікірлерін башқұрт ауыз әдебиетіндегі мәліметтермен бекіте түседі. Мұнда ол «Кунгыр буга» атты башқұрт аңызында жеті қыпшақ тайпасының бірігіп одақ құрғаны туралы мәліметтер

⁸⁰⁷ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М. – Л., 1952. – 33-б.

⁸⁰⁸ Кызласов Л.Р. История Южной Сибири в средние века. – 137-б.

⁸⁰⁹ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – 466-467-б.

⁸¹⁰ Ақынжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995. – 266-267-б.

бар екендігін башқұрт ғалымы А.Н. Киреевтің «Этногетические предания и легенды башкирского народа» (*АЭБ. 1971. Т. 4. – С.60*) атты еңбегіне сілтеме жасай отырып, атап көрсетеді. Сондай-ақ, С.М. Ақынжанов етебичи – йета – жети оба атауларының Жетіру деген мағынаны білдіретінін С.Г. Агаджановтың «Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. (*Ашхабад, 1969. – С.104*)» және Б.Я. Владимировтың (*Общественный строй монголов... – С.46*) деген еңбектеріне сүйене отырып дәлелдейді⁸¹¹.

Бұдан шығатын қорытынды: XI-XII ғасырларда, яғни моңғол жаулауына дейін-ақ Тамамен танбасы бір қыпшақтарда Жетіру бірлестігі болған. Мұндай құрылымды қыпшақтар кезінде өздері құрамына кірген VIII ғасырдағы кимақтардағы Жетіру үлгісімен ұйымдастырулары әбден мүмкін. Ал енді XI-XII ғасырлардағы қыпшақтардағы Жетіру бірлестігіне назар аударар болсақ, оның құрамына қыпшақтармен таңбалас және туыстас Тама руының кіруі де әбден мүмкін. Рас, тарихи процестер барысында қыпшақтар құрамындағы Жетісу құрамы біртіндеп өзгерістерге ұшыраған, яғни оның құрамындағы рулар атаулары ауысып отырған.

Жетіру одағының шығу және қалыптасу тарихын Р.Г. Кузеев былай баяндайды: «...Жетіру тарихи және этностық тұрғыдан Дешті Қыпшақ тайпаларымен тығыз байланысты. Қыпшақтардың өздері бұл топты ұзақ уақыт бойы башқұрттарға емес, қазақтарға жатқызады... Оңтүстік Башкирияда Ноғай билігі дәуірінде немесе одан да ертеректе Жеті башқұрт тайпа одағы – Ете-ырыу болғандығы туралы аңыз кеңінен таралған. Өртүрлі мәлімет берушілер Жетіру бірлестігіне өртүрлі тайпаларды қосады... Ескі аңыз туралы П. Небольсин де айтады, бірақ ол Жетіру одағына Тамадан (*мәтінде тамьян – Т.О.*) басқа тек қыпшақ руларын ғана кіргізеді (*Небольсин П. «О башкирах».* –

Вестник РГО, 1852. Отделение этнографии. Кн. 4. – С.3). Тарихи фольклордың мәліметтеріне («Бабсяк және Кубсяк» эпосы) қарағанда, бурзян, усерган, тамьян және тангаур тайпаларын біріктірген тайпалық одақ шынында да XIV-XV ғасырларда Башкирияның оңтүстік-шығыс және оңтүстігінде болған,

⁸¹¹ Сонда

алайда «Жетіру» деген атты ол кейін ғана алған. Халық қиялы өзінің өткен тарихының «ерлікке» толы кезеңдеріне әдеттегі этнонимдерді қосып жіберген және олар мүлде жаңа тарихи тұрғыдан баяндалған. Шын мәнінде «Жетіру» этнонимі башқұрттық негізде де этностық мәнге ие болған. Джеты-уруу, еди-уруг және жети-урук қырғыздың Сарыбағыш тайпасы (Абрамзон С.М. *Этнический состав киргизского населения северной Киргизии. ТКАЭЭ. Т. IV. М., 1960. – С.37*), түрікменнің Салор тайпасы (Винников Я.Р. *Родо-племенной и этнический состав населения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение. Труды ИИАЭ АН Туркменской ССР. Т. VI. Серия этнографии. – Ашхабад, 1962. – С.27*), Кіші жүз қазақтары (Востров В.В. *Родо-племенной состав и расселение казахов на территории Тургайской области (конец XIX-начала XX вв.). – Труды ИИАЭАН Каз ССР, 1962. – Т.16. – С.81.*) құрамына кіреді.

Башқұрттың Жетіру руы этностық тұрғыдан Кіші жүздегі қазақ руы Жетіруға барып жалғасады»⁸¹².

Р.Г. Кузеевтың бұл айтқандарынан айқын аңғаратыны-мыз, қандай халықтың немесе тайпаның құрамында болса да Жетірудың этностық негізі қыпшақтар одағынан бастау алатындығы болып табылады. Мұның өзі біз жоғарыда С.М. Ақынжановтың дәлелдерінде келтірілген, шығыс деректеріндегі XI-XII ғасырларда қыпшақтар құрамында «Жеті» деген тайпалық одақтың болғаны туралы мәліметтердің қисындылығын көрсетеді.

Жалпы ортағасырлық авторлар санап шығатын қыпшақтардың рулық бірлестіктерінің аттары мынадай: 1) токсоба; 2) йета; 3) бурджоглы; 4) бурлы; 5) кангу-оглы, (кангароглы); 6) анджоглы; 7) дурут; 8) карборголы; 9) джузмаң; 10) котян; 11) карабиркли (бұл Рукнедин Бейбарыстың көрсетуі);⁸¹³ немесе 1) токсоба; 2) сета; 3) бурджогла; 4) эльбури; 5) канааралы; 6) оглы; 7) дурут; 8) калабаалы; 9) джерсань; 10) Кадкабиркли; 11) Кунун⁸¹⁴.

Бұл аталғандар ішінде «йета» немесе «сета» – Жетіру бірлестігін еске түсіретін болса, ал кангароглы немесе канаралы

⁸¹² Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – 115-116-б.

⁸¹³ Тизенгаузен В. СМИЗО. Т. I. – 540-541-б.

⁸¹⁴ Сонда. – 541-б.

Қаңлы тайпасының, ал карабороглы немесе кадкабиркли Қарақалпақтың арғы аталарына келеді. Ал қыпшақтардың жоғарыда аталған басқа тайпалары туралы болжам айту қиындау. XI-XII ғасырлардан бері талай заман өткендіктен орта ғасырлардағы авторлар көрсеткен қыпшақ тайпаларының біршама өзгерістерге ұшыраулары әбден табиғи нәрсе.

Сонымен қатар орта ғасырлардағы қыпшақ тайпалары атауларының тарихшылар мен зерттеушілер арасында күні бүгінге дейін өзіндік көзқарас, дау-дамай, айтыс туғызып келе жатқандары да белгілі. Мысалы, АҚШ-тың Ратгерс университетінің профессоры П.Б. Голден жоғарыда біз атап кеткен қыпшақ тайпаларына байланысты төмендегідей пікірлер айтады: «Қара бөрікли. Әл-Димашкиде, Ибн Халдунда аталады. Түркінің «қара бөріктілер» деген сөзінен шыққан. Мұны орыс деректеріндегі «қара қалпақтармен» байланыстырмақ әрекет де байқалады. Бірақ мұның, қарақалпақтардың Киев князьдерінде қызметте жүріп, құмандардың ертеден келе жатқан жаулары болуы себепті қисыны келмейді. Семантикалық тұрғыда бұл есім қарақалпақтардың атауы тәрізді, не киім киісіне байланысты, не тәуелділік жағдайына қатысты нышаны болуы мүмкін».⁸¹⁵

Мұнда көріп отырмыз, америкалық ғалым өзінің көзқарасын білдірсе де «қара бөрікли» деген атаудың қарақалпақтармен байланысын анықтай алмаған. Оның «иете-оба» («жеті оба») тайпасына байланысты да өзіндік талдаулары бар: «Ит-оба. Бұл атау әртүрлі үлгіде Мұбаракшах, әл-Димашки, Ну-вейри, Ибн Халдун жазбаларында кездеседі. Ит-оба – түркіше ит. Мүмкін, йете-оба деп оқылуын орыс жылнамасындағы Етебичимен салыстыруға болар. Мұндай атаудың түркінің йеты (жеті) оба дегенінен де шығуы ғажап емес. Ибн Халдун Итоғлы – «иттің баласы» деген сөзді атайды. Бұл Киев князьдігінің одақтасы ретінде, орыс жылнамаларында түрлі жағдайларға байланысты аталатын Құман князінің (Итоғлы) есімі де болып саналады. Бұл термин осы рудың тотемі, тіпті Ит-оба тайпасы көсемінің князьдік дәрежесі де болуы мүмкін»⁸¹⁶.

⁸¹⁵ П.Б. Голденнің еңбегі мына кітапта берілген: Ермұханов Б.Б. Қазақстан: тарихи-публицистикалық көзқарас. – 118-б.

⁸¹⁶ Сонда. – 117-б.

Бұл пікірлер арасында, біздің ойымызша, ең сенімдісі – «йете-оба» атауының түркінің «жеті оба» деген ұғымына жақынддығы туралы пікір деп ойлаймыз. Ал мұның өзі Жетіру атауымен туыстас ұғым.

Ал енді Жетіру қыпшақ даласына қайдан келді дегенге жауап іздегенде Р.Г. Кузеев П. Небольсиннің пікірлеріне жүгінеді. П. Небольсин өзінің жоғарыда көрсетілген еңбегінде Жетіруға жататын қырғыз-қыпшақ руларының тым ертеректе Сібірден Орал арқылы келгендерін атап көрсеткен еді. Рукн ад-Дин Бейбарс Эльмансуридің қыпшақ руларының ішінен «иета» деген тайпаны көрсетуі, ал Ибн Халдунның оны «сета» деп атауы бізді тарихтың терең қойнауына жетелей түседі. Түркі тілінде «жеті» деген мағынаны білдіретін «иета» тайпасының есімі «еда» деген атпен V ғасырдан белгілі. Г. Грумм-Гржимайлоның ойынша, олардың отаны Алтай таулары болған, дәлірек айтқанда «едалар» Алтай тауының оңтүстігінен Хотанның батысына дейінгі аралықты мекендеген⁸¹⁷. Олар кезінде ақ хунндар деген атауға да ие болған. Қытайлықтар оларды түркі тілдес эфталиттерге жатқызып, олардың юэчжилермен туыстас болулары мүмкіндігін де айтады. Егер осылай дер болсақ, эфталиттердің Сыр және Амудария алқаптарын 425 жылы басып алғандары белгілі.

Эфталиттер немесе юэчжилер құрамында болған «иета» немесе «еда» руының Енисей қырғыздарын қалыптастырған динлиндермен мидай араласып кетулері де әбден мүмкін. Бұл мәселені шүкшия зерттеген Г. Грумм-Гржимайло олардың Алтайдан келгендері туралы зерттеушілер көзқарастарына байланысты былай дейді: «менің ойымша бұл бірден-бір қабылдауға болатын болжам. Усундердің қысымымен юэчжидің бір бұтағының бөлініп солтүстікке кетулері, Ертістен өтулері және Алтай тауларына енулері мүмкін екендігіне танданатындай ештеңе де жоқ. Онда олар динлиндер рулары арасында болып, ішінара олармен араласып та кете алатын еді. Олардың терілерінің ашық түстілеу болулары да осыдан...»⁸¹⁸.

⁸¹⁷ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Том 2. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – 197-б.

⁸¹⁸ Сонда

Жоғарыда айтқанымыздай, ата-бабалары динлиндермен және тубалармен араласып кеткен Енисей қырғыздарының сару (тама) сүйегінде «жеті сары» деген рудың болуы олардың терілері ашық түсті «иета» (жеті) тайпаларымен туыстас, тамырлас екендіктерін дәлелдей түсетін тәрізді. Ал В.В. Радловтың 1862 жылы жинаған материалдары бойынша «сару» «едигеннен» (жетігеннен) тарайды⁸¹⁹. «Иеталардың жойылып кетпей кейінірек XI ғасырда қыпшақ даласынан кездесулері, онан соң Жетіру деген атпен башқұрттар құрамынан кездесуі және оған тамьян (тама) тайпасының мүше болып қалуы осы пікірлерімізді дәлелдей түседі деп ойлаймыз.

Р.Г. Кузеев Жетіру тайпасының башқұрт жеріне қоныс аударуын XIII-XIV ғасырларға жатқызады⁸²⁰. Бұл тегінде Ноғай ұлысындағы тайпалардың шығысқа көшірілуімен сәйкес келетін тәрізді.

Қалай десек те, жоғарыда айтылғандардан «жеті» немесе «жетіру», «жеті оба» бірлестігі қыпшақ жерінде XI ғасырда-ақ белгілі болған.

Жетіру бірлестігінің үздіксіз көшіп-қону және күрделі оқиғалар, сондай-ақ әртүрлі этностармен мидай араласу барысында қалыптасқанын, осы одаққа кіретін Жетірудың бесеуін Кіші жүзге кірмелер, яғни туыстық негізде емес, сырттан келіп қосылушылар ретінде Г.Н. Потанин жинап бастырған аңыз деректер де көрсетеді. Кірмелер қатарында, нақты көрсетсек, Тама, Табын, Телеу, Рамадан, Жағалбайлы аталады. Яғни олар Жетірудың басты рулары атанғанымен Кіші жүз одағына кірмелер.

Таманың бұл халық аңызындағы кірме ретіндегі орны да ерекше. Аңыздың қысқаша мазмұны төмендегідей: Жерұйықты іздеген Хасен ханның тұқымы әйгілі Асанқайғы қыс болмайтын өңірді іздестіріп жүріп, Бұхараның арғы жағындағы Жиделі-Байсын деген аймаққа тап болып, өзінің соңында қалған үш елге (үш жүзге) жеті адамды аттандырып, оларды Жиделі-Байсынға қоныстануға шақырады. Дұшпанмен жанталасып

⁸¹⁹ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – 449-б.

⁸²⁰ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – 116-б.

соғысып жатқан үш жүз елі Асанқайғыға, Жиделі-Байсын жеріне көшіп келе алмайды. Ал енді көшуге шақырып келгендерді үш жүз өздерінде қалдырып, төмендегіше бөліп алады? Қаңлы мен Шанышқылы Үйсінді, Керей мен Уақты Орта жүз, Табын мен Тілеуді Кіші жүз бауырларына басады. Таманы ешкім ала қоймайды. Сонда мынандай шартқа келіседі: үш жүзден желаяқтарды жарысқа қосамыз, кім озып келсе, дауға айналған Таманы сол алады. Кіші жүздің жүйрігі жарыстан озып келеді және Таманы осы Кіші жүз алады. Ал жаңағы Асанқайғыдан келген жеті шабарманның ұрпақтары Жетіру аталып кетеді⁸²¹.

Егер әрбір тарихи аңызда тарихи шындықтың бір ұшы жатыр деп келісер болсақ, келтірген аңыз Жетірудың басқа да руларының Кіші жүзге кірме екендіктерін тағы да дәлелдей түседі.

Мұнда біз тарихымызда қалыптасқан Жетірудың кейінірек Тәуке хан тұсында құрылуы туралы дәстүрлі көзқарасты мүлдем теріске шығарайын деп отырған жоқпыз. А.И. Тевкелев Тәуке ханның (1715 жылы қайтыс болған) кезінде белгілі қолбасы, кейіннен Кіші жүз ханы болған Әбілхайырдан естіген Жетірудың құрылуы туралы мәліметін Петербургке жеткізген еді. Қазақтарда ауызша сақталған бұл дерек бойынша Кіші жүздің Алшын одағы әртүрлі рулардан тұрған екен, Тәуке хан осы одақтағы әлсіз жеті руды біріктіріп, оларға Жетіру деген атау берген болса керек. Осыдан соң Кіші жүз екі – Алшын және Жетіру одағына бөлінген тәрізді⁸²². Егер бұл деректі шындық деп қабылдар болсақ мынандай заңды сауал туындайды: Тәуке хан әлсіз рулардан неге алты немесе сегіз руды емес, Жетіруды біріктірді? Бұл сауалға А.И. Тевкелев те, А.И. Левшин де жауап бермейді. Сондықтан бұған өзіміз жауап іздеуіміз керек. Біздің ойымызша, Қазақстанның батыс аймағында сонау қыпшақ даласындағы Жетірудың қалдығы («жеті оба» бірлестігі) Тәуке хан заманына дейін жеткен, халықтың жадында сақталған. Тәуке хан осы ежелгі бірлестікті жаңа қазақ руларымен жанартып, толықтырған. Яғни ескі рулық одақты енді басқа ру атаулары

⁸²¹ Потанин Г.Н. Казак-киргизская и алтайская предания, легенды и сказки. – 60-61-б.

⁸²² Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – 513-514-б.

толтырған. XIII-XIV ғасырлардағы башқұрттардағы Жетіру құрамында тамалардың (тамьяндардың) болуы біздің осы пікірімізге нақты дәлел. Р.Г. Кузеев келтірген ортағасырлық әл-Масудидың (X ғасыр) айтуынша, ежелгі башқұрттар (баджгард) басқа да баджанак (печенеги), баджане, наукерде деп аталатын түркі тайпаларымен бірге Арал теңізі өңірінен ғұздардың, қарлықтардың және қимақтардың біріккен қысымдарымен ығыстырылып шығарылған⁸²³.

Р.Г. Кузеев түрік ғалымы Н. Кураттың аталған түркі тайпаларының «Джуржаний көліндегі» (Арал теңізі) шайқастан кейін Солтүстік Кавказға хазарлар мен аландар арасына қоныстанғаны туралы мәліметін келтіреді⁸²⁴. Р.Г. Кузеев жоғарыда аталған төрт түркі тайпаларының Арал аймағын 830-844 жылдары, яғни Абдуллах ибн-Гахир халифтің тұсында тастап кеткендерін шығыс авторларының мәліметтерімен дәлелдейді⁸²⁵. әл-Бирунидің, әл-Масудидің, әл-Балазуридің деректері шынында да башқұрттар мен печенегтердің және т.б. түркі тайпаларының Арал алқабындағы далалардан батысқа қалай жылжығанын аңғара аламыз. Р.Г. Кузеев осы түркі тайпаларының, әсіресе, башқұрттардың бұл аудандардағы алғашқы қоныстанған аймақтары Сырдың орта ағысы, онан соң Арал далалары болса керек дегенді айтады. Бұл VII-VIII ғасырлардың әңгімелері деуге ғылыми негіздер бар. Мәселені жан-жақты талдай келе Р.Г. Кузеев «842-844 жылдары башқұрт тайпалары бұрынғы жерлерінен әлдеқайда батысқа қарай, Арал және Каспий теңізінің аралықтарындағы далаларға, Хазар қағанатына апаратын шығыс аймақтарға қарай көшті», – деп атап көрсетеді⁸²⁶.

Бұл пікірге сын көзбен қарап, оны әл-Масуди берген мәліметтер негізінде толықтырған қазақстандық белгілі зерттеушілер Б.Б. Ермұханов баджна, баджнак (печенегтер) және баджурд (башқұрттар) тәрізді түркі тілдес тайпалардың Солтүстік Кавказ емес, Нита (Қара теңіз) өңірін мекендегендерін атап көрсетеді. Бұлардың қатарында Тама руының да болғаны біздіңше күдік

⁸²³ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – 134-б.

⁸²⁴ Сонда. – 134-б.

⁸²⁵ Сонда. – 135-б.

⁸²⁶ Сонда. – 136-б.

туғыза қоймайды. Сонымен бірге әл-Масуди бұл түркі тайпаларының жаппай көшпелі, ал оларға көрші тайпалардың отырықшы болғандарына, сондай-ақ көшпелілердің аса күштілігіне және жауынгерлігіне назар аударып, Хазария мен Алания жерлерінен батысқа қарайғы өңірлерді мекендегендерін жазып кеткен⁸²⁷. Бұл туралы өз ойын қазақ тарихшысы Б. Ермұханов былайша қорытады: «Түркі халықтары – қазақ, қарақалпақ, башқұрттардың этногенетикалық байланысын айқындауда Масудидің төрт түркі – баджанак, баджане, баджгорд және наукер тайпалары туралы мәліметі назар аударарлық. Ол бұл тайпаларды Хазариядан батысқа қарай, яғни Византия шекарасына жетіңкіретіп, Қара теңіздің солтүстігіндегі дала-лы алқапқа орналастырады. Масудидің олардың осы маңайға көшіп келуі жөніндегі хабары өте құнды. Бұл төрт тайпа, – деп жазады Масуди, – Арал өңірінен ғұздармен, қарлықтармен, қимақтармен арадағы соғыс пен шапқыншылықтың салдарынан көшуге мәжбүр болды. Аталған төрт тайпаның ішінде башқұрттар баджгордтарға, печенек баджанактарға, наукерді кердерілерге ұқсас, яғни олардың тікелей ұрпақтары екені айдан анық десек, артық болмас. Баджане тайпасының қазіргі мұрагерін табу қиындау. Дегенмен, олардың да тарихта із қалдырғаны дәлелденеді»⁸²⁸.

Біз де бұл пікірге толық қосыламыз. Біртіндеп Қара теңіз алқабындағы этностық ахуал өзгере бастады. Бұған, әсіресе, бұл аймақта Алтын Орда үстемдігінің орнығуы қатты ықпал етті.

Түркі тайпаларының шығыстан батысқа жылжуына байланысты моңғол тарихының білгірі, қазақстандық Зардыхан Қинаятұлы өзінің монографиялық зерттеуінде төмендегідей ауқымды пікірлер айтады: «Моңғол жеріндегі түркі тектес халықтардың қолымен іргетасы қаланған әйгілі Қарақорым, Балықлық, Байбалық, Қарабалық қатарлы ондаған қалалардың орны бар. Әйгілі рун жазуы ескерткіштері, тас жазу-тамғалары көптеп кездеседі. Моңғол жерінде түркі халықтарының мың-

⁸²⁷ Ирмуханов Б.Б. Хазары и казахи: связь времен и народов. – Алматы: Издательский дом «Наш Мир», 2003. 262-б.

⁸²⁸ Ермұханов Б.Б. Қазақстан: тарихи-публицистикалық көзқарас. – 85-б.

мындаған бейіт және бейіт тастары халықтың жортып өткен жолын, басып өткен белін әйгілеп тұр.

Бірақ түркі тектес халықтар бұл мекенде мәңгі бақи тұрақтап қала алмады. Хун, Үйсін, Қаңлы, Иозылардың бұрынғы көшін айтпағанның өзінде тек ІХ ғасырдан соңғы ұзқыттарда екі дүркін батысқа қарай жылжуға тура келді. Алғашқы жылжу Қидан мемлекетінің тұсынан басталды. Бірақ бұл жылжу Моңғол жерін Түркі тектес тайпалардан біржола тазарта алмады. Найман, Керейт, Онгууд, Меркіт, Жалайыр қатарлы көптеген тайпалар жылы орынын суытпай қала берді».

«ХІ-ХІІ ғасырларда моңғол тілді тайпалар батысқа қарай қоныс аударғанда жергілікті түркі тілді тайпа бірліктерін батысқа қарай бір шама ығыстырып, қайсыбірін өздеріне сіңіріп кеткендері рас, – деп жазды Р.Л. Қызласов, – бірақ моңғол даласының шығыс бөлігі, тіптен Хянганның шығысына дейінгі мекендерде түркі тілді ойғырлар, ақ татарлар және басқадай тайпалар ХІІ ғасырға дейін тұрып жатты».

1206 жылы Шыңғысхан ел билігіне қол жеткізгенге дейін «Моңғол үстірті» деп аталып келген бұл далада моңғолдық билік болмады, тіптен «Моңғол» аты да аталмайтын. Міне, сондығынан болар, неміс ғалымы П. Рачневский «Моңғол тегі, моңғолдардың шын тарихы Шыңғысханнан басталады» деп тұжырымдауы тегіннен тегін емес және бұл пікірге ағылшын ғалымы Фальф Фокс, моңғол тарихшысы Ш. Нацагдорж да қосылды»⁸²⁹.

Зерттеуші П.А. Панов шағатай тілінен аударған ортағасырлық «Шыңғысхан туралы батырлық аңыздар» Шыңғысханды хан сайлауда моңғол тайпаларымен қатар түркі тілдес тайпалардың да үлкен белсенділік танытқанын дәлелдей түседі⁸³⁰. Деректің мазмұнын қысқаша баяндар болсақ, өзара дауласқан әртүрлі рулардың біразы Шыңғысты ортақ хан көтергілері келіп оны іздеу туралы шешімге келеді. Мынадай беделді рулық билер – Майқы би, Тама (Тамиен) би, Керейт би, Қоңырат би, Темір-құтлық (Темир-Котлу) би, Тулақ би, Төленгіт би, яғни

⁸²⁹ Қинаятұлы З. Моңғол үстірті мекен еткен соңғы түркі тайпалары: ІХ-ХІІ ғасыр. – 8-б.

⁸³⁰ Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингис-хане и Аксак-Темпре. Перевод с тюркского и джагатайского языков. Вст. статья и коммент. В.А. Панова.

барлығы 10 би Шыңғысты іздеп жолға шығуға бел буады. Алайда мәселені талқылау барысында Қоңырат би, Қытай би, Санжұт (Санджут) би, Қыят би бұл сапарға аттанудан бас тартады. Соңғы үш би өздерінің хандарынан қорқып ұнатпағандықтан бармай қалды. Қоңыраттар тарихын жазғанда бұл мәселеге арнайы тоқталамыз.

Майқы би жолшыбай Шыңғыстың шешесі Алангуден оның жүзкке бекітілген мөрін алып алды. Шыңғысты іздестіріп, оны Күркүрлен қара тауынан тапқан билер оған анасының жүзігін көрсетіп, оның сеніміне ие болды.

Осылайша жоғарыда аталған билер Майқы бидің бастауымен Шыңғысты хан көтеруге қатысады⁸³¹. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясында Майқы бидің Байку деген есіммен «Шыңғысханның оң қолы, ел басқару ісіндегі ақылшысы бас би болғаны, Жошы хан әскерінің оң қанатын басқарғаны айтылады». Авторлар бұл деректі Рашид ад-Диннің шығармасына сүйеніп жазған⁸³². Лувсанданзанның «Алтын шежіресінде»⁸³³ Байку «Байқұт» деген есіммен кездеседі⁸³⁴.

Айта кеткен жөн, біз әңгімелеп отырған шағатай тіліндегі деректің ғалымдар бірнеше балама нұсқаларына кездесті. Татарларда бұл дерек «Чингизнама дафтари» деген атпен XIV ғасырдың әдебиет ескерткіштеріне жатқызылады. Бұл құнды деректі татар ғалымы Ибрагим Хальфин 1819 жылы, ал 1892 жылы Мюндеш Зиганшин осы деректің басқа қолжазбасын жариялады⁸³⁵. Кеңестік кезеңде «Чингизнама дафтари» дерегін тарих ғылымдарының докторы Миркасим Усманов талдады⁸³⁶.

Осы деректің татар нұсқаларында Шыңғысханның Тама (Тамян) биге белгілер үлестіруі басқашалау көрсетілген. Мұнда Шыңғысхан былай дейді: «...Әй, Тамян би, сенің ағашың терек, құсың қарға, ұраның «Тұтыя», таңбаң мынадай ілгек болсын:

∞ »⁸³⁷.

⁸³¹ Сонда. – 260-265-б.

⁸³² Майқы би // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2004. 6-т. – 314-б.

⁸³³ Лувсанданзан. Алтын шежіре. – 45-б.

⁸³⁴ Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингис-хане ... – 268-270-б.

⁸³⁵ Ахметзянов М. Ногайская орда и ее роль в этнической истории татар // Идел. – 1994. – №3-4. – 34-б.

⁸³⁶ Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. – Изд. Казанск. университета. – 1972. – 97-133-б.

⁸³⁷ Ахметзянов М. Ногайская орда и ее роль в этнической истории татар. – 34-б.

Осы соңғы деректен Тама биге берілген ағаштың «тал» емес «терек» болғандығын, ал ұран ретінде «Тұтыя» атауы ұсынылғанын көреміз. Мұнда да Шыңғысханның 15 түркі тайпасы билерінің ішінен Тама биге таңбаны екінші би ретінде үлестіреді. Тама би Қыят биден соң ғана аталып, қыпшақ, қоңырат, үйсін және т.б. билерден жоғары тұр⁸³⁸.

Тағы бір назар аударар мәселе, Шыңғысхан тұсында Тама биге берілген «ілгек» таңбаның 1830 жылы Бөкей Ордасындағы тамаларда кездесетіні. Мұны кезінде Илья Казанцев жариялаған еді⁸³⁹. Бізге барлығы тамалардың үш таңбасы белгілі. Олардың ішінде Шыңғысхан дәуірінен келе жатқан «ілгек» таңба осы Бөкей тамаларында сақталғанын байқаймыз. Тегінде тамалардың әртүрлі таңбаларының болуы олардың әртүрлі аймақтар мен халықтар құрамына ыдырап кетуінен болса керек. Сондықтан да Тама шежіресінде де айырмашылықтар бар. Мысалы, татар ғалымдары тапқан Тама шежіресі, қазақтың Тамасының шежіресінен басқаша болып келеді⁸⁴⁰.

Ал енді аңыз-дерек – «Чингизнама дафтаридегі» Шыңғысханның Тамьян (Тама) биге үлестірген ілгек таңбасының Бөкей Ордасындағы тамаларда көп ғасыр өтсе де сол қалпында сақталуын қалай түсіндіруге болады?

Осы ордадағы қазақтар таңбаларын зерттеген А. Харузин кезінде бөкейлік таңбалардың ежелгі тарихи тамырлары бар екендігіне назар аударып былай деген еді: «Не верно поступили бы мы, если бы захотели выводить тамги букеевских киргизов от тамгов Левшина (20-30-х годов) или Мейера (50-60-х годов), напротив, в некоторых случаях, имеем мы возможность считать тамги букеевских киргизов благодаря простоте их формы за первоначальные (*бөліп көрсеткен біз – автор*), а тамги Левшина и Мейера за видоизменившиеся»⁸⁴¹.

Осы пікірде тарихи шындық болуы әбден мүмкін. Тамалардың тек бөкейлік бөлігінде ғана ілгек таңбасының сақталып қалуы бізді осындай қорытындылар жасауға итермелейді.

⁸³⁸ Сонда

⁸³⁹ Казанцев И.О. Описание киргиз-кайсаков. – СПб., 1887. – 213-б.

⁸⁴⁰ Ахметзянов М. Ногайская орда и ее роль в этнической истории татар. – 53-б.

⁸⁴¹ Харузин А. Киргизы Букеевской Орды (антрополого-этнологический очерк). Вып. первый. – М., 1889. – 149-б.

Кейінірек Тама тайпасының Кіші жүзде ноқта аға ретінде көтермелей айтылуы тегінде Шыңғысханның Тама биге арнайы құрмет көрсеткендігі туралы осы деректен өрбіп, қазақтар арасында орнығып қалса керек.

Мұнда тағы назар аударар нәрсе, Шыңғысханды Куркурлен Қара тауынан іздеп тауып, оны жабылып хан көтерген билер арасында кейіннен қазақтың Кіші жүз бірлестігіне кірген тайпалардың билері арасынан Тама би мен Керейт би ғана аталады. Оның үстіне аталмыш деректе Керейт би әрқашанда Тама биден соң, кейін айтылады. Бұл, әрине, Тама бидің сол тұста Керейт биден жолының үлкен болғандығын дәлелдесе керек. Осы айтылғандар, біз әңгімелеп отырған шағатай тіліндегі ортағасырлық деректегі мәліметтер, Таманың Кіші жүзде ноқта аға мәртебесінде көріну себептерін біршама түсіндіріп беретін тәрізді.

Сонымен қатар бұл дерек Тама руы бір бөлігінің Солтүстік Батыс Монғолиядан батысқа қарай жылжуы Шыңғысханның жорығымен байланысты да орын алуы мүмкіндігіне көз жеткізе түседі. Бұлай болған жағдайда біз тамалардың VI-VII ғасырлардан кейінгі батысқа бағытталған көштерінің екінші толқынын әңгімелеп отырған болып шығамыз. Мұндағы логика: егер Тама руында ықпалды Тама би Шыңғысханды хан көтеруде белсенділік танытса, тамалардың Ұлы қағанмен бірге оның батыс жорықтарына қатысуы, яғни батысқа қарай екінші рет қозғалуы әбден мүмкін.

Көріп отырмыз, Шыңғысханның моңғол тілдес тайпалардың бастарын қосып дүйім моңғол мемлекетін ұйымдастыруы осы өлкедегі түркі тілдес тайпалар тағдырына орасан зор өзгерістер әкелген. Түркі тайпаларының моңғол тілдес тайпаларға қарсы ерлік күрестері енді Шыңғысхан жорықтары тасасында қалып қойды. Осы орайда, Зардыхан Қинаятұлы өзінің ойын төмендегіше жалғастырады: «Осыған байланысты түркі тектес халықтардың екінші жылжуы тарих сахнасынан Шыңғысхан бастаған моңғолдар бой көрсеткен тұстан басталады.

Моңғол мемлекетінің құрылуы, әмір Шыңғыс бастаған моңғолдар дүйім дүниенің тең жартысын жаулап алуы моңғолдардың атақ даңқын асырғаны соншалық әсіресе Азия халықтары-

ның ортағасырлық тарихи процесі моңғолдардың ықпал билігі, Шыңғысханның аруақ даңқымен жазылатын ағын пайда болды.

Осының салдарынан онда өмір сүрген көптеген ұлыс тайпалар тарихта ескерусіз қалды. Жазылды деген күнде Шыңғысхан бастаған Моңғол империясы тарихының қыстырмасы, империяның тісіне сыздық тұрғысынан қаралып келді. Мінеки, IX-XIII ғасырларда аталған өлкеде өмір сүрген барлық тайпаларды «моңғол» тегіне жатқызып қарау осынау біржақтылықтың салдары деп қараған жөн сияқты. Тарихта осылай бағы жанбаған тайпалардың қатарына Керейт, Найман, Меркіт, Жалайыр, Қоңырат, Уақ қатарлы заты түркі тайпаларын жатқызуға болады.

Аталған тайпалардың негізгі бөлімі келешек Қазақ мемлекетінің шаңырағын көтерісіп, қазақ ұлтының құрамына енді»⁸⁴².

№	Ру-тайпалар аттары	А.Левшиннің мәліметтері (1832 ж.)	М.Гродековтың мәліметтері (1889 ж.)	И.Добросмысловтың мәліметтері (1895 ж.)	М.Тынышпаевтың мәліметтері (1925 ж.)	С.Аманжоловтың мәліметтері (1959 ж.)	Н.Мыңжанның мәліметтері (1987 ж.)	Х.Арғынбаев М.Мұқанов В.Востров мәліметтері бойынша (2000 ж.)	А.Сейдімбек мәліметтері бойынша (2008 ж.)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Қышак								

⁸⁴² Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – 9-6.

3.12. «Алаш» атауы және Алаш қауымдастығы

«Алаш» этнонимі қазақ халқының ежелгі этностық тарихымен тығыз байланысты атау екендігін қолда бар деректер дәлелдеп отыр. Сондықтан этностық тарихты жазғанда бұл мәселені айналып өте алмаймыз. Тарихымызда тіптен белгілі бір кезеңдерде «алаш» атауының кейінгі «қазақ» атауы қолданылатын мағына арнасында әрекет жасағанын байқауға болады. «Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында» «алаш» ұғымына мынадай түсініктемелер берілген: «Алаш (ежелгі түркі сөзі – бауырластар, қандастар, туыстар) – көне заманда, түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым. Ортағасырлық және одан ерте кезеңдегі деректерде қазақтың өз алдына ел болып хандық құрғанға дейінгі ежелгі тайпаларының ортақ атауы. Алаш аты тарихта кездесетін ең көне атаулардың қатарына жатады. Монғол-татар – қазақ шежірелерінде Алаш (Алашы) хан туралы айтылады»⁸⁴³. Бұл айтылғандар тым жалпылама және «Алаш» этнонимінің мән-мағынасын нақты ашып бере алмайды. Мұнда «Алаш» деген не сөз? Осы басты сауалға нақты жауап жоқ.

«Алаш» атауы көбіне «Алты Алаш» ұғымымен қатар қолданылды. Осы ұғымдардың тарихи тамырларын ежелгі түркі дәуірінен іздестіріп жүрген зерттеушілеріміз де баршылық. Мәселенің мән-мағынасын ежелгі Орхон жазуындағы Білге қағанның кешеніндегі «Алты тақ иегерлері» деген сөздің мағынасынан іздестірген белгілі түркітанушылар М. Жолдасбеков пен Қ. Сартқожаұлы кезінде Алты ұлыстық бірлестіктер: қыпшақты, тоғыз-оғызды, басмылды, қарлұқты, түргешті, отыз-оғызды атап көрсете келе, былай деп жазған еді: «Түріктер қағанат орталығын Орда деп атаса, хандықтардың орталығын «алачу» (алаш) деп атаған. Олай болса байырғы түріктердің осы алты тайпасы кейін «Алты Алаш» атанып, күні бүгінге дейін халық жадында сақталып қалған. Бұл атау Еуразия құрлығындағы ұлы дала көшпелілерінің ұранына айналған, бүтін оғыз, қыпшақ, қарлұқ, басмыл, он-оқ түргештердің кейінгі ұрпағы – қазақ халқының

⁸⁴³ Кәрібаев Б., Хасенов Ә. Алаш // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.І. – Алматы, 1998. – 246-б.

ұранына айналған. «Алты Алачу» көк түріктердің ұраны болуы да мүмкін. Ол заманда «Алты Алачу» деп ұран салып, ту көтергенде, бүкіл түрік бір тудың астына жиналған да болар. Олай болса алты есірдің (тақ) Алты Алашы көк Түріктің аналогы болмақ. Біздің бұл ойымыз әлі де тереңірек зерттей түсуді, зерделей түсуді қажет етеді»⁸⁴⁴.

Мұндай пікірдің туындауына себеп «есір» атауының мән-мағынасына байланысты. Түркітанушы Н. Базылхан «Тұнық-ұқ бітік тасының мәтінін талдағанда бұл мәселеге мынадай түсініктеме берген еді: «Көне моңғол тілінде «eseri/esirgi»исер» – аласа, арқасыз орындық деген мағына білдіреді. Осы орындықта отырған моңғол дәуірінің бекзаттарына қатысты бәдіздер жайында моңғол археологі Д. Баяр кеңінен зерттеу жүргізіп (*қытайша «хучуан» деп аталады және оны қытайлықтар хұннұлардан үйренген – Г. Сұхбаатардың пікірі*) моңғол хандарының символы – барыс терісін жапқан орындық ерекше қас-терленген деп көптеген тарихи деректер келтіреді. Д. Баяр: «Моңғол дәуірінің бәдіздеріндегі орындықты көшпелілердің «исер» орындығы деп қарастырған орынды және кереге сияқты жиналатын бүктемелі, көшіп-қонуға қолайлы орындық...», – дейді.

Бұл ұсыныстар негізінде Қ. Сартқожа «Орхон мұралары» еңбегінде **есір // тақ (хан тағы)** деп қарастырған.

Аталмыш пікірлердің ішінде «езир // бүркіт, есир // тапалша, арқасыз бүктемелі орындық, хан тағы» деген болжам орынды. Қайсысы дұрыс екені егжей-тегжейлі зерттеудің барысында жан-жақты дәлелденері сөзсіз»⁸⁴⁵.

Бұл айтылғандар «есір» атауының шынында да «тақ» немесе «орындық» деген мағынада қолданылғанын дәлелдей түсетіндей. Алайда әңгіме хан тағы туралы емес, ханға бағынышты ұлыстарды билеуші туралы болып отыр. Сондықтан да жоғарыда айтылған «алты тақ» иелері аласа орындыққа отырған мемлекетті билейтін ханнан кейінгі ұлыс билеушілері деп қабылдағанымыз жөн сияқты. Дегенмен де келтірілген деректер

⁸⁴⁴ Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана, 2005. – 264-б.

⁸⁴⁵ Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Т. II. – Алматы, 2005. – 110-б.

ежелгі түрк-моңғол тіліндегі «есір» сөзіменен «алаша» немесе «аласа» ұғымдарының арасында байланыс бар екенін көрсететіндей.

Әрине бұл айтылғандар ғылыми болжамдар ғана. Мұны зерттеушілердің өздері де ішінара мойындап отырғандай. Біздің ойымызша, бұл жерде «Алты тақ иегерлері» деген түсінікті «Алты Алаш» ұғымы ретінде қабылдауға дәлел әлі де жеткіліксіз.

Түркі қағанаттары тұсында «Алты Алаш» атауының жазба деректерде кездесе қоймайтыны белгілі. «Алты есір (тақ)» деген ұғымның Білге қаған мәтінінде бар екені рас. Бірақ бұл «Алты Алаш» дегенді аңғарта қоймайды деп ойлаймыз. «Алаш» атауының Орхон жазуларында кездеспеуіне қарағанда бұл ұғым VIII ғасырға дейін әлі де қолданысқа кеңінен ене қоймаған. Тіптен М. Қашқари өмір сүрген кезеңнің (XI ғ.) өзінде де «Алаш» әлі хандық немесе «есір (тақ иегері)» деген саяси мағынаға ие бола қоймаған.

Солай бола тұрса да аталған зерттеушілер «алачу» атауының Махмұд Қашқари еңбегінде де «кіші ордалар» деген мағынаны білдіргенін дәлелдеуге тырысып, бұл тарихи дерек алты кіші хандық құрып тұрған алты үлкен түркі тайпалары одағына қатысты болар деген болжамға жүгінеді. Шынында да М. Қашқари өзінің әйгілі еңбегінде бұл мәселеге «АЛАШҰ – баспана, кепе» деген нақты түсініктеме берген еді⁸⁴⁶. Дәл осыған ұқсас мағынаны В.В. Радловтан да кездестіреміз. Ол Алаша деген сөзді «аласа, яғни кіші» деп түсіндіреді⁸⁴⁷. Бұдан аңғаратынымыз, XI ғасырдағы Алашұ диалект түрінде біртіндеп аз ғана өзгерістерге ұшырап, кейініректе «аласа» деген қазақ сөзіне айналған. Кезінде хан емес екінші қатардағы тұлғаларға түркілер «Алаша» (кіші, аласа) деген есімді берсе, шағындау ұлыстарды да осылай атаған.

Мұнан байқайтынымыз, «алаш» атауы үлкен орданың емес, шағын «аласа (алаша)» баспананың, ал этностық тілмен айтар болсақ, үлкен қағанаттың емес, жеке ұлыстың атауын байқататын тәрізді. Алайда тарихи деректер ешқашанда VIII ғасырға

⁸⁴⁶ Қашқари М. Түрік сөздігі. 3 томдық. I том. – Алматы, 1997. – 166-б.

⁸⁴⁷ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1. – СПб., 1893. – 365-366-б.

дейін тайпалық одақтарды (Түргештен басқаларын) Алаш атамаған. «Алаш» алғаш рет Түргеш ұлысының жанама атауы ретінде белгілі болды. Мұның себебі іргелі Батыс Түркі қағанатының ішінен құрылған Түргеш шынында да шағын ұлыс еді. Ол Бес түркінің бірі болатын.

Қытай деректерінде Кертау тұтықтығына Түргеш Алаш ұлысының құрылғандығы айтылады. Сонымен бірге бұл атау кейде Түргеш-Алаш ұлысы деп те беріледі⁸⁴⁸. Бұл мәліметтерден аңғаратынымыз, біріншіден, Түргеш ұлысы (қағанаты емес) кезінде Алаш ұлысы деп те аталған. Және бұл атауды Қытай да мойындап отыр⁸⁴⁹.

Мұндайда мынадай заңды сауал туындайды: Неге Түргеш ғана «Алаш ұлысы» атанған? Онымен бір одақтағы Бес түркі ұлысы неге түгелдей Алаш аталмаған?

Мәселенің байыбына тереңдеп барар болсақ, Түргештің Алаш аталуы осы ұлысты басқарған Алаш чор атты әскери қолбасының билік жасауымен де тікелей байланысты екенін байқаймыз. Ол бірде Қалаш чор аталса, бірде Алаш чор аталады⁸⁵⁰. Бұл тұлғаның өзі де қаған емес, әскери қолбасы – «чор» деңгейіндегі, екінші қатардағы «аласа» бейне.

Осы «чор» атауына байланысты мәселені айқындамай, ежелгі «алаш» атауын түсіндіріп беру қиын тәрізді. Қытай жылнамасында осыған қатысты мынадай жолдар бар: «(Қағанның) ұлдары мен інілері тегін, өзге ұлыстардың әскербасылары шад деп аталды. Олардың ең ірі ұлығы – **құтлы чор** (*бөліп көрсеткен біз – автор*), одан кейінгісі – аба, одан кейінгісі – елтебер, одан кейінгісі – тұдын, одан кейінгісі – іркін»⁸⁵¹. Бұдан байқайтынымыз, құтлы чор мәртебесі қағанның қызметінен кейінгі тегін және шад дәрежелерінен соң тұр. Жеке тұлғаның атының Алаш қойылуына таңданудың қажеті жоқ деп ойлай-

⁸⁴⁸ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2 кітап. – Алматы, 2006. –167-, 192-б.

⁸⁴⁹ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2 кітап. – 143-, 330-б.

⁸⁵⁰ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2 кітап. – 192-, 330-б.

⁸⁵¹ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2 кітап. – 123-б.

мыз. Түркі тілінде бұл атау кіші «баспана» немесе кіші, аласа қамқоршы деген мағынаны аңғартып отыр емес пе?

Сондықтан «алаш» атауы алғаш жеке адамға қолданылып, кейініректе ұлысқа таңылуы да мүмкін. Түркеш ұлысына байланысты айтар болсақ, дәл осылай болып тұр. Тегінде «Алаш» («баспана») деген ұғымды қолданған түргештер оны өздерінің ұлысына қамқоршы тарихи тұлғаға есім ретінде беріп, ал бұл кейінірек ұлыс атына ұласса керек.

Дегенмен де бұл тұста, яғни көшпелі түркілерде моңғолдар үстемдігі орныққанға дейін «Алаш» атауы кең өрістей қойған жоқ. Біртіндеп ол түркі дүниесінде Түргеш ұлысының жойылуына байланысты тарих сахнасынан ысырылды. XI-XII ғасырларға қарай «Алаш» түркіше тек тұрмыстық мәселеде, «баспана, кепе» деген мағынада ғана қолданылды⁸⁵². Ал моңғол билігі тұсында ол тіптен ұмытылды. Енді біртіндеп ойрат-қалмақ тілдеріндегі «Алаш» атауы орныға бастады. Бірақ бұл этноним енді мүлде басқа мағына беретін болды.

Дегенмен, «Алаш» этнонимінің қолданылуының кейінгі тарихы да бұл этнонимнің әрі жеке тарихи тұлғаның, әрі ұлыс атауының мән-мағынасын беретіндігін дәлелдей түсті. Бұл жерде әңгіме кейініректе көптеген ғасырлар өткен соң қазақ атанған халықтың арғы бабалары туралы болып отырғаны түсінікті.

Тағы бір басын ашып алуды қажет ететін маңызды мәселе – «Алаш» атауының қазаққа жауынгерлік ұран болуы туралы. Этнограф В.В. Радлов (1837-1918) «Алаш» ұғымына бірнеше түсінік бере келе, оны «бүкіл қырғыз (қазақ) халқының жауынгерлік ұраны» деп атап көрсеткен еді⁸⁵³. Бұл рас. Тарихи деректерге сүйенсек, аты «Алаш» ұранына айналуы мүмкін бірнеше Алаш немесе Алаша деген тарихи тұлғаларға кездесеміз.

Тарих дүрбелендерінде Алаш атанған қайраткер біртіндеп ұмытылып, аңызға айналса керек. Дегенмен де халық жадында ол жауынгерлік ұран ретінде аңыз тұлға түрінде сақталып қалған. Алайда тарихи зерттеулер «Алаш» есімін «Алаша» атанған тарихи тұлғамен де қатар береді. Кейде бұл атаулар бірін бірі ауыстырып та қолданылады.

⁸⁵² Қашқари М. Түрік сөздігі. 3 томдық. Т.1. – 166-б.

⁸⁵³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1. – 365-366-б.

Түркі тіліндегі «Алаш» атауының ұмытылып, оны біртіндеп қалмақ тіліндегі «Алаш» түсінігінің ығыстырғанының нақты көрінісі Сұлтан Ахмед хан. Оның бізге белгілі қысқаша өмірбаяны төмендегідей: «Сұлтан Ахмет хан, Алачэ хан (1465/66 – 1503/04) – Моғолстан ханы. Жүніс ханның баласы. Әкесінің саясатына қарсы шыққан ол 1484 ж. моғолдың бірнеше руын басқарып, Мауереннахрдан Жетісуға қоныс аударды. Бірақ жергілікті халық – қазақтар мен қырғыздарды бағындыру оған оңайға түскен жоқ. Мұхаммед Хайдар Дулаттың жазбасына қарағанда, Сұлтан Ахмед хан арлат, жарас, калучи, т.б. жергілікті тайпаларды бағындырып, Моғолстанның шығыс бөлігінде билік құрды. Ол 1490 – 1503 ж. біртұтас мемлекет құру үшін қазақ хандарымен бірігіп, Қашқар мен Жаркентті бағындыру ниетімен Дулат әмірі Мырза Әбу Бәкірмен соғысып, жеңіске жете алмады. 1503 ж. Мұхаммед Шайбаниден жеңіліп, Ақсуда қайтыс болды»⁸⁵⁴.

Ә. Бөкейхановтың Шәкәрім шежіресінде назар аударған мәселесі «Алаш» ұғымының шығуының осы Ахметхан есімімен байланыстылығы туралы. Ол шежіредегі мына жолдарды өз еңбегінде келтіреді: «...қалмақты шаба берген соң, қалмақтар Ахметханды Алашы қойыпты. Мағынасы «жан алғыш» дегені, оны есіткен соң Ахметхан қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді қалмақты шапқанда «алашылап» шабындар деген соң, қазақтар алашы деп шауып, сол қазаққа ұран болыпты. «Алаш-алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмады», – деп қазақтың мақтанатұғыны сол.

Осы үзіндіні келтіре отырып Ә. Бөкейханов қалмақтың қазақты «Алаш» атағанына күдік білдіріп: «Бұл қалай? Алаш деген – біздің қазақ сөзі. Алаш қалмақ қойған ат болса, қалмақ өз тілімен қоятын жөні бар емес пе? ...Қалмақша Алаш не сөз? Мұны біздің «Қазаққа» жазатын аға-іні табылар ма?» – деп «Қазақ» газетінің оқырмандарына сауал тастайды.

Айта кеткен жөн, Ә. Бөкейхановтың бұл сауалы аяқсыз қалған жоқ. Оған «Қазақ» газеті арқылы Халел Досмұхамедов жауап қайтарды: Орал облысында, – деп жазды ол, – «Уральская казачьи войскаға» қараған қалмақтар бар. «Қыр баласының»

⁸⁵⁴ Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.8. – Алматы, 2006. – 91-б.

өтініші бойынша, «Алаш» деген қалмақ тілінде сөз бар ма? Мағынасы қазақша не болады дегенімде, қалмақтар айтты: «Қалмақ тілінде «Алаш» деген сөз бар, қазақша мағынасы «өлтіргіш, аямаушы, жаугер» деп⁸⁵⁵.

Алаш деп қалмақтар жақтырмаған орында айтады. Жаны ашымай хайуанатты көп өлтіре беретін аңшыларды да қалмақтар «Алаш» деп атайды. Х. Досмұхамедовтың осы пікірін өзінің «Қазақ, қырғыздың аты, тегі туралы» деп аталатын көлемді зерттеу еңбегінде Міржақып Дулатов қайталап келтіріп, мынадай пікір айтады: «Жоғарыда айтылғандай: «алаш» қазаққа ұран болып қалған мәнісі ақылға қонып тұр. Қазақ «алаш», яки «алашы» деген сөздің мағынасы қазақтың бұрыннан ұғынып жүргеніне дәл келуі – бұл ертегінің қисыны барлығын көрсетеді.

«Алаш» этнонимі біздің халқымыздың ежелгі этностық тарихымен тығыз байланысты атау екендігін қолда бар деректер дәлелдеп отыр. Сондықтан да этностық тарихты жазғанда бұл мәселені айналып өте алмаймыз. Тарихымызда тіптен белгілі бір кезеңдерде «алаш» атауының кейінгі «қазақ» атауы қолданылатын мағына арнасында әрекет жасағанын байқауға болады.

Дегенмен де ғылыми зерттеулер қалмақтар «Алаш» атаған Сұлтан Ахмед ханды, қазаққа ұран болған тарихи тұлға деп айтуға мәжбүрлей қоймайды. Мұның себебі, Ахметханды түркі тайпалары емес, қалмақ тайпалары «Алаш» атаған. Мұндайда ол қазаққа қалай жауынгерлік ұран бола алады? Өзінің Сұлтан Ахметхан деген тәп-тәуір мұсылманша есімі тұрғанда ол неге «кісі өлтіруші – Алаш» атанады. Бұл бір. Екіншіден, Сұлтан Ахметхан – Моғолстан ханы, оның іс-әрекеті қазақты құраған түркі тайпалары аймағынан шалғайлау жерлерде көрінген. Өзі де қазақ даласынан тыс Ақсуда қайтыс болған. Сондықтан да қазақты құраған түркі тайпалары мұндай тарихи тұлғаны ұран етіп ұстанды деу тарихи шындыққа қайшы келеді деген ойдамыз.

«Алаш» атауын жеке тарихи тұлғамен байланыстыру кейініректегі (XIV ғасырдың соңындағы) аңыздарға да жатады.

⁸⁵⁵ «Қазақ» газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады /Құраст.: У. Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. – Алматы: «Қазақ университеті» Бас редакциясы, 1998. – 39-б.

Мысалы, бізге мынадай аңыз белгілі: «...хижраның 780-790 жылдары шамасында (XIV ғасырдың соңы) түрікше сөйлейтін 32 тайпаның қол астында 500 немесе 600 отбасы болған бір ханның тұтқын әйелінен «ала» аталған бала туады. Хан бәйбішесінің айдап салуымен баладан құтылмақ болып, оны Сырдарияның арғы бетіне апарып тастайды. Мұнда оны бір кедей бала етіп асырап алады. Кейіннен жігіттің батырлық ерліктерімен аты шығып, оның жеңістері туралы хабар ханға жетеді». Бұл аңызға сенер болсақ, қазаққа ұран болған «алаш» атауы Қазақ хандығы құрылاردың қарсаңында тарих сахнасына шыққан болып табылады. Бұл ауызша шежірелік деректерге де жақын тұр.

Айта кеткен жөн, XV ғасыр мен XVI ғасырлар тоғысында күрделі оқиғаларды баяндайтын әйгілі «Бабурнамеде» Сұлтан Ахмедханның Алашы аталған себебі анық жазылған. Онда «қалмақтардың және моғолдардың тілінде кісі өлтірушіні «алаш» деп атайтыны атап көрсетілген.

Мұндағы «моғол» ұғымы Жетісу және Қашқар өңірін мекендеген жергілікті халық атауы екені белгілі. Осыны ұлы тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулати де атап көрсетеді. Мәселе түсінікті болу үшін Ташкентте шыққан оның еңбегінің алғашқы орыс тіліндегі аудармасынан үзіндіні қаз-қалпында келтірелік: «Калмыки чрезвычайно боялись его и назвали Алачи хан; по-монгольски «алачи» – «убийца», т.е. «хан-убийца». Это прозвище осталось за ханом, люди назвали его Алача ханым. Сейчас среди моголов его называют Султан Ахмад хан, а все другие племена говорят «Алача хан». В историях Мирхонда и Хондамира. Харави и в других также написано «Алача хан».

Жалпы алғанда Ахмедханның осылай аталуы туралы көзқарасты қазақ зиялылары теріске шығара қоймайды. Мұхамеджан Тынышбаев «алаш» сөзінің айналасында біраз пікірлер айта келе, бұл ұғымның «алшын», «ноғай», «қазақ» және т.б. атаулармен қатар кездесетініне, сондай-ақ «алаш» ұранының көптеген түркі руларына тән екенін айтады. Ол моңғолша бұл «кісі өлтіруші» деген ұғымды білдіретінін баса айтқан еді. Осы негізде ол «Алаш алаш болғанда» және «Алты алаш» деген түсініктердің бар екендігін де көрсете келіп, олардың мазмұнын түсіндіруге арнайы назар аударады. Сөз соңында М. Тынышбаев

«Алаш» ұғымының «Алашадан» бұрын пайда болғанына еш күмән келтірмейді⁸⁵⁶. Бұлардан басқа тарихымызда «Алаш мыңы» туралы дерек Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағында» кездеседі. Бұл да арнайы зерттеуді қажет ететін мәселе.

Қазақ зиялыларының «Алаш» ұғымы төңірегіндегі көзқарастарына біздің нақты баға беруімізді қиындата түсетін тағы бір мәселе – осы ұғымдар айналасында бүгінгі қазақ тарихшылары пікірлерінің де әртүрлілігі дер едік. Жанаша көзқараспен жазылған «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясында Алаша хан және Алаш бақадүр есімдері үш тарихи тұлғаға тән екені көрсетілсе, ал тарихшы Н. Мыңжан мұндай ханның өмір сүру кезеңін VI-XII ғасырлар мен зерттеуші Әбдікәрім Хасенов б.з.б. 1116-1072 жылдармен байланыстырады.

Ал қазаққа ұран болған Алаш бұлардың қайсысы деген сауалға жауап іздегенде XIV ғасырдың екінші жартысында және XV ғасыр басында өмір сүрген Алаш бақадүрге ерекше назар аударамыз. Ол туралы энциклопедиялық басылымда мынадай мәлімет бар: «Алаш бақадүр (XIV ғасырдың 2-жартысы – XV ғасырдың 1-жартысы) – Дешті Қыпшақтың атақты батырларының бірі, аймақ билеуші. *«Тарих-и Абулхайрханида»* (XVI ғасырдың 1-жартысы) 16 жасар *Әбілхайыр хан* (1412-1469) тұтқыннан босап шығып, 1428 жылдың желтоқсан – 1429 жылдың наурыз айларында Алаш бақадүрдің жұртында болады. Дерек авторы Масуд ибн Осман Кухистани Алаш бақадүрдің ең қуатты тайпалардың бірін билегенін айтады. 1429 жылы 17 жасында хан болып сайланған Әбілхайыр көрсеткен еңбегі үшін Алаш бақадүрге және оның аймағына сыйлық береді. Өзінің жарлығымен Алаш бақадүрді аймақ билеушісі етіп қалдырады».

Масуд бен Осман Кухистани өзінің аталмыш еңбегінде Алаш бақадүрге деген Әбілқайыр сұлтанның ықыласын төмендегіше атап көрсетеді: «...[Абу-л-Хайр]-султан, обладатель ангельских качеств, в надежде на благополучие и счастье остановился в юрте Алаша-бахадур, калантара большого аймака. Алаша-бахадур и прочие калантары того могущественного султана, опоясались поясом искренней дружбы и служения и с утра до

⁸⁵⁶ Тынышпаев М. История казахского народа. – А.: Санат, 1998. – 145-б.

вечера беспрекословно исполняли службу. Ту зиму хазрат [Абу-л-Хайр-султан] с помощью поддержки и милости божественной провел там...

[А] Алаш-бахадур и его аймак..., проявивших услужение и усердное моление, одарил дорогими халатами и такой царственной милостью, что невозможно представить больше этого, и оставил в его компетентном держании [право] распоряжения [своей] страной и имуществом...». Осы маңызды дерек XIV ғасырдың соңында XV ғасырдың басында болашақ қазақты құраған түркі тайпалары мекендеген орасан зор аймақта Алаша (Алаш) баһадүр деген беделді тарихи тұлғаның өмір сүргенін аңғартады. Оған Дешті Қыпшақтың үлкен бөлігі бағынышты болған. Беделіне батырлығы сай осы аса ықпалды тұлға кейінгі қазаққа жауынгерлік ұран болып қалған деп айтуға толық негіз бар. Осы тұрғыдан алғанда Ұлытаудағы Алаша хан күмбезі де осы тарихи тұлғаның басына қойылған болса керек. Кәсіби маман зерттеушілеріміз бұл мавзолейдің XIV-XV ғасырлар ескерткіші екендігін әлдеқашан дәлелдеді.

Қазақта сақталған «Алаш – алаш болғанда, Ала тай ат болғанда, Таңбасыз тай, еңсіз қой болғанда» деген мақал осы тұста шықса керек. Әбілхайырмен тату қатынаста болған Алаша баһадүр көп жылдар бойы халықтың дәулетті өмірін, қауіпсіздігін, тыныштығын қамтамасыз ете алса керек.

Кейбір шежірелік деректер Алты Алаштың қатарына түркі халықтарын – өзбек, түрікпен, қарақалпақ, қырғыз, қазақ, ноғайды жатқызады. Алайда бұл халықтардың орта ғасырлардағы тарихын зерттеген тарихшылары «Алаш» этнониміне назар аударма қоймайтынын байқаймыз.

Оның себебі «Алаш» атауы ең алдымен ежелгі қазақ тарихына қатысты. Оны кейбір зерттеушілеріміздің басқа түркі халықтарымен байланыстырмақ болған әрекеттері сондықтан да онша сәтті бола қойған жоқ. Бүгінгі күнгі өзбек, түрікмен, қарақалпақ, қырғыз, татар, башқұрт және тағы басқа туысқан халықтар тарихшылары «Алаш» этнонимінің мән-мағынасына терең бойлап, «бастарын ауыртпайды». Өйткені бұл шын мәнінде қазақтың ғана халық болып қалыптасуымен тікелей байланысты түсінік.

Қамбар батыр жырындағы «Тамашаға жиылсын, Алты Алаштың баласы», деген жолдар Бұқар жыраудың Абылай ханға айтқанындағы «Он сан Алаш баласын, жұмсап бір тұрсын қолыңмен» немесе Махамбеттің «Алты сан Алаш ат бөліп, тізгінін берсе қолыма», сондай-ақ «Атамыз – Алаш, керегеміз – ағаш» деген сөз оралымдары «Алаш» атауының қазаққа тән екендігін тағы да айқындай түседі. Оның тарихи тамырларын басқа түркі халықтарынан іздестірудің қажеті жоқ.

Кезінде Н. Мыңжан: «Алаш» аты ертеде жалпы қазақ қауымының ұраны болған; қазақтың байырғы шежірелерінде «Алаш» сөзі «Қазақ» атауының синонимі ретінде қолданылған», – дегенді айтқан еді. Мұның өзі «Алаштын» қазақтың қалыптасу тарихына қатысты этноним екендігін аңғартады. Қытайдағы орта ғасырлар тарихын зерттеп жүрген бауырымыз Ж. Мырзахан өзінің зерттеуінде «Алты сан Алаш» атауының қолданылуын XIII-XV ғасырлар аралығына, қазақ халқының қалыптаса бастаған кезеңіне апарды. Нақтырақ айтар болсақ, ол былай деп жазады: қазақты құраған көшпелі тайпалар «...Шыңғысхан тұсында «Алты сан Алаш» (қыпшақ, найман, жалайыр, қоңырат, алшын, қаракесек) аталып, Жошы ұлысына берілгеннен кейін Ақ Орда хандығы құрылғанда ұйытқы болады да, оның қарулы күші екі қанатқа бөлінгенде Алаш мыңы деп аталады». Мұндағы «Алты сан Алаш» атауы Шыңғысхан тұсында шыққан дегенге келісу қиын. Өйткені аталып отырға қазақты құраған тайпалардың өзі бұл тұста моңғолдар жорығына байланысты ыдырап, қайта құрылу қарсаңында тұр еді. Бұл жаңа қазақ шежіресі басталар қарсаңындағы ғасырлар. Сондықтан да қазақты құраған ірі тайпалар жаңа руларды қалыптастырып, ес жиып, XIV ғасыр соңынан бастап қана «Алаш» атана бастады. Ал олардың «Алты сан Алаш» аталатыны біздің ойымызша, XV ғасырдың алғашқы жартысы. Бұл кезде Жалайыр, Қоңырат, Алшын, Арғын, Найман, Қыпшақ тайпалары әбден күшейіп, қазақ тәрізді халыққа этностық негіз болуға толық дайын болды. Олардың қарулы күштері екі қанатқа бөлініп, «Алаш мыңы» аталатыны да осы кез. Осы айтылған пікірді жоғарыда біз атап кеткен Қадырғали Жалайырдың деректері де растай түседі. Онда мынадай жолдар бар екенін білеміз: «...Алач мыңы болады үш сан. ... Алач мыңы

арасында үлкені тарақ тамғалы жалайыр болады. Шыңғысхан заманынан бері бір мәртебеден (үлкендік) Тебребекке (В-би) тиді, одан Шайх-Софы-бекке тиді, одан Айтулы-бекке тиді, одан Итбаға-бекке тиді, одан – Қарач-бекке тиді, одан Тонқа-бекке тиді. Алач мыңының ағасы болып келген осылар. (Бұл) Өзбекия арасында мағлұм-мәшһүр». Бұл деректерден байқайтынымыз, үш саннан тұратын Алаш мыңын топтастыра бастаған тұлғалар Шыңғысхан заманынан бері қарай белгілі. Қадырғали Жалайыри бабамыз тіптен олардың есімдерін де атап береді.

XVI ғасырда жазылған Сайф ад-дин бен Дамулла Шах Аббас Ахсикентидің «Маджму ат-тауарих» атты еңбегінде Көшпелі өзбек ұлысындағы 92 тайпа арасында қазақты құраған жоғарыда аталған жалайыр, қоңырат, алшын, арғын, найман, қыпшақ тайпалары қоғамдағы рөлдері маңызды болғандықтан, тізімдегі алғашқы ондықтың қатарында тұр¹. Ахсикентидің аталмыш дерегінің мәліметтерін сөзбе-сөз берер болсақ, алғашқы ондыққа кіретін бұл тайпалар төмендегіше көрсетілгенⁱⁱ:

1. минг مينك	6. конгурат قونقور ات
2. юз يوز	7. алчин الچين (الچين)
3. кырк قرق	8. аргун ارغون
4. джалаир حالير	9. найман نيمان
5. сарай سرائى	10. кыпчак قپچاق (قپچاق)

Сондықтан «Алты сан Алаш» атанған бұл тайпалардың «үлкені» шынында да Жалайыр. Ал енді жоғарыда аталған «үш сан Алаш мыңына» жатқызылған тайпалар осы тізімдегі кейіннен қазақты құраған алғашқы үш тайпа. Дәлірек атап айтар болсақ, жалайыр, қоңырат, алшын еді деуге ғылыми негіз бар. Алайда бұл жерде «үш сан Алаш мыңын» қазақтың үш жүзімен шатастырмауымыз керек деп ойлаймыз. Қазақ жүздері кейінірек XVI ғасыр соңына қарай пайда болды. Осындайда кейінгі қазақ қоғамында қалыптасқан Ұлы жүзде Жалайырды «аға баласы» ретінде тану сонау Шыңғысхан дәуірінен бастау

алып, Ақ Орда мемлекеті тұсында «Алты Алашта» кеңінен таралса керек деген ой туады. Бұл Қазақ хандығы қалыптасар қарсаңындағы этно-саяси ахуал.

III. Уәлиханов кезінде Әмір Темір мен Тоқтамыстың арасында болған қантөгісте осы оқиғаға қатысқан Алаш балалары туралы айта кеткен еді. Осы деректі өзінің зерттеуінде пайдаланған М. Тынышпаев сөзбе-сөз былай деп жазды: «...Тимур во время первого своего похода (в 1391 году) убил детей «Алаша», под детьми «Алаша», как увидим дальше, разумеется «казаки». Нам известно, что в 1391 году Тохтамыш был разбит на левой стороне Волги; значит, дети «Алаша», или «казаки», жили в низовьях р. Волги».

Бұл жерде әңгіме, әрине, «Алаш мыңы» туралы емес, «Алаш балалары» туралы айтылып отыр. Дегенмен де бұл екі сөзді өзара қарсы қойып түсінуге болмайды. Өйткені «Алаш мыңы» деген түсініктің өзі тарих сахнасына бірденнен шыққан жоқ, ол кейіннен қазақты құраған түркі тайпаларының ұлыстары Алаш атанғаннан кейін олардың XIV-XV ғасырлардағы этно-элеуметтік тұрғыдан ірі-ірі алты ұлысқа бөлінуіне байланысты және осы ұлыстардағы әскери жасақтардың бірнеше мыңдықтарға топтасуына сай біртіндеп шықса керек.

Бұл жерде әңгіме жоғарыда аталған Алаш баһадүрдің қарауындағы бұрынғы Ақ Орданы мекендеген тайпалар туралы болып отыр деуге толық негіз бар. Алғаш осы баһадүрге бағынған аймақ «Алаш мыңы» аталған әскери жасақ шығара алса, біртіндеп осы аймақтағы басты-басты ірі тайпалардың өздері де «Алты сан Алаш» атанатын болды.

Шындығында да жоғарыда келтірілген деректер «Алаш» атауының «Алаш – Алаш ұлысы – Алаш мыңы – Алты сан Алаш» тәрізді эволюциялық өзгерістерді бастан кешіргенін тағы да дәлелдей түседі. Бұл элеуметтік-саяси және этностық өзгерістердегі үрдістердің нәтижесі еді. Алайда мынаны да ұмытпағанымыз жөн, уақыт өте келе «Алаш мыңы» немесе «алты сан Алаш» атаулары мен ұғымдары жаңа атауға – «қазақ» атауына орын беруге мәжбүр болды. Біздің ойымызша, бұл Қазақ хандығының біртіндеп тарих сахнасына шығуына байланысты болған өзгеріс. Бұрынғы Алаш ұлысының аймағында жаңа,

қазақ атанған түркі халқының қожалық жасай бастауы «Алаш» атауын біртіндеп ығыстырып шығарды.

Сонымен Сонымен Қазақ жүздерінің қалыптасуы туралы жоғарыда айтылғандарды қорытындылар болсақ мынадай тұжырымдар жасар едік:

1. Жүздік бірлестіктер бұрынғы Ордалық, яғни ұлыстық басқару жүйесінің жаңа этно-саяси ахуал жағдайында күрделі өзгеріске ұшыраған жаңа әкімшілік үлгілері. Бұл көптеген ру-тайпаларды біріктірген қазақ халқының қалыптасуынан және оның ішкі, сыртқы саяси жағдайға сәйкес туындаған этно-әкімшілік, саяси проблемаларынан еріксіз туындаған мемлекеттік жүйе.

2. Сондықтан да «жүз» терминінің мағынасын ұғынғанда «бөлшек», «жақ» деп түсіндіретін ұғымнан бас тартуға негіз жоқ деп ойлаймыз. Әрбір қазақ жүзі тұтас халықтың «ұлы», «орта», «кіші» бейнесін, түрін, яғни жүзін көрсетті. Бұлар тұтас этностың бөліктері еді.

3. Жүздер бұрынғы Ордалар тәрізді қазақ рулары мен тайпаларының басты-басты үш көшу аудандарында, орталықтарда топтасып өмірге келді. Бұл көшпелі шаруашылық жағдайында әбден табиғи нәрсе еді. Алайда жүздердің құрылуына экономикалық-шаруашылықтық факторлардан гөрі XVI ғасырдың соңындағы – XVII ғасыр басындағы ішкі-сыртқы саяси, тіптен әскери-соғыстық факторлар басым әсер етті. Бұл қазақтың тәуелсіз ел болуы мен болмауы туралы мәселе шешілген кезең еді. Жаңа әкімшілік жүйе этнос ретінде қазақ халқы қалыптасып үлгерген мерзімде орын алғандықтан халқымызды іштен ажыратушы, ірітуші емес, қайта ел ретінде ұйыстырушы, топтастырушы рөл атқарды. Бұл процестің қазақ тағдырында прогресті ықпалын да мойындауымыз керек.

4. Қазақты құраған рулар мен тайпалар сандаған ғасырлардан бері нақты көшу аудандарында шоғырлана көшіп жүргендіктен, шаруашылықтық-территориялық мүдделер ортақ болғандықтан жоғарыдан қазақ хандары жасаған жүздік басқару құрылымын түсіністікпен қабылдады және алғашқы күндерден бастап-ақ өздерін осы жүздік құрылымның табиғи заңды мүшелері ретінде сезінді.

5. Жүздік басқару құрылымы Есім ханның ел басқаруының алғашқы жылдарында 1598-1606 жылдары орнықты деп айтуға негіз бар. Бұл жаңа жүйенің негізгі қағидалары бұрынғы ұлыстық (Ордалық) басқару ережелерін жаңа этно-саяси ахуалға икемдеп негіздеген «Есім ханның ескі жолында» көрініс тапты. Есім хан реформасының «ескі жол» аталуы да сондықтан.

6. Қорыта келгенде айтарымыз, «алаш» этнонимінің тарихы қазақтың ежелгі тарихы тәрізді едәуір күрделі эволюциялық жолдардан өтті. Бұл этноним туралы тұжырымдағанда мынадай қорытындыларды оқырманға ұсынамыз: біріншіден, «Алаш» ежелгі түркі сөзі. Алғашқы кезде ол шағындау орда немесе баспана деген ұғымды аңғартатын еді. Осыған байланысты ол кейде «аласа», «төменірек» деген мағынада да қолданылды. Түркі қағанынан кейінгі әскери ұлыс басшыларына сондықтан Алаш есімі берілген жағдай да орын алған. Мұндай дәстүр кейініректе XIV-XV ғасырларда да жалғасын тапты. Бұл ханнан кейінгі Кіші ұлысты билеуші дегенді білдірсе керек.

Екіншіден, «Алаш» есімді тарихи тұлға кезінде VIII ғасырда Түргеш қағанатын немесе ұлысын басқарған, Қытай жеріне дейін әйгілі болған, сондықтан да оның есімі ежелгі қытай жылнамаларында қалған, қағаннан соң аталатын мәртебелі әскери дәрежелердің бірі «шор» лауазымын иемденген. Бұл есім оған әрі елге «қамқоршы», «баспана» болғандықтан да берілсе керек. Өйткені «Алашұ» атауы жоғарыда айтқанымыздай, М. Қашқари сөздігінде үлкен отаудан аласалау «баспана, кепе» дегенді аңғартады. Біртіндеп Алаш шор басқаратын Түргеш ұлысын сондықтан да қытайлықтар, түркі жерін өздерінің территориялық жүйесіне икемдеп, бөлшектеген кезде «Алаш ұлысы» деп ресми түрде атаған еді. Алайда Түргеш ұлысының тарих сахнасынан кетуіне байланысты оның Алаш атауы да, оны басқарған Алаш шор атты тарихи тұлға есімі де біртіндеп ұмыт болды. Дегенмен, «Алаш» атауы түркілер санасында сақталып, жаңа заманда басқаша мағынаға ие бола бастады; үшіншіден, Монғол ұлыстары ыдырай бастаған тұста XIV-XV ғасырлар тоғысында Дешті Қыпшақ даласын Алаш баһадүр атты тарихи тұлға биледі. Ол Әбілхайырдың ықпалды замандасы еді. Алаш баһадүр, әсіресе, кезінде Орда Ежен ұлысына, яғни Ақ Ордаға қараған түркі тайпаларына қадірлі болса керек.

Бұлар, әрине, Әбілхайырды уақытша, амалсыз билеген аймақтың тайпалары еді. Сондықтан ханның өзі де осы Алаш баһадүрмен әрқашан санасуға мәжбүр болды. Болашақ қазақ даласында есімі елге әйгілі осы тұлға қазақты құраған негізгі түркі тайпаларына беделді болып, оның есімі жауынгерлік ұранға айналды деп ойлаймыз. Қазақтың XIV-XV ғасырлардағы бабасының Алаш аталуы да осыдан болса керек. Сондықтан да Арқа төсіндегі Алаша хан мазары осы тарихи тұлғаның басына орнатылған деуге негіз бар. Төртіншіден, Монғол ұлыстары ыдырар тұста, жаңа әлеуметтік және территориялық бөліністер басталғанда, Алаш ұлысына кіретін түркі тайпалары әскери тұрғыдан мыңдықтарға бөлінді, міне, осыған байланысты «үш сан Алаш мыңы» деген ұғым пайда болды. «Маджму ат-таварих» дерегінде 92 тайпа тізімінде алғашқы жетілікке кіретін үш тайпа – жалайыр, қоңырат, алшын осы «үш сан Алаш мыңын» құраған тәрізді. Мұны Қ. Жалайыр бабамыз өзінің еңбегінде келтірген; бесіншіден, осы «үш сан Алаш мыңы» болашақ қазақ халқының қалыптасуына этностық, әлеуметтік және саяси алғышарт, негіз қалады. Алтыншыдан, қазақ халқының түркілік даму кезеңінде «Алаш» атауы да тарихи өзгерістерге ұшырады. Ол «Алаш» – «үш сан Алаш мыңы» – «алты сан Алаш» тәрізді сатылардан өтті. Байқауымызша, алғаш түркі тіліндегі «Алашұ», яғни «баспана, кепе» деген мағына берген және ұмытылған түркі сөзін, кейініректе біртіндеп «аласа» деген ұғым ауыстырған. Ал моңғол және қалмақ тілдеріндегі «Алаша» мүлде басқа – «кісі өлтіруші» деген ұғымды беретін біздің тілге бөтен сөз. Сондықтан да кейінгісін алғашқысымен шатастырмағанымыз жөн. Қалмақтар жаугершілік кезінде Ахмет ханға осындай атау бергенін атап көрсеттік. Яғни «Алаш» ұғымын түсіндірген кезде, онымен қабаттастыра қалмақ тіліндегі «Алаша» атауын да түсіндіруге тырысушылық дұрыс бола қоймайды. Оның үстіне тарихымызда түркі тіліндегі «Алашты» монғол-қалмақ тіліндегі «Алашамен» салыстыра қолдануға ешбір қажеттілік те, негіз де жоқ деп ойлаймыз. «Алаша», яғни ұнамсыз тұрғыда «қанішер» атанған кейінгі тарихи қайраткер тұтас ұлысқа ұран болған деудің өзі де ешбір қисынға келмейді. Жалпы қазақтың жауынгерлік ұраны «Алаша» емес, «Алаш»!

Сонымен осылардың бәрін қорыта келгенде мынаған тоқталамыз. «Алаш» этнонимі ежелгі түркі сөзі, кейінірек жеке тарихи тұлғаның атына айналып, ұлыс аты да осыдан шыққан. Қазақты құраған ірі алты түркі ұлысының атауы да осыдан бастау алады. Олар: жалайыр, қоңырат, алшын, арғын, найман, қыпшақ. Бұлардың ішіндегі «үлкені» Қ. Жалайыри бабамыз айтқандай – Жалайыр. Тағы бір ескеретін нәрсе, бұларды VI-VIII ғасырларда қыпшақ, тоғыз-оғыз, басмыл, қарлуқ, түргеш, отыз-оғыз тайпалық бірлестіктерімен шатастырмағанымыз жөн. Осы түркі ұлыстары арасында тек Түргеш ұлысының ғана Алаш атауына ие болғанын ұмытуға болмас. Ал «Алты сан Алаш» атауы XV ғасырға дейін тарих сахнасына шыға қойған жоқ еді, өз өзінің алдындағы «үш сан Алаш мыңы» атты атаудың толықтырылған жалғасы.

Жалпы қазақ халқының рулық-тайпалық қауымдас-тық арнасында өрбіген тарихын жазудың негізі бұрынғы ғасырлардан бастау алатынын да ұмытпауымыз керек. Қазақ руларының тарихын жазудан қашқақтайтын зерттеушілерге П.И. Рычковтың⁸⁵⁷, В.В. Вельяминов-Зерновтың⁸⁵⁸, А.И. Левшиннің⁸⁵⁹, Шәкәрім Құдайбердіұлының⁸⁶⁰, А.И. Аристовтың⁸⁶¹, Г.Е. Грумм-Гржимайлоның⁸⁶², В.В. Бартольдтың⁸⁶³, ақырында өзіміздің М. Тынышпаевтың⁸⁶⁴ еңбектеріне назар аударыңыз дер едік. Халқымыздың рулық-тайпалық тарихын белсенді, тиянақты әрі терең зерттеген осындай ғалымдар болмаса бүгінгі Қазақстан тарихы толыққанды бола алар ма еді? Әрине, жоқ.

Алайда, осындай салиқалы да байсалды зерттеушілер салған айқын жол кеңестік-тоталитарлық жүйе тұсында үзіліп қалды.

Енді қазақ рулары мен тайпалары тарихын жазушылар қуғындалатын болды. Бұл бағытты жалғастыру және болашаққа апару тарихымызды жан-жақты толықтыра және байыта түспек.

Бұл міндетті бүгінде тәуелсіздіктің еркін тыныстай бастаған тұсында тарихшылар белсенді қолға алмаса мұнымен кім айналысады. Біздіңше, осыны мықтап ойластыратын кез келді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің орнығуына дейінгі қазақ хал-

⁸⁵⁷ Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). – СПб. 1896.

⁸⁵⁸ Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Каспийских царях и царевичах. – СПб., 1864.

⁸⁵⁹ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. 2-басылуы. – Алматы, 1996.

⁸⁶⁰ Құдайбердіұлы Шәкәрім. Түрік қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. – Алматы, 1991.

⁸⁶¹ Аристов А.И. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897.

⁸⁶² Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Т.2. – Л., 1926.

⁸⁶³ Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002.

⁸⁶⁴ Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993.

қының тарихын жазумен әуестенушілер рулық, тайпалық бірлестіктердің түбегейлі орнығуының арқасында қазақ деген ұлттың этностық тұрғыда жүйелі түрде ұйысып, қалыптасқанына, әрбір ру мен тайпаның өздерінің туған өлкелерін, көшу жолдарын, жайылымдарын және қыстауларын сыртқы жаулардан белсенді қорғап, оларды үздіксіз ұлғайта берулерінің нәтижесінде, саны көп халықтардан әлдеқайда аз болған қазақтардың бүгінде Қазақстан деп аталатын аса ауқымды территорияны басқаларға бермей ұстап қалғанына баса мән бере қараулары керек деп ойлаймыз. Қазақ ұлтының басын құрап, осындай ұлы да мәрт, ержүрек те дархан және жомарт мінезді ерекше халықты тарихтың көрнекті сахнасына алып шыққан бүгінде бәрімізге белгілі қазақтың 40-тан астам руының ежелгі заманнан бастау алатын шынайы тарихы әлі күнге дейін жүйелі де тұтас жазылған жоқ. Сондықтан да қазіргі кезеңде кітап түрінде оқырман қауымына ұсынылған тарихымыздың жүдеу-жадау, өзге тұрмақ өзімізді де қанағаттандырмайтындай деңгейде қалып отырғаны ешкімге құпия емес. Бұдан, әрине, әркім өзінің қандас руының ғана тарихын жазулары керек деген біржақты тұжырым туындамауы керек. Қазақ тарихшылары үшін қазақтың кез келген ру-тайпасының тарихы ұлт тарихының құрамдас және ажырамас бөлігі болып табылады. Ғылыми зерттеуде өзінің руының тарихын ғана меншіктеніп алатын өзімшілдікке, «менің руымның тарихын басқалар жазбауы керек» деген қызғаншақтыққа, көреалмаушылыққа орын болуы тиіс емес. Қазақтың әрбір ру-тайпасының тарихының күллі қазаққа ортақ екендігін естен шығаруға тиіс емеспіз. Зерттеуші үшін рудың үлкенішісі жоқ. Әрбір, тіптен сандары аз рулардың да ұлтымыздың өмірінде өзіндік орны, үлесі және рөлі бар. Рулар тарихын ғылыми тұрғыда зерттеу арқылы біздер ұлт тарихын толық зерттеуге барамыз.

Қазақ руларының тарихи тағдырларын тереңдете, жан-жақты зерттеу тарих тауқыметімен шашырай қоныстанған кейбір қазақ руларының өткеніне тән тарихи құбылыстардың тылсым астарларын айқындап алуымызға көп көмек көрсетсе керек.

Шежірелік тұрғыдан қарағанда да қазақ ру-тайпалары тағдырында анықталмаған мәселелер баршылық. Шежіренің әртүрлі нұсқалары рулар тарихынан құнды мәліметтер берумен

қатар, мәселе мазмұнын шатастыра да түседі. Оның үстіне шежірелер әртүрлі баламалар түрінде де кездеседі. Мұндайда шынайы да салмақты тарихи талдау ғана көмекке келе алады. Жалпы алғанда, көптеген рулардың әр түрлі шежірелік нұсқаларының өздерінің зерттеушілерін күтіп жатқандары өміріміздің шындығы. Бұл міндетті рулар тарихын жан-жақты зерттеген ғалымдар ғана жүзеге асыра алатыны да құпия емес.

Қазақтың ежелгі тарихына тереңдеп барғанда түркі тайпаларының ортақ шығу тегін де ұмытпауымыз керек. Ол арғы түркілер немесе прототүркілер деп аталатын Ғұн, Үйсін, Қаңлы дәуірлерінен бастау алады. Олардың мұрагерлері, әрине, түркілер болып табылады. Қазір ғылымда қабылданған түсінік бойынша, түркі тектес халықтардың ру-тайпаларының қалыптасуы Алтай дәуірінен бастау алады. Бұл, әсіресе, тілдік ерекшеліктерден айқын байқалады. Мұны белгілі түркітанушы Н.А. Баскаков жасаған сызбадан айқынырақ аңғарамыз. Мұнда әсіресе түркі тілдес халықтардың тарихи отаны Саян-Алтай өңірі екендігі дәлелдірек көрсетілген. Алайда бұлар көшпелі тайпалар болғандықтан олардың көшу жолдары оңтүстіктегі Тянь-Шаннан солтүстіктегі Алтайға дейін созылып жатты. Яғни алғашқы түркі тайпаларының рулық-тайпалық бірлестіктері және мемлекеттік одақтары, негізінен, осындай Орталық Азияның үлкен аймағында дүниеге келген және қазіргі қазақ жері арқылы батысқа қанат жайған. Бұдан шығатын қорытынды кейінгі түркі халықтарының ата-бабаларының терең тамырлары сонау түркі дәуірлеріне таралып кеткен.

Ежелгі Хұн, Үйсін, Қаңлы бірлестіктерінен бастау алған қазақтың этностық тарихы көптеген қилы тарихи кезеңдерді бастан өткізіп, өзінің мемлекеттігін – Қазақ хандығын құра алды. Көшпелі ру-тайпалардың бір орталыққа біріккен мемлекетін ұйыстырудың өзі сол заманда адамзат тарихындағы ұлы ерлік болды. Бұл мемлекеттің этно-әлеуметтік тірегі, ынтымағы жарасқан, «ел басына күн туып, ат ауыздығымен су ішкен» заманда «бір жағадан бас, бір жеңнен қол» шығара білген Алаш қауымдастығына біріккен қазақ рулары мен тайпалары болды. Алайда орыс отарлауы және кеңестік тоталитарлық билік қазақтың дәстүрлі қоғамын күйретіп жіберуге жұмыс жасады. Әсіресе ХХ ғасырдың 20-жылдарынан бастап қазақ рулары мен

тайпаларына ашықтан-ашық жаулық көзқарас көрініс берді. Қазақтың ру-тайпаларын түгендемек түгіл, адамдардың өздерінің туған ата-бабаларының есімін естен шығаратын, яғни дәстүрлі тарихи сананы аяқ асты ететін рухсыздану, русыздану және ұлтсыздану заманы басталды. Иншалла, бүгінде еліміз еңсесін тіктеп, өткен тарихына байсалды көз жүгірткен заманда жоғарыда әңгімеленген ұзын-сонар тарихымыз неге назардан тыс қалуы керек?! Рушылдықтан қорқамыз деп, өзіндік ерекшелігі бар – шын мәнінде өткені ру-тайпалардың іс-әрекетінен құралған ұлтымыздың тарихын көпе-көрнеу байқамай, қазақ тарихын күрделі этностық мәселелерді екшелеп алмай-ақ, «ұлттық», «халықтық» деген жалпылама ұрандар тасасында «жауырды жаба тоқып» жаза береміз бе? Рулар тарихын ұлт тарихына қарсы қойғанымыз қалай болады?!

Сонда біз қазақты этностық тұрғыдан құраған әрбір рулардың алғаш өзіндік рулық тулары болғанын (Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи-Рашидиін» қараңыз), олардың жеке рулық таңбалары-белгілері болғанын, кейінірек рулық ұрандардың үстемдік алғанын және т.б. айтудан неге жалтарамыз? Неліктен осындай көптеген этностық мәселелерге қатысты тарихымыздың құнды да бағалы жақтарынан қасақана, саналы түрде бас тартуымыз керек? Бүгін мұндай сауалдарға жауаптар батыл және нақты болулары тиіс. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі Қазақстанда қазақ халқының этностық тарихи тамырларына қатысты өзіндік талдаулар жасап жүрген азаматтар да баршылық. Олардың көзқарастары мен ұстанымдары жазбаша деректермен салыстыру барысында шындықты айқындауға көмектесулері әбден мүмкін. Солардың бірі және бірегейі ретінде өзіміз жоғарыдағы зерттеу жұмыстарымызда нақты пайдаланған шежіреші Зайыр Сәдібекұлының этностық сызбаларын оқырман назарына ұсынғанды жөн көрдік. Әрине бұл сызбалар қазіргі этнология ғылымының талаптарына толық жауап береді деп айта алмаймыз. Өйткені мұнда да әлі күнге дейін әртүрлі пікірлер мен талас-тартыс туғызып келе жатқан мәселелер баршылық. Мысалы З. Сәдібекұлы «Қазақ» этнонимінің шығуын «Қас Сақ» атауымен байланыстырады. Бұл, әрине, ғылыми тұрғыдан дәлелденбеген нәрсе. Осындай барлық шежірешілерімізге тән ғылыми негізі әлі де нақтыланбаған пікірлер біз

ұсынып отырған сызбаларда баршылық екенін мойындаймыз. Солай бола тұрса да, Зайыр Сәдібекұлының оқырманға ұсынылып отырған сызба зерттеулері қазақ халқының этностық тамырларының түркі және арғы түркі (прототүркі) замандарынан бастау алатынына тағы да көзімізді жеткізе түседі. Сондықтан мұндай этностық сызбалардың біздің тарихымыз үшін, оған жаңа көзқарасты қалыптастыруда маңызды екенін де түсінгеніміз жөн болар.

Оқу басылымы

Талас Омарбеков

**ҚАЗАҚ ТҮРКІЛЕРІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІ
(IX-XV ғасырлар)**

Оқу құралы

Редакторы *Клара Саркенова*
Компьютерде беттеген *Айша Қалиева*
Мұқабасын көркемдеген *Ринат Скаков*

ИБ № 7158

Басуға 16.06.2014 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16. Көлемі б.т.

Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №486.

Таралымы 100 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасы.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспаханасында басылды.